

НАТАЛІЯ КОВАЛЬОВА

**СЕЛЯНИ, ПОМІЩИКИ І ДЕРЖАВА:
КОНФЛІКТИ ІНТЕРЕСІВ.
«АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ» В УКРАЇНІ
1902–1922 рр.**

Дніпропетровськ
ЛІРА
2016

УДК 338.43.01(477)"19"
ББК 65.9(4УКР)32/183гя9
К 56

Рекомендовано до друку Вченою радою Дніпропетровського
національного університету імені Олеса Гончара
(протокол № 8 від 28 січня 2016 р.)

Рецензенти

- Марочко В. І.** доктор історичних наук, головний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)
- Присяжнюк Ю. П.** доктор історичних наук, професор (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)

Ковальова Н. А.

- К 56 Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. / Н. А. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 368 с. ISBN 978-966-383-672-0

Монографію присвячено подіям «аграрної революції» в Наддніпрянській Україні як соціально-політичному конфлікту селян з поміщиками та державою в 1902–1922 рр. З'ясовано передумови «аграрної революції»: конфлікти інтересів у галузі виробничих та соціальних відносин, виявлено мотивацію та рушійні сили селянських виступів 1902, 1905–1907 рр. На основі документальних та нарративних джерел відтворено конфронтацію селянства та поміщництва в 1917–1920 рр., проаналізовано протистояння сільської громади й держави в 1917–1922 рр. Показано наслідки «аграрної революції» для українського селянства.

Книга розрахована на фахівців-істориків, студентів та всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

УДК 338.43.01(477)»19»
ББК 65.9(4УКР)32/183гя9

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження	
1.1 Стан наукової розробки проблеми	8
1.2 Джерельна база, особливості методології.....	52
Розділ 2	
Передумови та причини «аграрної революції» в Україні	
2.1 Зародження та еволюція поняття «аграрна революція»	68
2.2 Дворянський чинник у Російській імперії кінець XIX – початку XX ст. й Україна	80
2.3 Селянське питання на зламі століть: урядово-бюрократичне бачення	93
Розділ 3	
Розвиток «аграрної / селянської революції» в Наддніпрянській Україні (1902 – початок 1917 р.)	
3.1 1902 р.: початок «революції» в українських губерніях	109
3.2 «Селянська революція» в Наддніпрянщині 1905–1907 рр.	117
3.3 Проблема «селянської революції» в діяльності I–II Державних дум Російської імперії	129
3.4 Ставлення Об'єднаного дворянства до «селянської революції»	143
3.5 Поміщики та селяни Наддніпрянщини в 1907 – на початку 1917 р.: формування нових суперечностей	156
Розділ 4	
Конфронтація селян з поміщиками в 1917–1922 рр. як апогей «аграрної революції»	
4.1 «Общинна революція», або війна селян з поміщиками в 1917 – на початку 1918 рр.: мотивація погромницької діяльності й рушійні сили	182

4.2 Селяни та поміщики в другій половині 1918–1922 рр.	227
4.3 Соціальні конфлікти в українському селі в умовах «аграрної революції»	270

Розділ 5

Селянство і держава в умовах воєнного часу (1917–1922 рр.)

5.1 Війна за хліб в українському селі: характер, методи й масштаби вилучення продовольства в селян	290
5.2 Селянське питання в політиці РКП(б) – КП(б)У та її реалізація в Україні	310
5.3 Наслідки «аграрної революції» для селянства, держави й більшовицької партії	335
Висновки	351
Додатки	361
Іменний покажчик	364

ВСТУП

Бурхлива епоха перших десятиріч ХХ ст. характеризується переплетенням неоднозначних і суперечливих політичних, економічних, соціокультурних процесів, водночас вона найскладніша для дослідників і цікава з погляду важливого історичного досвіду для сьогодення. Її особливостями були динамічність історичних процесів та різкі контрасти в житті суспільства: на зміну глобальним катаклізмам, зумовленим війнами та революціями, приходила економічна модернізація та реформи, хронічно голодуючих селян з часом змінили селяни-господарі. Саме в цей період і саме на території Російської імперії стала можливою реалізація такого соціально-політичного експерименту в житті суспільства, як «аграрна революція». Ідея насильницького перерозподілу земельної власності та позаекономічної зміни виробничих відносин у сільськогосподарській галузі, яка зародилася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., набула реального втілення в 1917–1922 рр.

Ідейним натхненником «аграрної революції» виступила більшовицька течія РСДРП. Завдяки підтримці (чи невтручанню) більшовицької партії і влади в розвиток селянського руху селянство змогло реалізувати віковичну мрію про відібрання землі в поміщиків. Однак реальність, яка постала перед селянством і державою після реалізації цього насильницького експерименту, не виправдала їхніх сподівань.

«В Україні село було часто альфою і омегою нашої політики», – охарактеризував досвід відносин тогочасної влади з українським селянством на урочистому засіданні Харківської міської ради 16 липня 1923 р. Х. Раковський. Після п'яти років спроб і помилок, протистояння із селянством він визнав: «Село треба знати, потрібно розуміти, що село надзвичайно складне за своєю психологією, надзвичайно парадоксальне й суперечливе»¹. Констатація факту, що сільське господарство ще на десятки років буде основою всього економічного розвитку², робилася, коли Х. Раковський уже залишав Україну, і після проголошення цих очевидних істин ХІІ з'їздом РКП(б) навесні 1923 р. Усвідомленню цієї реальності більшовиками (зокрема й українськими) передували складні

¹ Раковский Х. Г. Пять лет украинской советской власти: Речь на торжественном заседании Харьковского горсовета 16-го июля 1923 г. / Х. Г. Раковский. – Харьков : Госуд. изд-во Укр., 1923. – С. 22. *Цитати російською мовою перекладені відповідно до чинних норм правопису, пунктуацію джерел збережено в неоднозначних випадках. У цитатах українською мовою збережено правопис і пунктуацію джерел.*

² Там само. – С. 27.

воєнно-політичні процеси, соціокультурні зміни, що супроводжувалися великими людськими жертвами, матеріальними втратами й складною трансформацією людської свідомості.

Вивчення досвіду розробки й реалізації ідеї «аграрної революції», крім власне наукового інтересу, має практично-політичне значення, оскільки його результати будуть корисними при здійсненні аграрної реформи в сучасній Україні, для толерантного формування суспільних відносин і подолання спадщини тоталітарного режиму.

На сучасному етапі дослідниками активно розробляються проблеми аграрної політики першої чверті ХХ ст., Української революції, однак без відтворення соціально-політичного конфлікту селян з поміщиками та державою (а його об'єктивне й неупереджене дослідження в Україні лише розпочинається) не можна створити повноцінну історію українського суспільства. Аналізуючи праці попередників та здобутки новітньої історичної науки з історії селянства першої чверті ХХ ст., а ця проблематика практично необмежена, ми виокремили праці, які безпосередньо стосуються проблем «аграрної революції», характеризують відносини селянства й поміщицтва, а також боротьбу між ними, протистояння селянства з державою. Історіографічний аналіз проблеми та умов розвитку історичної науки в СРСР спонукає автора цих рядків висловити пошану і вдячність науковцям-аграрникам, які займалися проблематикою «аграрної революції» навіть тоді, коли її неупереджене дослідження обмежувалося ідеологічними установками або взагалі було заборонене.

Хронологічні межі пропонованого дослідження охоплюють період з 1902 до 1922 рр. Нижня хронологічна межа бере початок від селянських виступів у Полтавській та Харківській губерніях, які характеризуються масовістю, антипоміщицьким спрямуванням і радикальними методами боротьби (погромами). Верхня межа дослідження зумовлена ухваленням Земельного кодексу УСРР, який підвів підсумки «аграрної революції»: припинив земельні переділи, дозволив оренду землі, завдяки чому сільське господарство частково повернулося на ті позиції, на яких перебувало до початку Першої світової війни.

Географічні межі дослідження обмежені дев'ятьма українськими губерніями, що входили до складу Російської імперії і відомі під умовною назвою «Наддніпрянська Україна».

Об'єктом дослідження є селянство й поміщицтво Наддніпрянщини перших десятиріч ХХ ст.

Предметом дослідження є зміст і форми вияву соціально-політичної конфронтації між селянством, поміщицтвом і державою в умовах суспільної модернізації та революційних потрясінь зазначеного періоду.

Мета дослідження полягає в комплексному з'ясуванні чинників, що визначали поведінку селян в умовах загострення їхнього протистояння з поміщиками та державою в 1902–1922 рр.

Реалізація поставленої мети потребує розв'язання таких науково-дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми в історіографії;
- проаналізувати економічні аспекти дворянського питання, встановити його взаємозв'язок із селянським питанням;
- визначити основні суперечності у відносинах між поміщиками й селянами на початку ХХ ст. (до 1917 р.) і претензії селян до влади;
- проаналізувати поняття «аграрна революція» та обґрунтувати її нижню хронологічну межу;
- виявити мотивацію та учасників «селянської революції» 1905–1907 рр. і ставлення до неї в суспільстві (на матеріалах I–II Державних дум та I–III з'їздів Об'єднаного дворянства);
- з'ясувати мотивацію та рушійні сили погромницького селянського руху в 1917–1918 рр. («общинної революції»);
- усебічно проаналізувати господарський аспект відносин селянства й поміщицтва та роль громади в процесі їхнього примирення в 1918–1919 рр., тенденції розвитку сільського господарства під час ліквідації поміщицького землеволодіння радянською владою, а також стан сільського господарства в 1920–1922 рр.;
- простежити конфлікт між селянською громадою і державою на ґрунті вилучення продовольства;
- охарактеризувати ставлення більшовицьких діячів до селянського питання, його аналіз на партійних форумах РКП(б) – КП(б)У, виокремлення позиції українських більшовиків і відносини більшовицької партії з селянством у контексті завершення «аграрної революції»;
- з'ясувати наслідки «аграрної революції» для селянства, більшовицької партії та радянської влади в цілому.

Структура монографії зумовлена застосуванням проблемно-хронологічного методу, що дає змогу простежити зародження на початку ХХ ст. конфліктних ситуацій між селянством і поміщицтвом та їхнє «розв'язання» в умовах конфронтації 1917–1920 рр. і посилення протистояння селянства вже з державою в 1919–1922 рр.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Дослідження заявленої в цій монографії аграрно-селянської проблематики розпочалося з початку ХХ ст. і було зумовлене розробкою політичними партіями своїх програм, піднесенням аграрного руху та обговоренням селянського питання в Державній думі. Різні напрями суспільної думки пропонували свої варіанти розв'язання аграрного питання, через що в багатьох опублікованих працях був відчутним тенденційний відбір фактологічного матеріалу. Як зазначає сучасний український дослідник В. Бондар, найгостріші суперечки в дослідженнях початку ХХ ст. стосувалися общини, форм власності та володіння землею, характеру селянського господарства й шляхів його розвитку¹. У своєму огляді ми проаналізуємо праці, автори яких досліджували наукові аспекти аграрно-селянської проблематики і, зокрема, передумови та причини «аграрної революції», утримуючись від популяризації своїх політичних поглядів та вподобань. Перші праці містили широкий комплекс дослідницьких проблем: характеристику економічного розвитку сільського господарства, з'ясування аграрного питання суспільними рухами та політичними партіями, аналіз селянського руху.

Соціально-економічні передумови конфлікту селянства з дворянством (поміщицтвом) розглянуто у двотомному збірнику статей «Нужды деревни», підготовленому за матеріалами місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості в 1904 р.² Причини занепаду села й селянства, а також влади на селі проаналізував юрист і ліберальний публіцист В. Гессен³, основні складові селянського питання (землекористування, податки,

¹ Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в радянській історіографії / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. / редкол. В. А. Смолій (голова); відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 240.

² Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности / изд. Н. Н. Львова и А. А. Стаховича, при участии ред. газ. «Право». – С. Пб.: Слово, 1904. – Т. 1–2.

³ Гессен В. Основы правопорядка / В. Гессен // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Пб.: Слово, 1904. – Т. 1. – С. 41–97.

управління, правовий та судовий устрій) – І.М. Страховський¹, причини селянського зубожіння – російський економіст, журналіст О.В. Пешехонов (на початку ХХ ст. наближений до есерів, один із засновників партії народних соціалістів)², проблеми общини – статистик і економіст О.О. Чупров³, юридичні аспекти оренди – юрист А.І. Камінка (один з організаторів партії конституційних демократів)⁴, оподаткування – земський статистик, публіцист-народник М.Ф. Анненський⁵. Економічні аспекти оренди землі в Російській імперії і, зокрема, для Полтавської і Херсонської губерній, досить детально дослідив проф. О.А. Мануїлов (член партії конституційних демократів) у збірнику «Очерки по крестьянскому вопросу», опублікованому в 1905 р.⁶

Курс лекцій, прочитаний у 1907 р. російським економістом О.А. Кауфманом (один з лідерів конституційних демократів) у Московському народному університеті, склав основу його двотомної книги «Аграрный вопрос в России», яка була видана в 1908 р.⁷ Автор намагався з'ясувати сутність аграрного питання, ставлення до нього основних течій російської суспільної думки (консервативної, соціал-демократичної, народницької), проаналізував становище селянства та урядові заходи.

З нагоди 50-річчя селянської реформи 1861 р. був підготовлений збірник «Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем». Юрист О.О. Леонтьев та О.В. Пешехонов у своїх статтях проаналізували економічний і правовий аспекти селянського питання, економічне становище селян⁸.

¹ Страховский И. М. Крестьянский вопрос / И. М. Страховский // Там само. – Т. 1. – С. 98–150.

² Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни / А. В. Пешехонов // Там само. – Т. 2. – С. 1–115.

³ Чупров А. А. Общинное землевладение / А. А. Чупров // Там само. – Т. 2. – С. 116–232.

⁴ Каминка А. И. Аренда / А. И. Каминка // Там само. – Т. 2. – С. 233–284.

⁵ Анненский Н. Ф. Общия течения финансовой политики государства / Н. Ф. Анненский // Там само. – Т. 2. – С. 552–656.

⁶ Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. – М.: Издательство Д. С. Горшкова, 1905. – Вып. II. – С. 72–203.

⁷ Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Лекции, чит. в Моск. нар. ун-те в 1907 г. / А. А. Кауфман. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Т. 1–2.

⁸ Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / ред.: А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 158–199; Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / А. В. Пешехонов // Там само. – С. 200–248.

Теорія розвитку аграрних відносин, викладена в публікаціях 1899–1902 рр., склала основу першого тому праці соціал-демократа (меншовика), автора теорії продовольчої ренти П.П. Маслова «Аграрный вопрос в России»¹. У другому томі² автор досліджував зв'язок між формами селянського руху й економічними відносинами: причини селянського руху, стан господарських відносин (загальні умови розвитку сільського господарства, оренда). Він проаналізував селянський рух на різних етапах (з 1900 до 1907 рр.): його причини (вивчав їх за ухвалами сільських сходів, анкетами Вільного економічного товариства), масштаби та наслідки (масовий розгром поміщицьких маєтків). Важливими складовими його роботи є висвітлення дискусій навколо аграрного питання в Державній думі, заходів урядової аграрної політики, а також з'ясування відносин політичних партій і селянства, зокрема вплив РСДРП на народні маси та аналіз їх політичної свідомості.

Одним з перших дослідників селянської боротьби за землю був В.І. Ленін. У низці праць він проаналізував основні тенденції розвитку сільського господарства, суть аграрного питання, шляхи його вирішення та подав власне розуміння поняття «селянська аграрна революція»³. Як справедливо зауважує російський дослідник В.Г. Тюкавкін, економічні процеси В. Ленін характеризував з погляду капіталізму в марксистському розумінні. Свої висновки про об'єктивну закономірність революції він обґрунтовував економічними причинами, «піднісни питання про пережитки феодалізму на небувалу для марксисту висоту»⁴.

¹ Маслов П. Аграрный вопрос в России (Условия развития крестьянского хозяйства в России) / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – Т. I. – 457 с.

² Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. – 457, 135 с.

³ Ленін В.І. Об'єднавчий з'їзд РСДРП. 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. / В.І. Ленін // Ленін В.І. Повне зібрання творів у 55-ти т. (далі – ПЗТ). – К. : Політвидав України, 1970. – Т. 12. – С. 331–368; Ленін В.І. Доповідь про Об'єднавчий з'їзд (Лист до петербурзьких робітників) / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 13. – С. 1–63; Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 16. – С. 179–386; Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в російській революції. Автореферат / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 17. – С. 140–162.

⁴ Тюкавкін В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г. Тюкавкін. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – С. 19.

Близький до соціал-демократів російський історик та економіст Б. Б. Веселовський проаналізував розвиток селянського руху з 1902 до 1906 рр., вплив на нього політичних партій, Державної думи, вияви руху на місцях, зокрема й у деяких українських губерніях. «Селянство – сфінкс», – зробив висновок Б. Б. Веселовський. Оскільки воно недавно виступило на політичну сцену, спрогнозувати форми й силу його боротьби було важко: «Селянська революція в нас ще не вичерпала себе й селянству належить сказати рішуче слово»¹.

Взаємозв'язок аграрного питання й аграрного руху досліджував російський економіст С. М. Прокопович. У праці 1905 р. та більш ґрунтовному дослідженні 1912 р. він зазначив вплив місцевих умов на розвиток аграрного руху в 1905 р. і виокремив дві його форми: перша спрямована на задоволення безпосередніх матеріальних потреб селянства шляхом захоплення чужого майна, а друга – на поліпшення умов виробничої діяльності селян та батраків шляхом сільськогосподарських страйків². Дослідник розглянув питання про прибутковість селянського господарства, соціально-економічні причини й наслідки селянського руху, а також основні напрями державної політики (діяльність Селянського банку та виселення на хутори). Він дійшов висновку, що до російського земельного питання ще зарано вносити соціалістичний зміст, «селянство потребує землі, а не права кожного на землю»³.

Досить широкий спектр питань, пов'язаних з розвитком селянського руху 1905–1906 рр. в українських губерніях (форми, учасники, причини, наслідки рухів та настрої селянства), на підставі анкет Вільного економічного товариства та повідомлень преси проаналізували автори другої частини збірника «Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.»⁴. Результати цього дослідження досить широко використовували науковці 1920-х рр.

Вивчення розвитку та наслідків «аграрної революції» в Наддніпрянщині з падінням самодержавства в 1917 р. одним з перших в

¹ Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.) / Б. Б. Веселовский. – С. Пб. : Зерно, 1907. – С. 170.

² Прокопович С. Н. Аграрный вопрос и аграрное движение / С. Н. Прокопович. – Ростов на Дону : Донская речь, 1905. – С. 7–8; Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1912. – С. 29.

³ Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства... – С. 223.

⁴ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др. – С. Пб. : Общественная польза, 1908. – Ч. 2. – 544 с.

Україні розпочав В. Качинський, представник партії українських лівих соціалістів-революціонерів. У 1919 р. ним було опубліковано невелику брошуру «Социализация сельского хозяйства на Украине». На підставі дворічного досвіду розв'язання земельного питання дослідник обстоював думку про потребу соціалізації землі в Україні та висвітлював труднощі на цьому шляху¹. У двотомнику «Очерки аграрной революции на Украине» у 1922–1923 рр. В. Качинський з'ясував її наслідки – як здобутки, так і труднощі. У першому томі «Уравнительный раздел земли» автор проаналізував широкий спектр проблем «аграрної революції»: результати «прирізки» поміщицької землі, зрівняння заможних господарств, становище хуторів і відрубів, процес ліквідації поміщицьких маєтків. Він визнав багато негативних наслідків «аграрної революції», але вважав їх розплатою за інші досягнення революції. Важливим внеском В. Качинського можна вважати постановку питання про подальші перспективи економічного розвитку України². У другому томі «Обобществление сельского хозяйства» В. Качинський схарактеризував особливості земельної політики радянської влади в 1919–1921 рр., підсумував досвід радгоспного й колгоспного будівництва в Україні, розвиток комунального руху в окремих регіонах, стан колективного сектору в сільському господарстві в 1922 р.³ У 1923 р. його праця здобула позитивну рецензію В. І. Невського як «безперечно цікава робота» з проблем «аграрної революції» в Україні⁴. Великий практичний інтерес іншій праці В. Качинського, присвяченій досить детальному аналізу земельної і продовольчої політики радянської влади в 1919 р.⁵, визнав у 1930 р. радянський критик М. Іванов⁶.

Дослідження проблем «аграрної революції» в 1920-х рр. розпочав учасник громадянської війни на Катеринославщині М. А. Рубач.

¹ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине / В. Качинский. – К. : Борьба, 1919. – 30 с.

² Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. Уравнительный раздел земли. – С. 67, 69.

³ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1923. – Вып. 2. Обобществление сельского хозяйства. – 111 с.

⁴ Невский В. И. Обзор нашей провинциальной истпартовской литературы / В. И. Невский // Пролетарская революция. – 1923. – № 4. – С. 312.

⁵ Качинский В. Земельная политика соввласти на Украине в 1919 г. / В. Качинский // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 7–51.

⁶ Иванов М. Рец. на: «Літопис революції» за 1929 г., №№ 1, 2, 3, 4 і 5–6 / М. Іванов // Пролетарская революция. – 1930. – № 10. – С. 155.

У статті «Аграрная революция на Украине в 1917 г.»¹, яка на той час стала одним з найбільш ґрунтовних досліджень, він простежив основні завдання «аграрної революції» в Україні (ліквідація великого поміщицького землеволодіння, землеволодіння заможних селян («куркулів»)), проаналізував її характер, розвиток подій на селі в 1917 р., виокремив основні етапи в розвитку селянської боротьби. Автор планував також у видавництві Центрального архівного управління УСРР опублікувати двотомну працю «Аграрна революція 1917 року на Україні. Документи та матеріали»², однак тривалий час цим планам не судилося здійснитися.

Іншим напрямом дослідницької діяльності українських істориків 1920-х рр. стало вивчення селянських рухів 1902, 1905–1907 рр. У працях Н. Мірзи-Авакянц започатковано студії селянських виступів 1902 р. на Полтавщині, а також селянського руху 1905–1907 рр.³ У центрі уваги дослідниці опинилися питання, пов'язані з класовою боротьбою селянства. Ці праці через недостатню джерельну базу мали не науковий, а переважно публіцистичний характер⁴, однак сприяли формуванню концепції селянської революції.

Значну увагу дослідженню селянського руху різних історичних періодів, як революції 1905–1907 рр., так і 1917–1918 рр., приділив В. Качинський. У праці «Селянський рух на Україні в роки 1905–1907» він проаналізував загальні причини селянського невдоволення 1905 р., його основні форми і склад учасників⁵. Розвиток подій 1917 р. на селі дослідник відтворював на прикладі Харківської губернії⁶. Земельне законодавство Української держави, каральні експедиції,

¹ Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Літопис революції. – 1927. – № 5–6. – С. 7–45; Там само. – 1928. – № 1. – С. 29–51.

² Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 29.

³ Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держ. вид-во України, 1924. – 67 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держ. вид-во України, 1925. – 71 с.

⁴ Дубінський В. А. Українська суспільно-політична думка кінця XIX – початку XX ст. про шляхи розв'язання аграрного питання в Наддніпрянщині: історіографія проблеми (1917 – початок 30-х рр. XX ст.) / В. А. Дубінський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / відп. ред. В. С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 39.

⁵ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – [Полтава] : Держвидав, 1927. – Ч. 1. Рік 1905. – 230 с.

⁶ Качинський В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 180–269.

відносини між селянами й поміщиками, селянські виступи В. Качинський проаналізував у статті «Аграрний рух за часів гетьманщини», опублікованій 1928 р.¹

Селянському рухові на Чернігівщині, яка посіла перше місце за кількістю розгромлених поміщицьких маєтків серед українських губерній, присвячена монографія Й. Г. Дроздова². Дослідник проаналізував стан землеволодіння в Чернігівській губернії, розвиток селянського руху до 1905 р. та його масштаби в 1905–1906 рр.: настрої селянства, форми аграрних виступів, зокрема погромницький рух. Значний інтерес становлять складені автором портрети селянських вождів. Не оминув увагою дослідник і проблему покарання селянства: каральні експедиції та інформацію органів влади про селянські виступи. Висновки дослідження відповідають панівній на той час концепції класової боротьби (обґрунтовується теза про тяглість і взаємозв'язок селянських виступів 1905 р. та селянського руху 1917 р.).

Осередками наукових досліджень 1920-х рр. стали Істпарті (місцеві органи Комісії з історії Жовтневої революції й РКП(б)). Результати ініційованих ними наукових пошуків публікувалися на сторінках журналів «Пролетарська революція» та «Літопис революції». Інтенсивний період науково-дослідницької діяльності органів Істпарту припав на 1926–1927 рр. у зв'язку з підготовкою до відзначення 10-річчя Жовтня. Однак ювілейні збірники, опубліковані в 1927 р., нерідко готувалися поспіхом, без відповідного наукового апарату, вивчення документальних джерел. На наш погляд, вони виступають радше як джерело, аніж наукові праці. Самі автори цих збірників своїм завданням вбачали не так дати повний науковий аналіз обставин революційних подій, як створити загальну їхню картину, й орієнтувалися на широкі маси робітників і селян³.

Підготовлені переважно учасниками чи свідками революційних подій, матеріали істпартівських збірників 1927 р. відтворювали ситуацію в різних регіонах і сприяли початку наукових досліджень. Найбільш інформативним щодо історії селянства є нарис «Революційне минуле Старобільщини», підготовлений В. О. Щепетильнико-

¹ Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини / В. Качинський // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 52–64; Там само. – 1928. – № 2. – С. 76–95.

² Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М.; Ленинград : ГИЗ, 1925. – 189 с.

³ Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. – Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя Жовтн. революції, 1927. – С. 3–4.

вим за матеріалами окріспарту¹. Місцеві партійні діячі намагалися писати як є, досить об'єктивно, йдучи урозріз з офіційною ідеологією. Нарис містить цікаву інформацію про соціально-економічний стан Старобільщини, особливості розвитку сільського господарства, становище на селі після Лютневої революції 1917 р., відносини селян із поміщиками в 1918–1919 рр., тривалу відсутність радянської влади і слабкий вплив більшовицької партії, труднощі продовольчої роботи та боротьби з повстанством. Подіям 1917–1920 рр. на Чернігівщині, яка вважалася селянською губернією, присвячена праця В. К. Щербакова «Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині»². У ній розглянуто проблеми економічного становища селянства, діяльності політичних партій на селі, політики радянської влади та ставлення до неї селянства. Цікаві матеріали з історії іншої селянської округи: розвиток аграрного руху в 1917 р., діяльність різних влад, більшовицька земельна й продовольча політика, відносини селянства й радянської влади, повстанство – містить збірник «Боротьба за Жовтень на Прилуччині»³. Проблеми відносин селян і поміщиків розкриваються у збірнику «Борьба за Октябрь на Артемовщине»⁴. Важливу інформацію про розвиток «аграрної революції» на Ізюмщині містить збірник відповідного Істпарту⁵. Окремий збірник присвячено подіям 1917 р. на Вінниччині⁶. Менш інформативними в контексті селянської проблематики є видання інших Істпартів⁷.

¹ Революційне минуле Старобільщини / укл. В. О. Щепетильников. – [Старобільськ] : Видання окр. ювіл. комісії, 1927. – 51 с.

² Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині / В. К. Щербаков. – Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. – 117 с.

³ Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. – Прилуки, 1927. – 326 с.

⁴ Трейдуб П. Гражданская война на селе / П. Трейдуб // Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей / под. ред. М. Острогорского. – Харьков : Пролетарий, 1929. – С. 358–371.

⁵ Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине 1917–1927. – [Б. м.], 1927. – 73 с.

⁶ Тарнопольський Л. Жовтень на Вінниччині (історичний нарис) / Л. Тарнопольський, С. Федулкін. – Вінниця : Вінницька ювіл. комісія по переведенню 10-річчя Жовтн. революції, 1927. – 66 с.

⁷ Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск : Зиновьевская окр. Октябр. комиссия, 1927. – 194 с.; Октябрь на Одещине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса : Одесская окр. Октябр. комиссия и истпартотдел окрком КП(б)У, 1927. – 492 с.; Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине / под ред. А. Мануйленко и др. – Николаев, 1927. – 127 с.; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск : Издание Днепропетровского Истпарт и Окр. комиссии по проведению 10-летия Октября, революции, 1927. – 292 с.

Основна увага українських дослідників 1920-х рр. була орієнтована на вивчення селянського руху¹ та регіональних аспектів здійснення революції². Дослідження 1920-х рр. як на українських, так і загальноросійських матеріалах сприяли поширенню уявлення в історичній науці про переважно економічний характер селянського руху 1917 р. та його незначні масштаби, підтвержені статистикою Тимчасового уряду³. Українські історики 1920-х рр. ввели до наукового обігу певний пласт архівних джерел, який дав можливість розробити концептуальні основи висвітлення проблем «аграрної революції», які й до цього часу не втратили наукової цінності. Результати цих досліджень вирізнялися достатнім «вільнодумством» як для радянської історичної науки, за що незабаром вчені й зазнали критики та переслідувань. Наприклад, у 1927 р. А. Шестаков розкритикував статтю В. Щербакова⁴ за певну «методологічну неправильність» у постановці питання про причини аграрного руху на Чернігівщині, які вчений пов'язував багато в чому з продовольчими труднощами на селі⁵. Однак ще кілька років українські науковці-аграрники могли працювати над дослідженням селянської проблематики.

У загальноросійський контекст розвиток «аграрної революції», зокрема в українських губерніях, вписали російські радянські дослідники 1920-х рр. С. М. Дубровський, Я. А. Яковлев, А. В. Шестаков. С. Дубровський був одним із перших радянських дослідників історії аграрних відносин і селянських рухів початку ХХ ст. Його авторству належить більше ніж 200 праць. Випускник і професор Інституту червоної професури, він став одним з ініціаторів створення аграрної

¹ Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині / А. Іргізов // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 3–34; Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 55–74; Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1931. – № 1–2. – С. 67–91.

² Лобахін В. Лютий по селах Харківщини / В. Лобахін // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 58–59; Быструков. Городнянщина в 1917–1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 104–131; Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 31–68; Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 5–6. – С. 299–314.

³ Див., напр.: Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні / А. Козаченко // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28–33.

⁴ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 31–68.

⁵ Шестаков А. Русские исторические журналы середины 1927 года / А. Шестаков // Историко-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 234.

секції Комуністичної академії, засновником журналу «На аграрном фронті»¹. У 1921 р. вченим уперше видано дослідження «Очерки русской революции», підготовлене за результатами прочитаних у Москві в 1919–1920 рр. лекцій, яке в розширеному вигляді було перевидане в 1923 р.² У цій праці розкрито соціально-економічні передумови революцій (1905–1907 рр., 1917 р.) та особливості розвитку селянського руху. Подіям 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях присвячено статтю С. Дубровського та Б. Граве «Селянський рух напередодні революції 1905 р.»³, у якій з'ясовано мотивацію погромницької діяльності селянства, оцінено учасників виступів, селянську ідеологію й тактику. У 1927 р. була опублікована праця, присвячена розвитку селянського руху в 1917 р., у якій С. Дубровський розкриває причини селянської боротьби (відповідно до ленінських настанов), основні форми селянського руху, називає селянські організації, аналізує аграрні програми політичних партій, урядову політику⁴. Водночас він розпочинає вивчення реалізації та наслідків Столипінської аграрної реформи: виселення на хутори й відруби, мобілізацію землеволодіння, переселення, селянський рух 1907–1914 рр., – результати якої були опубліковані у вигляді монографії в 1925 р., а в завершеному вигляді, із значно розширеною джерельною базою, – у 1963 р.⁵ Висновки С. Дубровського, хоча загалом і відповідали офіційній марксистсько-ленінській методології, вирізняються певною своєрідністю в трактуванні селянського руху.

Особливості окремих етапів селянського руху 1917 р. вивчав і аналізував Я. А. Яковлев. До лав істориків він прийшов з солідним досвідом партійної та військової діяльності, здобутим під час громадянської війни в Україні: у 1918–1920 рр. Я. Яковлев був головою Катеринославського й Київського губкомів партії, начальником політвідділу

¹ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – С. 3.

² Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – 418 с.

³ Дубровский С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. / С. Дубровский, Б. Граве // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12. – С. 107–122.

⁴ Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. / С. Дубровский. – М. ; Ленинград : Госиздат, 1927. – 148 с.

⁵ Дубровский С. М. «Столыпинская реформа». Капитализация сельского хозяйства в XX веке / С. М. Дубровский. – Ленинград : Прибой, 1925. – 302 с.; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.

14-ї армії, головою Харківського губкому, членом ВУЦВК¹. У 1927 р. були опубліковані документальні збірники «Крестьянское движение в 1917 г.» и «Революция в деревне» з передмовою Я. Яковлева. Передмова до першого збірника у 1928 р. була видана окремою статтею². З червня 1925 р., працюючи редактором «Крестьянской газеты», Я. Яковлев ініціював збір спогадів селян про розвиток селянського руху 1917 р. – війну селян з поміщиками, проти Тимчасового уряду, духовенства, деінде – проти заможних селян. У результаті цієї роботи в 1929 р. був опублікований збірник спогадів селян «1917 год в деревне», перевиданий у 1967 р.³ Я. Яковлевим було розроблено по-районну схему розвитку селянського руху, зумовлену особливостями соціально-економічного розвитку окремих регіонів⁴. За «мирні» форми селянської боротьби навесні – влітку 1917 р. і використання статистики Тимчасового уряду дослідник як автор передмови збірника «Крестьянское движение в 1917 г.» (М.; Ленинград: ГИЗ, 1927) зазнав гострої критики з боку А. Шестакова⁵. За недостатнє висвітлення впливу більшовицької партії на процес революціонізування селянства в 1917 р. його розкритикував О. Лідак (1928 р.)⁶. У цих дискусіях формувалися нові концептуальні засади висвітлення селянського руху з погляду класової боротьби – організованої і керованої пролетаріатом.

До першого покоління радянських істориків належав і дослідник трьох російських революцій, учасник подій 1905–1907 рр., А.В. Шестаков⁷. Значну кількість праць він присвятив участі селян-

¹ Сиволапова Г.Ф. Исследования Я.А. Яковлева по истории Октябрьской революции / Г.Ф. Сиволапова // История и историки. Историографический ежегодник. 1974 / отв. ред. М.В. Нечкина. – М.: Наука, 1976. – С. 216.

² Яковлев Я.А. Крестьянская война 1917 года / Я.А. Яковлев // Аграрная революция / под ред. В.П. Милютин. – М.: Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. Крестьянское движение в 1917 г. – С. 83–92.

³ 1917 год в деревне / под ред. Я.А. Яковлева. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1929. – 360 с.; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / предисл. Я. Яковлева; сост. И.В. Игрицкий. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – 288 с.

⁴ Сиволапова Г.Ф. Вказ. праця. – С. 232.

⁵ Шестаков А. Рец. на: Крестьянское движение в 1917 г. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1927. – 442 с. / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 263.

⁶ Лідак О. Рец. на: Аграрная революция / под ред. В.П. Милютин. – М.: Издво Ком. академии, 1928. – Т. II. Крестьянское движение в 1917 году. – 230 с. / О. Лідак // Историк-марксист. – 1928. – Т. 7. – С. 300.

⁷ Алаторцева А.И. А.В. Шестаков – историк революции / А.И. Алаторцева // История и историки. Историографический ежегодник. 1976 / отв. ред. М.В. Нечкина. – М.: Наука, 1979. – С. 284.

ства в революціях¹, у яких аналізував форми селянського руху, селянські організації, відносини пролетаріату й селянства. Він виступав критиком і опонентом С. Дубровського², дотримуючись більш офіційних поглядів і ленінської концепції, однак теж був прихильником трактування селянського руху як «селянської революції»³.

Тоді, коли радянська історіографія основну увагу приділяла аналізу форм і методів класової боротьби селянства, з'явилися перші праці, присвячені діяльності інших соціальних груп та класів. Їхніми авторами стали А. І. Хрящева⁴, яка чи не вперше в історичній науці подала характеристику заможного селянства – «куркульства», та О. Н. Чадаєва – авторка однієї з перших праць, присвячених проблемі становища поміщицтва та діяльності його організацій у 1917 р.⁵ Зі зміною концептуальних засад розвитку історичної науки дослідження з цієї проблематики припинилися на досить тривалий час.

1928 р. став вирішальним для радянської історіографії: у стадію практичного здійснення вступив курс на монополізацію історичної науки, і провідну роль у цьому процесі відіграв історичний журнал «Історик-марксист»⁶. Долю наукових досліджень визначав головний критерій – вірність марксизму-ленінізму (схемі М. Покровського й ленінським цитатам), а межі ленінських положень стали межами й для розвитку марксистської історичної думки⁷. Всесоюзна конференція істориків-марксистів, яка відбулася на рубежі 1928–1929 рр., започаткувала новий період у розвитку радянської історичної науки як

¹ Шестаков А. В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.) / А. В. Шестаков. – М. : Красная новь, 1923. – 112 с.; Шестаков А. (Никодим). Крестьянство в Октябрьской революции / А. Шестаков. – Харьков : Пролетарий, 1925. – 32 с.; Шестаков А. В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. / А. В. Шестаков. – Ленинград : Прибой, 1927. – 191 с.; Шестаков А. В. Крестьянские организации в 1917 году / А. В. Шестаков // Аграрная революция / под ред. В. П. Милютина. – М. : Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. – С. 95–166.

² Див., напр.: Дубровский С. М. Крестьянство в 1905 г. (Стенограмма доклада на публичном заседании 20 ноября 1925 г.) / С. М. Дубровский // Историк-марксист. – 1926. – Т. 1. – С. 270.

³ Алаторцева А. И. А. В. Шестаков – историк революции... – С. 287.

⁴ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве / А. И. Хрящева. – М. : Изд. ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.

⁵ Чадаева О. Помещики и их организации в 1917 году / О. Чадаева. – М. ; Ленинград : Московский рабочий, 1928. – 176 с.

⁶ Сидоров А. В. «Историк-марксист» семьдесят лет назад: смена приоритетов в советской исторической науке / А. В. Сидоров // История и историки: историографический вестник. 2007 / отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 2009. – С. 165.

⁷ Там само. – С. 173, 180.

марксистської. Унаслідок втручання ЦК КП(б)У українські дослідники з весни 1929 р. розпочали критику ідей М. Яворського – «носія антимарксистських поглядів і теорій у питанні про український історичний процес», а також націоналізму, автора теорії «двокуркульності»¹. Викриття М. Яворського і боротьба із залишками «яворщини», як визнав Український інститут марксизму-ленінізму, були єдиними досягненнями українських дослідників у 1929 – на початку 1930 р.: жодними іншими дослідницькими проблемами у цей час вони практично не займалися². Виступив з критикою поглядів і позиції М. Яворського також і М. Рубач, хоча Всесоюзне товариство істориків-марксистів вважало її недостатньою. Наприклад, М. Іванов визнав позицію М. Рубача в критиці М. Яворського і його школи непослідовною, як «явне покровительство українським історикам, які допускали перекручення марксизму»³.

У 1932 р. бригада Інституту червоної професури (ІЧП), до якої увійшли Г. Слюсаренко, П. Гнідаш, В. Круть, І. Кравченко, на сторінках «Історика-марксиста» розкритикувала публікації журналу «Літопис революції» за 1931 р. Автора статті «Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини» Г. Карпенка⁴ було звинувачено у впливі «яворщини», неправильній оцінці селянського руху до та під час Жовтневої революції 1917 р.: висвітленні протипоміщицького спрямування селянської боротьби (автор забув охарактеризувати боротьбу проти куркульства) та його стихійного характеру (не показав зв'язок з боротьбою за радянську владу)⁵. Зазнала критики через «неправильні погляди» й стаття А. Іргізова «Селянський рух 1917 року на Київщині»⁶ через недостатній показ загострення класових суперечностей та боротьби в селянському

¹ Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского института марксизма-ленинизма (март 1929 г. – март 1930 г.). К III Всесоюзной конференции марксистско-ленинских научно-исследовательских учреждений. – Харьков, 1930. – С. 6.

² Там само. – С. 21–22.

³ Іванов М. Рец. на: «Літопис революції» за 1929 г., №№ 1, 2, 3, 4 і 5–6 / М. Іванов // Пролетарская революция. – 1930. – № 10. – С. 155–156.

⁴ Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1931. – № 1–2. – С. 67–91.

⁵ Слюсаренко Г. «Літопис революції». Журнал истпарта КП(б)У, № 1–2, 3, 4 за 1931 г. / Г. Слюсаренко, П. Гнідаш, В. Круть, І. Кравченко // Историк-марксист. – 1932. – Т. 3. – С. 135–136.

⁶ Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині / А. Іргізов // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 3–34.

середовищі¹. Загалом автори рецензії (бригада ІЧП) звинуватили редакцію «Літопису революції» в допущенні цілої низки «грубих політичних помилок» троцькістського і правоопортуністичного характеру й висловили обурення припиненням виходу журналу (не вийшли номери 5 і 6 за 1931 р.) замість «негайного виправлення ... помилок і негайної перебудови» своєї роботи².

У 1934 р. М. Рубач у журналі «Історик-марксист» змушений був розкаятися в допущених раніше «значних політичних помилках», особливо в ідеї потреби «додаткової схеми» для вивчення особливостей пролетарської революції в Україні, запропонованої ним 1930 р.³ Також він змушений був відмовитися від положення про відсутність класової боротьби в селянському середовищі до Жовтневої революції 1917 р., проголосивши значний розвиток класової диференціації серед селянства вже напередодні 1917 р. унаслідок заходів Століпінської аграрної реформи⁴. М. Рубач, будучи відомим вченим (у 1920-х рр. очолював журнал «Літопис революції», Центральне архівне управління УСРР, Інститут історії партії при ЦК КП(б)У), сам зазнав репресій – був заарештований у 1935 р. У січні 1936 р. його звільнили, але з партії виключили за «націоналістичні тенденції». Кілька років він був позбавлений можливості займатися науковою діяльністю⁵. У 1930-х рр. були знищені цілі наукові школи, зазнали переслідувань багато українських істориків⁶. Репресії 1930-х рр. не оминули й інших відомих дослідників «аграрної революції» союзного рівня. Досить тривалий час (1936–1946, 1949–1955 рр.) провів у концтаборах і в засланні С. Дубровський⁷.

¹ Слюсаренко Г. Вказ. праця. – С. 136–137.

² Там само. – С. 141.

³ Рубач М. К истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (Материалы по Украине) / М. Рубач // Истори́к-марксист. – 1934. – Т. 3. – С. 29.

⁴ Там само. – С. 33.

⁵ Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / редкол.: В.П. Ляхощкий (гол. ред.) та ін. – К. : [Б. в.], 2000. – С. 37–38, 82–83.

⁶ Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 5, 7; Богдашина О.М. Життєві стратегії істориків радянської України 1920–1930-х рр. / О.М. Богдашина // Харківський історіографічний збірник. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 11. – С. 80–94.

⁷ Аграрная история XX века: историография и источники / под ред. Н.С. Кабытовой, П.С. Кабытова, В.В. Кондрашина. – Самара : Самарский университет, 2014. – С. 12.

Після розгрому школи М. Покровського (автора концепції двох революцій у Росії – пролетарської та селянської), дослідження з аграрної проблематики підпорядковувалися викладеній у «Короткому курсі історії ВКП(б)» концепції про єдину соціалістичну революцію. Боротьбу селян радянська історіографія звела до боротьби за землю, визнавши її завершеною восени 1918 р.¹ «Короткий курс» визначив наслідки «аграрної революції» для селянства СРСР, які не переглядалися дослідниками практично до початку 1960-х рр.: «Декрет про землю» передав селянам більше 150 млн дес. землі, що належала поміщикам, буржуазії, царській сім'ї, монастирям і церкві, селян було звільнено від сплати щорічних орендних платежів поміщикам у сумі 500 млн крб золотом². У процесі класової боротьби проти куркульства біднота і середняки отримали також 50 млн га куркульської землі³. Інша теза Й. Сталіна про напівколоніальну залежність Росії наклала свій відбиток на вивчення питань економічного розвитку Росії: у відсталій аграрній напівколоніальній країні⁴ неможливо було пояснити існування розвинутого робітничого класу – гегемона революційного руху, проголошеного «Коротким курсом». Через це, на думку російського дослідника В. І. Бовикіна, історики почали ухилятися від розгляду проблеми «економічного розвитку Росії та революційного руху» в цілому й вивчати її частинами: «окремо досліджувалися процеси розвитку народного господарства та історія революційного руху»⁵. Також «Короткий курс» проголосив посилення соціального розшарування в селянському середовищі й загострення класової боротьби вже з початку ХХ ст.⁶

Упродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично припинилася⁷. Фах укра-

¹ Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 31, 35.

² История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. комиссии ЦК ВКП(б). – М. : Госполитиздат, 1945. – С. 200.

³ Там само. – С. 212.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Бовыкин В. И. Экономическое развитие России и революционное движение / В. И. Бовыкин // Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloquiuma историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 201.

⁶ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс... – С. 7–8.

⁷ Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 193.

їнського історика став такою мірою «небезпечним тереном діяльності», що чимало видавництв уникали публікувати будь-які історичні студії¹. Коло дослідницької проблематики звужилося до вивчення селянського руху в контексті класової боротьби² та проблем класового розшарування селянства, які досліджувалися М. Рубачем³. У листопаді 1943 р. в Москві він захистив докторську дисертацію «Нариси з історії аграрної революції 1917 р. на Україні» і з 1944 р. почав працювати в Інституті історії в Києві⁴.

З ім'ям М. Рубача пов'язана активізація досліджень проблем селянства та «аграрної революції», яка розпочалася в другій половині 1950-х рр. У 1956 р. дослідником було опубліковано фундаментальну на той час монографію «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции» (перевидану 1957 р.)⁵, у якій з погляду марксистсько-ленінської методології було проаналізовано передумови селянського руху та його розвиток протягом п'яти місяців – у листопаді 1917 – на початку 1918 рр. Автор розкрив проблеми конфіскації поміщицьких маєтків, масовий поділ поміщицьких земель та перші кроки колективного землеволодіння в Україні. Мотивація селянської діяльності трактувалася з позиції ідеологічних установок того часу, однак дослідником було відтворено широке коло аспектів аграрних відносин, проаналізовано становище селянства, ситуацію з поміщицьким господарством, відносини селянства й органів влади. Деякі питання були практично не дослідженими, і автору доводилося «розорювати цілину»⁶. Основні аспекти, яких торкнувся М. Рубач

¹ Смолій В. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) / В. Смолій, О. Удод, О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні / редкол. В. А. Смолій (голова); відп. ред. О. А. Удод. – К. : Ін-т історії України, 2012. – Вип. 22. – С. 5.

² Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. / Ю. Чеботарьов. – К. : Держполітвидав України, 1940. – С. 51.

³ Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції (по посіву, живому і мертвому інвентарю) / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України / за ред. К. Гуслистого та ін. – [Б. м.] : Вид-во АН УРСР, 1943. – Кн. 1. – С. 215–230; Рубач М. А. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України / за ред. К. Гуслистого та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1946. – Кн. 2. – С. 185–203.

⁴ Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог... – С. 83.

⁵ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.

⁶ Там само. – С. 5.

у монографії, знайшли подальше висвітлення в підготовлених ним нарисах, які увійшли до узагальнюючих праць: першого тому «Історії селянства Української РСР» (К., 1967), п'ятого тому «Історії Української РСР» та інших колективних праць, присвячених революційному періоду. Проблемі оренди в розвитку селянського руху в 1917 р. було присвячено опубліковану в 1977 р. окрему статтю¹. Іншим важливим напрямом наукової діяльності М. Рубача стало укладання та видання фундаментальних збірників документів, насамперед двотомного комплексу «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни», частини якого були опубліковані в 1957 та 1962 рр. відповідно.

Відомим дослідником проблем «аграрної революції» в межах колишньої Російської імперії став П. М. Першин. Його наукова діяльність розпочалася ще під час роботи в Наркомземі РСФРР у 1918–1919 рр. Питання землекористування автор висвітлив в окремій праці на початку 1920-х рр.² У 1940-х рр. автором розглядалися проблеми участі селянства у революції 1905 р., діяльності земельних комітетів у 1917 р.³ Своєрідним узагальненням тривалої наукової роботи П. Першина стала опублікована в 1959 р. праця «Нариси аграрної революції в Росії». Вона містила аналіз аграрних відносин в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., які були передумовою селянського руху та Жовтневої революції. Автор характеризував аграрні програми марксизму та більшовизму, а також досить детально показав їхнє втілення восени 1917 р. (діяльність селянських організацій, селянський рух), гостро критикуючи при цьому аграрні програми інших політичних сил (кадетів, есерів) та земельну реформу Тимчасового уряду. Продовження його роботи, присвячене здійсненню аграрної політики радянської влади в 1917–1918 рр., було опубліковане в 1962 р.⁴ Доповнене й розширене російсько-

¹ Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під зводом примусової оренди (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні) / М. А. Рубач // Боротьба за владу Рад на Україні / відп. ред. М. І. Супруненко. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 63–78.

² Див., напр.: Першин П. Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьба во время революции (1917–1920 гг.) / П. Н. Першин. – М. : Новая деревня, 1922. – 52 с.

³ Першин П. Крестьянство в революции 1905 года / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11–12. – С. 12–30; Першин П. Крестьянские земельные комитеты в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции / П. Першин // Вопросы истории. – 1948. – № 7. – С. 70–83.

⁴ Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.; Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції / П. М. Першин. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 548 с.

мовне історико-економічне дослідження вийшло друком у 1966 р.: першу книгу було присвячено історичним передумовам «аграрної революції» – від реформи 1861 р. до Жовтневої революції, а другу – реалізації аграрної політики радянської влади в 1917–1918 рр.¹ Праці М. Рубача й П. Першина на досить тривалий час визначили основні напрями дослідницької роботи українських істориків.

З другої половини 1950-х – у 1980-х рр. у центрі наукових дискусій перебували питання аграрного ладу Російської імперії, які виникли на основі нового прочитання В. Леніна, проблеми рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, функціонування селянського і поміщицького господарств. Дослідники розділилися на дві групи: прихильників визнання аграрного ладу капіталістичним (зі збереженням пережитків кріпосництва) та напівкріпосницьким². Прихильником останнього виступав А. М. Анфімов, який започаткував у 1960-х рр. дискусію з С. М. Дубровським, І. Д. Ковальченком (прибічниками традиційної концепції), яка сприяла формуванню нової історіографічної ситуації. Представники «нового напрямку» в радянській історіографії визнавали роль стихійності у розвитку «аграрної революції» 1917 р.³ Після дискусії 1972 р. внаслідок втручання ЦК КПРС вони зазнали адміністративних репресій і змушені були офіційно відмовитися від цієї концепції, хоча деякі її положення продовжували втілювати у своїх працях.

Наукова діяльність А. Анфімова мала багатогранний характер: ним було підготовлено серію фундаментальних досліджень з історії російського селянства пореформеного періоду, початку ХХ ст. та Першої світової війни, поміщицького господарства, земельної оренди, общини, Століпінської аграрної реформи. Починаючи з 1958 р. і до 1986 р., дослідник брав участь в організації 21 сесії симпозіумів з аграрної історії Східної Європи⁴. Саме на цих форумах він виступав з доповідями, які стимулювали основні напрями діяльності науков-

¹ Першин П. М. Аграрная революция в России / П. Н. Першин. – М. : Наука, 1966. – Кн. 1–2.

² Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в радянській історіографії / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні / редкол. В. А. Смолій (голова); відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 247, 251.

³ Аграрная история XX века: историография и источники... – С. 16.

⁴ Там само. – С. 14.

ців з дослідження проблем аграрних відносин¹. Симпозіуми стали важливими осередками наукового життя для істориків різних радянських республік.

Інтенсифікації – багато в чому кількісного характеру – дослідницької діяльності радянських істориків сприяли партійно-державні ювілеї, особливо 50-річчя першої російської революції та 40-річчя, а пізніше 50-річчя Жовтневої революції. У 1967 р. вийшла з друку комплексна двотомна праця «Історія селянства Української РСР»², у якій знайшли висвітлення проблеми розвитку селянства першої чверті ХХ ст.: соціально-економічне становище сільського господарства, загострення класової боротьби та заходи аграрної політики радянської влади. Одним з першочергових напрямів діяльності радянських науковців стало дослідження історії селянських рухів: виступам початку ХХ ст. присвячені праці С. М. Дубровського, О. К. Живолупа, М. Н. Лещенка, Ф. Є. Лось³, періоду 1917 р. – С. Х. Каган, Н. І. Миронець, П. Ф. Решодька⁴. Їхній історіографічний аналіз здійснено радянськими науковцями періоду революції 1905–1907 рр. – М. Н. Лещенком, 1917 р. – Ю. М. Гамрецьким⁵. Значну увагу дослідники почали приді-

¹ Див., напр.: Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959 / отв. ред. В. К. Яцунский. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 286–307; Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. / отв. ред. В. К. Яцунский. – Минск : Наука и техника, 1964. – С. 489–505.

² Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К. : Наук. думка, 1967.

³ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с.; Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. / Е. К. Живолуп. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1956. – 136 с.; Живолуп Е. К. Крестьянское движение на Украине в 1917 г. / Е. К. Живолуп // Ученые записки Харьковского государственного университета. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1957. – Т. 88. Труды кафедры истории КПСС. Т. 6. – С. 255–271; Лещенко М. Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях / М. Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 11. – С. 107–120; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наук. думка, 1977. – 360 с.; Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наук. думка, 1976. – 283 с.

⁴ Каган С. Х. Селянський рух на Київщині у вересні – грудні 1917 р. / С. Х. Каган // 3 історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні / відп. ред. О. К. Касименко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 179–203; Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. / Н. І. Миронець // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 72–78; Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / П. Ф. Решодько. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1972. – 170 с.

⁵ Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко // Історіографічні дослідження в Українській РСР / відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1968. – Вип. 1. – С. 76–94; Гамрець-

ляти вивченню діяльності селянських організацій, зокрема земельних комітетів (статті М. А. Рубача та Ж. П. Тимченко)¹, комітетів бідноти та комнезамів².

Важливе дослідження соціально-економічних передумов «аграрної революції» в Україні здійснив П. П. Теличук. У низці праць³ він проаналізував проблеми розподілу земельної власності, мобілізації землі, її оренди, особливості розвитку поміщицьких господарств, соціального розшарування селянства на початку ХХ ст. Він дійшов висновку про погіршення економічного становища трудящого селянства: занепад селянського господарства на початку ХХ ст., утворення в сільському господарстві України аграрного перенаселення, розвиток відхожих промислів і формування ринку сільськогосподарських найманих робітників в Україні, провал переселенської політики. Отже, радянські науковці обґрунтовували передумови селянського руху в 1917 р. та потребу ліквідації поміщицького землеволодіння.

Центральне місце в працях радянських вчених посіли колгоспне й радгоспне будівництво та загалом аграрна політика радянської влади періоду революції і громадянської війни 1917–1920 рр. Найви-

кий Ю. М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Там само. – С. 56–75; Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія / гол. ред. А. Г. Шевелєв. – К. : Наук. думка, 1977. – Вип. 3. – С. 82–109.

¹ Рубач М. А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р. / М. А. Рубач // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / відп. ред. М. І. Супруненко. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 22–40; Тимченко Ж. П. Волосні земельні комітети і їх роль у здійсненні на Україні ленінського Декрету про землю / Ж. П. Тимченко // Боротьба за владу Рад на Україні / відп. ред. М. І. Супруненко. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 79–98; Тимченко Ж. П. Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. / Ж. П. Тимченко // У боротьбі за Жовтень: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 52–70.

² Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 163 с.; Березовчук М. Д. Комнезामी України в боротьбі за соціалізм / М. Д. Березовчук. – К. : Політвидав України, 1965. – 123 с.; Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М. Д. Березовчук. – К. : Політвидав України, 1976. – 149 с.; Березовчук Н. Д. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине / Н. Д. Березовчук, Г. В. Бондаренко. – К. : Вища школа, 1986. – 115 с.

³ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 188 с.; Теличук П. П. Применение наемного труда в помещиц-чем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. / П. П. Теличук // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 / отв. ред. А. М. Анфимов. – К. : Вища школа, 1979. – С. 235–244; Лещенко Н. Н. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине / Н. Н. Лещенко, П. П. Теличук // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни) / отв. ред. И. Д. Ковальченко. – Уфа : Башкирское книжное изд-во, 1984. – С. 266–271.

домішими дослідниками історії колгоспів та радгоспів стали І.Х. Ганжа, А.Ф. Чмыга, Ф.В. Головач¹. Стан вивчення проблем колгоспного будівництва радянськими дослідниками проаналізував В.І. Бутенко². Широкий спектр проблем аграрної політики радянської влади у своїх працях розкривали харківські дослідники І.К. Рибалка та М.І. Ксензенко, донецький історик Р.Д. Лях³. Основні засади з'ясування продовольчої політики радянської влади як «боротьби за хліб» для побудови соціалістичної держави розробили В.П. Юбкін, Ю.Ю. Кондуфор, Ю.К. Стрижков⁴. Увага радянської історіографії, як зазначає сучасна черкаська дослідниця Н.І. Земзюліна, повністю була зосереджена на основних положеннях земельного облаштування Росії, розроблених В. Леніним⁵. Керівну роль у здійсненні аграрних перетворень дослідники відводили більшовицькій партії⁶. Діяльність більшовиків вивчалася досить детально й ґрунтовно, але однобоко, практично

¹ Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920 рр.) / І.Х. Ганжа. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.; Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). Очерки истории / А.Ф. Чмыга. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1974. – 320 с.; Головач Ф.В. 3 історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. / Ф.В. Головач. – К. : Вища школа, 1982. – 135 с.

² Бутенко В.І. Колгоспне будівництво на Україні періоду громадянської війни у радянській історіографії / В.І. Бутенко // Історіографічні дослідження в Українській РСР / відп. ред. І.О. Гуржій. – К. : Наук. думка, 1972. – Вип. 5. – С. 57–61.

³ Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І.К. Рибалка. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 192 с.; Ксензенко М.І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М.І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1968. – 184 с.; Ксензенко Н.І. Революційні аграрні преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н.І. Ксензенко. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьков. ун-те, 1980. – 144 с.; Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині. 1917–1923 рр.: навч. посібник / Р.Д. Лях. – Донецьк, 1974. – 63 с.; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р.Д. Лях. – К. ; Донецьк : Вища школа, 1975. – 118 с.

⁴ Юбкін В.П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919–1920 рр.) / В.П. Юбкін // Український історичний журнал. – 1961. – № 1. – С. 21–30; Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році / Ю.Ю. Кондуфор. – Харків : Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. – 101 с.; Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) / Ю.Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1964. – 263 с.; Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции 1917–1921 гг. / Ю.К. Стрижков. – М. : Наука, 1973. – 319 с.

⁵ Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття / Н.І. Земзюліна // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / відп. ред. С.В. Кульчицький. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 207.

⁶ Чигирик В.В. КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (грудень 1919 р. – березень 1921 р.) / В.В. Чигирик // Український історичний журнал. – 1958. – № 4. – С. 3–19.

без висвітлення їхніх політичних опонентів. І. Рибалка, оцінюючи значення своїх наукових праць з точки зору сьогодення, зауважив, що автор, виходячи з пануючої тоді концепції керівної ролі більшовиків, «подавав об'єктивний виклад відповідних подій, але з специфічною інтерпретацією»¹.

З другої половини 1950-х рр. відновлюється дослідження проблем дворянства. У 1957 р. А. Анфімовим була підготовлена наукова стаття, присвячена становищу дворянства часів Першої світової війни, а в 1969 р. – ґрунтовна монографія про розвиток великого поміщицького господарства на рубежі XIX – XX ст., у якій відзначався «господарський паразитизм поміщиків»². Склад і чисельність російського дворянства в період від падіння кріпосного права й до початку першої російської революції, еволюцію його соціального й економічного статусу досліджував А. П. Корелін³. У працях Ю. Б. Соловйова⁴ висвітлено проблему відносин дворянства і влади: дворянська політика визначалася як один з найбільших виявів «загальної кризи системи самодержавства»⁵.

Значний інтерес для науковців зберігає дослідження І. К. Рибалки та Ф. Г. Турченка, присвячене соціально-класовій структурі українського населення напередодні 1917 р.⁶ Статтю «Ліквідація класу поміщиків на Україні» (1984 р.) було підготовлено запорізьким дослідником Ф. Г. Турченком. Розкриваючи проблему конфіскації поміщицького землеволодіння у 1917–1920 рр. в Україні, автор дійшов

¹ Рибалка І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1999. – С. 193.

² Анфімов А. М. Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции) / А. М. Анфімов // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 124–175; Анфімов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфімов. – М. : Наука, 1969. – С. 296.

³ Корелін А. П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) / А. П. Корелін // Исторические записки. – М. : Наука, 1971. – Т. 87. – С. 91–173; Корелін А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелін. – М. : Наука, 1979. – 304 с.

⁴ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1973. – 383 с.; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1981. – 256 с.

⁵ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века... – С. 3.

⁶ Рибалка І. К. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 20–33.

висновку, що воно перестало існувати наприкінці 1920 р.¹ Розширене видання монографії Ф. Турченка про ліквідацію поміщицтва вийшло вже в роки перебудови – у 1987 р.² Значну увагу дослідник приділив становищу поміщицьких господарств у 1917 та 1920 рр. Відносини селянства й поміщицтва періоду громадянської війни через ідеологічні чинники були розглянуті фрагментарно.

Унаслідок дискусій 1960-х рр. нового змісту набуло вивчення передумов та наслідків «аграрної революції». У 1961 р. Ю.О. Поляков поставив питання про соціально-економічні підсумки «аграрної революції» станом на 1920 р. й охарактеризував ті труднощі з джерелами, які ускладнювали зіставлення даних 1917 і 1920 рр.³ Відповідь на питання про наслідки «аграрної революції» спробував знайти й інший радянський дослідник В.В. Кабанов на конференціях 1977 р., 1984 р.⁴ Він же дослідив на матеріалах губерній РСФРР роль общини в «аграрній революції» (через діяльність сільських сходів)⁵. Питання про соціальне розшарування селянства як один з наслідків «аграрної революції» в Україні поставив П.М. Денисовець⁶. У 1973 р. він здійснив аналіз стану вивчення наслідків «аграрної революції» в україн-

¹ Турченко Ф. Г. Ліквідація класу поміщиків на Україні / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 1984. – № 6. – С. 28.

² Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф. Г. Турченко. – К.; Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.

³ Поляков Ю. А. Социально-экономические итоги аграрных преобразований Октябрьской революции (1917–1920 гг.) / Ю. А. Поляков // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве / отв. ред. М. П. Ким. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 23.

⁴ Кабанов В. В. Аграрная революция в России (содержание, время действия, результаты) / В. В. Кабанов // Всесоюзная научно-практическая конференция по проблеме «Великая Октябрьская социалистическая революция и освещение ее всемирно-исторического значения в преподавании общественных наук и исторических дисциплин в высшей педагогической школе». Тезисы докладов и сообщений (13–15 сентября). – М., 1977. – Вып. II. Секция исторических наук. – С. 25–27; Кабанов В. В. Социально-демографические процессы крестьянского двора в условиях войны и революции (1917–1920 гг.) / В. В. Кабанов // Социально-демографические аспекты развития производительных сил деревни. XX сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Таллин, 24–28 сентября 1984 г.). – М., 1984. – С. 25–27.

⁵ Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Исторические записки. – М.: Наука, 1984. – Т. 111. – С. 100–150.

⁶ Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.) / П. М. Денисовец // Исторические записки. – М.: Наука, 1967. – Т. 80. – С. 104–125.

ській історичній науці¹. У позитивному контексті наслідки «аграрної революції» оцінював харківський дослідник М.І. Ксензенко². Досягнення й труднощі сільського господарства України на початку 1920-х рр. було охарактеризовано в монографії Б.К. Мигалья³. Досить критично до висвітлення наслідків «аграрної революції» підійшов у 1983 р. В.Ф. Верстюк. Він відзначив потребу перегляду схеми М. Рубача щодо соціальної структури селянства, ґрунтовнішого опрацювання питання про дві соціальні війни на селі, деталізації проблеми загальної кількості землі, яку отримало селянство, та землі, конфіскованої в заможних селян. Найактуальнішою дослідницькою проблемою В. Верстюк вважав «взаємозв'язок аграрних перетворень із соціальною поведінкою селянства» та загалом аналіз його «політичної позиції»⁴.

Студії селянської тематики революційних подій 1905–1907 рр. та 1917–1921 рр. радянська історична наука здійснювала відокремлено (дореволюційний, буржуазний етап розвитку селянства й соціалістичні аграрні перетворення). Вона обмежувалася проблемами боротьби більшовиків за «союз робітничого класу з селянством», вивчаючи керівну роль пролетаріату в організації селянських виступів і відкидаючи самостійну діяльність та «легальну політичну боротьбу» селянства, зокрема його представництво в Державній думі⁵. Не визнавалися радянською історіографією і проблема повстанства: опір селян радянській владі кваліфікували як «бандитизм» (його основні віхи охарактеризував у монографії О.О. Кучер)⁶. Радянські дослідники висвітлювали настрої на селі та контакти представників більшо-

¹ Денисовець П.М. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917–1921 рр. / П.М. Денисовець // Український історичний журнал. – 1973. – № 10. – С. 143–148.

² Ксьонзенко М.І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції / М.І. Ксьонзенко // Український історичний журнал. – 1978. – № 4. – С. 77–87.

³ Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки) / Б.К. Мигаль. – Харків : Вища школа, 1974. – 167 с.

⁴ Верстюк В.Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 136–137, 139, 143.

⁵ Куренышев А.А. Крестьянство России в период войны и революции 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Куренышев // Вопросы истории. – 1999. – № 4–5. – С. 149.

⁶ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / О.О. Кучер. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 171 с.

вицького керівництва із селянами під час роботи агітпоїздів та безпартійних конференцій 1920–1921 рр.¹, однак робили це односторонньо, відображаючи лише підтримку людьми радянської влади і залишаючи поза увагою їхні проблеми та критику влади.

Отже, основні напрацювання історичної науки середини 1950 – середини 1980-х рр. присвячені проблемам соціально-економічного розвитку, класової боротьби та аграрної політики радянської влади в Україні. Вибірковий підхід до формування джерельної бази, партійна заідеологізованість пошукової роботи істориків сприяли з'ясуванню, до того ж односторонньому, лише більшовицької політики в українському селі.

Суттєві зрушення в дослідженні проблематики «аграрної революції» відбулися в другій половині 1980-х – на початку 1990-х років. Початок перебудови в СРСР відкрив нові можливості в дослідженні теми. Для вивчення процесів мобілізації земельної власності наприкінці XIX – на початку XX ст. при Інституті історії СРСР Академії наук СРСР А. Анфімовим була створена творча група «Земля та її господарі», яка існувала з 1987 до 1991 р. Від України до її складу входили П. Теличук, А. Авраменко, В. Шевченко². Загальний нарис історії селянства Росії в 1900–1917 рр. (у межах імперії), хоча й на основі ленінської концепції аграрного питання, але вже із спробами пошуку нових напрямів наукового дослідження створили В.Г. Тюкавкін та Е.М. Щагін³. Вплив громадянської війни (політики «воєнного комунізму») на становище селянського господарства й наслідки «аграрної революції» в загальноросійському масштабі дослідив В.В. Кабанов. На його думку, приблизно до 1919 р. відбувалося осереднячення села, а далі громадянська війна, голод та розруха призвели до загального його збідніння⁴. Певних успіхів в аналізі проблем «аграрної

¹ Ганжа І.Х. Агітпоїзд ВУЦВК імені В.І. Леніна на Україні в 1920–1921 рр. і участь в його роботі Г.І. Петровського / І.Х. Ганжа // Український історичний журнал. – 1958. – № 1. – С. 61–71; Городецький Я.С. Рейс у Донбас агітпоїзда «Октябрьская революция» в 1920 р. / Я.С. Городецький // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 79–84; Колісник М.К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. / М.К. Колісник // Український історичний журнал. – 1964. – № 3. – С. 63–69.

² Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 197.

³ Тюкавкін В.Г. Крестьянство России в период трех революций: кн. для учителя / В.Г. Тюкавкін, Э.М. Щагін. – М.: Просвещение, 1987. – 206 с.

⁴ Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – С. 232.

революції» досягли й українські науковці. Так, І.К. Рибалка здійснив досить ґрунтовне дослідження наслідків «аграрної революції» для українського селянства, але обмежився 1920 р., характеризуючи переважно позитивні здобутки для селянства¹. Питання про динаміку «аграрної революції» поставив і розкрив В. Горак², виокремивши в її розвитку, залежно від характеру воєнно-політичної ситуації на селі, п'ять етапів. Він розширив хронологічні межі «аграрної революції» до першої половини 1921 р., визначивши в такий спосіб відмінність у періодизації від революції в Росії, яка завершилася 1918 р. Дещо дивно, з погляду сьогодення, виглядає термін, яким оперує автор, а саме «пролетарська революція в українському селі»³, враховуючи незначний вплив пролетаріату навіть у містах та слабкість більшовицької партії, однак вживання такої термінології було реалією того часу. Загалом у трактуванні наслідків «аграрної революції» українські дослідники обмежувалися 1920 р., відзначаючи переважно її позитивні результати. Майже цілком ігнорували вплив розкуркулення, голодомор, податкову політику радянської влади.

Серед інших напрямів дослідницької діяльності з аграрно-селянської проблематики значну увагу науковці приділяли розв'язанню продовольчого питання⁴, здійсненню аграрної політики⁵, історії селянського повстанського руху⁶.

¹ Рибалка І.К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917–1920 рр.) / І.К. Рибалка // Український історичний журнал. – 1987. – № 11. – С. 38–52.

² Горак В. Динамика аграрной революции на Украине (1917–1921) / В. Горак // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины (7–9 июня 1989 г., г. Черновцы). – К., 1989. – С. 110–114.

³ Там само. – С. 113–114.

⁴ Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т.М. Китанина. – Ленинград: Наука, 1985. – 384 с.; Ревегук В.Я. В.І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917–1921 рр. / В.Я. Ревегук // Український історичний журнал. – 1986. – № 4. – С. 55–64; Терещенко Ю.І. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920) / Ю.І. Терещенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 255 с.; Терещенко Ю.І. Дослідження економічної політики Радянської влади на Україні (1918–1920 рр.) / Ю.І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 28–41; Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920) / В.І. Борисов. – Луганськ: Ред. вид-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 130 с.

⁵ Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. / І.В. Хмель. – К.: Наук. думка, 1990. – 240 с.

⁶ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 368 с.

Спробу переглянути міфи радянської історіографії й закласти нові концептуальні засади розвитку селянствознавства зробили дослідники з СРСР, США, Великобританії, Німеччини і Франції на міжнародному колоквіумі в Ленінграді 4–7 червня 1990 р.¹ Учасники зібрання обговорювали питання про взаємозв'язок революційного руху з економічним розвитком країни, співвідношення реформ і революції в розвитку російського суспільства в 1861–1917 рр. Однак реалізовані ці задуми були вже після 1991 р.

Українська наука після здобуття Україною державної незалежності переважну увагу приділяла державотворчим та націєтворчим процесам. Зміна наукових пріоритетів та методологічних підходів, труднощі з фінансуванням наукових досліджень та ускладнення доступу до джерел зумовили меншу продуктивність у дослідженні аграрної історії². Однак на цей час варто констатувати появу значної кількості праць та виникнення нових наукових осередків з вивчення історії селянства при збереженні певних проблем розвитку історичної науки (це насамперед перевага політичної проблематики над соціально-економічною та низька якість друкованої продукції).

Значним досягненням української історичної науки можна вважати становлення нових наукових шкіл. Основні наукові центри, які займалися дослідженням історії селянства, визначив і детально проаналізував їхню діяльність В. Бондар: Інститут історії України НАН України (важливими його досягненнями стала публікація у 2006 р. двотомника «Історія українського селянства» та інших узагальнюючих праць)³, Науково-дослідний інститут селянства в Черкасах (видавець фахового журналу «Український селянин»), Центр дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, історичний факультет Дніпропетровського

¹ Реформи или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloquiuma историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – 394 с.

² Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 197.

³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2011–2012; Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII, приурочений Великій реформі 1861 р. – 305 с.

національного університету імені Олеся Гончара (організатор «Наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди»)¹, Науково-дослідна лабораторія з історії Південної України при Запорізькому національному університеті та інші вузівські осередки².

Проблематика досліджень сучасних науковців включає весь спектр аспектів «аграрної революції». Розвиток сільського господарства України пореформеної доби та становище селянства (його землеволодіння, господарство) проаналізовані в працях відомого фахівця сільськогосподарської галузі початку ХХ ст. О. П. Реєнта, формування продовольчого ринку – у його ж монографії, підготовленій у співавторстві з О. В. Сердюком³. Продовольчому становищу України періоду Першої світової війни присвячено монографію Н. О. Шапошнікової⁴. Процеси становлення українського земельного ринку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досліджено в книзі чернігівського історика В. М. Шевченка⁵. Соціально-економічні особливості та етнополітичні процеси Півдня України як передумови «аграрної революції» предметно відстежено запорізькими вченими Ф. Г. Турченком та його донькою Г. Ф. Турченко⁶. Для глибшого (культурно-антропологічного) розуміння економічних процесів та селянської ментальності

¹ Іваненко В. В. Формування пріоритетних напрямків дослідження аграрної історії в Дніпропетровському університеті / В. В. Іваненко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 120–122.

² Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні / редкол. В. А. Смолій (голова); відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 185, 188, 197, 199–200.

³ Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння / О. П. Реєнт // Гуржівські історичні читання: зб. наук. пр. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 203–211; Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 194–205; Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

⁴ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Н. О. Шапошнікова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

⁵ Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В. М. Шевченко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.

⁶ Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.); Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.; Турченко Г. Ф. Південна Україна на злам епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.

другої половини XIX – початку XX ст. значну цінність становлять численні праці черкаського науковця Ю.П. Присяжнюка¹. До державних спроб вирішення селянського питання на початку XX ст. у контексті аграрної політики Російської імперії звернулася уманська дослідниця З.В. Священко².

Проблемам соціального становища селянства та розвитку його господарства кінця XIX – початку XX ст. присвячено низку дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Наприклад, черкаський дослідник Ю.І. Вовк проаналізував соціально-правове та економічне становище українського селянства (вплив міграцій, ринкових відносин, революції та реформ). На його думку, основною причиною політичної активності селян у революції 1905–1907 рр. було їхнє важке економічне становище і малоземелля³. Також Ю. Вовк торкнувся проблеми оренди землі й аграрного перенаселення на межі століть⁴. Використанню найманої праці в сільському господарстві присвячена праця іншого черкаського науковця І.В. Десятнікова⁵. Комплексне дослідження історії селянського господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. здійснив В.О. Куліков. Він подав демографічну характеристику сільського населення, охарактеризував функції сільської громади та поземельної селянської общини, її роль у розвитку селянського господарства, проаналізував сутність та причи-

¹ Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–97; Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.

² Священко З.В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. / З.В. Священко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 286–288; Священко З. Розробка основ нової аграрної політики Російської імперії Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості / З. Священко // Схід. – 2012. – № 2. – С. 138–142; Священко З.В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX століття / З.В. Священко. – Умань : Жовтий О.О., 2012. – 343 с.

³ Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук / Ю.І. Вовк. – Черкаси, 2002. – С. 110.

⁴ Вовк Ю.І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття: проблеми та наслідки / Ю.І. Вовк // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 264–268; Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.І. Вовк // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 129–131.

⁵ Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на поч. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.В. Десятніков. – Черкаси, 2004. – 20 с.

ни аграрного питання, а також зробив спробу визначити поняття «селянське питання»¹. Особливості селянського землеволодіння та землекористування, економічного розвитку селянського господарства в Чернігівській губернії проаналізував О.Й. Мітеров². Організацію виробництва та збуту сільськогосподарської продукції в поміщицьких і селянських господарствах Лівобережної України з 1861 до 1917 р. досліджено С.В. Макарець, яка встановила зміну співвідношення на ринку товарів і послуг на користь селянського господарства³. Проблемі співіснування та взаємодії поміщиків і селян Правобережної України в процесі виробництва присвячено статтю І.В. Олійник⁴.

Проблеми розвитку селянського господарства та життєвого рівня селянства висвітлені в публікаціях полтавського дослідника М.А. Якименка⁵. Активна участь селянства в подіях 1902, 1905–1907 та 1917–1921 рр., на його думку, була наслідком незадовільного соціально-економічного становища абсолютної більшості мешканців полтавського села на рубежі XIX – XX ст⁶. Питання соціального розвитку селянства Півдня України цього ж періоду та розшарування в селянському середовищі внаслідок Столипінської аграрної реформи вивчає запорізький дослідник О.М. Приймак⁷. Він зробив спробу пе-

¹ Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / В.О. Куліков. – Харків, 2005. – 19 с.

² Мітеров О. Динаміка селянського землеволодіння в Чернігівській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 81–95; Мітеров О.Й. Селянське господарство Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.Й. Мітеров. – Чернігів, 2013. – 19 с.

³ Макарець С.В. Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX – XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.В. Макарець. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.

⁴ Олійник І. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.) / І. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / відп. ред. В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 129–138.

⁵ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14; Якименко М. Життєвий рівень мешканців полтавського села на рубежі XIX – XX ст. як фактор соціального протесту напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр. / М. Якименко, М. Мар'євська // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревегука. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 128–135.

⁶ Якименко М. Життєвий рівень мешканців полтавського села... – С. 135.

⁷ Приймак О.М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття / О.М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 59–64; Приймак О.М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – по-

реглянути критерії соціальної стратифікації селянства Півдня України й запропонував замість традиційних трьох виокремлювати шість страт¹.

Першою працею української історіографії, в якій здійснено ґрунтовний аналіз соціально-економічної еволюції поміщицького господарства протягом 1861–1917 рр., стала опублікована у 2003 р. монографія донецької дослідниці Н. Р. Темірової². Авторка розглянула внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність дідичів, їхній соціально-психологічний портрет, проаналізувала поняття «оренда», «відробітки», «застава землі». Що важливо, вона спробувала привернути увагу до проблеми відносин поміщиків і селян. На думку Н. Темірової, поміщицькі господарства проіснували до 1917 р.³ Такої ж позиції дотримується й В. В. Горбаньов, який здійснив дослідження поміщицького господарства на регіональному рівні. На матеріалах Харківської губернії він охарактеризував загальні засади існування поміщицького господарства, його матеріальні ресурси та виробничу діяльність⁴.

Увагу сучасних дослідників привернули проблеми організаційного становлення та ролі поміщицьких організацій у революційних подіях 1917–1918 рр. Організацію та напрями діяльності Союзу земельних власників щодо захисту прав землевласників простежує запорізький науковець О. О. Волошко⁵, соціальний та національний склад організації, її регіональне розгалуження, основні напрями діяльності в 1917–1918 рр. розкриває київська дослідниця О. М. Любовець⁶, вплив організації на розробку політики Української Дер-

чатку ХХ століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 458 с.

¹ Приймак О. М. Селянство Південної України... – С. 173, 443.

² Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Горбаньов. – Харків, 2006. – 19 с.

⁵ Волошко О. О. «Всеросійський союз земельних власників» на захисті принципу приватної власності (літо – осінь 1917 р.) / О. О. Волошко // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3 – С. 215–218.

⁶ Любовець О. М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році / О. М. Любовець // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 285–287; Любовець О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 60–72.

жави 1918 р. характеризує Р.Я. Пиріг¹. Долю поміщицтва на початку 1920-х рр. у низці публікацій висвітлює київський дослідник В.І. Марочко². Він дійшов висновку, що ліквідація поміщицьких маєтків відбулася не одразу після Жовтневого перевороту 1917 р., а наприкінці 1920-х рр.³

Проблеми селянського руху початку ХХ ст. розробляють чернігівська дослідниця О.В. Герасименко (розглядає розвиток селянської боротьби у зв'язку з її соціально-економічними передумовами)⁴ та сумський історик Д.В. Кудінов⁵. Сфера їхніх наукових інтересів обмежена Лівобережною Україною. Проблему впливу селянських виступів 1902 р. на еволюцію аграрної політики влади трактує полтавська дослідниця В.О. Каюн⁶.

Набагато плідніше вчені досліджують проблеми селянського руху 1917 р. та подальшого часу. Концептуальне переосмислення місця й ролі селянства в подіях Української революції 1917–1918 рр. одним з перших здійснив запорізький дослідник Г.Ф. Кривоший⁷. Єдиним історіографічним дослідженням в Україні, яке присвячене висвітленню селянського питання у 1917–1918 рр., залишається

¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 335 с.

² Марочко В.І. Повсякденні турботи селянського двору / В.І. Марочко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С.В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 196–230; Марочко В.І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі / В.І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В.М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 245–256; Марочко В.І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В.І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 244–255.

³ Марочко В.І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. ... – С. 254.

⁴ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – 20 с.; Герасименко О.В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку ХХ ст. / О.В. Герасименко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 102–106.

⁵ Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В. Кудінов. – К., 2009. – 16 с.

⁶ Каюн В.О. Селянські повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях як фактор еволюції аграрної політики царату / В.О. Каюн // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / відп. ред. В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 194–202.

⁷ Кривоший Г.Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917–1918 років / Г.Ф. Кривоший // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С. 51–64.

дисертація черкаської дослідниці Н. І. Земзюліної¹. Авторкою розглянуто відображення в історичній літературі стану аграрних відносин, місця й ролі селянського питання в програмах політичних партій та діяльності урядів, висвітлено причини селянських рухів. Основні підходи сучасних українських істориків до дослідження селянства періоду революції 1917–1921 рр. проаналізовано кам'янець-подільським дослідником В. С. Лозовим².

Проблемам соціальної поведінки селянства Харківської губернії 1917–1921 рр. присвячено дисертацію та подальші статті харківського науковця Я. В. Мотенка. У розвитку селянської боротьби він виокремив два етапи: перший – з березня 1917 до січня 1919 рр., другий – з січня 1919 до серпня 1921 рр. Основу першого, на його думку, склав конфлікт між селянами-общинниками і хуторянами, а другого – селянський повстанський рух проти держави³. На нашу думку, автором не зовсім чітко визначені рушійні сили й спрямованість селянського руху. На матеріалах Харківської губернії Я. Мотенко також намагається дати соціально-економічну характеристику «куркульства» як соціальної верстви і визначити його політичну орієнтацію⁴. Досліджуючи процес створення селянських організацій у Харківській губернії, науковець робить висновок, що реальний вплив на місцях належав сільським сходам⁵, співзвучний до результатів нашого дослідження.

Основні етапи селянської боротьби на Лівобережній Україні в 1917 р. розкрито в монографії Ю. А. Хоптяра⁶. Селянський рух з березня до жовтня 1917 р. (його форми, масштаби) досліджували

¹ Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. І. Земзюліна. – К., 1998. – 16 с.

² Лозовий В. С. Дослідження селянства революційної доби 1917–1921 рр. як політико-соціокультурного феномену в сучасній українській історіографії / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / відп. ред. В. С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 393–408.

³ Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Харків, 2005. – С. 10–11, 13.

⁴ Мотенко Я. В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.) / Я. В. Мотенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 56–60.

⁵ Мотенко Я. В. Самоорганізація селянського руху у Харківській губернії (лютий – жовтень 1917 р.) / Я. В. Мотенко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». – Харків : НТУ «ХПІ», 2011. – № 37. – С. 70.

⁶ Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 208 с.

І. В. Хміль та І. В. Куташев¹. У монографії І. Куташева хронологічні межі розширено до квітня 1918 р.² Подіям 1918–1919 рр. присвячені монографії П. П. Захарченка, Н. І. Земзюліної та О. В. Нестерова, які в чомусь продовжують радянську традицію, висвітлюючи воєнно-політичну боротьбу селянства, але водночас містять інформацію про інші аспекти відносин селянства з поміщиками та ґрунтовний аналіз стану аграрних відносин напередодні революції³.

Чи не найпривабливішою дослідницькою проблематикою для сучасних українських науковців виступає аграрна політика різних політичних режимів періоду 1917–1921 рр. Аналіз праць, присвячених економічним, зокрема й аграрним, перетворенням зазначеного періоду, здійснив у 2003 р. В. П. Капелюшний⁴. Своєрідним підсумком діяльності дослідників кількох наукових осередків стало видання у 2007 р. монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)»⁵. З того часу з'явилися нові дисертації⁶. Також триває вивчення проблем продовольчої політики періоду громадянської війни⁷.

¹ Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) / І. Хміль, І. Куташев // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 53–76.

² Куташев І. В. Селянський рух в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І. В. Куташев. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 183 с.

³ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: Нічлава, 1997. – 188 с.; Захарченко П. П. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П. П. Захарченко, Н. І. Земзюліна, О. В. Нестеров. – К.: Нічлава, 2000. – 176 с.

⁴ Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – С. 249–271.

⁵ Ковальова Н. А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.

⁶ Див., напр.: Малькін В. П. Земельне питання в умовах революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. П. Малькін. – Львів, 2009. – 19 с.; Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркомі УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. А. Пітик. – К., 2008. – 20 с.

⁷ Борисов В. І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. І. Борисов. – К., 1993. – 48 с.; Борисов В. І. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918) / В. И. Борисов, А. А. Чернобаев. – М.: Архивно-информ. агент-во; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. – 148 с.; Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Б. І. Хорошун. – К., 1999. – 35 с.; Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозо-

Безпосередньо проблемам «аграрної революції» як соціально-політичного конфлікту селян з поміщиками та державою присвячені монографії І.В. Хміля, О.В. Михайлюка, В.С. Лозового. Праці І. Хміля створені в контексті «аграрної революції», однак переважна увага в них приділена висвітленню аграрної політики і певною мірою – реакції селян¹. Соціокультурним процесам у селянському середовищі перших десятиліть ХХ ст. присвячена монографія дніпропетровського дослідника О.В. Михайлюка². Автор проаналізував особливості селянської психології, господарювання, соціальної поведінки в умовах громадянської війни, економічні та політичні вияви «аграрної революції». Дослідником також поставлено питання взаємин між поміщиками й селянами на початку ХХ ст.³

Крізь призму ставлення селянства до влади простежено події «аграрної революції» в Україні в монографії кам'янець-подільського дослідника В.С. Лозового⁴. Автор з'ясував особливості селянської ментальності, суспільно-політичне та правове становище селянства на початку ХХ ст. як передумови розгортання його боротьби в 1917 р., дослідив процеси формування сільських органів влади після Лютневої революції 1917 р., висвітлив процес наростання селянського екстремізму в березні – жовтні 1917 р. Практичну цінність має з'ясування мотивації селянської поведінки наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. та встановлення ролі військового чинника в розвитку селянського руху. У низці праць В. Лозовий розкрив характер відносин селянства з Гетьманом П. Скоропадського та Директорією УНР⁵.

ва. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 156–162.

- ¹ Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. / І.В. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.; Хміль І.В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 році) / І.В. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 118 с.
- ² Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
- ³ Михайлюк О.В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. / О.В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди / відп. ред. В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. – С. 104–112.
- ⁴ Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.
- ⁵ Лозовий В.С. Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство / В.С. Лозовий // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 94–106; Лозовий В.С. Становлення влади гетьмана П. Скоропадського на селі і реакція селянства / В.С. Лозовий // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. –

Аспекти, пов'язані з відносинами між селянами та поміщиками періоду Білого руху Півдня Росії (1919–1920 рр.), розкрито в монографії та статтях черкаського науковця С. В. Корновенка, які відтворюють досить складний період в історії воєнно-політичних подій на українських землях¹. Також він проаналізував погляди основних учасників революційного процесу (Н. Махна, більшовиків та П. Врангеля) щодо ліквідації поміщицького землеволодіння та підходи до неї².

Наслідки «аграрної революції» для селянства (створення земельних громад, нові засади існування селянського господарства) знайшли висвітлення в багатьох інших дисертаціях, монографіях, статтях³. Нові теоретико-методологічні підходи щодо селянського господарства по завершенні «аграрної революції» запропоновані дніпропетровським науковцем Ю. А. Святець⁴. Триває інтенсивне

Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 310–315; Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) / В. Лозовий // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. Зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 184–196; Лозовий В. С. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.) / В. С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 277–284.

- ¹ Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.) / С. В. Корновенко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – 438 с.; Корновенко С. В. Добровольча армія та селянство України в 1919 р. / С. В. Корновенко // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 120–124; Корновенко С. В. Заходи Особливої наради з розширення посівних площ в Україні (1919 р.) / С. В. Корновенко // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. – С. 103–108.
- ² Корновенко С. В. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. В. Корновенко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – С. 55–60.
- ³ Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Анісімов. – К., 1997. – 16 с.; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне обстеження / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.; Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19 с.; Калініченко В. В. Історична доля громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 163–170; Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. – 656 с.
- ⁴ Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2007. – 216 с.

дослідження регіональних особливостей та наслідків селянської боротьби. Поведінка селян і мотивація їх діяльності 1917–1921 рр., вияви «аграрної революції» на Чернігівщині розкрито в доробку І.І. Еткіної¹. Результати «революції» для селян Полтавщини (станом на 1920 р.) з'ясував В. Ревегук². У дослідженні Ю. В. Котляра проаналізовано причини аграрних рухів, наслідки для селянства більшовицької аграрної політики на Півдні України³. Також наслідки «аграрної революції» для національних меншин Півдня України охарактеризовано О.І. Безносим⁴.

Значний комплекс праць сучасних дослідників присвячено аналізу відносин селянства і влади. Львівський дослідник Я. Малик у двох монографіях (перша присвячена періоду жовтня 1917 – березня 1918 рр., а друга – подіям 1919–1920 рр.)⁵ розкриває механізм установа радянської влади в українському селі. Економічна політика більшовиків на початку 1920-х рр. та опір селянства її реалізації висвітлюються в монографії О.І. Ганжі⁶. Конфлікт між селянством

¹ Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.І. Еткіна. – Чернігів, 2007. – 19 с.; Еткіна І.І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр. / І.І. Еткіна // Література та культура Полісся / відп. ред. Г.В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 48. – С. 126–134; Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917–1921 рр. / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / гол. ред. Р.Я. Пиріг. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 257–274; Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / гол. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 148–162; Еткіна І.І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії / І.І. Еткіна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 256–264; Еткіна І. 1918 рік на Чернігівщині у сприйнятті селянства / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / гол. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 9. – С. 113–125.

² Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Ревегук. – Полтава: [Б. в.], 2002. – 188 с.

³ Котляр Ю. В. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2003. – 194 с.

⁴ Безносим О.І. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918–1920 рр.) / О.І. Безносим // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 46–57.

⁵ Малик Я. Й. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) / Я. Й. Малик. – Львів: ЛДУ, 1996. – 149 с.; Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Й. Малик. – Львів: ЛДУ, 1996. – 267 с.

⁶ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І. Ганжа. – К.: Інститут історії НАН України, 2000. – 208 с.

(на прикладі махновщини) і державою досліджено О. М. Атоян¹. Стан вивчення проблем селянського повстанського руху в історичній літературі проаналізовано В. М. Щербатюком². Природа комуністичного ладу в Україні, особливості відносин держави й селянства є об'єктом наукових інтересів відомого фахівця з 1920-х рр. та проблем тоталітаризму С. В. Кульчицького³.

Важливу наукову дискусію щодо селянського чинника в революційних подіях та особливостей «селянської революції» в Україні започаткували на теоретичному семінарі «Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення» (13 червня 2013 р.) та на сторінках «Українського селянина» (Вип. 14 за 2014 р.) черкаські дослідники⁴. На думку С. Корновенка, аграрний, селянський компонент був найвиразнішим у подіях революції та громадянської війни 1917–1920 рр., а селянство було активним суб'єктом тих подій⁵. Такий підхід до висвітлення селянської проблематики сприятиме, на наш погляд, появі нових наукових розробок, присвячених соціально-психологічним та мотиваційним тенденціям в аграрній історії.

Формуванню нових концептуальних засад та методології дослідження проблем «аграрної революції» в Україні сприяли здобутки сучасної російської історичної науки. Відомий фахівець з проблем аграрної історії В. П. Данилов разом із британським дослідником історії російського селянства Т. Шаніним у 1991–1992 рр. запропонували концепцію «селянської революції», яка об'єднала селянські

¹ Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов / О. Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 512 с.; Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания / О. Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 530 с.; Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / О. М. Атоян. – К., 2008. – 40 с.

² Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія / В. М. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 2012. – 527 с.

³ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – Кн. 1–2.

⁴ Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор / С. В. Корновенко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 142–146; Фареній І. А. Про вомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній // Там само. – С. 162–166.

⁵ Корновенко С. В. Революція та громадянська війна: селянський складник / С. В. Корновенко // Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – С. 12.

виступи з 1902 до 1922 рр. Детальний аналіз цієї концепції здійснив В. В. Кондрашин¹, нами її основні риси будуть охарактеризовані в наступному розділі. Нереалізованим залишився задум В. Данилова підготувати монографію з історії селянської революції, роботу над якою він відкладав через зосередженість на виданні збірників документів з історії селянського руху². Значний імпульс історикам у дослідженні селянської ментальності дала проведена 14–15 червня 1994 р. за активної участі В. Данилова міжнародна наукова конференція «Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.)»³.

Роль селянства та дворянства в соціальній структурі суспільства Російської імперії, селянський менталітет, обцинні відносини на тлі незавершеної соціальної модернізації дослідив Б. М. Миронов⁴. Дослідник, один із небагатьох серед російських вчених, виступив проти визнання системної кризи в Російській імперії, наголошуючи на повільному поліпшенні становища селянства й узагалі більшості населення в 1892–1904 рр.⁵ Передумови революції 1905 та 1917 рр., на думку Б. Миронова, полягали в системній кризі модернізації (нездатності російського суспільства впоратися з труднощами модернізації). Зростання протестних рухів, на його погляд, було наслідком підвищеного напруження в суспільстві, послаблення соціального контролю і збільшення соціальної мобільності, а також зростання потреб, які не могли задовольнити економіка й суспільство⁶. До участі в дискусії про стан сільськогосподарської галузі Російської імперії на початку ХХ ст. приєдналась і російська дослідниця Н. Л. Рогаліна⁷.

¹ Кондрашин В. В. Крестьянство России в Гражданской войне: к вопросу об истоках сталинизма / В. В. Кондрашин. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 26–28.

² Вылцан М. А. Виктор Петрович Данилов – фронтовик, гражданин, ученый, борец за демократию и свободу / М. А. Вылцан, В. А. Емец, И. Н. Слепнев // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды : в 2-х ч. / В. П. Данилов. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 1. – С. 51.

³ Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): материалы международной конференции (Москва, 14–15 июня 1994). – М. : РОССПЭН, 1996. – 440 с.

⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2-х т. / Б. Н. Миронов. – С. Пб. : Дмитрий Буланин, 1999.

⁵ Миронов Б. Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860–1870-х годов / Б. Н. Миронов // Труды института российской истории / отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 2008. – Вып. 7. – С. 70.

⁶ Миронов Б. Отмена крепостного права как пример образцовой российской реформы / Б. Миронов // Экономическая политика. – 2011. – № 2. – С. 78.

⁷ Рогаліна Н. Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н. Л. Рогаліна // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 10–22.

Погляди А. Анфімова на характер аграрного ладу дореволюційної Росії, наслідки Столипінської аграрної реформи, розвиток селянського руху, за які вчений зазнавав переслідувань за радянських часів, були оприлюднені на сторінках його останніх робіт¹, а також знайшли подальший розвиток у діяльності його учнів². Російськими істориками була видана незакінчена за життя монографія І.Д. Ковальченка³. В. Кабанов, який виступав прихильником концепції «аграрної революції» ще в радянський період, у 1990-х рр. підготував низку праць, у яких зміг розкрити як сутність аграрного питання в Росії (третім шляхом його розв'язання став революційний)⁴, так і наслідки цієї революції для селянства⁵. Здобутки сучасної російської історичної науки з вивчення становища сільського господарства та перетворень у ньому на початку ХХ ст. ґрунтовно проаналізовані в аналітичних оглядах В. С. Коновалова⁶.

Дворянське питання є основним об'єктом дослідження сучасної російської дослідниці К.П. Барінової (м. Самара). У низці праць нею проаналізовано роль Об'єднаного дворянства в процесах реформування в Російській імперії на початку ХХ ст., бачення дворянством найбільш важливих аспектів розвитку Росії, ставлення до інших станів⁷. Дослідниця дійшла висновку: революція 1905–1907 рр. засвід-

¹ Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М. : Ин-т рос. ист., 2002. – 300 с.

² Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А. П. Корелин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.

³ Ковальченко И. Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. / И. Д. Ковальченко. – М. : РОССПЭН, 2004. – 504 с.

⁴ Кабанов В. В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 36–37.

⁵ Кабанов В. В. Кооперация, революция, социализм / В. В. Кабанов. – М. : Наука, 1996. – 206 с.; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В. В. Кабанов. – М. : Ин-т рос. ист., 1997. – 155 с.

⁶ Коновалов В. С. Аграрный вопрос в России в начале XX столетия. Обзор / В. С. Коновалов. – М. : [Б. в.], 1996. – 159 с.; Коновалов В. С. Крестьянство и реформы: (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор / В. С. Коновалов. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – 136 с.

⁷ Барінова Е. П. Власть и поместное дворянство России в начале XX века / Е. П. Барінова. – Самара : Самарский университет, 2002. – 364 с.; Барінова Е. П. Власть и поместное дворянство России начала XX века: итоги и перспективы изучения / Е. П. Барінова // Вестник СамГУ. – 2004. – № 1 (31). – С. 83–90; Барінова Е. П. Объединенное дворянство об актуальных вопросах развития России / Е. П. Барінова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. – Т. 8. – № 3. – С. 728–739; Барінова Е. П. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет / Е. П. Барінова. – Самара : Самарский университет, 2006. – 380 с.; Барінова Е. П. Дворянство

чила, що селяни не готові були йти на виборах до Думи за поміщиками, навіть найліберальнішими¹. Усвідомлення російським дворянством проблем розвитку сільського господарства, його ставлення до державної політики та селянського питання проаналізував інший російський дослідник, С. В. Беспалов².

Насильницькому аспекту революції присвячено монографію В. П. Булдакова «Красная смута». В окремому підрозділі «Неистовства «черного передела»» автор проаналізував общинну психологію селян революційної епохи³. Він відзначив регіональну специфіку селянських рухів (для України – погроми винокурних заводів), елементи дармоїдської «моралі» серед селянства (прагнення до розібрання чужого майна)⁴ і дійшов висновку, що «общинну революцію» варто розглядати як одну з форм «соціального божевілля»⁵.

Аналогічні оцінки селянська поведінка здобула в монографії В. Л. Телицина ««Бессмысленный и беспощадный»?.. Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов». Елементи дармоїдської «моралі» сприяли виробленню оригінальної схеми дій селянства: девіантна поведінка виправдовувалася його приниженим соціальним становищем у Російській імперії⁶. На думку В. Телицина, село розколося не за майновим, а за віковим критерієм: 20-річні були схильні руйнувати; 45–60-річні – відстоювали «свою», «мужичу правду»; частина 30–40-річних (з колишніх солдат) виступала за загальний і перманентний переділ землі й власності; незначна частина селян (в основному похилого віку) була розгублена й боялася майбутнього⁷.

России второй половины XIX – начала XX века: современная историография / Е. П. Барина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2014. – Т. 16. – № 3 (2). – С. 548–557.

¹ Барина Е. П. Образ власти в сознании дворянства / Е. П. Барина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2008. – Т. 10. – № 4. – С. 1037.

² Беспалов С. В. «Записки» представителей дворянства как источник по аграрной истории России конца XIX – начала XX в. / С. В. Беспалов // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X – XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. – С. 239–246.

³ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 102–119.

⁴ Там само. – С. 111.

⁵ Там само. – С. 118.

⁶ Телицын В. Л. «Бессмысленный и беспощадный»?.. Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов / В. Л. Телицын. – М. : РГГУ, 2003. – С. 82.

⁷ Там само. – С. 83.

Відносини сільської общини з владою, її війна проти держави, еволюція общинних відносин охарактеризовані О. Г. Вронським. Епоха «великих потрясінь», яка розпочалася 1902 р., отримала драматичний розвиток унаслідок Першої світової війни¹. Проблему відносин селянства і влади першої третини ХХ ст. розкриває В. В. Бабашкін, який відзначає характерність для селянства Російської імперії теорії «моральної економіки»².

Нові концептуальні підходи до традиційного тлумачення проблем «аграрної революції» запропонував А. О. Курьонішев. Зосередженість радянських істориків на висвітленні боротьби селян з поміщиками за землю він пояснює нездатністю держави (як Російської імперії, так і Радянської Росії) налагодити еквівалентний обмін селянської продукції на промислові товари³; колективістські заходи аграрної політики більшовиків, на його думку, не були продуманими й спланованими, а стали вимушеною реакцією на хаос у земельних відносинах після ліквідації поміщицького землеволодіння⁴. Також А. Курьонішев вважає, що селянський повстанський рух в Україні виникає раніше, ніж у російських губерніях. Це було зумовлене глибшими соціально-економічними й політичними чинниками, підсиленними Першою світовою війною. Соціально-класові суперечності були доповнені національними⁵.

Аналіз здобутків західної історіографії з проблем «аграрної революції» здійснено в студіях А. В. Карагодіна, В. В. Кондрашина, М. М. Корчагової, Н. Р. Темірової⁶. Ми акцентуємо увагу на тих працях,

¹ Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / О. Г. Вронский. – М. : [Б. в.], 2000. – С. 399.

² Бабашкин В. В. Россия в 1902–1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М. : Изд-во РГАЗУ, 2007. – С. 49.

³ Куреньшев А. А. Крестьянство России в период войны и революции 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А. А. Куреньшев // Вопросы истории. – 1999. – № 4–5. – С. 151.

⁴ Куреньшев А. А. Крестьянские организации России в первой трети XX века (рубеж XIX – XX вв. – 1930-е гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / А. А. Куреньшев. – М., 2006. – С. 36.

⁵ Куреньшев А. А. Крестьянские военно-политические организации России. Повстанчество. 1918–1922 гг. / А. А. Куреньшев. – М. : Спутник+, 2010. – С. 37.

⁶ Карагодин А. В. Изучение пореформенного российского крестьянства в современном западном россиеведении: основные концепции, подходы и перспективы: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. В. Карагодин. – М., 2001. – 27 с.; Кондрашин В. В. Крестьянство России в Гражданской войне: к вопросу об истоках сталинизма / В. В. Кондрашин. – М., 2009. – С. 54–58; Корчагова М. Н. Проблемы аграрной революции в России 1917–1921 годов в англо-американской историографии: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / М. Н. Корчагова. – М., 1994. – 50 с.; Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – С. 34–39.

які сприяють формуванню методологічних засад дослідження. Одними з перших спробу цілісної характеристики революційних процесів першої чверті ХХ ст. зробили, зокрема, Д. Байрау, Р. Пайпс, Т. Шанін¹. Їхні праці мають важливе методологічне значення для вивчення історії селянства, психології життя селян, їх участі в революційних подіях і взагалі дослідженні селянства як соціальної верстви. Основною формою «селянської революції» вважає общину британський дослідник О. Файджес. Враховуючи незначну кількість писемних джерел, він орієнтує на використання антропологічних методів для відновлення картини політичного життя на селі, зосереджуючи основну увагу на стратифікації селян за віком, освітою, світоглядом².

Італійський дослідник А. Граціози ввів до наукового обігу поняття «велика селянська війна» щодо характеристики війни держави проти селянства в СРСР в 1917–1933 рр.³ Ним також зроблено спробу визначити програму селянського руху в 1918–1919 рр. Окрему працю А. Граціози присвячено протистоянню більшовиків та селянства зазначеного періоду в Україні⁴.

Через польсько-російсько-українські взаємини досліджував проблему «битви за володіння землею» на Правобережній Україні французький дослідник Д. Бовуа. Він аргументовано довів, що українське селянство знаходилося в лещатах польських та російських землевласників: «... село перебувало в постійному кипінні, а відносини селян з поміщицькими дворами зайшли в глухий кут». Стимування переселення до Сибіру та зволікання до 1911 р. з реалізацією заходів Столипінської реформи спричинило «накопичення впродовж десятиліть озлобленості й затамованої люті», які призвели до пожеж і погромів маєтків під час революції 1917 р.⁵ Через брак

¹ Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905–1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31; Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1–2; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг. → 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – С. 560.

² Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. / О. Файджес // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – С. Пб. : Глагол, 1994. – С. 231, 237.

³ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 39.

⁴ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М. : АИРО-XX, 1997. – 199 с.

⁵ Бовуа Д. Битва за землю в Украине 1863–1914: поляки в социо-этнических конфликтах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – С. 309.

архівних джерел висновки зарубіжних дослідників не є вичерпними, однак нові методологічні підходи, розроблені західною історіографією, стали співзвучними в дослідженні проблем «аграрної революції» з підходами українських та російських науковців, зокрема при розробці концепції «общинної» революції¹.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що спеціального комплексного дослідження розробки та реалізації ідеї «аграрної революції» 1902–1922 рр. в Україні не створено. Малоз'ясованими на цей час є комплекс проблем з історії селянства та поміщицтва перших десятиріч ХХ ст. До цих проблем належать:

- аналіз та систематизація становища селянських і поміщицьких господарств, виявлення гострих проблем, які існували у відносинах селян з поміщиками;

- ставлення Об'єднаного дворянства й І–ІІ Державних дум до проблем «аграрної революції» та селянського руху на початку ХХ ст.;

- характер відносин селянства й поміщицтва в період з Лютневої революції до жовтня 1917 р., мотивація селянської діяльності та роль общини (громади) в умовах політизації суспільного життя 1917 – на початку 1918 рр. («общинної революції»);

- господарські відносини селянства й поміщицтва протягом 1918–1920 рр.;

- соціальні конфлікти в українському селі в умовах «аграрної революції»;

- особливості насильницького вилучення продовольства в українському селі 1918–1922 рр. та реакція сільської громади на хлібозаготівлі;

- ставлення РКП(б) та КП(б)У до селянського питання та «аграрної революції», відносини більшовицької партії із селянством в Україні в контексті завершення «аграрної революції».

У пропонованій роботі зроблено спробу сконцентруватися на дослідженні названих проблем. Його результати навряд чи будуть вичерпними, окремі положення можуть мати дискусійний характер. Сподіваємося, це спонукатиме фахівців з заявленої проблематики до розробки нових аспектів «аграрної революції» 1902–1922 рр. чи нових дискусій з усталених підходів до висвітлення тих чи інших аспектів життя українського селянства й поміщицтва в революційних умовах.

¹ Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) / М. Н. Корчагова // Отечественная история. – 1994. – № 4–5. – С. 205–216; Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42–60.

1.2 Джерельна база, особливості методології

Структура джерельної бази дослідження зумовлена специфікою обраної теми: перебуваючи в центрі уваги істориків, аграрно-селянська проблематика досить тривалий час визначалася ідеологічними установками керівництва партії та держави й висвітлювалася однобічно, а деякі її аспекти перебували під забороною. Через це науковці мали обмежений доступ до основного масиву документальних джерел у державних архівах, а в друкованих збірниках подавалися окремі фрагменти документів, які свідчили про нібито підтримку селянством радянської влади й більшовицької партії. У цьому дослідженні залучається широке коло джерел, як опублікованих, так і неопублікованих. Частина джерел, що стосувалася розробки та реалізації державної політики й боротьби з повстанським рухом, була введена до наукового обігу в проаналізованих спеціальних дослідженнях. Однак значна частина матеріалів щодо діяльності сільських сходів і функціонування сільської громади, а також відносин поміщицтва й селян у 1917–1922 рр. ще не була використана й у цій роботі залучена вперше.

Багатоплановість пропонованого дослідження визначає й специфіку джерельної бази: документи, які виходять від селян, і документи, створені органами влади. Цінність документів із селянського середовища періоду революції та громадянської війни надзвичайно важлива. До них належать ухвали сільських сходів, заяви, скарги селян до органів місцевої влади, а в деяких випадках – звернення до вищих органів державної влади. Пізніше, вже в умовах мирного часу, формується комплекс наративних джерел: спогади селян – учасників чи свідків тих подій – про розвиток «аграрної революції» на місцях. Меншою мірою представлені документи з поміщицького середовища: заяви й скарги до органів влади, рідше – ухвали сільських сходів, а також наративні джерела (менш численні, ніж селянські). Іншою особливістю джерельної бази є її фрагментарність, зумовлена погіршенням стану діловодства та втратою документів під час воєнних дій. Через це в окремих регіонах можна детально відтворити події «аграрної революції», а в інших – судити за її розвитком за спогадами сучасників чи іншими опосередкованими джерелами. Також в умовах громадянської війни до початку 1920-х рр. були практично відсутні статистичні джерела.

Основу дослідження складають неопубліковані документи, виявлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ) (специфіка архівної справи радянського періоду полягала в зосередженні документів переважно в центральних архівах). Також опрацьовано матеріали обласних архівів (Державних архівів Дніпропетровської та Харківської областей), залучено матеріали архівів Російської Федерації (Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії).

Унікальним комплексом джерел селянського походження є матеріали діяльності сільських сходів. Нами виявлено й опрацьовано документи сільських громад практично всіх українських губерній, які зосереджені у фондах волосних народних управ, повітових і сільських управлінь ЦДАВОВУ України (частково – ЦДІА України та обласних архівах). Переважна їхня частина не введена до наукового обігу, а їхній відносно «масовий» характер дає можливість зробити деякі узагальнення певних аспектів життя сільської громади (в офіційних російськомовних документах – «сельского общества»). Матеріали сільських сходів (збереглися з 1917 до середини 1920 рр.) містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської громади, соціальні конфлікти, деякою мірою соціально-політичні процеси на селі. Політичним настроям й аспектам життя села присвячені окремі фрагментарні документи, адже питання, пов'язані з політичною ситуацією, розглядалися в основному на сходках (зібраннях) селян і не протоколювалися. Інформацію про них містять здебільшого наративні джерела.

Документи ЦДАВОВУ, які містять інформацію про відносини селян з поміщиками, ситуацію на місцях, розвиток селянського руху й становище поміщицьких господарств, походять з місцевих органів влади. Їх можна поділити на три групи.

1. Матеріали органів земельної адміністрації різних політичних режимів (містять інструкції, листування, заяви, скарги селян і поміщиків, протоколи засідань управ, їх ухвали, описи розгромлених маєтків, документи про повернення майна землевласникам тощо). Найбільш уцілілими й репрезентативними є матеріали Полтавського губернського земельного комітету (Ф. 1412), Київської повітової земельної управи

Тимчасового уряду (Ф. 165), Гайсинського повітового земельного комітету Подільської губернії (Ф. 1390), Ізюмського повітового земельного комітету Харківської губернії (Ф. 1731), Полтавської губернської земельної комісії Української Держави (Ф. 999), Гайсинської повітової земельно-ліквідаційної комісії (Ф. 1392), Київської повітової тимчасової земельно-ліквідаційної комісії (Ф. 1865), Волинської губернської земельної управи УНР 1919 р. (Ф. 1602), Гайсинської (Ф. 1419) та Житомирської повітових земельних управ УНР 1919 р. (Ф. 931).

2. Матеріали громадських комітетів 1917 р. різних рівнів (сільські, волосні, губернські). Серед останніх найбільш репрезентативні документи зосереджені в Полтавському губернському громадському комітеті (Ф. 996) і Чернігівському губернському виконавчому комітеті громадських організацій (Ф. 1457).

3. Документи місцевих органів виконавчої влади: губернських комісарів періоду Тимчасового уряду та Центральної Ради (Полтавський губернський комісар (Ф. 2117), Харківський губернський комісар (Ф. 3056)); губернських та повітових старост УД (Харківський губернський староста (Ф. 1325), Київський губернський староста (Ф. 3598), Катеринославський губернський староста (Ф. 4541), Гайсинський повітовий староста (Ф. 2026)).

Особливості відносин радянської влади й селянства, наслідки «аграрної революції», настрої селянства розкривають матеріали вищих органів влади, зокрема Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1): доповіді керівників держави, представників Наркомзему УСРР, місцевої влади про економічний і політичний стан на місцях (за 1920–1922 рр.), матеріали конференцій КНС (1920 р.), діяльності агітпоїздів імені В. Леніна (1920 р.), «Жовтнева революція» (1922 р.). Матеріали, пов'язані з діяльністю агітпоїзду ВУЦВК «Червона Україна» в 1921 р. містяться в окремому фондi (Ф. 182). Фонд РНК УСРР (Ф. 2) містить листування, доповіді, звіти, які дозволяють дослідити реалізацію продовольчої політики й ставлення до неї селянства, комунальний рух (матеріали про діяльність комун свідчать про стан колишніх поміщицьких господарств улітку 1919 р.), діяльність КНС, процес розкуркулення, телефонні розмови між представниками уряду та влади на місцях.

Відносини селянства й радянської влади в контексті боротьби останньої з селянським повстанським рухом висвітлюють матеріали Постійної наради з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР за 1921 р. (Ф. 3204). Вони містять протоколи нарад (республіканської, губернських, повітових), інструкції, зведення й доповіді про становище на

місцях, стан повстанського руху, настрої селянства, соціальний склад повстанців, інформацію про роль військових частин у здійсненні продовольчої політики та посівної кампанії.

У фондах ЦДІА України знаходяться документи судових палат, прокурорів судових палат, особові фонди, які містять судові документи (вироки, обвинувачувальні акти, протоколи допитів свідків), листування, донесення, доповідні записки, рапорти, звіти управителів маєтків, описи розгромлених поміщицьких маєтків. Інформаційний потенціал цих джерел з історії селянського руху 1917–1918 рр. був проаналізований радянською дослідницею Т. Слюдиковою¹ і значною мірою введений істориками до наукового обігу. У контексті нашого дослідження матеріали ЦДІА України доповнюють інформацію інших джерел та регіонів, а також є цінним джерелом з історії сільських сходів.

Суттєвою частиною джерельної бази є документи ЦДАГО України, зокрема матеріали ЦК КПУ (Ф. 1): протоколи засідань та звіти губернських відділів з роботи на селі, матеріали конференцій КНС та безпартійних конференцій 1920 р., документи щодо подорожі агітпоїзда імені В. Леніна Правобережною Україною 1920 р. та результати обстеження представниками Наркомзему УСРР місцевих земельних відділів, інформація про становище в сільському господарстві, звіти партійних інструкторів КП(б)У про результати обстеження губернських партійних організацій у 1922 р. У Ф. 59 ЦДАГО зберігаються спогади учасників громадянської війни, переважна увага яких приділена воєнно-політичним подіям (встановленню радянської влади й захисту її здобутків), однак деякі з них подають важливу інформацію про аграрні перетворення, характер відносин селян чи більшовицьких органів влади з поміщиками. Особливу цінність мають спогади заступниці Наркомзему УСРР у 1919 р. Н.І. Плюсніної, які містять важливу інформацію про комунальний рух і ставлення до нього селянства.

У регіональних архівах зосереджені матеріали з інформацією про становище на місцях: документи сільських і волосних правлень про відібрання / повернення землі і майна землевласникам Катеринославської губернії в 1917–1918 рр. (фонди ДАДО), документація Харківського губвиконкому за 1920 р.: листування, звіти, інформаційні зведення, доповіді щодо виконання продовольчої розкладки, мобілізацію, діяльність КНС (Ф. р-203 ДАХО).

¹ Слюдикова Т. Джерела ЦДІА УСРР про селянський рух на Україні 1917–1918 рр. / Т. Слюдикова // Архіви України. – 1967. – № 6. – С. 71–75.

Повнішу картину «аграрної революції» в Україні дають змогу створити матеріали, які перебувають в архівах Російської Федерації. Документи Головного земельного комітету Міністерства землеробства Тимчасового уряду (Ф. 1796 ДАРФ) представлені телеграмами представників органів влади, скаргами землевласників, селян на рішення земельних комітетів. Інформацію про хід хлібозаготівельної кампанії подає доповідь М.І. Фрумкіна про подорож до України в 1922 р., яка зберігається у фонді РНК РСФРР (Ф. р-130). У РДАСПІ матеріали відділу ЦК РКП(б) з роботи на селі (Ф. 17) містять звіти інструкторів РКП(б), зокрема Г. В. Хитрова, про результати поїздки до України й обстеження губернських відділів з роботи на селі за 1920 р., спогади учасників громадянської війни.

Опубліковані джерела за принципом походження й цільового призначення можна розподілити на декілька груп:

1. Нормативні документи – збірки законодавчих актів: «Положення о сельском состоянии» 1902 р.¹, «Земельний кодекс УСРР» 1922 р.²

2. Журнали засідань I–III з'їздів Об'єднаного дворянства³ (1906–1907 рр.) та стенограми I–II Державних дум⁴. Завдяки інтерпретації панівного стану-класу (Об'єднаного дворянства), а також різних політичних сил у Державній думі відтворюється ставлення суспільства Російської імперії до проблем «аграрної / селянської революції» і загалом селянства.

3. Тематичні збірники документів: з історії селянського руху⁵, Жовтневої революції та громадянської війни⁶, радянського будів-

¹ Свод законов Российской империи. – С. Пб.: Госуд. типография, 1902. – Т. 9. Особое приложение. Положения о сельском состоянии. – 791 с.

² Земельний Кодекс УСРР. – Харків: Видавничий відділ Наркомзему, 1923. – 36 с.

³ Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг. В 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т. 1. 1906–1908 гг. – 926 с.

⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. – С. Пб.: Госуд. типография, 1906. – Т. 1–2; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. – С. Пб.: Госуд. типография, 1907. – Т. 1–2.

⁵ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – [Харьков]: Харьков. кн. изд-во, 1961. – 324 с.; Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг. Сборник документов / отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – 368 с.; Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сборник документов / ред. А. В. Шапкарин. – М.; Ленинград: Наука, 1966. – 677 с.; Крестьянское движение в 1917 г. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1927. – 442 с.; 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1929. – 360 с.; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / сост. И. В. Игрицкий. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – 288 с.

⁶ Борьба рабочих и селян за восстановление и зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / ред. М. О. Гавриленко. –

ництва¹. Більшість цих збірників була опублікована в радянський період. Підбір документів зумовлювався ідеологічними чинниками (показати якомога більшу підтримку селянством радянської влади), через що їхній зміст не є об'єктивним для сьогодення, однак деякі документи зберегли свою наукову цінність і до нашого часу. Сучасні збірники документів присвячені державно-політичним процесам та національно-визвольному рухові², селянська проблематика представлена в них побіжно. Одним з перших збірників документів, виданих нещодавно, який досить ґрунтовно відтворює особливості селянського руху восени 1917 – на початку 1918 р., відносини селян із землевласниками, є «Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського»³. Історії махновського повстанського руху присвячений збірник, підготовлений у межах проекту «Селянська революція в Росії. 1902–1922 рр.»⁴. Особливості продовольчої

Кіровоград : Обл. вид-во, 1957. – 351 с.; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сб. док-в и мат. / гл. ред. А. Т. Бугаев. – Житомир : Житомирское обл. изд-во, 1957. – 480 с.; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов / отв. ред. К. С. Коваленко. – Одесса : Кн. изд-во, 1962. – 504 с.; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): Документы и материалы / отв. ред. А. Я. Пашенко. – Днепропетровск : Промінь, 1968. – 358 с.; За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. / ред. И. Ф. Воробьев. – Запорожье : Облиздат, 1957. – 280 с.; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / за ред. М. І. Мехеди. – Вінниця : Вінницьке обл. книжково-газетне вид-во, 1959. – 487 с.; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.) / редкол.: Г. Д. Базилевич и др. – Полтава : [Б. в.], 1957. – 226 с.; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр. 3б. док. та мат. / ред. С. О. Стецюк. – Черкаси : Черкаське обл. вид-во, 1957. – 303 с.; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов / под. ред. И. К. Рыбалки. – Харьков : Прапор, 1973. – 323 с.

- ¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 3б. док. і мат. у 3-х т. / редкол. І. Х. Ганжа та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 1. Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. – 851 с.
- ² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій – К. : Наук. думка, 1996–1997; Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред. – упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: документи і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
- ³ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 208 с.
- ⁴ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

політики більшовиків в Україні у 1919–1920 рр. розкривають матеріали збірника, присвяченого неопублікованим раніше документам В. Леніна¹. Окремі наслідки «аграрної революції» знайшли відображення в збірнику документів «Голод 1921–1923 років в Україні»².

4. Партійні матеріали: стенограми й протоколи II–XII з'їздів РСДРП / РКП(б)³, а в Україні – матеріали з'їздів та конференцій КП(б)У⁴. Вони дають змогу відтворити зародження та еволюцію поняття «аграрна революція», ставлення більшовицької партії до селянського питання та проблем селянства.

5. Економіко-статистичні матеріали: статистична інформація Наркомзему УСРР, таблиці, діаграми⁵, анкетне опитування ЦСУ УСРР 1922 р.⁶, матеріали Комуністичної академії з обстеження Полтавської

¹ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. / подгот. Ю. Н. Амиантовым и др. – М.: РОССПЭН, 1999. – 607 с.

² Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.

³ Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1959. – 850 с.; Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1959. – 782 с.; Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1906 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1959. – 713 с.; Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель – май 1907 г. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1963. – 951 с.; Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1958. – 487 с.; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1962. – 401 с.; Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1959. – 602 с.; Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1960. – 650 с.; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1963. – 915 с.; Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961. – 873 с.; Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.

⁴ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы / редкол.: В. И. Юрчук (председ.) и др. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 258 с.; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы / редкол.: Ф. М. Рудич (председ.) и др. – К.: Украина, 1991. – 241 с.; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 255 с.; Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К.: Альтернативи, 2003. – 528 с.

⁵ Підсумки аграрної революції на Україні. – Харків: Наркомзем УСРР, 1923. – 8 с.

⁶ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков: ЦСУ УССР, 1924. – 37 с.

губернії¹, у яких підводяться підсумки «аграрної революції». Більш детально варто зупинитися на анкетуванні, проведеному навесні 1922 р. ЦСУ УСРР, підсумки якого проаналізував В. Якиманський. Воно було здійснене з ініціативи О. В. Пешехонова за зразком проведеного після 1905 р. анкетного опитування Вільного економічного товариства. 1688 анкет охопили 91 повіт (91 %), 854 волості (43,3 %), 3189 поселень (9,8 %), переважно великих населених пунктів. Зібрана інформація дала можливість проаналізувати зміну розмірів селянського землеволодіння, еволюцію деяких груп селянських господарств, зокрема й питання про те, у кого і як відбирали землю, про розподіл відібраної землі, передачу її в оренду тощо².

б. Наративні джерела (спогади, епістолярна спадщина, записки державних і партійних діячів) є досить значним комплексом, який містить цінну інформацію для відтворення подій «аграрної революції» в окремих регіонах. З боку землевласників вони представлені насамперед листами-спостереженнями професора хімії, землевласника Смоленської губернії О. М. Енгельгардта, який одним з перших на початку 1870-х рр. охарактеризував тенденції занепаду поміщицького господарства³. Проблему «зубожіння» маєтного дворянства розкрив виходець із спадкового дворянства Тамбовської губернії С. М. Терпигорев у нарисах «Оскудение»⁴. Одне з найвизначніших джерел спогадово-щоденникового характеру – «Спогади», присвячені періоду 1861–1907 рр., і «Щоденник» – літопис бурхливих подій з початку ХХ ст. й аж до ліквідації господарства більшовиками (1907–1920 рр.), підготовлені Є. Чикаленком. Ці джерела характеризують особливості ведення господарства, розкривають відносини поміщиків з селянами, репрезентують ситуацію на селі під час селянських рухів 1905–1907 рр., 1917–1918 рр. та певною мірою в 1919–1920, 1922 рр.⁵ Ставлення суспільства до землевласників у 1917 р. роз-

¹ Материалы по истории аграрной революции в России / под общей ред. Л. Крицмана. – М. : Изд-во Ком. академии, 1929. – Т. 2. – С. 47–97.

² Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 1–3.

³ Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887 / А. Н. Энгельгардт. – М. : Мысль, 1987. – 636 с.

⁴ Терпигорев С. Н. Оскудение. «Благородные» / С. Н. Терпигорев. – С. Пб. ; М. : Изд-е книго-продавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – Т. 1. Отцы. – 562 с.

⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.; Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.

кривається в спогадах П. Скоропадського¹. Свої враження про події 1919 р. (ставлення більшовицького режиму до поміщиків, ситуація на селі денікінського періоду, настрої селянства, становище поміщиків) залишив великий землевласник, український меценат і міністр земельних справ Української Держави В. М. Леонтович².

Значний інтерес для дослідників «аграрної революції» становлять спогади селян. Робота з нарративними джерелами революційного періоду має певні труднощі й особливості, розкриті ще в працях радянських дослідників³. Спогади селян, опубліковані за радянських часів, зазнали впливу більшовицької ідеології, однак вони дають можливість розкрити ті аспекти повсякденного селянського життя, які не відтворюють інші джерела: настрої, психологію, особливості побуту й ведення господарства. Останнім часом були оприлюднені нарративні джерела селянського походження, які не мають ідеологічного забарвлення.

Спогади селян можна розділити на декілька груп. До першої належать матеріали, зібрані в 1920-х рр. відділами Істпарту та з ініціативи Я. Яковлева. Одним з перших збірників, що містять спогади селян, був опублікований у 1929 р. і перевиданий 1967 р.⁴ До нього увійшли зібрані в 1925 р. редакцією «Крестьянской газеты» спогади сільських кореспондентів, більшість з яких була очевидцями та учасниками подій 1917 р. Селянський рух, за їхньою оцінкою, мав в основному економічний характер і був спрямований проти поміщиків, Тимчасового уряду, священиків, заможних селян.

Другу групу селянських спогадів складають пізніші ювілейні й тематичні збірники. Вони характеризуються типовістю описуваних подій, містять інформацію про масово-політичну й культурно-просвітницьку роботу радянської влади на селі⁵.

¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 493 с.

² Леонтович В. Спомини утікача / В. Леонтович. – Берлін : Українське слово, 1922. – 154 с.

³ Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників / Г. В. Стрельський. – К. : Вища школа, 1989. – 62 с.

⁴ 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1929. – 360 с.; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / сост. И. В. Игрицкий. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – 288 с.

⁵ Див., напр.: Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. – 355 с.; Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / відп. ред. П. В. Козирьов. – Суми : Обл. вид-во, 1958. – 136 с.; Опора партії на селі.

Третю групу становлять спогади, створені в еміграції. Для широкого кола читачів вони стали доступними вже в період незалежності. Досить інформативні спогади про особливості національно-культурного відродження, настрої селян, їх відносини з поміщиками, політичну ситуацію на селі залишили вихідці з села Глодоси Херсонської губернії (сучасний Новоукраїнський район Кіровоградської області), прихильники національно-демократичного табору М. Михайлик і Ф. Мелешко¹. За допомогою спогадів інших учасників цих подій, більшовика М. П. Остапенка та мешканки села, а в подальшому сільської вчительки А. І. Гордієнко², ці джерела дали змогу відтворити розвиток «аграрної революції» на території окремого села³.

Особливості продовольчої політики радянської влади розкривають спогади Н. Нессіна, який народився в сім'ї заможного селянина Херсонської губернії. Він характеризує особливості ведення господарства, ставлення селян до культгоспів (у 1919 р. деякий час працював управляючим культгоспом «Іванівка» Воронцової-Дашкової в Херсонській губернії), побут воєнного часу⁴. Проведенню продовольчої роботи більшовиками присвячені й спогади її учасника К. Сокола (син безземельного селянина с. Постолівка Подільської губернії України, який служив з 1918 р. у 41-й піхотній дивізії на боці більшовиків)⁵.

До четвертої групи селянських нарративних джерел належать спогади та щоденники, написані вихідцями з селян у перші десятиліття ХХ ст. та в радянські часи, але не опубліковані за життя їх авто-

Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / упоряд.: М. Д. Березовчук та ін. – К. : Вид-во політ. літ-ри Укр., 1971. – 316 с.

- ¹ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 1. – С. 10–14; Там само. – Ч. 2. – С. 5–9; Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 7–8. – С. 20–24.
- ² Остапенко. Борьба с самостийниками в Глодоссах // Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск : Зиновьевская окр. Октябр. комиссия, 1927. – С. 27–29; Гордієнко А. І. Спогади. Роки революції [Електронний ресурс] / А. І. Гордієнко. – Режим доступу: <http://mokry.org.ua/hai-3.html>.
- ³ Ковальова Н. А. «Аграрна революція» в оцінці її учасників (за спогадами мешканців села Глодоси Херсонської губернії) / Н. А. Ковальова // Український селянин. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 130–132.
- ⁴ Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти / Н. Нессин // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции / сост. Н. Ф. Гриценко. – М. : Русский путь, 2009. – С. 197–212.
- ⁵ Сокол К. Идеал и действительность / К. Сокол // Там само. – С. 157–178.

рів. Ці джерела в основному були виявлені науковцями на території Запорізької області у 2001–2005 рр. під час археографічних польових експедицій.

«Унікальну хроніку життя і вчинків людини з села» створив у 1954–1962 рр. учасник культурно-просвітницької діяльності в с. Іванівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізької області) Д. З. Лях¹. Автор, будучи аполітичним, «зсередини» описав життя південноукраїнського села початку ХХ ст., особливо періоду революції та громадянської війни, подав багато цінної інформації про побут і повсякденне життя селян. Господарські записки, свої спостереження занотовував у «Щоденнику» з січня 1906 до січня 1918 р. мешканець с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії Т. Я. Кармазь, свідок революційних подій 1917–1918 рр.²

Цінну інформацію про умови ведення селянського господарства та становище селянства на початку ХХ ст., вплив революції 1905 р. на село (учасників та мотивацію погромів поміщицьких маєтків, відносини селян з поміщиками-німцями), Столипінської аграрної реформи залишив мешканець с. Мала Білозерка В. Рубель³. Спомини про селянське життя до революції можна знайти у спогадах М. Молодика, М. Алексєєва, М. Ціпка⁴. Особливо детально повсякденне життя селян на тлі зміни різних політичних режимів за 1918–1922 рр. відтворив І. Ярошенко в «Щоденнику»⁵. Про наслідки «аграрної революції» для селянства (розподіл і занепад селянських господарств) згадують О. О. Замрія та І. І. Штерев⁶.

¹ Лях С. Р. Сповідь сільського інтелігента минулого століття: Д. З. Лях. Спогади про життя моє / С. Р. Лях // Південна Україна. – 2000. – № 2. – С. 7–44.

² Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1906–1918) / упоряд.: Ю. Каптюх, В. Стойчев, В. Кармазіна / Вознесенські старожитності. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – 158 с.

³ Рубель В. Історія... / В. Рубель. – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – 132 с.

⁴ Молодик М. В. Спомини / М. В. Молодик // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 321–376; Мемуари Михайла Алексєєва // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 2. – С. 489–770; Ціпка С. Мої спомини про минуле... / С. Ціпка // Там само. – С. 771–804.

⁵ Ярошенко І. Щоденник / І. Ярошенко // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 261–320.

⁶ Замрія О. О. Заповіт своєму поколінню... / О. О. Замрія // Там само. – С. 183–260; Штерев І. І. Семья Штеревых / І. І. Штерев // Мемуари та щоденники. Ч. 2 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – Т. 9. – С. 160–509.

Ділилися спогадами й інші сучасники тих подій: державні, громадські, партійні діячі, науковці. Детально епоха початку ХХ ст. (дворянське та селянське питання, ставлення до останнього під час революції 1905 р.) відображена в спогадах С.Ю. Витте¹. Письменник і громадський діяч В.Г. Короленко охарактеризував селянські настрої та селянський рух на Полтавщині з 1902 до 1919 рр.², інструктор Центральної Ради В. Андрієвський – становище в губернії в 1917 – на початку 1918 р.³, а відомий учений В.І. Вернадський описав наслідки «революції» для Полтавщини навесні 1918 р.⁴ Губернський комісар Центральної Ради Д.І. Дорошенко висвітлив розгортання селянського руху восени 1917 р. на Чернігівщині⁵. Громадський і політичний діяч М. Галаган на початку 1918 р. описав психологічний стан поміщиків, які втратили свою власність⁶.

Картину політичних настроїв селянства, його реакцію на більшовицьку політику, побутове становище селян та шкільних вчителів у містечку Ялтушков Подільської губернії відтворив соціал-демократ (меншовик) О. Мартинов⁷. Там, на території цукрового заводу, майже чотири роки (з осені 1918 р.) жила його сім'я. Подіям 1919 р. присвячені спогади більшовицьких діячів В. Затонського, Є. Колегаєвої⁸.

Для сучасних дослідників аграрної проблематики значний інтерес становлять також спогади радянських вчених-аграрників, які в надзвичайно складних умовах створювали історію «аграрної революції» – І.К. Рибалки та спогади учнів про М.А. Рубача⁹.

¹ Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С.Ю. Витте. – М. : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. – Т. 2–3.

² Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В.Г. Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – 224 с.

³ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, 1963. – Т. 1–2.

⁴ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: Октябрь 1917 – январь 1920 / В.И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1994. – 271 с.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.

⁶ Галаган М.М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М.М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.

⁷ Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1923. – 76 с.

⁸ Затонський В. Вир: З минулого / В. Затонський. – Харків : Держ. вид-во Укр., 1926. – 56 с.; Колегаєва Є.Г. Наркомзем України в 1919 р. (спогади) / Є.Г. Колегаєва // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 98–101.

⁹ Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І. Рибалка. – Харків : Основа, 1999. – 200 с.; Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / редкол.: В.П. Ляхоцький (гол. ред.) та ін. – К. : [Б. в.], 2000. – 210 с.

Загалом же виявлений комплекс джерел є репрезентативним, містить вірогідну й автентичну інформацію, критичне використання й зіставлення якої уможлиблює вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Методологія дослідницької роботи базується на використанні загальнонаукових принципів історизму та об'єктивності. Принцип історизму передбачає розгляд предмету дослідження в діалектичній взаємодії об'єктивних та суб'єктивних чинників у конкретно-історичних умовах: від зародження ідеї переділу поміщицької власності до її реалізації, яка відбувалася на тлі складних політичних та економічних процесів (революцій, воєнно-політичного протиборства, реформ). Принцип об'єктивності, з огляду на значну заполітизованість теми, вимагав комплексного аналізу широкого кола джерел, їхнього зіставлення, виваженості оцінок, критичного переосмислення положень марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, а передусім – використання здобутків сучасного селянствознавства.

Структурну побудову дослідження визначив проблемно-хронологічний метод, який дав можливість виокремити три тематичні сюжети (селянство, поміщицтво й держава) і розглянути їх у хронологічній та логічній послідовності. За допомогою історико-генетичного методу простежено зародження й еволюцію ідеї «аграрної революції» та реалізації її як соціально-політичного експерименту. Причини, наслідки, закономірності селянських рухів розкриваються в руслі історико-порівняльного методу. Розвиток «аграрної революції» в окремих місцях та окремий час дає змогу реконструювати ретроспективний метод.

Універсальним під час дослідження політичних, економічних, суспільних, культурних процесів є соціокультурний підхід. Він дає можливість вивчати селянську / поміщицьку економіку, окремі соціальні суб'єкти, соціокультурні характеристики в цілому, створювати певну модель суспільства, розглядати події з погляду мотивації людської діяльності. Метою його застосування є з'ясування специфіки сприйняття селянством сутності кризових проблем розвитку сільського господарства в контексті його відносин з поміщицтвом і навпаки. Цей підхід також уможлиблює виокремлення селянських лідерів та з'ясування мотивації їхньої діяльності. Невід'ємною соціальною історією є історія ментальності, яка вивчається шляхом реконструкції соціальної поведінки, масової свідомості й психології досліджуваних суспільних груп.

Певного поширення в дослідженні епохи початку ХХ ст. набув модернізаційний підхід, який у соціально-економічному контексті розглядає селянство як жертву індустріалізації, впливу міста (модернізація з пережитками кріпосництва) і передбачає зміну системи цінностей у зв'язку з розвитком суспільства (нове покоління – нова система цінностей). Однак не до всіх історичних подій перших десятиріч можливо застосувати теорію модернізації (для воєн та революцій характерні антимодернізаційні процеси). Російський дослідник Ю. Ігрицький ставить питання: чому модернізація завершилася радикальною соціальною революцією? Це була зміна чи повна заміна модернізаційної парадигми?¹.

Під кутом зору досвіду окремо взятої людини (під час аналізу щоденникових записів селянства) відтворити умови життя, праці та відпочинку, а також чинників, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання «пересічних людей» (за матеріалами сільських сходів) допомагає теорія повсякденності.

Під час дослідження світогляду селянства, соціальних конфліктів у селянському середовищі використовується міждисциплінарний підхід та методи дослідження, які виникають на межі різних галузей науки. На домінування людинознавчого підходу орієнтує принцип історичного антропологізму. Усвідомлюючи, що людина є носієм цінностей своєї доби, цей принцип застосовуємо під час вивчення наративних джерел, адже він дозволяє відтворити сприйняття подій крізь призму селянської / землевласницької свідомості. Для дослідження менталітету соціальних груп і станів, метою якого є виявлення соціопсихологічних аспектів масового селянського руху, корисним є використання інструментарію соціології і психології. Досягнення соціальної психології (психологія натовпу Г. Лебона), аналітичної психології (колективне несвідоме К.Г. Юнга, який дійшов висновку про мутацію поведінки значних мас людей під впливом війни), історичної психології допомагають пояснити особливості селянської поведінки під час масових погромів поміщицьких маєтків.

Відтворенню соціальних функцій общини (громади) та поясненню селянської поведінки в умовах протистояння селянства з владою сприяє запропонована Д. Скоттом концепція «моральної економі-

¹ Советское прошлое: поиски понимания. «Круглый стол». Материал подготовил С.С. Секиринский // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 106.

ки»: принципи аналізу селянської організації, побудовані на дослідженні цілісної соціальної, економічної та культурної спорідненості селянської спільності. Однією з основних її складових виступають соціальні функції общини: захист селян від радикальних впливів зовнішнього світу, зокрема втручання держави, забезпечення умов для мінімального виживання своїх громадян (підкування сільської громади про малозабезпечені сім'ї, людей похилого віку, інвалідів, а під час голоду – допомога заможних селян бідним односельцям)¹. Для характеристики селянської поведінки під час революційних подій 1917–1918 рр. використовується запропонована казанськими дослідниками В. Бухараєвим та Д. Люкшиним теорія «общинної революції», згідно з якою центром аграрних перетворень стала община (громада). Застосовуючи теорію «общинної революції» як одного з етапів «аграрної революції» в Україні, вкажемо на її особливості та інші хронологічні межі, ніж у російських губерніях.

На окрему деталізацію заслуговують питання термінології. Одним з ключових понять дослідження є «селянський рух» (як синоніми вживаються терміни «аграрний рух», «селянська боротьба», «селянські заворушення», «селянські виступи»). Поняття «селянський рух» у контексті першої чверті ХХ ст. передбачає як активні, так і пасивні форми селянського протесту², пов'язані з безпосередньою боротьбою селянства за землю й поліпшення умов господарювання. До активних форм належать: страйки сільськогосподарських робітників, бойкот, саботування, захоплення поміщицької власності (сінокосів, вигонів, водопоїв, маєтків), знищення поміщицьких маєтків і майна (підпали й погроми), знищення окремих противників (політичний, аграрний терор), масова боротьба (бунти, повстання). Пасивні форми селянського протесту – це відмова від сплати різних боргів і платежів, від мобілізацій, невиконання повинностей. Селянський рух в основному мав економічний характер і був спрямований проти поміщиків, деякою мірою – проти заможних селян, відрубників, хуторян, духовенства та держави.

¹ Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905–1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 26; Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 5–7.

² Детальну класифікацію форм селянської боротьби здійснив О. Мицюк. Див.: Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю / О. Мицюк. – Львів : [Б. в.], 1921. – 19 с.

Поняття «селянський повстанський рух» передбачає військові операції збройних загонів, груп повсталих селян проти органів державної влади, які висували політичні гасла, здійснювали інші заходи в інтересах переважної частини населення підконтрольної території. Селянський повстанський рух набув поширення в період громадянської війни в Україні як реакція селянства на заходи державної політики.

Поняття «український більшовик» вживається нами в суто географічному значенні.

Зміст та еволюцію ключового поняття «аграрна революція» буде детально проаналізовано в окремому розділі. Щодо подій 1905–1907 рр. вживається термін «селянська революція», оскільки складовою селянської боротьби цього періоду, крім економічних вимог, був захист станових, культурно-освітніх прав селянства, відображений у суспільній думці.

Поведінка селянства та характер відносин у народному середовищі досліджується за допомогою поняття «сільська громада» («сельское общество» – рос.). Його відмінності від поняття «поземельна громада» та засади функціонування детально обґрунтовано в дослідженні Г. В. Калініченко¹. Сільська громада розглядається нами як адміністративно-господарська та фіскальна одиниця, яка функціонувала на землях як колишніх державних, так і поміщицьких селян. Її розпорядчим органом був сільський сход (його повноваження визначалися законодавством Російської імперії, а після Лютневої революції ці функції були навіть розширені). Сільські сходи скликалися до середини 1920 р., однак через протидію заходам радянської влади, більшовики оголосили боротьбу сільській громаді в жовтні 1920 р. Іноді на території населеного пункту діяло кілька сільських сходів. Синонімами терміна «сільська громада» виступають поняття «община» (у загальноросійському контексті) та «громада».

¹ Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Г. В. Калініченко. – Харків, 2009. – С. 32–35.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» В УКРАЇНІ

2.1 Зародження та еволюція поняття «аграрна революція»

Поняття «аграрна революція» є одним з широко вживаних у працях з аграрної тематики. Тривалий час його синонімом виступав термін «селянська революція». Утім, значення поняття «аграрна революція» неодноразово змінювалося, доповнювалося новими аспектами. Зокрема, на початку ХХ ст. термін «аграрна революція» означав боротьбу селян, яка мала на меті ліквідацію поміщицького землеволодіння і здобуття землі, у 50–60-х рр. ХХ ст. це поняття передбачало широкий спектр аграрних перетворень радянської влади, а в останні два десятиріччя воно включає характеристику поведінки, настроїв та психології селянства періоду революцій початку ХХ ст.

Спробу проаналізувати еволюцію змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях 20–80-х рр. ХХ ст. зробив у 1989 р. В. Кабанов у статті «Аграрна революція в Росії»¹. Він визначив основні віхи в розвитку цього терміна, його змістове наповнення, охарактеризував особливості та специфіку «аграрної революції» в Росії. З того часу російська історична наука збагатилася новими методологічними підходами до дослідження селянської проблематики початку ХХ ст. та реалізувала нові дослідницькі проекти. Українські науковці також використовують поняття «аграрна революція» у своїх дослідженнях², здійснюють спроби визначити його зміст.

Отже, поняття «аграрна революція» з'явилося на початку ХХ ст. в партійній полеміці російських соціал-демократів (його появі спри-

¹ Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 28–45.

² Куташев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. В. Куташев. – К., 2003. – С. 9; Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. – С. 395; Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 4.

яли селянські виступи 1902 р. та революційні події 1905–1907 рр.), набувши певного змісту в 1906–1907 рр. Дискусія мала політичний характер і була викликана розробкою двома течіями РСДРП аграрної програми: один з перших теоретиків російського марксизму та лідер меншовиків Г. В. Плеханов підтримував програму муніципалізації землі, а лідер більшовиків В. І. Ленін виступав за її націоналізацію. У політичний та науковий ужиток того часу ввійшли терміни «селянська революція» та «селянська аграрна революція».

Ідея «селянської революції» в контексті початку ХХ ст. вперше прозвучала на II з'їзді РСДРП, її автором вважається Г. Плеханов¹. 31 липня 1903 р., оцінюючи наслідки реалізації аграрної програми РСДРП для селянства, він визнав можливість вимагати переділу поміщицької землі – «чорного переділу». Ініціаторами переділу, послаючись на О. М. Енгельгардта, лідер меншовиків вважав заможних селян, а рух оцінював як буржуазний. Наступного дня гасло Г. Плеханова, хоча воно й викликало критику з боку інших учасників з'їзду, зокрема Д. П. Калафаті (Махова), підтримав В. Ленін². Підтримку ідеї «чорного переділу» він засвідчив на III з'їзді РСДРП 19 квітня 1905 р.³ Слова «чорний переділ» для учасників II та III з'їздів РСДРП стали синонімом народницького поняття «селянська революція». Терміном «селянська аграрна революція» Г. В. Плеханов оперував у квітні 1906 р. на IV з'їзді РСДРП, визнаючи помилковість «відрізочної» програми партії: «... наша програма вже в той час йшла не так далеко, як самі селяни у своїх вимогах». При цьому він наголошував на подвійному характері селянських вимог і реакційних ознаках селянської ідеї «чорного переділу»⁴.

Однак селянський рух соціал-демократи вважали чужим і стороннім для робітничої партії, до того ж організаційно слабким⁵. Вони недооцінили селянські повстання 1902 р.: В. Ленін у 1907 р. назвав їх

¹ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1906 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 129.

² Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 223, 225, 229.

³ Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 226.

⁴ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель – май) 1906 года. Протоколы... – С. 58–59.

⁵ Ковальова Н. А. Обговорення проблем селянства на II та III з'їздах РСДРП: витоки ідеї «аграрної революції» / Н. А. Ковальова // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 283.

«окремим вибухом»¹, і ухвалена у 1903 р. перша аграрна програма РСДРП була досить стриманою, обіцяючи повернення селянам лише «відрізків». Проте лідер більшовиків досить швидко засвоював уроки поведінки російського селянства. У квітні 1906 р. на IV з'їзді РСДРП він вживає терміни «селянська революція» та «аграрна революція», визначає її мету та перші кроки². Здійснення «аграрної революції» він пов'язував з політичною революцією, поваленням самодержавства та завоюванням «влади революційним народом»³. Першими кроками селянської революції мало бути захоплення земель і порядкуваннями ними «аж до всенародних установчих зборів»⁴.

У роботі «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років» В. Ленін трактує «селянську аграрну революцію» як один з видів буржуазної революції, а саме буржуазну революцію в галузі земельних відносин⁵. Перемогу «селянської аграрної революції» він пов'язував з утіленням у життя програми націоналізації землі⁶, ліквідацією кріпосницьких пережитків на селі⁷.

З падінням самодержавства, як свідчать матеріали VII Всеросійської конференції РСДРП(б) 24–29 квітня 1917 р., В. Ленін дотримувався концепції націоналізації землі й виступав за негайний перехід її до селян з максимальною організованістю⁸. Однак нова революція та розгортання селянського руху восени 1917 р. змусили партію більшовиків та самого В. Леніна запозичити есерівські гасла зрівняльного розподілу та програму соціалізації землі. Після Жовтневого перевороту 1917 р. В. Ленін відмовляється від терміна «аграрна революція», вживши його лише у виступі на I Всеросійському з'їзді військового

¹ Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В.І. Ленін // Ленін В.І. Повне зібрання творів у 55-ти т. (далі – ПЗТ). – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 16. – С. 217.

² Ленін В.І. Об'єднаний з'їзд РСДРП. 10–25 квітня (23 квітня – 8 травня) 1906 р. / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1970. – Т. 12. – С. 340.

³ Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії... – С. 303; Ленін В.І. Об'єднаний з'їзд РСДРП... – С. 340–342.

⁴ Ленін В.І. Доповідь про Об'єднаний з'їзд (Лист до петербурзьких робітників) / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 13. – С. 18, 24.

⁵ Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії... – С. 218.

⁶ Там само. – С. 380.

⁷ Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в російській революції. Автореферат / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1971. – Т. 17. – С. 161.

⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – М. : Политиздат, 1983. – Т. 1. 1898–1917. – С. 543, 545.

флоту 22 листопада 1917 р.¹ На нашу думку, це відбулося внаслідок того, що стихійний селянський рух, на хвилі якого більшовики прийшли до влади, але який не змогли опанувати, не відповідав теоретико-методологічним уявленням ідеологів партії: В. Ленін у квітні 1917 р. виступав за максимальну організованість селянства, засуджував анархічні захоплення землі й пошкодження майна землевласників². Відповідно до цих ідеологічних настанов радянська історична наука покликана була створити картину організованої боротьби селянства, очолюваного робітничим класом, проти поміщиків у 1917 р. Поняття «аграрна революція» після встановлення радянської влади увійшло до вжитку політичних діячів та до наукових досліджень як складова Жовтневої революції.

Предметом наукових дискусій визначення змісту поняття «аграрна революція» та її хронології стало в 1920-х рр. У той час виокремилася дві позиції: перша передбачала реалізацію земельних перетворень радянською владою в перший рік її існування (ліквідацію поміщицького землеволодіння), друга трактувала поняття «аграрна революція» ширше – як вирішення аграрного питання в СРСР включно з соціалістичною реконструкцією кінця 1920-х років. Перемогли прихильники першого погляду³.

Дати визначення поняттю «аграрна революція», її характеру та хронологічним межах робили спроби українські дослідники 1920-х років. Головним спрямуванням «аграрної революції» В. Качинський визначив боротьбу проти малоземелля селянських господарств. Він виокремив дві стадії «аграрної революції»: перша, спрямована проти малоземелля, розпочалася наприкінці 1917 р. і вичерпала себе протягом двох-трьох років⁴. В Україні «аграрна революція» відстала на півтора року від російської революції: лише в 1919 р. вона «розгорнулася в усій широті», зокрема в 1919 р. та в подальшому було фактично ліквідовано хутори та відруби⁵.

¹ Ленін В. І. Промова на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. / В. І. Ленін // Ленін В. І. ПЗТ. – К. : Політвидав України, 1973. – Т. 35. – С. 110.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 497–499, 545.

³ Кабанов В. В. Аграрная революция в России... – С. 29–30.

⁴ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. – С. 7–8, 14.

⁵ Там само. – С. 55; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Госуд. изд-во Укр., 1923. – Вып. 2. – С. 14.

Два етапи «аграрної революції»: перший (1917–1920 рр.) – боротьба селян за нетрудові землі, другий (з 1921 р.) – розподіл земельних запасів республіки – визначив на підставі даних анкетного опитування, проведеного навесні 1922 р. ЦСУ УСРР, В. Якиманський¹. Змістом «аграрної революції» зміну відносин власності проголосила в 1927 р. Т. Каретникова, остаточно її завершенням дослідниця вважала 1920 р.²

М. Рубач виділив основні завдання «аграрної революції» в Україні: ліквідацію великого поміщицького землеволодіння і землеволодіння заможних селян («куркулів»). Перетворення аграрного руху на «аграрну революцію», на його погляд, відбулося наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р., коли селяни розпочали пряме захоплення поміщицьких земель³. Дослідник виокремив п'ять етапів аграрного руху⁴.

Новий етап піднесення дослідницького інтересу до проблем аграрної історії, зокрема визначення поняття «аграрна революція», настав у 50–60-х роках ХХ ст. М. Рубач, відповідно до програмних документів більшовицької партії та посилаючись на ленінські твори, першочерговим завданням «аграрної революції» (березень – жовтень 1917 р.) визначав ліквідацію поміщицького землеволодіння⁵. Наприкінці 1950-х рр. своє бачення революції на селі висунув В. Данилов, однак його концепція двох етапів Жовтневої революції на селі не здобула визнання⁶. У працях П. Першина здійснення аграрних перетворень радянської влади оцінюється як «аграрний переворот

¹ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – С. 1.

² Каретникова Т. Аграрная революция на Украине / Т. Каретникова // Большевик Украины. – 1927. – № 11. – С. 46, 51.

³ Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 51.

⁴ Там само. – 1927. – № 5–6. – С. 20–21.

⁵ Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. / отв. ред. С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 51–52, 63.

⁶ Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Минск, 11–14 октября 1989 г.). – М., 1989. – С. 12–13.

1917–1918 рр.». «Аграрна революція» ліквідувала матеріальну базу поміщицького класу та значної частини сільської буржуазії¹.

Важливу роль в активізації наукових досліджень з проблем аграрних перетворень перших років радянської влади відіграла наукова сесія з історії радянського селянства й колгоспного будівництва в СРСР, яка відбулася в Москві 18–21 квітня 1961 р. Ініціатором дискусії виступив московський дослідник Ю. О. Поляков, автор доповіді «Соціально-економічні підсумки аграрних перетворень Жовтневої революції (1917–1920 рр.)». Хоча ця доповідь здебільшого була присвячена підсумкам «аграрної революції», автор окреслив основні проблеми, які належали до її змістового наповнення, виокремив три етапи «аграрної революції». На його думку, дослідники «аграрної революції» мали вивчати широкий комплекс проблем: комбіди, боротьбу за хліб, діяльність наркомзему, висвітлення керівної ролі робітничого класу щодо трудового селянства, роль рад на селі, дроблення селянських господарств і стан ринкових зв'язків у роки громадянської війни². Історію аграрних перетворень 1917–1920 рр. Ю. Поляков вважав можливим розмежувати на три основні етапи: перший (кінець 1917 – весна 1918 р.) – ліквідація поміщицького землеволодіння й початок осереднення селянства; другий (з весни 1918 до весни 1919 р.) – посилення класової боротьби серед селянства, розгортання соціалістичної революції на селі; третій (з весни 1920 до весни 1921 р.) – подальше нівелювання селянства, послаблення соціально-економічних позицій «куркульства» в умовах воєнного комунізму, початок певної стабілізації селянського землекористування³.

Така періодизація, особливо її третій етап, що не вписувався до ленінської схеми, викликала заперечення з боку В. Данилова, і дискусія перемістилася на сторінки журналу «Вопросы истории»⁴. Ю. По-

¹ Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції / П. М. Першин. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 6–7.

² Поляков Ю. А. Социально-экономические итоги аграрных преобразований Октябрьской революции (1917–1920 гг.) / Ю. А. Поляков // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы научной сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве / отв. ред. М. П. Ким. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 12.

³ Там само. – С. 14.

⁴ Див.: Данилов В. П. Некоторые итоги научной сессии по истории советской деревни / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1962. – № 2. – С. 20–43; Поляков Ю. А. К вопросу о содержании и этапах аграрной революции в СССР / Ю. А. Поляков // Вопросы истории. – 1962. – № 8. – С. 204–210; Данилов В. П. По поводу так называемого третьего этапа аграрной революции (Ответ Ю. А. Полякову) / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1962. – № 9. – С. 208–215; Поляков Ю. А. Еще раз о некоторых вопросах истории аграрной революции / Ю. А. Поляков // Вопросы истории. – 1963. – № 2. – С. 206–209.

ляков доводив, що аграрні перетворення не завершилися в 1918 р., адже саме тоді більша частина території країни, зокрема й Україна, були захоплені зовнішніми чи внутрішніми ворогами, й аграрні перетворення тут було здійснено пізніше¹. Третій етап «аграрної революції» він виокремив не за змістовим наповненням, а виходячи з міркувань щодо хронологічного порядку². У процесі дискусії обидва вчені погодилися з тезою про недостатню дослідженість соціально-економічної історії селянства 1919–1920 рр.³ Одним з наслідків активізації дослідницької діяльності 1960-х рр. стала поява третього підходу до змістового тлумачення поняття «аграрної революції» як «аграрно-селянської», який передбачав перетворення не лише в галузі землеволодіння й землекористування, а й у системі податків, селянського управління, розподілу знарядь праці та сільськогосподарської продукції між різними групами селян, тобто всі зміни на селі, які відбулися після встановлення радянської влади⁴.

У 1970-х рр. комплекс дослідницьких проблем «аграрної революції» значно розширився. У дослідженні П. Теличука економічною основою «аграрної революції» виступають відносини власності на землю, тобто належність землі поміщикам, сільській буржуазії, державі й відсутність її в малоземельних селян⁵. У його розумінні зміст поняття «аграрна революція» відповідав ленінському трактуванню (націоналізація землі і встановлення диктатури пролетаріату), а час її здійснення припадав на 1917–1918 рр.⁶

Спробу дати власне визначення поняття «аграрна революція» здійснив у 1977 р. В.В. Кабанов. Оцінюючи її як «явище конкретно-історичне», під «аграрною революцією» він розумів «революційні соціально-економічні перетворення села, головними з яких виступали питання про владу і землю», реалізовані в районах Центральної Росії

¹ Поляков Ю. А. К вопросу о содержании и этапах аграрной революции в СССР / Ю. А. Поляков // Вопросы истории. – 1962. – № 8. – С. 204–205.

² Там само. – С. 209.

³ Там само. – С. 204, 210; Данилов В. П. По поводу так называемого третьего этапа аграрной революции (Ответ Ю. А. Полякову) / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1962. – № 9. – С. 209.

⁴ Коновалов В. С. Аграрный вопрос в России в начале XX столетия. Обзор / В. С. Коновалов. – М.: [Б. в.], 1996. – С. 106.

⁵ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – С. 186.

⁶ Там само. – С. 188.

до осені 1918 р., а в інших регіонах – пізніше, залежно від припинення громадянської війни, «з певною модифікацією змісту»¹. Однак це визначення не прижилося. Як пізніше зазначав сам автор, колеги не зрозуміли такого підходу до нового змістового наповнення традиційно всім відомого терміна². Водночас у 1970-х рр. поняття «аграрна революція» стало рідше вживатися в наукових працях, що пояснюється посиланням на В. Леніна, який після 1917 р. відмовився від його вживання³. В. І. Кострыкін та О. С. Смирнов, наприклад, для характеристики селянської поведінки в 1917 р. вживали поняття «аграрний рух»⁴.

Інтерес до поняття й проблем «аграрної революції» відновився в роки перебудови. На XXI сесії Всесоюзного симпозиуму з вивчення проблем аграрної історії (жовтень 1986 г.) Е. М. Шагін констатував існування значного масиву наукової літератури, але відсутність єдності у визначенні змісту цього поняття. Він закликав до продовження дискусії про періодизацію аграрного перевороту в Росії у світлі ленінської концепції «аграрної революції», «подальшого осмислення в методологічному та конкретно-історичному аспектах» її проблем⁵.

На XXII сесії Всесоюзного симпозиуму з вивчення проблем аграрної історії (жовтень 1989 г.) з доповіддю «Аграрна революція в Росії», яка містила результати багаторічної дослідницької діяльності, виступив В. В. Кабанов. Характеризуючи «аграрну революцію» як складову Жовтневої революції, він вкотре поставив питання: що таке «аграрна революція», який її зміст та підсумки? Історик констатував незадовільне дослідження практики комбідів, слабкість соціалістичного

¹ Кабанов В. В. Аграрная революция в России (содержание, время действия, результаты) / В. В. Кабанов // Всесоюзная научно-практическая конференция по проблеме «Великая Октябрьская социалистическая революция и освещение ее всемирно-исторического значения в преподавании общественных наук и исторических дисциплин в высшей педагогической школе». Тезисы докладов и сообщений (13–15 сентября). – М., 1977. – Вып. II. Секции исторических наук. – С. 27.

² Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 30.

³ Там само. – С. 31.

⁴ Кострыкин В. И. Земельные комитеты в 1917 году / В. И. Кострыкин. – М. : Наука, 1975. – С. 7, 34; Смирнов А. С. Крестьянские съезды в 1917 году / А. С. Смирнов. – М. : Мысль, 1979. – С. 86.

⁵ Шагін Э. М. Вопросы теории и истории аграрной революции в России в современной советской историографии / Э. М. Шагін // Итоги и задачи изучения аграрной истории СССР в свете решений XXVII съезда КПСС. XXI сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Казань, 22–25 октября 1986 г.) / отв. ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1986. – С. 34, 37.

ладу на селі (колгоспів і радгоспів) та наявність глибокої політичної й економічної кризи на рубежі 1920–1921 рр. Наслідком «аграрної революції», на його думку, було встановлення «аграрного ладу унікального за своїм змістом – ладу дрібних товаровиробників»¹.

У своїх наступних працях В. Кабанов здійснив досить детальний аналіз особливостей та наслідків «аграрної революції» в Росії. На його думку, у 1917–1918 рр. відбулося вирішення лише політичного аспекту аграрного питання: конфісковану в поміщиків землю передано селянам та перерозподілено². Одним з наслідків зрівняльного перерозподілу землі автор назвав зростання общинного землекористування, яке розширилося за рахунок земель поміщиків, церкви, монастирів, держави, хуторян та відрубників³. В. Кабанов підтвердив зроблені своїми попередниками (В. Даниловим та С. Трапезниковим) висновки про те, що приблизно до 1919 р. відбувалося осереднячення села, а в подальшому громадянська війна, голод та розруха призвели до його загального збідніння⁴. В Україні «аграрна революція» зробила тривалу «перерву» у своєму розвитку (з весни 1918 р. до весни 1919 р.)⁵.

Власну концепцію «аграрної революції» запропонував відомий фахівець з проблем аграрної історії, згадуваний вище В. П. Данилов. Він відходить від терміна «аграрна революція», запроваджуючи поняття «селянська революція», яке здобуває ширше змістове наповнення, та пропонує нові хронологічні межі: 1902–1922 рр. Уперше ідеї «селянської революції» В. Данилов висловив у Колумбійському університеті в листопаді 1991 р. в доповіді «Аграрні реформи та аграрна революція в Росії». У 1992 р. концепцію В. Данилова підтримав британський дослідник історії російського селянства, один із засновників західного селянствознавства Т. Шанін⁶. За концепцією

¹ Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Минск, 11–14 октября 1989 г.). – М., 1989. – С. 11, 13–15.

² Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В. В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – С. 5.

³ Там само. – С. 48–49, 71; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В. В. Кабанов. – М.: Ин-т рос. ист., 1997. – С. 43, 80–83.

⁴ Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство... – С. 232.

⁵ Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 40.

⁶ Кондрашин В. В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. В. Кондрашин // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 70; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – С. 15, 20.

В. Данилова, селянська революція розпочалася в 1902 р. і тривала до 1922 р. включно (Земельний кодекс РСФРР, ухвалений у грудні 1922 р., закріпив підсумки «аграрної революції»). На тлі (і на основі) цієї селянської революції відбувалися всі інші соціальні та політичні революції¹. Змістом «аграрної революції» В. Данилов визначає ліквідацію поміщицького землеволодіння, заміну приватної земельної власності загальнонародною, передачу землі селянам, які обробляють її своєю працею². Вчений виокремлює як негативні («архаїзація» структури суспільства, натуралізація виробництва, послаблення ринкових зв'язків, відновлення общини), так і позитивні ознаки та наслідки «аграрної революції» (усунення поміщиків з аграрної структури, швидкий підйом сільського господарства, органічне соціальне розшарування села тощо)³. Зміна ідеології, відкриття архівів створили можливості для відтворення цілісної картини конкретно-історичного процесу селянської революції, її джерел та чинників, близьких і віддалених наслідків⁴.

У процесі реалізації наукового проекту «Селянська революція в Росії» у 1993–2006 рр. російськими дослідниками (за участі фахівців з Москви, Самари, Пензи, Саратова, Казані, Ростова-на-Дону) було опубліковано п'ять збірників документів з історії селянського руху на території Європейської Росії та України в 1917–1922 рр.⁵ На думку одного з учасників проекту, російського дослідника В. В. Кондрашина, подальшої розробки й аргументації потребує дореволюційний період, особливо щодо визначення хронологічних меж селянської революції і її змістової частини в 1907–1916 рр.⁶ Основну увагу під час дослідження селянської боротьби в Україні автори проекту при-

¹ Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М. : Прогресс, 1992. – С. 319–320.

² Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) / В. П. Данилов // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 634.

³ Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России // Великий незнакомец... – С. 319–320; Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке... – С. 639–640.

⁴ Данилов В. П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.) / В. П. Данилов // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 212.

⁵ Кондрашин В. В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки)... – С. 72.

⁶ Там само. – С. 73.

діляють проблемі махновського руху¹. Цілісного теоретико-методологічного обґрунтування концепція «селянської революції» щодо українських губерній, зокрема до 1917 р., не здобула дотепер.

Американські дослідники М. Левін, Д. Мейсі, італійський вчений А. Граціозі датують «аграрну революцію» 1917–1918 рр.² Її негативні наслідки проаналізували Р. Пайпс, згадані М. Левін та А. Граціозі: осереднячення села, зростання авторитету сільської общини, «золотий вік» якої настав при більшовиках³, руйнівний вплив на «успішні селянські господарства»⁴. Праці західних авторів не дають чіткого визначення поняття «аграрна революція», хоча їхні позиції однастайні у визначенні її хронології та наслідків.

Російські дослідники збагатили зміст поняття «аграрна революція» новими аспектами, визначивши як один з її етапів «общинну революцію» (зауважимо, що в її контексті розвивалися події в українських губерніях у 1917 – на початку 1918 рр.). Автором цього поняття є казанські дослідники В. М. Бухараєв та Д. І. Люкшин. Зокрема, Д. Люкшин акцентував увагу на соціально-політичних зрушеннях на селі – протистоянні общини місту в умовах слабкої держави. Перемога общини над владою, на його думку, відбулася восени 1917 р.⁵ Інший російський дослідник, В. П. Булдаков, розширив хронологічні межі «общинної революції» до кінця 1918 р. (завершення «аграрної революції» він пов'язує з колективізацією). Під «общинною революцією» В. Булдаков розуміє погромницькі дії селян-общинників у 1917–1918 рр., захоплення ними земель, які належали державі, поміщикам, хуторянам, відрубникам, членам інших общин, боротьбу з державою проти виплати податків, дезертирство, деморалізацію селянської

¹ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

² Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России / М. Левин // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х т. / под. общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : Российский гуманитар. ун-т, 1997. – Т. 1. – С. 46–47; Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3; Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціозі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 192.

³ Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – С. 408–409; Левин М. Вказ. праця. – С. 49–51.

⁴ Граціозі А. Вказ. праця. – С. 192.

⁵ Люкшин Д. И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д. И. Люкшин. – М. : АИРО-XXI, 2006. – С. 110, 112–113; Люкшин Д. И. Аграрный саботаж лета 1917 г. – пролог общинной революции / Д. И. Люкшин // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : МГОСГИ, 2013. – С. 246–249.

свідомості тощо. Він визначає кілька суперечливих наслідків «общинної революції»: зміцнення общинного ладу і його протистояння зовнішньому світу, посилення внутрішньообщинного ідейно-вікового розколу, оформлення нових скептичних поглядів селянства на діяльність влади та способи співіснування з нею¹. Оцінку селянської боротьби як «общинної революції» підтримує інший російський дослідник, А. Курьонішев².

З сучасних українських науковців спробу розкрити зміст поняття «аграрна революція» зробили І.В. Хміль та В.С. Лозовий. «Аграрну революцію» І. Хміль пов'язує з кардинальною зміною психології і настроїв селянства протягом обмеженого в часі періоду (березень 1917 – квітень 1918 рр.): від потрав посівів до конфіскації приватновласницьких маєтків. Він розглядає такі проблеми: час виникнення перших колективних об'єднань на селі, споконвічне прагнення селянства до справедливого перерозподілу земельного фонду, напрацювання в цьому напрямі Центральної Ради та більшовиків³. Кам'янець-подільський дослідник В. Лозовий сутність «аграрної революції» визначає «жорстку детермінацію системи влади та аграрних відносин», а її наслідками вважає активізацію суспільно-політичного життя на селі та розвал державних адміністративних структур⁴.

Отже, поняття «аграрна революція» включає широке коло питань, однак з самої його появи при визначенні змісту тривалий час переважали аспекти політичної боротьби селян за землю та економічна реалізація аграрних перетворень, хронологія обмежувалася подіями 1917–1918 рр. Російські дослідники збагатили зміст поняття «аграрна революція» концепцією «общинної революції», наповнили її новим фактологічним матеріалом та розширили хронологічні межі з 1902 до 1922 р. Ураховуючи зростаючий дослідницький інтерес до концепції «селянської революції», сучасний черкаський дослідник І.А. Фареній логічно започаткував дискусію щодо її правомірності в контексті українських реалій⁵. З'ясування специфіки «аграрної рево-

¹ Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 51–54.

² Курьонішев А.А. «Революционная война» и крестьянство / А.А. Курьонішев // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С. 37.

³ Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. ... – С. 4.

⁴ Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)... – С. 395.

⁵ Фареній І.А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова / І.А. Фареній // Український селянин. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 162.

люції» в Україні, започатковане ще в працях 1920-х рр., залишається актуальним завданням для української історичної науки. Здійснення цієї роботи вимагає переосмислення творів В. Леніна, розроблених західними та російськими дослідниками концепцій, введення до наукового обігу нових архівних документів. У пропонованому дослідженні «аграрна революція» характеризується нами як соціально-політичний конфлікт перших десятиріч XX ст.: поступове зростання конфронтації українського селянства з поміщицтвом та державою до 1917 р. та активна стадія протистояння в 1917–1922 рр.

2.2 Дворянський чинник у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. й Україна

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії склалася системна криза (за оцінкою радянських істориків – криза самодержавства), зумовлена переходом від аграрного до індустріального суспільства. Криза охопила сільськогосподарську, промислову, торгівельну, банківську, податкову галузі, сферу державного управління тощо. Найвідчутніше на соціально-економічне становище більшості населення імперії, країни пізньої індустріалізації і пануючого сільського господарства, вплинула власне аграрна криза.

Аграрна криза особливо загострила становище таких антагоністичних верств суспільства, як дворянство й селянство. Це була криза зернового господарства, складова світової аграрної кризи, викликана появою на європейському ринку дешевого американського хліба. Її ознаки в Російській імперії були відчутні з 1881 до 1897 рр.¹ Тоді розорилися й збанкрутували дрібні та середні поміщицькі господарства, а значна частина селянства змушена була займатися промислами, йти до міст, переселятися до Сибіру. Поміщицьке землеволодіння скоротилося майже на $\frac{1}{4}$, а заможні селяни та купці збільшили своє землеволодіння, причому перші – майже удвічі².

Російський уряд намагався вистояти в хлібній конкуренції за рахунок зменшення експортних цін на хліб. З 1882 до 1890 рр. на

¹ Егизарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н. А. Егизарова. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 83–84, 162, 165.

² Там само. – С. 120–121, 128; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 199–200.

продукцію селянських господарств вони впали на 35 %, а поміщицьких – на 17 %. Загалом за період кризи ціни на російський хліб зменшилися вдвічі. Найвідчутнішим було падіння цін у 1886–1887 та 1894–1895 рр.¹ Ці тенденції болюче вплинули на розвиток аграрної сфери, основу якої складало землеробство зернового напрямку: 90 % усіх посівних площ займали зернові культури². Експортери, щоб зберегти свої прибутки, збільшували кількість товарного зерна для продажу за кордон. Об'єктивні труднощі, суб'єктивна нездатність поміщиків переорієнтувати своє господарство та відмовитися від звичного способу життя, а також політика протекціонізму зумовили в 1890-х рр. постановку на державному рівні дворянського питання. Як його своєрідний антипод незабаром постало й селянське питання.

Дворянство тривалий час відіграло провідну роль у політичному, культурному та громадському житті Російської імперії. Однак перехід на капіталістичний шлях розвитку після реформи 1861 р. виявився надзвичайно складним для дворянського стану. Держава під час скасування кріпосного права й подальшої індустріалізації поставила дворянське господарство у вкрай скрутне економічне становище³. Одним з перших на початку 1870-х рр. тенденції його занепаду охарактеризував професор хімії, землевласник Смоленської губернії О. М. Енгельгардт, який мав власний маєток розміром 600 дес. Його листи-спостереження друкувалися на сторінках «Отечественных записок» у 1872–1882 рр. Становище в пореформеному селі в 1879 р. цей дідич охарактеризував так: «Селяни притіснені, поміщикам від цього користі ніякої, землеробство занепадає, ... пани пішли на службу. Держава бідна»⁴. Багато поміщиків, за його спостереженням, не займалися власним господарством і не жили в маєтках, а засоби на прожиття здобували державною чи земською службою⁵. «Ніякого господарського прогресу» ні в поміщицькому, ні в селянському господарстві не було⁶. Констатуючи конфлікт інтересів дворянства й

¹ Ефременко А. В. Ржаной кризис в пореформенной России / А. В. Ефременко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : МГОСГИ, 2013. – С. 50.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 364.

³ Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. М. Шевченко. – К., 2011. – С. 22–23.

⁴ Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887 / А. Н. Энгельгардт. – М. : Мысль, 1987. – С. 397.

⁵ Там само. – С. 69, 109.

⁶ Там само. – С. 413.

селянства («інтереси одного класу йдуть урозріз з інтересами іншого»)¹, О. Енгельгардт вважав, що господарство в Росії стане можливим лише тоді, коли «припиниться боротьба поміщика з селянином»².

Процес швидкого обезземелення давнього маєтного дворянства, занепаду багатьох поміщицьких господарств, які не змогли пристосуватися до нових, ринкових умов економічної реальності капіталізму, здобув російськомовну назву «оскудение» (від однойменних нарисів С. М. Терпигорева, які з 1880 р. публікувалися на сторінках «Отечественных записок»). Цей термін широко увійшов до наукової й публіцистичної літератури з дворянського питання³. Автор, виходець із спадкового дворянства Тамбовської губернії, охарактеризував поміщицький побут перших пореформених десятиріч і висловив своє бачення причин дворянського зубожіння й занепокоєння його долею (тоді зникла майже половина дворянського стану)⁴. Винними в зубожінні він вважав самих поміщиків, а головною причиною їхнього розорення – розтрату отриманих коштів⁵. Процеси розорення поміщиків на Херсонщині описав у своїх спогадах відомий український громадський діяч кінця ХІХ – початку ХХ ст., «великоземельний землевласник» Є. Х. Чикаленко. Загальною тенденцією того часу він вважав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й часто банкрутували⁶. До втрати маєтків призводило й ведення непомірно розкішного життя, як це робили його сусіди: Носач, Балицький (втратив два маєтки, отримані в спадщину), П. Зарицький, Г. Карузо (розорився через захоплення породистими біговими кінями)⁷.

¹ Енгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887 / А. Н. Енгельгардт. – М. : Мысль, 1987. – С. 149.

² Див.: Козлов С. А. Рационализаторская деятельность А. Н. Енгельгардта в области землепользования: социально-хозяйственные аспекты / С. А. Козлов // Землеведение и землепользование в России (социально-правовые аспекты): материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга : КГПУ им. К. Э. Циолковского, 2003. – С. 190.

³ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – С. 6, 55.

⁴ Терпигорев С. Н. Оскудение. «Благородные» / С. Н. Терпигорев. – С. Пб. ; М. : Изд-е книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – Т. 1. Отцы. – С. 28.

⁵ Там само. – С. 3.

⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – С. 40–41.

⁷ Там само. – С. 53, 121–122.

У скрутне економічне становище землевласників ставила протекційна політика держави, спрямована на підтримку промисловості: кошти із сільського господарства вилучалися за допомогою митного протекціонізму та оподаткування, а світова аграрна криза різко зменшувала прибутковість екстенсивного російського сільськогосподарського виробництва¹. Але цим справа не обмежувалася. Чернігівський дослідник В.М. Шевченко серед причин занепаду дворянського господарства назвав позбавлення дворян державного кредитування, помітний відтік робочої сили з поміщицьких господарств та нестачу коштів на капіталізовану перебудову останніх². Відсутність протягом другої половини XIX – на початку XX ст. належного правового регулювання процесу входження суб'єктів аграрних відносин України в ринок констатують черкаські дослідники Ю.П. Присяжнюк та Л.М. Горенко³. Очевидно, що найгостріше негативні наслідки капіталістичного розвитку відчували дрібно- та середньоземельні поміщики.

Загалом у Російській імперії станом на 1 січня 1897 р. налічувалося 1853184 спадкових, особистих дворян та класних чиновників (із сім'ями), що складало близько 1,5% населення⁴. Особливістю пореформеного періоду було значне зростання загальної чисельності дворянства при зменшенні його маєтної частини: 30–40% дворян на початку XX ст. були забезпечені землею, а близько 30% дворянського стану були зайняті на державній службі (й більшість з них жила за рахунок жалування)⁵. 2/3 дворянських сімей (66,4%), за даними обстеження землеволодіння 1905 р., були зафіксовані як безземельні дворяни⁶. Джерелом прибутків для значної частини дворянства стали державна, земська служба, приватне підприємництво, дрібне хлі-

¹ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С. 266; Дякин В.С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) / В.С. Дякин // Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloквиума историков / отв. ред. В.С. Дякин. – С. Пб.: Наука, 1992. – С. 188.

² Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.М. Шевченко. – К., 2011. – С. 22.

³ Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 95.

⁴ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С. 44.

⁵ Там само. – С. 131.

⁶ Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – С. 78.

боробство. У такий спосіб відбувався процес переходу дворян-землевласників до інших соціальних та професійних груп, їхня пауперизація та люмпенізація¹.

Українська історична наука через «огріхи земельної статистики», як констатує О. П. Реєнт, не має точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння в Україні на початку ХХ ст. й критеріїв поміщицтва². Радянська історична наука критерієм належності людини до поміщицтва на початку 1970-х рр. визнавала володіння нею не менше ніж 100 дес. землі³, на початку 1980-х рр. – 50 дес. землі⁴. За підрахунками Л. М. Іванова, у 1905 р. в українських губерніях налічувалося 31165 дворянських маєтків, а їхні землі становили 24,8% усіх ґрунтів (10,3 млн дес.) проти 19% у Європейській Росії⁵. За даними Ф. Г. Турченка, у підросійській Україні нараховувалося 35,2 тис. землевласників (з них недворянського походження – 21 тис.)⁶. Н. Р. Теміровою встановлено наявність 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, тобто 21,6 тис. землевласників, що з членами їхніх сімей становило 147,7 тис. осіб, або 0,6% загальної кількості населення України⁷. Дворяни на початку ХХ ст. залишалися найпотужнішою групою землевласників – в Україні на їхню частку припадало 76,1% поміщицьких земель. На Правобережжі вони обіймали 90,3% земель, на Лівобережжі – 79,4%, на Півдні – 60,1%. Ще відчутніші відмінності історично склалися в окремих регіонах: у Подільській губернії дворянам належало 95,4%, тоді як у Таврійській – лише 53,2% поміщицьких земель⁸.

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2-х т. / Б. Н. Миронов. – С. Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 95–98.

² Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння / О. П. Реєнт // Гуржівські історичні читання: зб. наук. пр. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 205, 210.

³ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) / А. П. Корелин // Исторические записки. – М.: Наука, 1971. – Т. 87. – С. 155.

⁴ Рибалка І. К. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 21.

⁵ Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 177, 206.

⁶ Рибалка І. К. Соціально-класова структура населення України... – С. 25.

⁷ Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 63.

⁸ Там само. – С. 119.

Основним симптомом дворянського зuboжіння вважалася втрата ґрунтів, які після відміни кріпосного права виступали основним показником достатку. За 43 роки (з 1862 до 1905 рр.) площа дворянського землеволодіння скоротилася на 41 %: за матеріалами 45 губерній Європейської Росії, з більше ніж 87 млн дес. до трохи більше ніж 51 млн дес. (за даними С. Дубровського – 53,2 млн дес.). До обігу потрапило більше 90% землі давньодворянського фонду¹. Масовий продаж землі дворянством припав на 1893–1902 р.: у цей час була досить стабільна політична ситуація, діяли Дворянський та Селянський земельні банки, були ліквідовані обмеження для розвитку земельного ринку на Правобережжі².

В українських губерніях протягом 1862–1905 рр. земельна власність дворян, за даними В. Шевченка, скоротилася на 8,1 млн дес., або 42,6%, і становила 10,9 млн дес.³ Згідно з даними Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, дворянське землеволодіння у 1905 р. становило 11692 тис. дес.⁴ Його питома вага в 1905 р. на Правобережжі складала 34,8%, на Лівобережжі – 20,4% і на Півдні – 19,4%, у середньому по Україні – 24,5%⁵. Швидкими темпами землеволодіння дворян зменшувалося в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, де ця верства втратила 3/5 своєї землі⁶. У Катеринославській губернії в 1905 р. дворянське землеволодіння становило 47% від рівня 1863 р.⁷ У лівобережних губерніях (Полтавській і Чернігівській) воно скоротилося більше ніж на половину, а в Харківській – на 60%. Найбільшу стійкість виявило дворянство Пра-

¹ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России... – С. 53–54, 130; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) / А.П. Корелин // Исторические записки. – М.: Наука, 1971. – Т. 87. – С. 144, 172; Дубровский С.М. Вказ. праця. – С. 94.

² Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Ленинград: Наука, 1973. – С. 200; Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.М. Шевченко. – К., 2011. – С. 25–26.

³ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В.М. Шевченко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – С. 210.

⁴ Реент О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реент, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 25.

⁵ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / редкол.: А.А. Нестеренко и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 46.

⁶ Див.: Соловьев Ю.Б. Вказ. праця. – С. 231; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні... – С. 58; Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С. 60.

⁷ Овдин А.В. Село Екатеринославщины в начале XX века / А.В. Овдин // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди / відп. ред. В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 111.

вобережної України, яке втратило менше ніж третину своїх земель¹. Тут штучно стримувалась участь у ринково-поземельних операціях польського населення, а Є. Чикаленко вказував і на заборону купувати та орендувати землю євреям². Порівняно з іншими територіями Європейської Росії, скорочення приватного землеволодіння в українських губерніях, за даними Н. Темірової, у період 1877–1905 рр. було майже удвічі більшим (11,9% проти 6,1%)³.

Близько 60% дворянських маєтків, згідно з урядовими даними, належали на початку 1890-х рр. до категорії дрібних (розміром від 10 до 100 дес.), або мали більшу площу, але їх господарство не було рентабельним⁴. Більше 80% дрібномаєтних володінь на початку ХХ ст. не перевищували 50 дес. і були ближчими до селянських господарств. Хоча вони й зберігали належність до дворянського стану, їхнє економічне становище було складнішим за селянське. Основна маса дрібномаєтних дворян зосереджувалася в лівобережних губерніях, де мешкали нащадки козацької старшини й дворян колишніх сторожових ліній⁵. Маєтків площею 50–100 дес., за підрахунками Н. Темірової, налічувалося 5,5 тис. (25,3% від загальної кількості землевласників), що становило 2,4% поміщицького землеволодіння в межах дев'яти українських губерній⁶.

До середньомаєтного дворянства на початку 1890-х рр., відповідно до урядових даних, належали менше ніж 40% дворянських маєтків у Російській імперії⁷. В українських губерніях найчисленнішу групу становили середні господарства площею 100–1000 дес. (59,8% загальної їх кількості – 12,9 тис.), на які припадало 34% поміщицького землеволодіння (4,7 млн дес.)⁸. Маєтки площею понад тисячу десятин становили 14,9% від загальної кількості поміщицьких господарств, а належна їм земля – 63,6% поміщицької (8,9 млн дес.). Найміцніші позиції велике господарство зберігало на Правобережжі – 69,1% по-

¹ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні... – С. 58–59.

² Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років ХІХ ст. – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. М. Шевченко. – К., 2011. – С. 24; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – С. 179.

³ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 119.

⁴ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 205.

⁵ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. ... – С. 64–65.

⁶ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 126.

⁷ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 205.

⁸ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 126.

міщицьких земель, найменший відсоток земель великих власників припадав на Лівобережжя – 47,8%. На Лівобережжі такі маєтки належали дворянам, а у Волинській, Київській, Херсонській та Таврійській губерніях – також купцям і селянам¹.

Більшість землі в Російській імперії знаходилася в руках великих землевласників: 3/4 усього приватного землеволодіння на початку ХХ ст. належало 27,8 тис. власникам. Майже 2/3 земельної площі (більше ніж 70%) володіли латифундисти з дворян (Приуралля, Балтії, дев'яти західних та південних степових губерній). 155 великим земельним власникам (102 сім'ї) у 1905 р. належало близько 30% всього дворянського земельного фонду². В українських губерніях земельну власність мали близько 30 найзаможніших магнатів імперії (без іноземних підданих). Їхні загальні володіння склали близько 5,7 млн дес., а в Україні – майже 1,2 млн дес. (21% усіх земельних володінь)³. Загалом в українських губерніях налічувалося 109 господарств площею понад 10 тис. дес. (0,5% загальної кількості), 56 з яких (51,4%) знаходилися на Правобережжі⁴. Відтак основу дворянського землеволодіння становило велике землеволодіння. Процеси земельної мобілізації найменше вплинули на його становище, а дрібні й середні землевласники розорялися й банкрутували.

Іншим важливим симптомом дворянського зубожіння було збільшення заборгованості дворянських господарств. Маєтне дворянство за ті кошти, які отримало від викупних операцій, на думку радянських дослідників, могло безбідно існувати до кінця ХІХ ст⁵. Цьому сприяло також різке збільшення в пореформений період ціни на землю: від 100 до 327%, а за даними А. П. Кореліна станом на 1902 р., – у 3–4 рази⁶. Однак проблема дворянської заборгованості набула значних масштабів. За інформацією міністра фінансів С. Ю. Вітте, вільними від іпотечних боргів були 58% площі всіх дворянських земель

¹ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 128.

² Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. ... – С. 66–67.

³ Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дворянство / В. М. Шевченко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 248.

⁴ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 128.

⁵ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. ... – С. 59.

⁶ Див.: Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 231; Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. ... – С. 57.

Європейської Росії – цей показник був досягнутий за рахунок північних губерній, а також Чернігівської й Таврійської губерній. У місцях основного зосередження маєтного дворянства земля, вільна від боргу, становила від половини до третини всієї площі дворянського землеволодіння¹. З боргами дворянство не розплачувалося, і банки змушені були постійно надавати нові пільги та відстрочки, які тривали аж до 1908 р.² Число маєтків, призначених на продаж, постійно збільшувалося, але продавалися одиниці, бо неможливо було знайти покупців на тисячі маєтків, що надійшли на ринок і коштували десятки мільйонів карбованців. Загальна сума іпотечної заборгованості банкам і приватним особам, згідно з підрахунками С. Дубровського, з позиками, виданими Селянським поземельним банком до 1906 р., і неврахованими позиками, складала більше ніж 5 млрд крб³. Найвищий відсоток заставлених маєтків – від 50 до 90 % – припадав на райони з домінуванням капіталістичної системи землеволодіння, серед яких були Південь України та Правобережжя⁴. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії станом на 1900 р. із 152 маєтків 75 були заставлені у Дворянському земельному банку, при цьому 50 з них здавалися в оренду⁵. Є. Чикаленко, розповідаючи про свого батька, наводить приклад дбайливого господаря⁶. Однак дуже часто причиною заборгованості було нераціональне ведення господарства землевласниками. Відсутність доступного довгострокового кредитування в умовах стихійного розвитку ринкових відносин стримувало розвиток дворянських господарств.

Наступною серйозною проблемою для землевласників у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалося забезпечення маєтків робочою силою (її джерелом були місцеві селяни, «відхідники», а також селяни, які за рішенням сільських сходів примусово відро-

¹ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 232.

² Там само. – С. 234; Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 66.

³ Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 124.

⁴ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 106.

⁵ Солоп Е. И. К эволюции дворянского землевладения в пореформенный период (на материалах Александровского уезда Екатеринославской губернии) / Е. И. Солоп // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. Сборник научных трудов / отв. ред. Д. П. Пойда. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 181.

⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... – С. 38–39.

бляли недоїмки та податки). Сільськогосподарський ринок робочої сили формувався стихійно, його особливостями були нерівномірне й нестабільне забезпечення поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Він залежав від щорічного рівня добробуту кожної селянської родини, який не піддавався прогнозуванню, залученості хліборобського населення до відхожих промислів, міграційних та урбанізаційних процесів. В урожайні роки селяни намагалися насамперед зібрати врожай на власній землі¹. На межі 1890–1900-х рр. масового характеру набула відмова сільськогосподарських робітників працювати навіть за високу платню². Відтак поміщицькі господарства опинилися перед загрозою залишитися в період найбільш інтенсивних сезонних робіт без робочих рук. Негативно впливала на стан власницьких господарств і гостра нестача фахівців сільського господарства, низький рівень управлінського персоналу у поміщицьких економіях³.

Провідні кола дворянства намагалися привернути увагу держави до проблем свого стану ще з часів Олександра III. Першим з наміром вилучити дворянське землеволодіння із сфери капіталістичних відносин шляхом заснування заповідних і єдиноспадкових маєтків виступило в 1887 р. дворянство Полтавської губернії. Такі ж клопотання подали 16 з 28 дворянських товариств, зокрема й дворянство Таврійської, Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній. Робота над законопроектом про тимчасово-заповідні маєтки завершилася ухваленням у травні 1899 р. відповідного закону⁴.

Наприкінці 1895 – на початку 1896 рр. дворянське питання виступило на перше місце серед інших гострих проблем того часу⁵. Для його обговорення в лютому – березні 1896 р., уперше після відміни кріпосного права, було скликано Наряду губернських предводителів дворянства в Петербурзі. Вона розглянула більше ніж 80 питань і в

¹ Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні... – С. 91.

² Беспалов С. В. «Записки» представителей дворянства как источник по аграрной истории России конца XIX – начала XX в. / С. В. Беспалов // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X – XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. – С. 241.

³ Реєнт О. П. Вказ. праця. – С. 23.

⁴ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 201–202, 324.

⁵ Там само. – С. 218, 251; Витте С. Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С. Ю. Витте. – М. : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – С. 514.

записці на ім'я Миколи II, вважаючи уряд винним у зубожінні дворянства внаслідок реформи 1861 р., висунула вимоги щодо нових пільг і привілеїв¹. Записка предводителів була опротестована міністром фінансів С. Вітте, а для пошуку засобів поліпшення становища дворянства було створено Особливу нараду у справах дворянства на чолі з головою Комітету міністрів І. М. Дурново, яка діяла з 13 квітня 1897 р. до 24 листопада 1901 р.² Варто зазначити, що влада, включно з імператором, нерідко ігнорувала дворянські клопотання або виконувала їх частково. Питання першочергового значення (організація довгострокового кредиту, розширення площі дворянського землеволодіння й забезпечення переваг дворянства на державній службі) не вирішувалися, а задоволені клопотання (збільшення тарифів на імпорту шерсть, дозвіл на створення заповідних маєтків, каси взаємодопомоги) не могли принципово покращити економіку дворянських господарств³.

Майбутнє дворянського стану в новому капіталістичному суспільстві намагався спрогнозувати в 1897 р. міністр фінансів Російської імперії С. Вітте на засіданнях Особливої наради з питань дворянства. Він вважав, що Росія слідом за країнами Західної Європи повинна перейти до капіталістичного ладу, головним джерелом багатства при якому є вже «не земля, а банківська справа, промисловість». Відповідно, дворянство як стан втрачає провідну роль у соціальній структурі суспільства, і його місце невдовзі посяде промислова та фінансова буржуазія. Зубожіння дворянства він пояснював не втратою привілеїв, а нездатністю конкурувати з класом підприємців. Отже, дворянство як службовий і землевласницький стан не мало майбутнього. Порятунком для нього в умовах капіталістичного ладу могло стати його обуржуазнення – зайняття промисловістю, фінансовими операціями. С. Вітте був переконаний, що протягом 50 років дворянство остаточно зубожіє і зникне з політичної арени⁴.

Однак однодумців в уряді та серед провідних кіл дворянства він, зрозуміло, не знайшов. Інтереси дворянства на урядовому рівні

¹ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 220, 222–223.

² Витте С. Ю. Вказ. праця. – С. 514–515; Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 237, 325.

³ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 325; Кочергін І. О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформений період / І. О. Кочергін // Література та культура Полісся: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – Вип. 69. – С. 57.

⁴ Соловьев Ю. Б. Вказ. праця. – С. 291–293, 297.

лобіювали міністри внутрішніх справ І. М. Дурново та В. К. Плеве. Найвідомішим представником консервативного напрямку, який приділяв значну увагу дворянському питанню, був князь В. П. Мещерський (1830–1914). У 1876 р. він опублікував програмну книгу «Речи консерватора»¹, а часопис «Гражданин», видавцем якого був, став рупором дворянства.

Полеміка на урядовому рівні відбувалася між представниками ліберальної бюрократії, які дотримувалися помірковано-консервативних поглядів, і відвертими реакціонерами. Представники реформаторського крила російської влади (у другій половині 1890-х рр. лідером цього напрямку став С. Вітте) визнавали потребу утвердження «приватновласницьких відносин у російському селі як важливої умови подолання аграрної кризи, модернізації аграрного сектору економіки й скорочення його відставання від індустрії, що бурхливо розвивалася»². Представники консервативної бюрократії (наприклад, член Ради Міністерства землеробства й державного майна Д. А. Тімірязєв) фундаментальними причинами кризи вважали помилкове спрямування економічної політики в другій половині 1890-х рр., засуджували «промислову й біржову гарячку, з усіма її руйнівними наслідками»³. Також однією із специфічно російських причин аграрної кризи вони вважали митну політику російського уряду. Наслідками непродуманого промислового протекціонізму, на їхній погляд, були дорожнеча сільськогосподарських знарядь і техніки, завищені тарифи на транспортування сільськогосподарської продукції, відсутність підтримки хлібного експорту, незадовільна організація сільськогосподарського кредиту, недостатній розвиток сільськогосподарської освіти (й освіти взагалі), нерівномірний розподіл податків між промисловістю й сільським господарством⁴.

Більшість представників бюрократії вказували як на власне економічні, так і на соціально-правові чинники загострення ситуації в

¹ Див.: Алексеев Е. В. Отечественная историография русского пореформенного дворянства / Е. В. Алексеев // Преподавание истории в школе. – 2007. – № 10. – С. 8.

² Беспалов С. В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX – XX вв. / С. В. Беспалов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв. / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М.; Брянск: РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. – С. 314.

³ Там само. – С. 310.

⁴ Там само. – С. 310–311, 314.

російському селі¹. Як свідчать дворянські «записки» кінця 1890-х – середини 1900-х рр., кризові явища аграрного сектору російської економіки кінця XIX – початку XX ст. були відчутними як для чиновників різного рівня, так і великих та середніх землевласників. Однак єдності в лавах дворянства не було. Одна частина представників дворянського стану основну загрозу вбачала в зубожінні селянства й закликала владу ухвалити комплекс економічних заходів, змінити правовий статус селянства. Інші основною проблемою вважали критичне становище багатьох приватновласницьких господарств і, найголовніше, різке скорочення масштабів поміщицького землеволодіння і, відповідно, зменшення політичної та адміністративної ролі дворянства на всіх рівнях. Ще однією значною проблемою, на яку систематично, починаючи з другої половини 1890-х рр., звертали увагу влади представники елітного стану, було наростання озлоблення селянства проти дворян-землевласників та представників державної влади².

Ключове, на думку радянського дослідника Ю. Соловйова, питання для Російської імперії початку XX ст. полягало в можливості самодержавства й дворянства знайти шляхи до селянства³. Однак верховна влада, усвідомлюючи гостроту проблем, які накопичилися, так і не спромоглася аж до 1905 р. приступити до кардинального реформування аграрного ладу⁴. Світові економічні процеси та суто російські специфічні чинники прирекли дворянство Російської імперії на невпинне зубожіння, симптомами якого виступали втрата землеволодіння, занепад господарства, зростання іпотечної заборгованості, втрата станових привілеїв.

Отже, економічні аспекти дворянського питання, зумовлені перманентним зубожінням цієї верстви суспільства, перебували в тісному зв'язку із селянським питанням: інтереси дворянства вступали в суперечності з селянськими, розорення дідичів посилювало їх економічний тиск на селянство. А ігнорування державою дворянського питання ще більше ускладнило становище на селі й посили-

¹ Беспалов С. В. Российская власть перед вызовом аграрного кризиса конца XIX – начала XX в. / С. В. Беспалов // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. / отв. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : МГОСГИ, 2013. – С. 159.

² Беспалов С. В. «Записки» представителей дворянства... – С. 240–241.

³ Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного colloquium-ма историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 329.

⁴ Беспалов С. В. Российская власть перед вызовом аграрного кризиса... – С. 159.

ло гостроту боротьби, яка на початку ХХ ст. стихійно перетворилася на «аграрну революцію». Особливістю України було те, що розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувався інтенсивніше, ніж у російських губерніях, і, відповідно, кризові тенденції гостріше відчувалися дворянськими господарствами. Це й зумовлювало консервативнішу позицію дворянства українських губерній, яке всілякими засобами намагалося зберегти колишнє становище й привілеї.

2.3 Селянське питання на зламі століть: урядово-бюрократичне бачення

Разом з дворянським питанням, як його своєрідний антипод, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поставило селянське питання. Його виокремленню посприяв голод 1891 р.¹ Але деякий час уряд не визнавав існування селянських проблем. Він змушений був приступити до їхнього вивчення й пошуку шляхів вирішення лише під тиском ліберальної буржуазії, преси, а в подальшому й політичних партій.

У країні, де селянство становило більшість населення, а сільське господарство забезпечувало основи функціонування економіки, жодне інше питання не могло конкурувати з селянським за «охопленням, глибиною, значущістю, обсягом», зазначає сучасна дніпропетровська дослідниця Т.Ф. Литвинова². Синонімами селянського питання варто вважати такі поняття: «аграрне питання», «становище селян», «селянство», «селянська проблема», «селянська справа», «аграрно-селянське питання», «селянсько-аграрне питання»³. Погоджуючись з відсутністю однозначної змістової і термінологічної визначеності селянського питання, спробуємо конкретизувати його дефініцію. Урядові структури, література початку ХХ ст. віддавали перевагу поняттю «селянське питання», а політичні партії – «аграрне питання». Тогочасний учений – аграрник та економіст П.П. Мас-

¹ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века... – С. 213.

² Литвинова Т. Ф. «Прижиттєвий» образ як модель створення аналітичної структури селянського питання / Т. Ф. Литвинова // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 27–28.

³ Там само. – С. 29.

лов селянське питання вважав питанням правовим і разом з ним виокремлював питання про врегулювання сільськогосподарських відносин і вихід з кризового становища селянського господарства¹. Еволюцію поняття охарактеризував юрист О.О. Леонтьєв. Він вважав, що на початку ХХ ст. селянське питання із суто юридичної галузі перейшло на економічний ґрунт і перетворилося на більш складне й загальне питання – аграрне². При цьому відбулося звуження аспектів селянського життя, які вкладалися політичними партіями в поняття «аграрне питання», до вирішення земельних проблем селянства. Залишилися поза увагою станові, майнові, освітньо-культурні запити селянства.

Найбільш вдале, на нашу думку, сучасне визначення селянського питання, запропоноване харківським дослідником В.О. Куліковим, обмежується виробничою сферою діяльності селянства. На його думку, селянське питання є складним комплексом проблем аграрного сектору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва³. Суттєвою складовою селянського питання варто вважати дворянський чинник⁴, відповідно аналізуючи його в контексті відносин з дворянством (поміщицтвом). Також складовою селянського питання є проблеми, пов'язані із становими, майновими, культурно-освітніми інтересами селянства.

Джерела селянського питання початку ХХ ст. його сучасники (О.О. Леонтьєв, О.В. Пешехонов) та нинішні науковці (В.М. Шевченко) вбачали в неоднозначних наслідках селянської реформи 1861 р., її незавершеності⁵. У вивченні передумов селянського питання

¹ Маслов П. Аграрный вопрос в России (Условия развития крестьянского хозяйства в России) / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – Т. I. – С. 435.

² Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / ред.: А. К. Джигелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 186.

³ Куліков В. О. Селянське питання в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами Харківської губернії) / В. О. Куліков // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 174.

⁴ Литвинова Т. Ф. Вказ. праця. – С. 29.

⁵ Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 199; Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / А. В. Пешехонов // Там

В.О.Куліков виокремлює три напрями: народницький, марксистський та ліберальний. Народники основними причинами тяжкого становища селянства визнавали руйнування общини, соціальне розшарування та проникнення в село товарно-капіталістичних відносин. Марксисти суть проблеми вбачали в «напівфеодальному характері» аграрного ладу, існуванні значної кількості «феодальних пережитків», головним з яких вони вважали поміщицьке землеволодіння і відробіткову систему. Дослідники ліберального напрямку суть селянського питання вбачали в низькому культурному рівні сільського населення, відсутності свободи пересування тощо¹. Ці ідеологічні установки фактично стали підґрунтям партійних програм та подальших наукових пошуків фахівців з аграрної проблематики відповідних напрямів.

Дослідники початку ХХІ ст., зокрема В. М. Шевченко, О. В. Герасименко, появу земельної проблеми наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. пояснюють об'єктивними процесами утвердження ринково-економічних відносин у сільському господарстві та іншими чинниками, зумовленими розвитком капіталістичних відносин². Не враховані при здійсненні реформи 1861 р. особливості аграрного ладу в українських губерніях (переважання подвірного землеволодіння, наявність сервітутів у Правобережній Україні) зумовили специфічні конфліктні ситуації між поміщиками й селянами³.

Селяни в Європейській Росії, згідно з даними перепису 1897 р., становили 84,1 %⁴. У 50 губерніях Європейської Росії в 1905 р., за приблизними підрахунками Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, до стану селян зараховувалися 90,5 млн осіб. З них у сільському господарстві було зайнято 73,5 млн осіб⁵, або близько 14,7 млн селянських сімей. Забезпечені землею були 62,5 млн

само. – С. 200; Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років ХІХ ст. – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. М. Шевченко. – К., 2011. – С. 23.

¹ Куліков В. О. Вказ. праця. – С. 171.

² Шевченко В. М. Вказ. праця. – С. 23; Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку ХХ ст. / О. В. Герасименко // Український селянин : зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 102.

³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 364; Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – С. 259.

⁴ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – С. 43.

⁵ Там само. – С. 102.

осіб, або 12,5 млн сімей (68%). 11 млн осіб, або 2,2 млн сімей, не мали ґрунтів. 17 млн осіб, або 3,4 млн сімей (18,8%), були зайняті за межами сільського господарства (відбулося розселення). Відтак 32% селян у Російській імперії були позбавлені землі¹. За період з 1863 до 1897 рр. у Європейській Росії, відповідно до підрахунків А.М. Анфімова, до міст пішли 3 млн осіб, а 23 млн приросту залишилися на селі². Певне збільшення сільського населення в 1901–1904 рр. було пов'язане з промисловою кризою 1901–1903 рр.³

Населення українських губерній у 1897 р. становило 23,4 млн осіб⁴. Сільське населення протягом 1870–1900 рр. зросло з 12,2 до 20,7 млн осіб⁵. Отже, 93% українців зараховувалися до селянського стану, і 87% усіх українців жили з сільського господарства⁶. Згідно з підрахунками М. Порша, безземельними вважалися 19% українських селян, зайнятих у сільському господарстві (1905 р.)⁷. На постійній роботі в поміщицьких економіях, господарствах заможних селян, різних промислах в Україні (1897 р.) були зайняті понад 425 тис. сільськогосподарських робітників⁸. У 1905 р. налічувалося 2990446 селянських дворів⁹. Приховане аграрне перенаселення для дев'яти українських губерній станом на 1890 р., згідно з даними С. Короленка, складало 5 млн осіб, з них лише половина могла знайти собі сезонну роботу за межами свого постійного мешкання¹⁰. Відповідно до підрахунків «Комісії з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр.

¹ Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – С. 103.

² Див.: Лещенко Н.Н. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине / Н.Н. Лещенко, П.П. Теличук // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни) / отв. ред. И.Д. Ковальченко. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1984. – С. 267.

³ Анфимов А.М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. / отв. ред. В.К. Яцунский. – Минск: Наука и техника, 1964. – С. 491.

⁴ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – С. 38.

⁵ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 394.

⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 40.

⁷ Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. / М. Порш. – К.: [Б. в.], 1907. – С. 35.

⁸ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 391–392.

⁹ Реент О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реент, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 46.

¹⁰ Див.: Лещенко Н.Н. Взаимоотношения между городом и деревней... – С. 268.

добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (далі – Комісія 16 листопада 1901 р.), в Україні налічувалося 8357 тис. осіб надлишкового населення. Найбільш перенаселеною виявилася Правобережна Україна (на її частку припадало 46,7% від названої кількості), далі йшли Лівобережжя і Південний степовий район¹.

Втрачена в пореформену добу дворянами земля переходила до рук купців, міщан, колоністів, потроху збільшувалися володіння селян. Площа селянських приватновласницьких земель у 1905 р. в Україні, згідно з даними Л. М. Іванова, зросла майже на 4 млн дес., тобто у 5,3 рази, і щодо надільної землі складала 24,5%². П. Теличук вирахував, що селянами було куплено 5613,7 тис. дес., або 27,2%, переважно поміщицьких земель³. У такий спосіб селянське землеволодіння станом на 1905 р. зросло на чверть і складало 59,5% всієї землі⁴. Надільне селянське землеволодіння, обмежене в правах, у 1905 р. становило, згідно з даними Л. Іванова, 47,8%, а П. Теличука – 45,6%, або 20 млн дес.⁵ На Правобережну Україну припадало 30,6% усього надільного землеволодіння України, на Лівобережжя – 35,7%, на Степову Україну – 33,7%⁶.

Незважаючи на позитивну динаміку селянського землеволодіння, головною ознакою селянського життя початку ХХ ст. вважалося малоземелля. Земельний голод серед селянства став відчутним з 80-х років ХІХ ст. унаслідок різкого подорожчання землі та її оренди⁷. Сільське населення українських губерній за 40 років після реформи 1861 р. збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%⁸. Збільшення малоземелля було характерним для губерній

¹ Теличук П. П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. / П. П. Теличук // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 / отв. ред. А. М. Анфимов. – К. : Вища школа, 1979. – С. 236.

² Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 185, 191.

³ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 54.

⁴ Иванов Л. М. Вказ. праця. – С. 191.

⁵ Там само. – С. 176, 191; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 39, 42.

⁶ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 42.

⁷ Шевченко В. М. Вказ. праця. – С. 23.

⁸ Реент О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реент // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 194.

Право- і Лівобережної України: на межі XIX і XX ст. у них налічувалося понад 50 % бідняцьких дворів, близько третини середніх і трохи менше однієї десятої заможних¹. Зокрема, наприкінці XIX ст. у Київській губернії було 36 % безземельних, Волинській – 37 %, Харківській – 30 %, Катеринославській – 22 %². Найскрутнішим становище селян було в Подільській, Київській і Полтавській губерніях³.

Особливою категорією практично безземельних селян були «даровизники», які, побоюючись тяжкості викупних платежів реформи 1861 р., безкоштовно отримали чверть належного їм наділу (на Півдні України вигідніше було орендувати землю, ніж сплачувати за неї викуп). На початку XX ст. вони склали: у Катеринославській губернії – 18,5 %, Таврійській губернії – 17,7 % (у Бердянському повіті – 69,9 %), Херсонській – 9,1 % колишніх поміщицьких селян. «Даровизні» наділи супроводжувалися великою кількістю «відрізків»: у Катеринославській губернії – 37,3 %, у материкових повітах Таврійської губернії – 39,5 %⁴. І все ж становище «даровизників» на початку XX ст., на думку сучасного російського дослідника Б. М. Миронова, було кращим, ніж тих селян, хто сплачував викуп за землю, адже вони вже могли купити ґрунти або ж орієнтувалися на вигідніші неземлеробські заняття, і серед них не набула поширення ідея «чорного переділу»⁵.

Невпорядкованість аграрних відносин (черезсмузжя, довгоземелля тощо) стримувало перехід села до інтенсивного господарювання. Для Лівобережжя й Слобожанщини характерним було недостатнє забезпечення селян так званими корисними угіддями – лісом, водоймищами, луками тощо⁶. Однак проблема «відрізків» селянської землі для цих губерній не була такою гострою. Згідно з підрахунками І. Ледовської, «відрізки» у Чернігівській губернії склали 14,2 % дореформеного селянського землекористування, у Харківській і Полтавській губерніях (за даними Б. Литвака) – відповідно 3 і 5,1 %⁷. Збіль-

¹ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 38, 45.

² Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 103.

³ Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 36.

⁴ Боровой С. Я. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период / С. Я. Боровой, А. С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1971 г. / отв. ред. В. Л. Янин. – Вильнюс : Минтис, 1974. – С. 270.

⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)... – Т. 1. – С. 410.

⁶ Шевченко В. М. Вказ. праця. – С. 21.

⁷ Див.: Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку XX ст. / О. В. Герасименко // Український селянин. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 103.

шення кількості сімейних розділів і поширення малих сімей у пореформений період, зумовлене посиленням індивідуалізму, прагненням до самостійності, спадковими традиціями землекористування, коли всі дорослі сини мали отримати свій земельний наділ, ускладнювало земельні відносини¹. Унаслідок цих чинників середній наділ селянина-общинника Катеринославської губернії з 1877 до 1905 рр. скоротився на 35 %². Недосконалий землеустрій, скорочення земельних наділів, худоби посилювали зубожіння селянських господарств.

Далекоглядні представники дворянства ключовою проблемою села в Російській імперії вважали дискримінаційне соціально-правове становище селянства. У 1890-х рр. багато з них приходили до висновку про неможливість принципового поліпшення ситуації без реформування общинного характеру селянського землеволодіння³. Однак для українських губерній громада не була стримуючим чинником – тут переважало подвірне володіння, особливо на Правобережжі (94,6 % на Поділлі). У Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях громадська форма землеволодіння охоплювала 89–97 % надільної землі (враховуючи придбану селянами землю, це становило менше ніж половину селянських дворів – *Н.К.*), а земельні переділи «давно не проводилися»⁴.

Надзвичайно гострою для селянського господарства була проблема оренди землі. З питанням оренди були тісно пов'язані інтереси як землевласників, так і селян. Для поміщиків оренда землі була надзвичайно вигідною: з її допомогою вони обробляли свої маєтки чи ділянки землі, отримували обігові кошти і забезпечували господарства робочою силою⁵. Селянські господарства через малоземелля без найму землі не могли обійтися, але умови оренди робили для них становище нестерпним. Селянська оренда, як зафіксував журнал № 19 «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.), становила 50–60 % приватновласницьких зе-

¹ Миронов Б. Н. Вказ. праця. – С. 128–129.

² Овдин А. В. Село Катеринославщини в начале XX века / А. В. Овдин // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 109.

³ Беспалов С. В. «Записки» представителей дворянства... – Рязань, 2012. – С. 243.

⁴ Кононенко К. С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен : Логос, 1965. – С. 33.

⁵ Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А. А. Мануилова. – М. : Издание Д. С. Горшкова, 1905. – Вып. II. – С. 171.

мель. Із урахуванням різних видів оренди (з частки і відробіткової) селяни експлуатували 2/3 приватновласницької землі¹. В українських губерніях наприкінці XIX ст., згідно з даними Л. Іванова, селяни орендували 4,2 млн дес. землі (21,3 % їхнього надільного землеволодіння). Найбільше ґрунтів орендували селяни Півдня – 2,4 млн дес., на Лівобережжі – 1,3 млн, на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння². З поліпшенням сільськогосподарської кон'юнктури напередодні революції 1905 р. збільшилися площі поміщицької ріллі, через що здача землі в оренду зменшилася. Як вважає С. Дубровський, орендний фонд у Російській імперії зменшився з 30 млн дес. у 1890-х рр. до близько 25 млн дес. у 1905 р.³

Наприкінці 1890-х рр. – на початку XX ст. розпочалося нове збільшення орендних цін⁴. У Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини зросла з 8 крб 57 к. у 1898–1900 рр. до 12 крб 50 к. у 1905 р. У Полтавській губернії орендна плата зросла майже вдвічі. У Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. вона коливалася від 10 до 25 крб за десятину⁵. Прибутковою для селян була лише довгострокова оренда. Однак на неї рідко погоджувалися поміщики, віддаючи перевагу кабальній для селян однорічній оренді. «Це була своєрідна "гра інтересів"», – влучно оцінила проблему оренди Н. Темірова⁶. Орендна плата, як свідчили матеріали Комісії 16 листопада 1901 р., забирала в середньому 34 % валового прибутку і 81,1 % чистого прибутку, який селянські господарства отримували від орендованої землі⁷. «Витяжна труба оренди», – охарактеризував таке явище казанський поміщик П. Л. Ухтомський⁸. Збитковий характер оренда мала, згідно з підрахунками проф. О. А. Мануїлова, у багатьох повітах Полтавської та Херсонської губерній⁹. При цьому в Полтавській гу-

¹ Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959 / отв. ред. В. К. Яцунский. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 287.

² Див.: Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. І. Вовк // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 130–131.

³ Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 151–153.

⁴ Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте... – С. 302.

⁵ Див.: Вовк Ю. І. Вказ. праця. – С. 130.

⁶ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 90.

⁷ Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 324.

⁸ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1981. – С. 14.

⁹ Мануилов А. А. Вказ. праця. – С. 145, 152, 172.

бернії (дані земських статистиків) оренда мала продовольчий характер: 90% орендарів становили селяни й козаки, а земля здавалася ділянками розміром 3–4 дес.¹ Віддаючи значні кошти за оренду землі, селяни не цінили своєї праці, згадував мешканець с. Мала Білозерка Олександрівського повіту Катеринославської губернії В. Рубель. Його батько на початку ХХ ст. з одного врожаю продав 600 пуд. пшениці за 425 крб і віддав за оренду землі 262 крб. Якщо був неврожай чи стихійне лихо (у 1906 р. на орендованому ними полі град вибив 30 дес. пшениці), селянам доводилося дуже сутужно². Не зважаючи на збитки й розпродуючи своє майно для сплати орендної плати, «селянство міцно трималося за землю, намагаючись всіма засобами не випустити її з рук»³.

Неврегульовані орендні відносини, на думку О. Мануїлова, були «джерелом серйозних непорозумінь між сторонами, зацікавленими в оренді», перешкоджали прибутковості землеробства, завдавали «збитків державі і всьому народному господарству»⁴. Велику кількість скарг з боку землевласників на несправність орендних платежів, хижацьку експлуатацію землі, недобросовісність орендарів відзначав юрист А. І. Камінка, який у 1904 р. проаналізував матеріали місцевих комітетів, створених у контексті діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості». На його думку, єдиним радикальним виходом із складної ситуації, зумовленої «ненормально високими орендними цінами», могло бути їхнє зниження у той чи інший спосіб. Багато місцевих комітетів пропонували законодавче втручання до питання орендної плати⁵. На думку представника меншовицької течії РСДРП П. Маслова, неможливість сплачувати завищену плату за оренду землі зумовила загальну кризу продовольчого господарства й стала однією з основних причин селянського руху, спонукавши селян до зменшення орендних цін насильницьким шляхом⁶. Сучасний російський дослідник Б. Миرون таке «ненормальне» співвідношення цін на землю й орендних

¹ Мануилов А. А. Вказ. праця. – С. 118.

² Рубель В. Історія... / В. Рубель. – Запоріжжя : Тандем-У, 2003. – С. 83–84.

³ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держ. вид-во України, 1925. – С. 5.

⁴ Мануилов А. А. Вказ. праця. – С. 172–173.

⁵ Каминка А. И. Аренда / А. И. Каминка // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Пб. : Слово, 1904. – Т. 2. – С. 239, 242.

⁶ Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. – С. 5, 15, 19.

цін пояснив особливостями ринкової економіки – законом попиту й пропозиції: «величезний попит на землю селян перевищував її пропозицію з боку поміщиків», яким це все було надзвичайно вигідно. Так само й попит селян на оренду землі був набагато вищий, ніж могли задовольнити наявні площі¹.

Іншою складною проблемою для селянських господарств була сплата податків, а точніше, криза їхнього збору (в ухвалах наказів періоду першої російської революції питання податків стояло на другому місці після земельного питання)². Селяни змушені були сплачувати державний поземельний податок, викупні платежі, земські та мирські збори, обов'язкові страхові виплати. Найбільшими й найтяжчими податками вважалися викупні платежі й мирські збори. Згідно з розрахунками, зробленими у 90-х рр. XIX ст. статс-секретарем А. М. Куломзіним, у вигляді орендних платежів селяни щорічно сплачували 315 млн крб (на думку М. П. Огановського – 450 млн крб). За купівлю землі селяни сплачували до 215 млн крб, з яких третина припадала на частку України³. Загальна сума податків і платежів селян, включаючи орендну плату за позанадільну землю, у 1901 р. складала 762,7 млн крб, у 1904 р. вона піднялася до 823,7 млн крб, перевищивши рівень 1901 р. на 8%, у 1907 р. – до 859,9 млн крб (на 12,7% більше, ніж у 1901 р.)⁴. У зв'язку з уведенням з 1895 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв, яка до 1904 р. охопила майже всю територію країни, збільшилися непрямі податки. Стало відчутним зростання земських і мирських зборів з селян⁵.

Прибутковість селянських господарств не забезпечувала виплату платежів, якими вони обкладалися. Середній валовий прибуток селянської сім'ї у Київській, Подільській і Волинській губерніях на початку XX ст. складав приблизно 30 крб 83 к. Для задоволення життєвих потреб сім'ї селянинові потрібно було 48 крб 84 к. (на сплату податків, утримання худоби, птиці витрачалося 20 крб 05 к.)⁶. Як підраховували земські статистики, пряме оподаткування селянських

¹ Миронов Б. Н. Вказ. праця. – С. 411.

² Приговори и указы крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов / под ред. В. П. Данилова и А. П. Корелина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 15.

³ Огановский Н. П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия / Н. П. Огановский. – М.: Тип. т-ва «Задруга», 1917. – С. 72, 74–75; Теличук П. П. Экономические основы аграрной революции... – С. 13.

⁴ Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи... – С. 504.

⁵ Там само. – С. 490, 492.

⁶ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 396.

земель у більшості губерній України удвічі, а в Херсонській – утричі перевищувало пряме оподаткування поміщицьких і приватновласницьких земель. У Кобеляцькому повіті Полтавської губернії селяни в 1901 р. платили в чотири рази більші податки, ніж поміщики¹. Для їхньої сплати селяни змушені були продавати потрібний для власного споживання хліб відразу після збору врожаю. У кризові роки хліба до нового врожаю не вистачало навіть селянам з посівом більше 20 дес.² За умов такого оподаткування селяни не мали жодної можливості поліпшувати агрокультурний рівень своїх господарств.

Вищі урядовці двічі зауважували досягнення селянами «крайньої межі напруженості» щодо сплати податків: у 1898 р., під час розгляду звіту державного контролю за 1896 р., та наприкінці 1902 р., під час обговорення розпису прибутків і видатків на 1903 р.³ Державний бюджет у Російській імперії формувався не на основі підвищення народного (селянського) добробуту, а «на ґрунті прогресуючого народного зубожіння» – охарактеризував у 1904 р. фінансову політику економіст і статистик М. Ф. Анненський⁴. Критикував підходи до оподаткування селянства й О. А. Кауфман: це була «фінансова система навиворіт» – податний тягар падав передусім на село й змушував продавати зайвий і незайвий хліб. Призводячи надмірним оподаткуванням до голодування, для селянських потреб (освіта, переселенська політика, діяльність Селянського банку, розвиток землеробства) держава коштів не виділяла⁵. Територіальні диспропорції у формуванні податкової політики критикували місцеві комітети з питань сільськогосподарської промисловості. Лубенський повітовий комітет Полтавської губернії у 1902 р. зазначив, що багаторічна економічна політика держави спрямована на виснаження землеробського центру, а зібрані кошти витрачаються на потреби окраїн імперії⁶. Тягар податків і платежів, на думку А. М. Анфімова, був однією з причин селянської війни 1905–1906 рр.⁷

¹ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 84.

² Егизарова Н. А. Аграрний кризис конца XIX века в России / Н. А. Егизарова. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 124.

³ Витте С. Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С. Ю. Витте. – М.: Изд-во соц. – экон. лит-ры, 1960. – Т. 2. – С. 520; Симонова М. С. Отмена круговой поруки / М. С. Симонова // Исторические записки. – М.: Наука, 1969. – Т. 83. – С. 169.

⁴ Анненский Н. Ф. Общія теченія финансовой политики государства / Н. Ф. Анненский // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Пб.: Слово, 1904. – Т. 2. – С. 555.

⁵ Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России / А. А. Кауфман. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Т. 2. – С. 29–30.

⁶ Анненский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 638.

⁷ Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи... – С. 505.

Поміркованим характер оподаткування селянства в Російській імперії вважає Б.М. Миронов. На його переконання, рівень життя селян у пореформений період підвищувався, бо вони отримали достатні наділи, крім того, було встановлено помірний викуп за землю і зменшено податковий тягар¹. За допомогою антропометричного підходу (збільшення довжини тіла людини) Б. Миронов відзначає «повільне покращення становища селянства і загалом більшості населення Росії в 1892–1904 рр.» і висловлює припущення, що селяни могли не відчувати позитивних зрушень, а також їхні потреби зростали швидше, ніж прибутки². Причини селянських виступів 1902 р. він пояснює аргументацією Департаменту поліції: посиленням політичної агітації серед селянства, неврожаєм та подорожчанням оренди³. Питання про співвідношення оподаткування селянства та його прибутків потребує, на нашу думку, нових досліджень, зокрема на регіональному рівні.

Значна частина сільського населення на початку ХХ ст. страждала від хронічного недоїдання. Воно було природнім супутником селянина через часті неврожаї (1873–1874, 1879–1881, 1891, 1898, 1901, 1906 рр.)⁴. Комісія 16 листопада 1901 р. встановила, що мінімальна продовольча потреба селян не може бути меншою за 20 пудів на одну особу⁵. На Полтавщині, згідно з даними земських діячів, проблеми із забезпеченням продовольством мав мільйон осіб, а з урахуванням сплати численних податків – 2 млн осіб (безземельні і малоземельні селяни становили на Полтавщині понад 2/3 усього сільського населення)⁶. Хронічне недоїдання й балансування на межі голоду значної частини селянства озлоблювало його проти великих

¹ Миронов Б.Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860–1870-х годов / Б.Н. Миронов // Труды института российской истории / отв. ред. А.Н. Сахаров. – М. : Наука, 2008. – Вып. 7. – С. 64, 67–69.

² Там само. – С. 70–71.

³ Там само. – С. 67.

⁴ Сухова О.А. Проблема «оскудения земледельческого центра России» в историографии и крестьянском сознании / О.А. Сухова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв. / отв. ред. Е.Н. Швейковская. – М. ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. – С. 302.

⁵ Див.: Якименко М. Життєвий рівень мешканців полтавського села на рубежі ХІХ – ХХ ст. як фактор соціального протесту напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр. / М. Якименко, М. Мар'євська // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеука. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 130.

⁶ Там само. – С. 131–132.

землевласників¹. Саме голод, на думку С. Дубровського та Є. Мороховця, спонукав селян до розгортання боротьби в 1905 р.: неврожай охопив 2/3 губерній Російської імперії, зокрема 150 повітів у 25 губерніях. Від голоду постраждали всі повіти Харківської губернії. Відчутним було недоїдання в Херсонській губернії та інших регіонах². Зв'язок між неврожаєм і силою селянського руху в південних губерніях та на Полтавщині простежує й В. Качинський³.

Передумови селянського питання початку ХХ ст. сучасники та дослідники вбачають у неоднозначних наслідках селянської реформи 1861 р.: зменшенні земельних наділів внаслідок збільшення сільського населення, економічної прив'язаності селянських господарств до поміщицьких у галузі землевлаштування, збільшенні платежів і податкового тиску, екстенсивній системі господарювання. Селяни належали до найнижчих податних станів, до 1904 р. зазнавали фізичних покарань різками, які призначалися за рішенням волосного суду, без дозволу громади не могли відлучитися з села на заробітки. Характерною рисою селянського життя був надзвичайно низький відсоток письменних (8–10% на 1897 р.), сільські школи утримувалися громадами, які не мали відповідних ресурсів, відчувався культурний занепад⁴.

Своє ставлення до потреб сільського господарства російське суспільство сформувало наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ ст. завдяки подвижницькій діяльності агрохіміка та землевласника Смоленської губернії О. Енгельгардта. Він зробив надбанням широких кіл суспільства «аналіз народного селянського менталітету, а також нагальних потреб селянського й поміщицького господарства»⁵.

¹ Михайлюк О. В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. – С. 108.

² Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – С. 107; Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 93–94; Очерки истории Херсонской областной партийной организации / редкол.: А. Е. Касьяненко (председ.). – Симферополь : Таврия, 1981. – С. 23.

³ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – [Полтава] : Держвидав, 1927. – Ч. 1. – С. 8.

⁴ Байер М. Причины аграрной революции на Украине и шляхи до розв'язання аграрної справи / М. Байер. – К. ; Відень, 1920. – С. 5, 12, 14.

⁵ Козлов С. А. Рационализаторская деятельность А. Н. Энгельгардта в области землепользования: социально-хозяйственные аспекты / С. А. Козлов // Землевание и землепользование в России (социально-правовые аспекты): материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / отв. ред. Л. В. Милов. – Калуга : КГПУ

На межі 1890-х – 1900-х рр. у суспільстві найбільшого поширення набуло уявлення про селянське малоземелля як одну з найважливіших причин зубожіння села й водночас потребу додаткового наділення селян землею¹. Особливо настрої розширення селянського землеволодіння були властивими для сільських людей, які міркували: у зв'язку зі збільшенням населення їм повинні надати нові землі, забравши їх у царської сім'ї, держави, приватних власників, як це зробив Олександр II². «Причину виникнення феномену «зубожіння російського села» варто шукати і в народній психології у цілому, а також у відображенні в масовій свідомості причин кризи традиційного соціально-економічного укладу», – вважає російська дослідниця О. О. Сухова³.

В урядовому баченні селянське питання розглядалося в контексті зубожіння, джерелом зручної вільної землі вважалося дворянське землеволодіння (преміями заохочувався його продаж)⁴. Міністр фінансів С. Вітте був одним з ініціаторів вирішення селянського питання на урядовому рівні. У листі до імператора, написаному в жовтні 1898 р., він висловив свій погляд на це питання. Вважаючи його першочерговим для Росії, його суть С. Вітте вбачав у невлаштованості й зубожінні селянства. Невпорядкованість селянського життя (існування общини, земельних переділів, кругової поруки, загальної юрисдикції, земських начальників) зумовлювала голод, земельну кризу, обмеження станових прав⁵.

Під впливом масштабів голоду 1901 р. уряд став вивчати стан справ на селі. 16 листопада 1901 р. було створено «Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (Комісія 16 листопада 1901 р.). Її очолив заступник міністра фінансів В. Коковцов, а до складу ввійшли представники трьох міністерств (фінансів, внутрішніх справ, землероб-

им. К. Э. Циолковского, 2003. – С. 190.

¹ Беспалов С. В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX – XX вв. / С. В. Беспалов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв. / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М. ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. – С. 312.

² Витте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 507.

³ Сухова О. А. Вказ. праця. – С. 304.

⁴ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 213.

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 526–527.

ства та державного майна), фахівці-теоретики з аграрного питання та земські діячі-практики. Потягом трьох років вони вивчали становище сільського господарства у 18 губерніях Російської імперії. Урядові кола імперії були зацікавлені в отриманні об'єктивної інформації для розробки дієвої державної програми з модернізації сільського господарства¹.

З 22 січня 1902 р. до 30 березня 1905 р. діяла «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», яку очолював міністр фінансів С. Вітте (він тривалий час добивався створення подібної «селянської» комісії)². До її складу увійшли 22 чиновники високого рангу, які представляли Державну раду, міністерства фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна. Додатково до роботи запрошували понад 100 осіб³. Для докладнішого вивчення стану справ було створено 618 губернських і повітових комітетів, у діяльності яких брало участь 13 тис. місцевих діячів⁴. Програма діяльності Особливої наради включала 40 питань, які реально відображали всі кризові явища в розвитку аграрного сектору економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., і була спрямована на їх усунення. На думку З. В. Священко, сутність і зміст програми відповідали викликам часу, а її автори, зокрема й С. Вітте, володіли інформацією про реальний стан справ у галузі⁵. Однак указом 30 березня 1905 р. Особлива нарада була закрита як «революційний клуб»⁶. Нарада залишила великий масив підготовлених матеріалів (58 томів «Праць місцевих комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості»), низку економічних праць, які досліджували динаміку посівних площ у Росії наприкінці XIX ст., питання оренди землі, общинного земле-

¹ Священко З. В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. / З. В. Священко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 287.

² Вітте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 514, 520–521, 529.

³ Священко З. Розробка основ нової аграрної політики Російської імперії Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості / З. Священко // Схід. – 2012. – № 2. – С. 139.

⁴ Фигуровская Н. К. «Особое совещание» о реформировании сельского хозяйства / Н. К. Фигуровская // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X – XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. – С. 235.

⁵ Священко З. В. Аграрный вопрос в политической деятельности С. Ю. Витте / З. В. Священко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей. – Коломна : МГОСГИ, 2013. – С. 57–59.

⁶ Вітте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 536, 539.

користування, тваринництва, шляхів сполучення, інфраструктурних проблем зернової галузі, поширення сільськогосподарських знань, фінансові питання тощо¹.

Однак дієвих практичних заходів для вирішення селянського питання урядові кола не вживали. Російський дослідник В. С. Дякін наполягає: влада не реагувала на селянський рух, зволікала з реформами селянського землеволодіння аж до 1905 р. Але навіть під впливом масового невдоволення людей вона виявилася не готовою до поступок селянству, фактично підштовхнувши його до участі в революції². Революція 1905 р. визначила селянську проблему однією з основних проблем внутрішньої політики³. Селянська «пугачовщина», на думку С. Вітте, становила більшу загрозу, ніж студентські заворушення та робітничі страйки, а гасло дати землю стало найсерйознішою частиною російської революції 1905 р.⁴

Отже, основними складовими селянського питання на початку ХХ ст. виступали економічні аспекти (нестача землі в умовах аграрного перенаселення, високі орендні ціни, неможливість сплати податків, хронічне недоїдання), станові та культурно-освітні обмеження. Найнагальніші економічні інтереси селянства були спрямовані на задоволення земельних потреб та поліпшення умов господарювання. Єдиним джерелом вільної землі селянству та державним органам уявлялася дворянська земля. Однак держава не вирішувала цієї проблеми ні «по-селянськи», ні власним проектом, навіть більше – своєю бездіяльністю спровокувала конфлікт між селянством та дворянами (поміщиками), який набув переважно все того ж економічного характеру. Лише «селянська революція» 1905–1907 рр. змусила державу приступити до вирішення селянського питання.

¹ Фигуровская Н. К. Вказ. праця. – С. 234–237.

² Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 270–271.

³ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. ... – С. 72.

⁴ Там само. – С. 186; Витте С. Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С. Ю. Витте. – М. : Изд-во соц. – экон. лит-ры, 1960. – Т. 3 (17 октября 1905–1911). Царствование Николая II. – С. 195.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК «АГРАРНОЇ / СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1902 – ПОЧАТОК 1917 р.)

3.1 1902 р.: початок «революції» в українських губерніях

Проблема обґрунтування хронологічних меж активізації соціальної боротьби («революції») селянства першої чверті ХХ ст. неодноразово опинялася у фокусі уваги дослідників. У дискусіях 1920-х, 1960-х та середини 1980-х рр. було напрацьовано різні підходи до визначення її хронологічних меж та змістового наповнення. Початковий період «аграрної революції» українські науковці датують 1917 р.¹, а її розвиток нерідко ототожнюють з вирішенням аграрного питання. Обґрунтування критеріїв визначення початкового періоду «селянської революції» дає змогу з'ясувати характеру й наслідків селянської боротьби 1902 р.

Оцінка подій 1902 р., 1905–1906 рр. та 1917 р. як етапів «селянської революції» закріпилася в радянській історичній науці в 1920-х рр. Виступи 1902 р. у Харківській та Полтавській губерніях вважали початком селянської революції С.М. Дубровський та Б.Б. Граве². Однак соціальний вибух на селі 1902 р. виявився «незручним» для подальшої радянської історичної науки, яка розвиток російської революції почала пов'язувати чи не виключно з боротьбою робітничого класу, а селянство в цій боротьбі мало слідувати за пролетаріатом³. Починаючи з 1928–1929 рр., до історичної науки поступово

¹ Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. / І.В. Хміль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.; Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.

² Дубровський С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. / С. Дубровский, Б. Граве // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12. – С. 107.

³ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Сборник документов / отв. ред. А.М. Анфимов. – М. : Наука, 1998. – С. 5.

увійшла теза про «керівну роль» пролетаріату в революційних подіях початку ХХ ст.¹, а в 1950–1960-х рр. сформувалося навіть ціле «вчення» про союз робітничого класу з селянством². Від концепції «аграрної / селянської революції» дослідники змушені були відмовитися на досить тривалий час.

Відродження й подальший розвиток концепції «селянської революції» відбулося на початку 1990-х рр. у працях відомого російського історика-аграрника В. Данилова. Її нижньою хронологічною межею він визначив події 1902 р. – вихід на історичну арену «селянина епохи революції». Саме в цей час селянство перейшло від боротьби за спірні землі до відібрання всієї поміщицької землі³. «Селянська революція», викликана стихійним вибухом 1902 р., перетворилася на могутні народні революції 1905–1907 та 1917–1918 рр.⁴ Саме на основі селянської революції в Росії, як зауважив В. Данилов, «розгорталася всі інші соціальні та політичні революції, включаючи Жовтневу революцію 1917 р.»⁵. У трактуванні американського дослідника Д. Мейсі події 1902 р. на Лівобережній Україні отримали назву «революція в мініатюрі»⁶.

Для кращого усвідомлення сутності подій 1902 р. як початку «селянської революції» в Росії звернемося до аналізу форм попередніх селянських заворушень. Поодинокі селянські виступи були постійним явищем російської імперської дійсності. Протягом 1900–1901 рр. в Україні, згідно з підрахунками М. Лещенка, відбувся щонайменше 291 селянський виступ. Найбільшого розмаху селянський рух набув на Правобережній Україні: тут відбулося 211 виступів (72,5%). Біль-

¹ Горин П. Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М.Н. Покровского / П. Горин // Пролетарская революция. – 1928. – № 10. – С. 5–28; Кардашев Д. Проблема перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую в свете ленинской теории «американского» и «прусского» пути развития России / Д. Кардашев // Пролетарская революция. – 1929. – № 2–3. – С. 58–122.

² Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. – М. : Наука, 1969. – С. 17–19.

³ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 6.

⁴ Крестьянское движение в Поволжье. 1919–1922 гг.: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 6.

⁵ Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В.П. Данилов // Данилов В.П. История крестьянства России в ХХ веке. Избранные труды: в 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 274.

⁶ Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 5.

шість селянських заворушень припадала на весняно-літні місяці¹. На другому місці за інтенсивністю руху були губернії Лівобережної України, де відбулося 50 селянських виступів, що становило майже 1/6 їхньої загальної кількості. У Південній Україні (Таврійська, Катеринославська й Херсонська губернії) виступи становили близько 1/10 усіх селянських заворушень².

Аналізуючи форми селянської боротьби, М. Лещенко насамперед зауважує заворушення, пов'язані з безпосередньою боротьбою селян за землю: повернення відрізків, сінокосів, вигонів, водопоїв (120 виступів, або 41 %). Друге місце посідали підпали поміщицьких маєтків і майна (близько 60, або більше 1/5 усіх заворушень). До цієї цифри дослідник включив 44 підпали поміщицьких маєтків і майна та 13 – господарств заможних селян. Найбільша кількість підпалів припадала на Чернігівську й Волинську губернії. До інших форм селянської боротьби належали відмова від сплати різних боргів і платежів, страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти тощо³.

Погроми поміщицьких маєтків у 1900–1901 рр. мали поодинокий характер: джерела містять інформацію про пошкодження поміщицьких будівель і майна в лютому 1900 р. селянами містечка Дзигівки Ямпільського повіту на Поділлі, розгром маєтку землевласника в Опанасівці Гадяцького повіту на Полтавщині, напади на поміщицькі маєтки в селах Байдаківці та Попельнастому Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії тощо⁴.

Події 1902 р. як «бунт», «досі небувале явище», супроводжуване наростанням жорстокості й насильства, охарактеризував їх сучасник, прокурор Харківської судової палати, а пізніше – директор Департаменту поліції (1902–1905) О.О. Лопухін⁵. Масовість селянських виступів 1902 р. критерієм нового етапу селянської боротьби вважав дослідник початку ХХ ст. Б. Веселовський⁶. Саме погроми поміщицьких маєтків і були підставою для оцінки дослідниками 1920-х рр. подій 1902 р. як початку «селянської революції»: з погляду марксизму,

¹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в 1900–1901 рр. / М.Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С. 25.

² Там само. – С. 26.

³ Там само. – С. 32, 34.

⁴ Там само. – С. 34.

⁵ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 108–109.

⁶ Веселовский Б.Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.) / Б.Б. Веселовский. – С. Пб. : Зерно, 1907. – С. 9.

розгром вважався останнім і найдієвішим засобом боротьби¹. Також пізніше для В. Данилова та Т. Шаніна критерієм визначення «селянської революції» став радикалізм селянських настроїв, вимог і форм боротьби, які набули крайнього характеру (підпали маєтків і захоплення землі)².

Приводом до соціального вибуху навесні 1902 р. став неврожай 1901 р., особливо картоплі й капусти. Повне бездоріжжя взимку 1901/1902 рр. позбавило селян зимових заробітків – візничого промислу, перевезення лісу³. Навесні 1902 р. селяни залишилися без хліба й корму для худоби. Селяни Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, які першими стали грабувати поміщицькі маєтки, як з'ясувалося пізніше, страждали від неврожаїв і голоду протягом п'яти років⁴. Повсталі забирали в поміщицьких маєтках картоплю, яка була основним продуктом харчування місцевого населення, зерновий хліб, інші продукти та корм для худоби⁵. На думку П. Маслова, селянський рух розвивався під гаслом «землі і хліба» й охопив лише ті місцевості, де назріла економічна криза (криза продовольчого господарства)⁶.

Селянські виступи тривали трохи більше ніж три тижні (з 9 березня до 3 квітня 1902 р.). За цей час їхні учасники вчинили 125 нападів на поміщицькі економії та садиби заможних селян, 105 з яких розгромили (в Полтавській губернії – 79, Харківській – 26). Одночасно участь у виступах брали мешканці кількох сіл: від 150 до понад 5 тис. осіб⁷. Виступи селян одного села були детонатором для початку заворушень в інших місцях, які у свою чергу поширювалися на решту населених пунктів⁸.

¹ Дубровський С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. ... – С. 107.

² Крестьянское движение в Поволжье. 1919–1922 гг. ... – С. 6; Данилов В.П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.) / В.П. Данилов // Данилов В.П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. – М.: РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 215.

³ Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л.И. Емелях // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 38. – С. 163.

⁴ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 108–109.

⁵ Там само. – С. 103–106; Дубровский С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. ... – С. 107; Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання) / М.Н. Лещенко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1972. – С. 26.

⁶ Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. – С. 118, 128.

⁷ Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства... – С. 24–25.

⁸ Данилов В.П. Насилие против насилия... – С. 214.

Найінтенсивнішим селянський рух 1902 р. був у Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії, а також у Валківському й Богодухівському повітах Харківської губернії¹. Інформація про кількісний і якісний склад учасників селянських виступів у джерелах досить обмежена. Згідно з підрахунками М. Лещенка, у заворушеннях були задіяні мешканці 336 сіл (в іншій публікації – 337 сіл) 19 волостей. Безпосередню участь у повстанні брали 38 тис. осіб із загальної чисельності населення 160 тис. осіб².

На думку дослідників 1920-х рр. С. Дубровського і Б. Граве, участь у погромах брали найактивніші учасники з різних сіл, які збиралися й натовпом переходили від одного поміщицького маєтку до іншого. Біднота мала йти поголовно: дисципліна підтримувалася примусовими заходами³. Основними учасниками руху, на їхній погляд, були бідняцькі села, де участь у виступах брала найбільша кількість селян⁴. До активних учасників селянського руху, крім бідняків, М. Лещенко відносив і середняцькі верстви⁵. Заможні селяни, за матеріалами урядових джерел і періодичних видань, участі в селянському русі не брали, а інші селяни їх до цього й не змушували. За віковим складом учасників селянських виступів порівняно «революційніше» була налаштована молодь⁶.

Село у виступах 1902 р. діяло проти поміщиків не «всім миром»: навіть у найактивніших селах знаходилися люди, які не брали участі в заворушеннях (вони ж частіше за все й видавали владі та поліції учасників заворушень)⁷. За зведеннями Міністерства внутрішніх справ про репараційні комісії, лише одне село (із загальної кількості 64 села) повністю брало участь у заворушеннях (100% його жителів були визнані бунтівниками). У 15 селах участь у виступах брала більше ніж половина мешканців, в інших селах – від одиниць до 50%⁸.

¹ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 8.

² Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства... – С. 25; Лещенко М. Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях / М. Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 11. – С. 110.

³ Дубровский С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. ... – С. 109.

⁴ Там само. – С. 114.

⁵ Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства... – С. 25–26.

⁶ Дубровский С. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. ... – С. 109, 115.

⁷ Там само. – С. 109, 114.

⁸ Там само. – С. 113.

Судового переслідування з близько 40 тис. учасників селянських виступів 1902 р. зазнали 960 осіб, з них 836 селян були визнані винними й засуджені до різних видів покарання. Щодо 761 засудженого суд ухвалив клопотатися про зменшення суворості покарання¹. Царським указом від 11 травня 1902 р. селян змушували заплатити 800 тис. крб особливого окладного збору, щоб компенсувати збитки, заподіяні поміщикам під час погромів. Цей збір платити мали не лише безпосередні учасники заворушень, а й усі мешканці сіл, охоплених селянським рухом². Учасники II з'їзду Об'єднаного дворянства (І. Звєгінцев) 17 листопада 1906 р., згадуючи заворушення в Полтавській і Харківській губерніях 1902 р., констатували, що держава повністю виплатила збитки постраждалим землевласникам, однак стягнути їх у повному обсязі із селянства не змогла через край тяжке становище села³. Недоїмка з цього окладного збору (разом з іншими селянськими заборгованостями) була скасована маніфестом 11 серпня 1904 р.⁴

Аналізуючи особливості селянського руху 1902 р., його відмінності від попередніх етапів селянської боротьби, царські урядовці та радянські дослідники, зокрема М. Лещенко, відзначали його масовість, збільшення активності його учасників, появу зв'язків з революційною пропагандою⁵. Селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях, розпочавшись на продовольчому підґрунті, дав досвід боротьби близько 38 тис. сільського населення, або 1/4 частини населення сіл, охоплених заворушеннями. Селянські виступи охопили також Київську й Чернігівську губернії, інші регіони Російської імперії (Курську, Орловську, Саратовську, Пензенську, Рязанську губернії)⁶. При цьому селянський рух залишався стихійним і не висував політичних вимог⁷.

¹ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 107.

² Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства... – С. 33.

³ Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг. В 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 1. 1906–1908 гг. – С. 900.

⁴ Веселовский Б. Б. Вказ. праця. – С. 27–28.

⁵ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 109–110; Лещенко М. Н. Могутній виступ селянства... – С. 43.

⁶ Данилов В. П. Насилие против насилия... – С. 216.

⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Изд-во политич. лит-ры, 1964. – Т. 1. – С. 358.

Масові селянські заворушення 1902 р. виявилися несподіваними як для влади, так і для революціонерів. Директор Департаменту поліції О. Лопухін у доповідній записці на ім'я Миколи II від 8 грудня 1904 р. назвав основні причини селянських виступів у Полтавській та Харківській губерніях 1902 р.: обезземелення, зубожіння селянства, станове обмеження його прав, свавілля і бездіяльність влади¹. Він зазначив, що земські начальники роками не відвідували підопічні їм села, а місцева влада займалася канцелярськими відписками й не інформувала про голод і тяжке становище селян. Після придушення виступів влада обмежилася напівзаходами: було усунено з посад полтавського губернатора та місцевого земського начальника². А втім, державна політика в селянському питанні теж мала половинчастий характер: 1903 р. було обіцяно полегшити селянам вихід з общини та ліквідовано кругову поруку, 1904 р. відмінено тілесні покарання селян, право на які залишилося лише за жандармерією³.

Вибух селянського руху в 1902 р. мав реакцію і серед політичних партій. Так, партія соціалістів-революціонерів переглянула свої погляди щодо революційних можливостей селянства (відмовилася від народовольської зневіри в селянстві) і взялася до розробки аграрної програми, яка в подальшому здобула назву соціалізації землі⁴. РСДРП, навпаки, недооцінила селянські повстання, вважаючи цей рух слабким. У праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років» В. І. Ленін (1907 р.) селянські повстання на Півдні Росії навесні 1902 р. називав «окремим вибухом». Цим він і пояснював стриманість ухваленої 1903 р. першої аграрної програми РСДРП⁵, яка обіцяла селянам лише повернення «відрізків».

¹ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 109, 111.

² Там само. – С. 109.

³ Данилов В. П. Насилие против насилия... – С. 216.

⁴ Гришин А. Д. Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції / А. Д. Гришин // Український історичний журнал. – 1974. – № 12. – С. 56; Непролетарские партии России: Урок истории / под. общ. ред. И. И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – С. 30; Сусоров С. В. ПСР і українське селянство на початку ХХ століття: до проблеми взаємосприйняття / С. В. Сусоров // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 182–183.

⁵ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В. І. Ленін // Ленін В. І. ПЗТ. – К.: Політвидав України, 1971. – Т. 16. – С. 217.

Невирішеність селянських проблем як на місцевому, так і на державному рівні, посилення поліцією репресій спричиняло невдоволення всіх верств селянства, навіть тих, які підтримували владу¹. На думку О. Лопухіна, досвід 1902 р. свідчив, що в умовах зростаючої революційної пропаганди зовнішній поштовх викличе селянські заворушення таких масштабів, що «з ними неможливо буде впоратися без кривавої розправи»².

Однак гострі проблеми селянського життя, які постали під час селянських заворушень 1902 р., держава не вирішила й через три роки. За інформацією О. Лопухіна, у багатьох повітах Саратовської, Тамбовської, Пензенської, Херсонської та Київської губерній тривали підпали селянами поміщицьких маєтків, які мали систематичний характер. В одній з волостей Київської губернії протягом півтора року відбулося 78 підпалів маєтків. У Херсонській губернії влітку 1904 р. трапилися три масові напади з пожежами в поміщицьких економіях за участі кількох сотень селян. Напружений характер мали відносини між селянами й землевласниками у Катеринославській та Херсонській губерніях³.

Прогноз щодо наростання селянського руху, зроблений О. Лопухіним у грудні 1904 р. (Микола II ознайомився з його доповіддю)⁴, став пророчим для Російської імперії. У революції, яка через місяць розпочнеться в Росії, одне з центральних місць посяде аграрно-селянське питання. Протягом 1905 р. селянський рух охопить значну територію імперії і широкі верстви селянства, а погроми поміщицьких маєтків («герценштейнівські ілюмінації») складуть загрозу існуванню дворянства та великого землеволодіння.

Отже, селянські виступи 1902 р. в українських губерніях правомірно вважати початком «аграрної / селянської революції» в Наддніпрянщині, Російській імперії в цілому, оскільки вони, хоч і на обмеженій території, охопили значну частину селянства, а масове та більшменш структуроване використання радикальних методів боротьби започаткувало системне силове протистояння між селянством і поміщицтвом, а також державою.

¹ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. ... – С. 111.

² Там само. – С. 109.

³ Там само. – С. 110.

⁴ Там само. – С. 111.

3.2 «Селянська революція» в Наддніпрянщині 1905–1907 рр.

Аграрно-селянське питання періоду революції 1905–1907 рр. здобуло всебічне висвітлення в історичній літературі. Основи для дослідження масового селянського руху періоду революції 1905–1907 рр. заклала історіографія 1920-х рр. (праці С.М. Дубровського, Є.А. Мороховця, А.В. Шестакова, українських дослідників – В.М. Качинського, Н.Ю. Мірзи-Авакянц)¹. Набагато пліднішим у вивченні селянського руху став період 1950–1980-х рр.: радянські дослідники ввели до наукового обігу значний масив архівних джерел і створили потужний комплекс наукових праць. На думку сучасних дослідників О.В. Герасименко та С.А. Євсеєнка, найґрунтовнішими з них є монографії М.Н. Лещенка, а розроблена ним методика підрахунку селянських виступів дотепер не втратила своєї наукової цінності². Однак останнім часом проблема селянського руху початку ХХ ст. не є такою привабливою для науковців, дослідницькі інтереси яких спрямовані переважно на з'ясування сутності аграрного питання та діяльність українських політичних партій. Новітні дослідження історії селянського руху обмежуються територією Лівобережної України³, багато аспектів селянського руху залишаються поза увагою науковців. У контексті відтворення «аграрної / селянської революції» окремої уваги дослідників вимагає висвітлення кількісного та якісного складу учасників селянських виступів, мотивація їхньої боротьби.

¹ Дубровский С.М. Очерки русской революции / С.М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – 418 с.; Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 89–102; Шестаков А.В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.) / А.В. Шестаков. – М. : Красная новь, 1923. – 112 с.; Качинский В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – [Полтава] : Держвидав, 1927. – Ч. 1. – 230 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держ. вид-во України, 1925. – 71 с.

² Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку ХХ ст. (1900 – лютий 1917 рр.) / О.В. Герасименко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вып. 7. – С. 97; Євсеєнко С.А. Селянський рух у 1905–1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми) / С.А. Євсеєнко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вып. 8. – С. 51.

³ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – 20 с.; Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В. Кудінов. – К., 2009. – 16 с.

Розпочавшись у лютому 1905 р. у селах Орловської і Курської губерній, селянський рух перекинувся до Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та інших губерній України. За підрахунками М. Лещенка, протягом трьох років революції в Україні відбулися 6802 селянські виступи, які охопили 10684 села з населенням понад 13 млн осіб. Ширших масштабів селянський рух набув на Правобережній Україні (57,7% усіх виступів). Друге місце посіла Лівобережна Україна (24,8%), останнє – Південна Україна (17,5%)¹.

Серед дослідників існують два підходи до визначення періоду найвищого піднесення селянського руху². Прихильники першого визначають його пік за кількістю охоплених заворушеннями повітів – цим часом вважають весну – літо 1906 р. (таких поглядів дотримувалася, зокрема, дослідниця 1920-х рр. Н. Мірза-Авакянц)³. Прихильники другого підходу – 1905 р. – свою позицію обґрунтовують підрахунками кількості селянських виступів (А. Анфімов, М. Лещенко)⁴. Згідно з результатами досліджень останнього, у 1905 р. 3967 селянських виступів охопили 6884 села з населенням понад 5 млн осіб⁵.

У розвитку селянського руху в 1905 р. М. Лещенко виокремив два етапи: весняно-літній у квітні – червні (1720 з 2045 виступів, або 84,1%, – могутній страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників) і осінньо-зимовий у жовтні – грудні (1808 з 1873 виступів, або 96,5%, – розгром селянами поміщицьких маєтків і куркульських садиб, збройні сутички з поліцією і військами)⁶.

Підйом селянського руху у 1905 р. дослідники пояснюють поверненням демобілізованих фронтовиків (принесли невдоволення з армії, яка програла війну Японії), чутками про жовтневий страйк і своєрідним тлумаченням маніфесту 17 жовтня 1905 р. (як дарування свободи захоплення поміщицької землі)⁷. В українських губерніях,

¹ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 343.

² Анфімов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфімов. – М. : Ин-т рос. ист., 2002. – С. 31, 34–35.

³ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 17.

⁴ Анфімов А. М. Вказ. праця. – С. 35; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 204.

⁵ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 204.

⁶ Там само. – С. 207.

⁷ Мороховец Е. Вказ. праця. – С. 94; Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара : Самарский университет, 1999. – С. 60.

зокрема на Чернігівщині, дослідники визначають зв'язок селянських заворушень з єврейськими погромами: бездіяльність влади під час єврейських погромів селяни розуміли як дозвіл «бити панів і жидів»¹. У Суразькому повіті Чернігівської губернії, який був найбіднішим і в якому селяни перебували в тяжкому економічному становищі, були «пригнічені й забиті», розпалення антиєврейських настроїв зумовлювалися економічною експлуатацією та суворим ставленням до селянства євреїв-орендарів, управляючих маєтків². Неоднозначну роль у розбурхуванні селянської стихії відіграв алкоголь: з розграбованих винокурних заводів та винних лавок селяни вивозили спирт, який можна було знайти практично чи не в кожному домі. Оковита довела селян до такого стану, що будь-яка агітація й пропаганда не могли на них вплинути, – зазначав дослідник 1920-х рр. Й. Дроздов³.

У 1906 р. масштаби селянського руху поступово зменшувалися. У 1906–1907 рр., як стверджував М. Лещенко, в Україні відбулося не менше ніж 2835 селянських виступів, які охопили 3807 сіл з населенням понад 5,2 млн. На Правобережну Україну припадало не менше ніж 2004 виступи, або 73,6%, на Лівобережну – 21,3%, на Південну – 5,1% їх загальної кількості. Це було в 1,4 рази менше ніж у 1905 р.⁴

Форми селянського руху 1905–1907 рр. досить детально проаналізовані радянськими дослідниками: М. Лещенко виокремив вісім, В. Качинський – близько 10⁵, а І. Рева – 15 форм селянської боротьби⁶. Більшість селянських виступів мала характер перманентної боротьби, властивої для попередніх історичних періодів. Визначальними для «аграрної / селянської революції» стали активні форми селянських виступів, зумовлені специфікою соціально-економічного розвитку окремих районів. На Лівобережній Україні, де широко зберігалися пережитки кріпосництва і в низці повітів переважала відробіткова система, набули поширення розгроми поміщицьких маєтків і поділ між селянами майна й продуктів, захоплених в економіях. Найбільші

¹ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 108; Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1925. – С. 76.

² Дроздов И. Г. Вказ. праця. – С. 50, 142–143.

³ Там само. – С. 90.

⁴ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 334–335, 337.

⁵ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907 / В. Качинський. – [Полтава]: Держвидав, 1927. – Ч. 1. – С. 33.

⁶ Євсеєнко С. А. Вказ. праця. – С. 52.

збитки від розгрому поміщицьких маєтків у 1905 р. Міністерство внутрішніх справ зафіксувало в Чернігівській губернії. За цим показником Чернігівщина посіла четверте місце в Російській імперії і перше в Україні (згідно з офіційними даними, збитки становили 3 млн крб), наступними були Херсонська (шосте місце), Катеринославська (восьме), Полтавська (десяте), а останнє (19-те) місце посіла Бессарабська губернія¹. Згідно з підрахунками О.Г. Михайлюка, восени 1905 р. у Чернігівській губернії було розгромлено більше ніж 80 маєтків, зокрема в Суразькому повіті – 35, Городнянському – 26. У Вовчанському повіті Харківської губернії було знищено до 40 маєтків, у Полтавській губернії – до 20 економій. Загалом на Лівобережній Україні восени 1905 р. було розгромлено більше ніж 150 поміщицьких маєтків². На Півдні й Правобережній Україні, де в сільському господарстві переважали капіталістичні відносини, найпоширенішою формою руху були страйки селян і сільськогосподарських робітників³.

Селянський рух мав переважно економічний характер і був спрямований проти великих землевласників, а в Південній Україні нерідко й проти заможних селян⁴. Політичний характер селянського руху, як зазначають С. Дубровський та Є. Мороховець, був незначним: відмова від сплати податків, зумовлена в основному неврожаєм (у 1905 р. із земських зборів надійшло 50%, у 1906 р. – 20%), і рідше – заміна місцевих властей (сільських і волосних)⁵. Боротьбу за землю селяни не пов'язували з боротьбою за владу⁶.

Основне місце в селянському русі періоду революції 1905–1907 рр. посідали виступи проти поміщиків («перша соціальна війна» на селі, за термінологією радянської історичної науки). Антипоміщицькі виступи на території всієї Російської імперії, за підрахунками С. Дубровського, становили 75,4% загальної кількості всіх селян-

¹ Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. – С. 254.

² Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. / А. Г. Михайлюк // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 49. – С. 180, 182.

³ Лещенко М. Н. Борьба большевических организаций Украины за селянство в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 63.

⁴ Мороховець Е. Вказ. праця. – С. 99.

⁵ Дубровський С. М. Очерки русской революции... – С. 117; Мороховець Е. Вказ. праця. – С. 100.

⁶ Мороховець Е. Вказ. праця. – С. 101–102.

ських виступів¹. Погроми поміщицьких маєтків, хоч і мали відбиток вандалізму, але переслідували чітко визначену мету: вигнати поміщика на 2–3 роки із села, щоб отримати на вигідних умовах землю в оренду. Саме через це селяни руйнували поміщицькі господарства, нападали на цукрові та винокурні заводи². У тих місцях, де селяни постраждали від голоду, вони розбирали худобу, продукти харчування й фураж³. Участь у нападах на поміщицькі маєтки брали селяни двохтрех, а в деяких випадках і більшої кількості сіл⁴. Пік погромницького руху припав на осінь – зиму 1905 р. У 1906 р. погромницький рух зменшився і в 1907 р. майже зовсім припинився.

Випадки фізичного насильства над поміщиками зустрічалися досить рідко⁵. Навпаки, жертви були з боку повсталих селян: поліція, війська, чорносотенні організації жорстоко розправлялися з учасниками заворушень. Так в умовах революції формувалися «основні компоненти в механізмі революційного насилля, спрямованого на ліквідацію поміщицького панування на селі», – констатував В. Данилов⁶.

Виступи проти заможних селян, сільських підприємців у роки революції 1905–1907 рр. не набули широких масштабів. У межах Російської імперії, згідно з підрахунками С. Дубровського, вони склали лише 1,4% від усієї кількості селянських виступів⁷. В українських губерніях, відповідно до даних М. Лещенка, не менше ніж 4/5–2/3 розгромних виступів було спрямовано проти поміщиків і приблизно 1/5–1/3 – проти сільських підприємців. Рух проти заможних селян особливо був поширений у Степовій Україні. Зокрема, у Херсонській губернії із 130 розгромлених господарств не менше ніж 15–18 становили будинки й садиби заможних селян. У Дніпровському повіті Таврійської губернії з 39 повстань 23 були спрямовані проти сільських підприємців⁸. У своїх заможних односельців селяни намагалися відібрати землі, здійснювали потрави посівів і випасів, вивозили

¹ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 64.

² Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 116; Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 70–71.

³ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 71.

⁴ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 187.

⁵ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 116.

⁶ Данилов В. П. Насилие против насилия... – С. 218.

⁷ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 64–65, 82.

⁸ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 187.

зібраний урожай. За цих умов становище заможних селян було досить неоднозначним: наприклад, у Чернігівському повіті джерела вказують і на рух проти заможного селянства, і на його участь у селянському русі¹.

Організаторами й керівниками селянських виступів дослідники називають представників сільського пролетаріату й найбіднішого селянства, які побували на заробітках у містах, зокрема на фабриках, заводах, у шахтах, де знайомилися з досвідом боротьби міських робітників або були її учасниками, а також солдатів, що повернулися з Маньчжурії (російсько-японської війни). Чутливішими до пропаганди виявилися необтяжена моральними принципами сільська молодь та безземельні селяни, яким нічого було втрачати². Новини від міських родичів селянством сприймалися краще, ніж промови партійних агітаторів³. Основну роль селян-відходників і молоді у формуванні селянської свідомості в умовах революції зауважує й сучасний російський дослідник П. С. Кабитов⁴.

Питання участі різних соціальних верств села в селянському русі відтворюється дослідниками на основі офіційних документів та матеріалів анкетування, проведеного Вільним економічним товариством, що вивчало аграрний рух 1905–1907 рр.⁵ У боротьбі проти поміщиків селяни виступали не «всім миром». Причини й цілі боротьби окремих верств селянства були досить різними. Традиційно поширеним, усталеним в історичній літературі вважається твердження дослідників 1960–1970-х рр. про активну участь у селянському русі сільських пролетарів і напівпролетарів, сільської бідноти й середнього селянства⁶. На думку дослідників 1920-х рр., найактивнішу роль у се-

¹ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 83.

² Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам: Б. Б. Веселовского и др. – С. Пб. : Общественная польза, 1908. – Ч. 2. – С. 24–25, 290; Шестаков А. В. Бунт земли... – С. 40; Кабитов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. ... – С. 72–73, 76; Лещенко М. Н. Борьба большевистских организаций Украины за селянство... – С. 63; Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 46, 90; Михайлюк О. Г. Большевики Украины в борьбе за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – С. 41–43.

³ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – С. 258.

⁴ Кабитов П. С. Вказ. праця. – С. 67–68.

⁵ Див., напр.: Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам... – Ч. 2. – С. 22–23, 290–291, 408–409.

⁶ Лещенко М. Н. Борьба большевистских организаций Украины за селянство... – С. 63.

лянських виступах відігравали середняки, а бідняки йшли за ними, виступаючи на перший план лише в деяких місцевостях Південної України¹. «Душею» руху вважав середняків і бідняків С. Дубровський².

Селяни-середняки були вирішальною силою на селі, їм належала більшість у громаді, через що вони й були, на думку британського історика, одного із засновників західного селянствознавства, Т. Шаніна, «маршовою армією жакерії»³. Середняцькі верстви села до боротьби підштовхувала загроза пауперизації: малоземелля, тяжкі відробітки й висока оренда в поміщика, яка особливо непідйомною стала в 1905 р., а також високі платежі державі. Тому середняки намагалися будь-якими засобами досягти полегшення умов оренди приватновласницької землі, наділення землею всіх охочих її обробляти за рахунок приватних, казенних та інших земель. Вимоги середняків часто мали реакційний характер: ведучи натуральне господарство, вони виступали проти розвитку грошових відносин (здавати землю не за гроші, а за відробітки), проти використання більш досконалих сільськогосподарських знарядь і машин (підтримували здольну оренду і ручну працю) і ставилися вороже до капіталістичних нововведень⁴. Також середняки виступали проти найму поміщиками робітників, виганяли їх і намагалися примусити поміщика здавати землю в оренду селянам⁵. Таким чином, метою середняка в 1905 р. було оволодіння приватновласницькими землями будь-якими засобами⁶.

Значну активність на селі виявляла біднота: бідність і безвихідь робили її найбільш «революційною» силою⁷. Активним рух бідноти був у тих районах, де особливо відчувалося соціальне розшарування селянства. Тут бідняки були головними «аграрниками» й вели боротьбу не лише проти поміщиків, а часто й проти заможних селян. Однак у деяких районах Правобережної України селяни побоювалися, що поміщик, дізнавшись про участь у мітингу, не дасть землі в оренду або виділить у дуже поганому місці⁸.

¹ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907... – С. 153; Мороховец Е. Вказ. праця. – С. 99.

² Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 110.

³ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 151, 277.

⁴ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 111.

⁵ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 86.

⁶ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 110.

⁷ Там само. – С. 112.

⁸ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 86.

Сільськогосподарські робітники («справжні аграрники») були зацікавлені в підвищенні заробітної плати, скороченні робочого дня, поліпшенні умов праці¹. Страйки сільськогосподарських робітників найбільш поширеними були на Правобережній Україні. Чернігівська дослідниця О. Герасименко появу страйку як нової форми боротьби пов'язує з активізацією діяльності українських політичних партій серед селянства².

Заможне селянство вважалося носієм буржуазних ідей на селі. Воно відіграло керівну роль у селянських організаціях, зокрема в Селянському союзі. На інтереси заможного селянства орієнтувалися спершу народники, а на початку ХХ ст. – соціалісти-революціонери. Однак заможні селяни, як, зрештою, і все селянство, революціонерами не були. Вони виступали за розширення свого господарства (наділення по 50 або 100 дес. землі за нижчими цінами), не вимагали відібрати землю в поміщика (якщо отримувати її, то «не бунтом, а чесно» – за викуп). Основні вимоги заможних селян – зменшення податків і частково зміна властей. Сільська буржуазія виступала за знищення общинного землеволодіння, приватну власність на землю, усунення аграрних суперечностей шляхом різних реформ, громадянське рівноправ'я, певні політичні свободи, загальні культурні заходи³. Важливим чинником, що підштовхував заможних селян до участі в заворушеннях, було прагнення усунути конкурентів у веденні господарства. Мешканець с. Велика Білозерка Олександрівського повіту Катеринославської губернії Й. Пархоменко, який мав власний млин, спалив більше десяти чужих млинів, забезпечивши себе роботою⁴. Дніпропетровський дослідник О. В. Михайлюк зауважує наростання конфлікту між поміщиками й заможною верхівкою села, котра претендувала на володіння як надільною, так і поміщицькою землею і виступала ініціатором погромів поміщицьких маєтків як в 1905, так і в 1917 р. саме з метою наживи⁵.

¹ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 84.

² Герасименко О. В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 р. (За матеріалами місцевого архіву) / О. В. Герасименко // Література та культура Полісся / відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Вип. 29. – С. 148.

³ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 114; Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 87–88.

⁴ Рубель В. Історія... / В. Рубель. – Запоріжжя : Тандем-У, 2003. – С. 89.

⁵ Михайлюк О. В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та

Під час заворушень заможні селяни, хоч і «косо» дивилися на виступи проти поміщиків, проте в деяких випадках брали в них активну участь: разом з усіма селянами захоплювали поміщицьке майно й вивозили на підводах, наймаючи тих же бідняків за частку панського добра¹. Найбільшу вигоду заможні селяни здобували під час порубок лісів і погромів². У деяких місцях вони створювали «чорні сотні» і влаштовували самосуди над учасниками аграрних заворушень, допомагаючи владі в придушенні руху. Наприклад, у с. Вихвостове Городнянського повіту Чернігівської губернії 31 жовтня і 2 листопада 1905 р. за рішенням сільського сходу було вбито 15 місцевих «крамольників». Участь у розправі над ними, як встановило слідство, брали й бідні селяни³. Близько 50 осіб шляхом самосуду було вбито під час каральної експедиції до Чернігівської губернії генерал-лейтенанта Ф. В. Дубасова. У Суразькому повіті сільські сходи змушені були ухвалити рішення про виселення до Сибіру 87, а у Городнянському – 94 учасників заворушень⁴. Отже, на селі зароджувалися елементи гострого (збройного) протистояння⁵. Сучасний російський дослідник О. Г. Вронський іде ще далі і вважає події 1905–1907 рр. на селі «справжніми актами громадянської війни»⁶.

Селянські бунти сприяли піднесенню ролі сільської громади, яка нерідко виступала справжнім організатором селянських виступів⁷. Конфлікт громади (її «середняцької» більшості) з поміщиком чи місцевими властями, на думку Т. Шанина, був найбільш важливим аспектом конфронтації 1905–1907 рр.⁸ На початку погромницького руху селяни враховували й ставлення до них поміщика, його роль у суспільному житті, розпочинаючи погроми з «чорносотенців» та

Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. – С. 108–109.

¹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам... – Ч. 2. – С. 291; Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 89.

² Мороховец Е. Вказ. праця. – С. 99; Шанин Т. Вказ. праця. – С. 151.

³ Дроздов И. Г. Вказ. праця. – С. 99, 102.

⁴ Там само. – С. 143–145.

⁵ Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. ... – С. 89; Лещенко М. Н. Борьба большевистских организаций Украины за селянство... – С. 63.

⁶ Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / О. Г. Вронский. – М.: [Б. в.], 2000. – С. 122.

⁷ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 145; Кабытов П. С. Вказ. праця. – С. 69, 76; Шанин Т. Вказ. праця. – С. 278; Вронский О. Г. Вказ. праця. – С. 21, 107.

⁸ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 265.

експлуататорів, і лояльніше ставилися до «ліберальних» поміщиків, які підтримували земства, лікарні, школи¹. Виникненню більшості аграрних заворушень передувала попередня змова селян на сході². Селянин В. Рубель згадує, що у Великій Білозерці Олександрівського повіту Катеринославської губернії погром економії німецького землевласника А. Шредера очолили сам волосний староста чи уповноважені з Рогачинської волості³. До того ж сільські сходи визначали відповідні форми селянської боротьби: організовували сільсько-господарські страйки, висували вимоги звільнення немісцевих робітників⁴.

У селянському середовищі Т. Шанин розрізняє «темних» і «свідомих» селян. Перші були людьми неграмотними, схильними до алкоголізму, жорстокими, підтримували чорносотенців. «Свідомі» селяни (грамотні, здатні налагодити власне господарство, політично проникливі й радикальні у своїх вимогах) – селянський політичний «клас для себе» – знаходився в процесі формування. У 1905 р. посилювався саме їхній вплив на селі⁵.

На всіх етапах революції 1905–1907 рр., як стверджують джерела та історіографія, селянський рух залишався стихійним і неорганізованим. Він не зазіхав на державну владу, а його учасники висували суто місцеві вимоги. Таким чином він поєднував, на думку С. Дубровського, «економічну революційність» та «політичну безпомічність»⁶. Задіяною в селянському русі була незначна частина сільського населення. Згідно з підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн мешканців сіл, охоплених заворушеннями, участь в останніх брала лише 1/3 (приблизно 4–4,5 млн осіб), що становило понад 1/5 усього сільського населення України. Більшість його (майже 4/5 загальної кількості селян) не була втягнута до боротьби⁷.

Селянський рух періоду революції 1905–1907 рр. мав економічні та політичні наслідки. За офіційними даними, під час революції 1905–1907 рр. у Російській імперії було розгромлено до 2 тис. помі-

¹ Дроздов И. Г. Вказ. праця. – С. 91.

² Вронский О. Г. Вказ. праця. – С. 99.

³ Рубель В. Історія... – С. 88.

⁴ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 151–152.

⁵ Там само. – С. 171–172.

⁶ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 121.

⁷ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. ... – С. 213, 352–353.

щицьких маєтків¹. На думку П. С. Кабитова, усього на території імперії повністю або частково було розгромлено 1/15 поміщицьких маєтків². В Україні розгрому зазнали до 700 маєтків³. Унаслідок розгрому поміщицьких маєтків селяни домоглися деяких поступок від поміщиків: розширилася оренда землі, а її умови стали більш вигідними для селян, орендна плата зменшилася в середньому на 30%, збільшилася заробітна плата сільськогосподарських робітників (на 28–80%)⁴. Б. Миронов зазначає, що це принесло селянству прибуток у 100 млн крб, а прибутки поміщиків зменшилися на 20%⁵. На думку сучасного російського дослідника В. Б. Безгіна, частину цих коштів селяни могли спрямувати на поліпшення свого господарства⁶.

Важливим досягненням революції стало скасування викупних платежів: маніфестом 3 листопада 1905 р. вони зменшувалися наполовину у 1906 р., а з 1 січня 1907 р. відмінялися повністю⁷. Також зменшилися на 10 к. платежі на душу населення: загальна сума платежів у 1907 р. перевищила дані 1904 р. на 4,4% при збільшенні населення на 5,5%. Підвищення світових і внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію, певний прогрес землеробства і збільшення валового виробництва посприяли збільшенню прибутків селянства⁸.

Селянський поземельний банк отримав можливість за свій рахунок купувати приватновласницькі землі й продавати їх селянам. Поміщики, налякані селянським рухом, стали активніше продавати свої маєтки. За передвоєнне десятиріччя (1895–1904) Селянському банку було запропоновано 2785 маєтків (менше ніж 300 маєтків на

¹ Маслов П. Вказ. праця. – С. 254.

² Кабытов П. С. Вказ. праця. – С. 94.

³ Див.: Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – С. 205.

⁴ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 123–124; Шестаков А. В. Бунт земли... – С. 61–63.

⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2-х т. / Б. Н. Миронов. – С. Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – С. 257.

⁶ Безгин В. Б. Деревня и рынок (рыночные отношения в хозяйственном укладе села начала ХХ века) / В. Б. Безгин // Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок. Материалы ХХІХ сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы Европы / отв. ред. Л. В. Милов. – Орел: ОГУ, изд-во «Орловская правда», 2006. – С. 278.

⁷ Анфимов А. М. Вказ. праця. – С. 36–37.

⁸ Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале ХХ века (1901–1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. / отв. ред. В. К. Яцунский. – Минск: Наука и техника, 1964. – С. 504–505.

рік), а за один лише 1906 р. – 6587 маєтків, або у 23 рази більше від середньорічного дореволюційного рівня. Зі спадом селянського руху в 1907 р. число пропозицій зменшилося у 2,2 раза (3010 маєтків), але й ця кількість у 10 разів перевищувала дореволюційну¹. У районах найбільших масштабів селянського руху уряд заманював селян низькими доплатами при купівлі за допомогою позики («шахрайство державних масштабів»). У 1905–1906 рр. заяви на купівлю землі в приватних власників подали близько 500 тис. осіб (половина заяв припадала на Середньоволзький і Центрально-землеробський райони)².

На значні поступки змушена була піти й держава: указом 5 жовтня 1906 р. селяни, як і всі особи податних станів, були зрівняні в правах з іншими станами щодо вступу на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання та чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання, розширювалися повноваження сільських і волоських сходів. Розпочався процес швидкого перетворення селянства на «справжній клас»³. Було створено Державну думу, де селянські депутати у 1906–1907 рр. змогли заявити про потреби селянства та наміри проведення аграрної реформи. Політичні наслідки селянського руху виявилися в політизації селянства, консолідації сільської поземельної громади⁴. Однак відбулися зміни й для самої общини, яку правлячі кола й землевласники вважали джерелом всіх бід і нещасть⁵.

Отже, участь у селянському русі періоду революції 1905–1907 рр. взяло близько 20% українських селян Наддніпрянщини. Кожна їх верства ставила свої цілі боротьби, яка загалом мала архаїчний характер. Проте селянський рух поставив під загрозу існування великого землеволодіння, долю дворянства, змусивши правлячі кола Російської імперії змінити ставлення до селянства й аграрно-селянської проблеми в цілому. Використовуючи радикальні форми боротьби, селяни насильницьким шляхом домоглися поліпшення деяких аспектів свого життя.

¹ Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство... – С. 37.

² Там само. – С. 39–41.

³ Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.) / Б. Б. Веселовский. – С. Пб. : Зерно, 1907. – С. 168; Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 123.

⁴ Кабытов П. С. Вказ. праця. – С. 94–95, 113.

⁵ Шестаков А. В. Бунт земли... – С. 63.

3.3 Проблема «селянської революції» в діяльності I–II Державних дум Російської імперії

Селянський рух в умовах революції 1905–1907 рр. визначив обговорення аграрного питання одним з основних у діяльності I–II Державних дум Російської імперії. Якщо діячі РСДРП на партійних з'їздах за кордоном пропонували революційний шлях вирішення аграрного питання («аграрна революція»), то на засіданнях I–II Думи представники різних політичних сил, селянські депутати отримали можливість легально висловити не менш радикальне ставлення до вирішення аграрно-селянської проблеми. Ініціаторами думського аналізу «селянської революції» стали конституційні демократи та трудовики. Запропоновані ними аграрні законопроекти спричинили своєрідне протистояння представників селянства та землевласників (дворян і поміщиків).

В історичній науці тема аграрної проблематики в діяльності I–II Державних дум є привабливою для українських науковців з погляду розробки аграрних законопроектів. О.О. Коник проаналізував соціальний та партійний склад українських депутатів, активність депутатської діяльності, участь селянських депутатів у роботі I–II Державних дум¹. Участь українців у діяльності Державної думи, зокрема й погляди з аграрного питання, охарактеризував О.П. Реєнт². В.І. Милько детально простежив участь депутатів від українських губерній і міст в обговоренні аграрних законопроектів, їхнє особисте бачення шляхів вирішення земельного питання³. Поза увагою дослідників залишаються аспекти діяльності I–II Державних дум, пов'язані з розвитком «селянської революції»: з'ясування ставлення депутатів

¹ Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / О.О. Коник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 58–66; Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) / О.О. Коник. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.

² Реєнт О.П. Українці в Державній Думі Російської імперії / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. ст. / редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 318–335.

³ Милько В.І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.) / В.І. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. ст. / редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 37–58.

до селянського руху та усвідомлення ними селянських вимог періоду революції 1905–1907 рр.

Діяльність І Думи тривала з 27 квітня до 8 липня 1906 р. Її робота відбувалася на тлі сильного революційного руху, зокрема селянських заворушень. Думські дебати, основою яких стало земельне питання, розтяглися на три тижні. Обговоренню земельної реформи були присвячені 16 із 38 засідань І Думи¹.

Першими свій варіант розв'язання аграрного питання запропонували представники фракції конституційних демократів: 8 травня 1906 р. вони подали «проект 42-х», який передбачав примусове відчуження частини поміщицьких земель за викуп². В основу програми партії кадетів лягли погляди з аграрного питання відомого спеціаліста з фінансового права, професора Московського університету М.Я. Герценштейна. Він був головою аграрної комісії в партії кадетів, у І Думі – головою першої (головної) підкомісії аграрної комісії з аграрного питання і тричі виступав на засіданнях з аграрного питання (18, 19 і 23 травня 1906 р.). Його позицію, як згадував В.Г. Короленко, бурхливо підтримували селяни і так само ненавиділи праві депутати³. Члени фракції кадетів, до якої входив 161 депутат⁴, стали ініціаторами думських дебатів з аграрно-селянської проблеми.

Коло осіб, зацікавлених у вирішенні аграрного питання, визначив на засіданні Думи 15 травня 1906 р. професор права, член ЦК партії кадетів Л.Й. Петражицький. Це були землевласники, селяни і представники промисловості. Вони представляли три різні «науково-соціальні» світогляди й різні класові інтереси⁵. Інший представник фракції кадетів, професор Є.М. Щепкін (Одеса), на засіданні 2 червня зазначив, що корінне, принципове розв'язання аграрного питання

¹ Милько В.І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст І–ІІ Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.) / В.І. Милько // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. ст. / редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. ХІХ. – С. 38.

² Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. – С. Пб. : Госуд. типография, 1906. – Т. 1. Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). – С. 248–251.

³ Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В.Г. Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – С. 94, 96.

⁴ Члены Государственной Думы: (портреты и биографии): Первый созыв, 1906–1911 г. (сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июня 1906 г.) / сост. М.М. Боиович. – М. : Т-во И.Д. Сытина, 1906. – С. ХХІV.

⁵ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 382.

можливе лише революційним шляхом, чого досі намагалися уникнути. Тому завданням Думи має стати вирішення аграрного питання мирним шляхом – шляхом конституційного законодавства¹.

Представники уряду й великих землевласників дотримувалися спільної позиції, відстоюючи тезу про неприпустимість примусового відчуження приватновласницьких земель, зокрема й придбаних селянами, про що заявив Голова Ради міністрів І.Л. Горемікін на засіданні І Думи 13 травня 1906 р.² Товариш міністра внутрішніх справ В.І. Гурко 23 травня 1906 р. визнав особливу гостроту малоземелля частини населення лише в деяких губерніях, насамперед українських (Чернігівська, Полтавська, Подільська)³. Великі землевласники винними в розгортанні селянських виступів вважали революціонерів. Князь М.С. Волконський, один із засновників партії октябристів, автор праць з питань поміщицького землеволодіння, у своєму основному виступі з аграрного питання 18 травня 1906 р. причиною земельних рухів і пограбувань назвав агітацію лівих сил, які використовували прагнення селян здобути землю для підняття «однієї частини населення проти іншої». На його думку, інтенсивність селянського руху залежала не від малоземелля, а від діяльності агітаторів⁴.

Виступ князя М. Волконського викликав бурхливу полеміку, участь у якій взяли кадети, трудовики, представники інших фракцій. Увагу депутатів І Думи на нерозуміння урядом соціальних і економічних причин аграрних заворушень звернув 23 травня 1906 р. один з лідерів земського руху, член партії кадетів, депутат від Тверської губернії І.І. Петрункевич. Гострота політичного моменту («життя поставило селянське питання ребром»), на його переконання, загрожувала Росії «новою Цусімою». Уряд не вивчав селянські виступи, які розпочалися ще минулого року, не вживав ніяких заходів і причинами аграрних заворушень вважав агітацію й підбурювання. «Невже насправді російський народ – суцільний грабіжник, якого обіцяною землею ... можна нацькувати на свого сусіда?» – ставив питання І. Петрункевич⁵. Із звинуваченням правих у нерозумінні причин селянських повстань виступив депутат Подільської губернії, трудовик

¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 930.

² Там само. – С. 322.

³ Там само. – С. 566.

⁴ Там само. – С. 458.

⁵ Там само. – С. 569–570.

І.К. Заболотний, який заявив, що «агітатором був голод»¹. Відкинув роль агітації лівих партій у виникненні селянських заворушень і депутат від Чернігівської губернії, трудовик Л.З. Остроносів: «Селяни стали знати ліві партії недавно, а до цих пір ми, селяни, не знали цих партій»².

Як «короткозорий погляд» охарактеризував 4 липня 1906 р. вплив агітації й діяльності революціонерів на розвиток селянського руху депутат від Тверської губернії, земський діяч, засновник партії демократичних реформ В.Д. Кузьмін-Караваєв. На його думку, аграрні заворушення були викликані комплексом чинників³. Інший член партії демократичних реформ, депутат від Херсонської губернії (волосний писар) М.П. Федченко, намагався знайти «золоту середину» в цій дискусії на засіданні 9 червня 1906 р., коли одні депутати звинувачували уряд, а інші – революціонерів. М. Федченко був очевидцем двох погромів (учиненого мобілізованими до війська в Олександрії та розграбування поміщицьких маєтків). У першому випадку заворушення виникло через невдоволення селян тим, що поміщиків не мобілізують до війська, а в другому село, яке збунтувалося (півтори тисячі домогосподарів), знаходилося за 25 верств від міста і не знало ніяких політичних партій. Селянське невдоволення зумовило погіршення умов ведення господарства: здорожчання випасу корови, необхідність збору врожаю на поміщика («селянину стало жити в десять разів важче») – а поява «прокламацій» лише підсилила його. Селяни спалили три поміщицькі маєтки, вчинили єврейські погроми. Причина виступів селян, на думку М. Федченка, полягала в безпросвітній темноті, забитості, пригніченості й безправ'ї цих людей⁴.

Масштаби селянської боротьби визнавали навіть помірковані (праві) депутати. О.О. Гвоздев (земський начальник Крапивинського повіту Тульської губернії) 4 липня 1906 р. констатував: «... аграрні заворушення й аграрні погроми охопили всю Росію; в одному місці вони сильніші, в іншому слабші, але майже немає такої місцевості, де б їх не було»⁵. «Аграрною війною» 5 червня 1906 р. назвав селянські виступи представник кадетської фракції, земський службовець, де-

¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая ... – Т. 1. – С. 701.

² Там само. – Т. 2. – С. 868.

³ Там само. – С. 1960–1961.

⁴ Там само. – С. 1190–1191.

⁵ Там само. – С. 1971.

путат від Курської губернії Г.М. Шапошников. Під час цієї «аграрної війни» селянство «рідше мечем, а частіше вогнем, змушене було зайовувати собі землю й волю»¹.

На гостроту політичної ситуації при вирішенні аграрного питання постійно звертали увагу Думи кадети і трудовики. М. Герценштейн 19 травня 1906 р. констатував, що в час, який нині переживає Росія, треба діяти надзвичайно енергійно². Не зволікати з вирішенням аграрного питання закликали кадетські депутати Ф.В. Татаринів (Орел), А.Ф. Грабовецький (Київська губернія), М.А. Колпаков (Санкт-Петербурзька губернія), Г.М. Шапошников (Курська губернія)³, а також селянські депутати-трудовики, зокрема представник Харківської губернії Д.І. Назаренко⁴. В умовах тривалих дискусій чи бездіяльності Думи селяни, як попереджав М. Колпаков, візьмуться за вирішення аграрного питання революційним шляхом⁵. Цьому сприяв, на думку кадета, земського діяча П.О. Сафонова (Костромська губернія), настрій села, зумовлений масштабними репресіями, «україн нервовий і напружений, тривожний». Обов'язком Думи він вбачав заспокоєння селянства⁶. Депутат від Чернігівської губернії, професор, трудовик Т.В. Локоть зазначав, що в земельному питанні І Дума стояла на «ґрунті швидше революційному, ніж на конституційному», розглядаючи його не з господарського погляду, а з політичного. Іншого виходу для заспокоєння країни вона не бачила⁷.

Шляхи розв'язання аграрного питання й способи заспокоєння селянства представники різних фракцій пропонували відповідно до своїх земельних законопроектів. М. Герценштейн 19 травня 1906 р. констатував: «Нині пожежа, її треба гасити, а погасити можна лише збільшенням площі землеволодіння»⁸. У виступі 23 травня він відкинув урядові звинувачення партії кадетів у «чорному переділі», назвавши їх «аграрною провокацією». Партія відмовилася від націона-

¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 2. – С. 978.

² Там само. – Т. 1. – С. 524.

³ Там само. – С. 819, 837; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 2. – С. 932, 980.

⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 494–495.

⁵ Там само. – Т. 2. – С. 932.

⁶ Там само. – С. 1982–1983.

⁷ Локоть Т.В. Политические партии и группы в Государственной думе / Т.В. Локоть. – М. : Книгоиздат-во «Польза», 1907. – С. 213.

⁸ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 529.

лізації землі, і її програма не порушувала інтересів дрібного землеволодіння, однак без примусового відчуження аграрна реформа, на його думку, була неможливою¹. Інший член партії кадетів, професор Л. Петражицький, 18 травня 1906 р. обґрунтував правові підстави примусового відчуження землі². Разом з наділенням селян землею, вважаючи це тимчасовим заходом, він пропонував іншу «розумну аграрну політику», спрямовану на працевлаштування вихідців з селянства в містах, їх перехід до інших, заможніших і освіченіших класів. Отже, вирішення аграрного питання він вбачав у ліквідації перенаселення, потребі поширення освіти серед селянства³.

Трудовики власний аграрний «проект 104-х» подали 23 травня 1906 р.⁴ Підготувала свій «проект 33-х» і фракція соціалістів-революціонерів⁵. Однак 8 червня 1906 р. після гострої критики з боку правого крила, октябристів та кадетів більшістю голосів (140 проти 78) депутати I Думи забалотували передачу цього законопроекту до аграрної комісії⁶.

16 червня 1906 р. уперше з декларацією думської фракції РСДРП, яка відображала програмні вимоги партії, зокрема про й муніципалізацію землі, виступив С. Д. Джапаридзе⁷. Соціал-демократична фракція в I Державній думі оформилася досить пізно – у червні 1906 р. Очолив її журналіст Н. М. Жорданія. До її складу увійшли 18 осіб, які були винятково меншовиками. Серед них були чотири депутати від українських губерній (Катеринославської, Київської, Харківської і Херсонської) – робітники М. І. Михайличенко, З. І. Вировий, Б. Д. Діденко та В. О. Ільїн⁸. Представництво соціал-демократів становило 3,5% від загального складу Думи (499 депутатів)⁹. Внести на розгляд Думи власний законопроект соціал-демократична фракція не змогла, однак підготувала для аграрної комісії записку з власним бачен-

¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 574–575.

² Там само. – С. 451–452.

³ Там само. – С. 453, 456.

⁴ Там само. – С. 560.

⁵ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 2. – С. 1142, 1153–1156.

⁶ Там само. – С. 1150.

⁷ Большевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 198–202.

⁸ Там само. – С. 484; Тютюкин С. В. Большевизм: страницы истории / С. В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 181, 214; Коник О. О. Депутаты Государственной думы... – С. 223.

⁹ Тютюкин С. В. Большевизм... – С. 180.

ням вирішення земельного питання¹. Соціал-демократи внесли в діяльність Думи ідею політичної боротьби, використовуючи думську трибуну для пропаганди своїх політичних поглядів².

Депутати різних фракцій також озвучили накази, які вони отримали від селян. Як зазначає О.І. Скворцов, заклик «землі і волі» став гаслом майже всієї Думи. Навколо нього об'єдналися як ліві (соціалістичні) партії, так і представники поміркованого лібералізму (конституційні демократи)³. Представники партії кадетів А. Ф. Грабовецький (Київська губернія), Г. М. Шапошников (Курська губернія), автономіст Щ. А. Понятовський (Волинська губернія), соціал-демократ М. І. Михайличенко (Катеринославська губернія) назвали, а то й намагалися проаналізувати основні вимоги селян – «землі і волі»⁴. Найбільш обґрунтовано селянські вимоги виклав трудовик А. Ю. Тесля (Полтавська губернія): «Права, земля і воля». На його думку, безземелля, обмеженість у правах, відсутність доступу до освіти, перешкоди на службі тощо довели селян до «межі терпіння й спокою»⁵. За надання селянам землі, права, вільного життя, доступу до науки виступав член партії демократичних реформ М. Федченко (Херсонська губернія)⁶. Наріжним каменем для селян була вимога землі, і більшість сподівалася отримати її законним шляхом⁷. Уперше на високому представницькому рівні селянські депутати здобули можливість розповісти про народні страждання, через що І Дума отримала назву «Дума народного гніву»⁸. Однак дискусії з аграрного питання, за спогадами депутата від Пензенської губернії, кадета М. Ф. Єзерського, відбувалися безсистемно, мали академічний характер. Більш плідні розмови про землю, які впливали на свідомість селянських депутатів, велися в кулуарах Думи. Думські дебати відіграли значну «агітаційну, спону-

¹ Балабанов М. С. Рабочие депутаты в первой Государственной Думе / М. С. Балабанов, Ф. И. Дан. – С. Пб. : Н. Глаголев, [Б.г.]. – С. 140–145.

² Езерский Н. Ф. Государственная Дума первого созыва / Н. Ф. Езерский. – Пенза : Типо-Литография Е. М. Грушецкой, 1907. – С. 56–57, 132.

³ Скворцов А. И. Аграрный вопрос и Государственная Дума / А. И. Скворцов. – С. Пб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1906. – С. 106, 122, 124.

⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 838; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 2. – С. 978, 981–982.

⁵ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 1. – С. 848.

⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая... – Т. 2. – С. 1191.

⁷ Езерский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 117–118.

⁸ Там само. – С. 85; Локоть Т. В. Вказ. праця. – С. 22.

кальну роль» у політичному вихованні народних мас¹. Такої ж думки дотримувався й депутат від Чернігівської губернії, трудовик Т. В. Локоть².

На початку червня 1906 р. аграрні проекти були передані до комісії, і тимчасово обговорення на думській трибуні припинилося. Після урядового звернення до народу від 20 червня 1906 р. Дума 26 червня ухвалила потребу проголошення власного звернення. 6 липня 1906 р. депутати редагували звернення Думи до народу з аграрного питання, у якому викладалися принципи реформи, запропоновані аграрною комісією Думи. 8 липня відбулося засідання аграрної комісії. Однак після розпуску І Думи звіт двох останніх засідань 6 і 7 липня був вилучений за розпорядженням уряду³.

І Державна дума проіснувала всього 72 дні і була розпущена 8 липня 1906 р. 9 липня 1906 р. близько половини депутатів зібралися на нараду у Виборзі (територія Фінляндії). До них приєдналися представники Центральних комітетів кадетської партії, РСДРП та соціалістів-революціонерів. Результатом роботи цих самочинних зборів стала поява 10 липня відозви «Народові від народних представників» (її підписали 180 депутатів). Вона містила запропонований кадетами заклик до громадянської непокори, тобто відмову від сплати податків і несення військової служби⁴.

Селянство цієї відозви не зрозуміло: Російська імперія виявилася не готовою до таких способів боротьби. У Сорочинцях на Полтавщині, як згадував депутат І Державної думи, член партії народної свободи Я. К. Імшенецький, селяни, які прочитали цю відозву, говорили, що можна було б розгромити винну крамницю чи здійснити інші подібні дії, а несплата податків і відмова постачати рекрутів не були характерними для їхнього життя⁵. У Російській імперії настала політична криза, яка тривала близько трьох тижнів.

18 липня 1906 р. один з головних ідеологів кадетської партії та її аграрної програми М. Герценштейн був вбитий чорносотенцями

¹ Езерский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 33, 86.

² Локоть Т. В. Вказ. праця. – С. 4–5.

³ Езерский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 73, 79–80, 105.

⁴ Тютюкин С. В. Меньшевизм... – С. 185–186.

⁵ Нестуля О. О. До характеристики громадського руху кінця XIX – початку XX ст. на Полтавщині (автобіографія Я. К. Імшенецького) / О. О. Нестуля // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – № 1–2. – С. 43.

в курортному містечку Теріокі на території Фінляндії (нині – Зеленогорськ). Він був, на думку М. Єзерського, найавторитетнішим фахівцем у Думі з аграрного питання¹. Багато депутатів Думи, зокрема тих, що підписали Виборзьку відозву, зазнали переслідувань з боку влади.

І Державна дума, намагаючись уникнути революційного шляху вирішення аграрного питання, започаткувала дискусію за участю різних політичних сил. Депутати (кадети, трудовики, представники інших партій) проаналізували причини селянського руху, його масштаби, гасла селянської боротьби. Об'єднуючим гаслом для І Думи стала вимога «землі і волі» (у більш повному трактуванні – «права, земля і воля»). Думські дебати з аграрного питання, які мали стихійний характер, сприяли політичному вихованню селянства², посиленню організаційної діяльності партій у ІІ Державній думі. Однак радикальний характер висловлених у думських дебатах підходів до вирішення аграрного питання став однією з основних причин розпуску І Думи.

ІІ Державна дума розпочала роботу 20 лютого 1907 р. Селянський рух у цей час ішов на спад, однак аграрне питання, як і в Думі попереднього скликання, викликало гостру полеміку. Процес його обговорення ІІ Дума розпочала фактично спочатку: основні дебати точилися навколо двох основних аграрних законопроектів, – кадетської фракції та трудовиків – які пропонувалися ще під час роботи І Думи³. Представники кожної фракції намагалися обстоювати свої партійні програми. На думку сучасників (діячів партії кадетів), дискусія з аграрного питання не дала нічого нового порівняно з полемікою, яка відбувалася в І Думі, однак вона містила багато цікавих аспектів⁴.

Представники великих землевласників (заможного поміщицтва) активно обстоювали принцип недоторканності приватної власності. Аналізуючи суть аграрно-селянської проблеми, праві не визнавали малоземелля. Князь Д. М. Святополк-Мирський «корінь зла» вбачав в общинному господарстві селянства⁵. Граф В. О. Бобринський зазна-

¹ Езерский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 122.

² Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. – С. 289.

³ Милько В. І. Вказ. праця. – С. 47–48.

⁴ Каминка А. И. Вторая Государственная Дума / А. И. Каминка, В. Д. Набоков. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – С. 151, 165.

⁵ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. – С. Пб. : Госуд. типография, 1907. – Т. 1. Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 г.). – Стб. 698.

чив, що революція розсварила селян із землевласниками¹. В.М. Пуришкевич, депутат Бессарабської губернії, один з лідерів «Союзу руського народу», у виступі 2 квітня 1907 р. звинуватив в аграрних заворушеннях пропаганду лівих партій². Земельні програми лівих сил (націоналізацію, муніципалізацію, зрівняльний переділ землі) розкритикував князь О.П. Урусов (Тульська губернія)³. Він звинуватив партії, які працювали серед селянства (народних соціалістів та соціалістів-революціонерів), у задоволенні своїх партійних цілей – небажанні створити клас заможних селян-власників, які з отриманням землі могли стати опозиційними до пролетаріату, як це було в країнах Західної Європи⁴.

З ширшим підходом під час визначення земельного питання виступив октябрист, професор М.Я. Капустін (Казань). На його думку, земельне питання привернуло увагу як депутатів Державної думи, так і всієї Росії тим, що воно є «загальним селянським питанням, тобто питанням про селянське життя, питанням про селянську нужду»⁵. Відповідно його вирішення потребувало не лише проведення земельної реформи, а й комплексу заходів щодо ліквідації малоземелля, підвищення землеробської культури, поліпшення збуту сільсько-господарської продукції, розвитку переробної промисловості, переселення селянства тощо⁶. До кричущих проблем селянського життя, на думку трудовика О.Л. Караваєва (Катеринослав, земський лікар), належали бідність селян, малоземелля, велика кількість податків, а також неграмотність половини населення Росії («Ми бідні тому, що ми темні й безправні»). Для збільшення продуктивності селянського господарства, на його думку, потрібні були фінансові засоби, знання й самодіяльність селянства (звільнення від опіки общини, земських начальників тощо)⁷. Депутат від Полтавської губернії, трудовик Ю.А. Сайко (волосний писар) особливу увагу звернув на загальну низьку грамотність українців (13%) (освіченість серед сільських ро-

¹ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. – С. Пб. : Госуд. типография, 1907. – Т. 1. Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 г.). – Стб. 139.

² Там само. – Стб. 1518.

³ Там само. – Стб. 1813.

⁴ Там само. – Стб. 1814–1815.

⁵ Там само. – Стб. 1795.

⁶ Там само. – Стб. 1808–1809.

⁷ Там само. – Стб. 710, 712.

бітників становила до 9%, а серед жінок – до 4%)¹. Заборона «прогресивних» книг і газет в умовах репресій проти учасників революційного руху поглиблювала неосвіченість селян. Селянин-трудолик, представник Київської губернії С. В. Нечитайло свідчив: «Останнім часом він (народ – *Н.К.*) не може читати нічого, окрім почаївських листків, які розкидані всюди»².

Як і в I Думі, об'єднуючим для депутатів багатьох фракцій при характеристиці селянських вимог знову стало гасло «землі і волі». Його підтримали соціал-демократ П. О. Анікін (Саратовська губернія)³, редактор кримськотатарської газети, депутат від Таврійської губернії Р. М. Медієв⁴, представник терського козацтва М. О. Караулов⁵, народний соціаліст Д. І. Деларов⁶. Повніше сформулював і двічі проголосив селянські вимоги (7 березня і 12 квітня 1907 р.) селянин-трудолик О. І. Семенов (Подільська губернія): «... дайте нам землі і волі і повну громадянську свободу»⁷. Найбільш радикально селянські вимоги висловив селянин села Баланди Аткарського повіту Саратовської губернії, соціаліст-революціонер М. С. Кирносів: «Селяни, які делегували мене, сказали так: земля наша, ми прийшли сюди не купувати її, а взяти». Його виступ підтримали аплодисментами депутати як зліва, так і справа⁸.

Реакцію правих депутатів на радикальні заклики вирішення аграрного питання висловив великий землевласник, граф В. В. Стенбок-Фермор (Херсонська губернія). 2 квітня 1907 р. він поставив перед депутатами II Думи дуже актуальні питання: чому не піднялася революційна боротьба після розпуску I Думи і чому селяни залишилися байдужими до Виборзької відозви? На його думку, це трапилося через те, що її ініціатори самі слухняно платили податки й до боротьби не були готові. Також В. В. Стенбок-Фермор намагався знайти відповідь на інше питання: чому селянські заклики не поверталися

¹ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. – С. Пб.: Госуд. типография, 1907. – Т. 2. Заседания 31–53 (с 1 мая по 2 июня 1907 г.). – Стб. 543–544.

² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 1. – Стб. 779.

³ Там само. – Стб. 1622–1623.

⁴ Там само. – Стб. 1788.

⁵ Там само. – Стб. 1368.

⁶ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 2. – Стб. 1220.

⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 1. – Стб. 244, 1934.

⁸ Там само. – Стб. 1144.

додому без здобуття «землі і волі» залишилися нереалізованими? У відповідь на це питання граф констатував, що Селянський союз не має великої популярності серед народу. Обіцянками «землі і волі», на його думку, користувалися ті кандидати, які прагнули потрапити до Думи за рахунок неосвіченого селянства¹. Примусове відчуження землі він вважав неприйнятним (будуть одні дрібні сільськогосподарські підприємства, пануватиме біднота). Тому пропонував сказати народу, що революціонери ввели його в оману, а суть розв'язання земельного питання полягає в збільшенні прибутковості кожної десятини землі². Із застереженням щодо неминучого загострення суспільних конфліктів у випадку відчуження приватновласницької землі виступив 26 березня 1907 р. дворянин В. В. Шульгін (Волинська губернія). «У кожному селі є більш заможна частина і менш заможна, є ті, які володіють 1, 2, 5, 10, 15 десятинами», – охарактеризував він майнове розшарування селянства. Відчуження землі у великих землевласників, на його думку, загрожувало в майбутньому порушенням прав середньої та дрібної приватної власності³. Його застереження не штовхати державу на авантюрний шлях здійснення соціалістичних доктрин мало пророче значення⁴.

Дискусія з аграрного питання мала затяжний характер, для охочих виступити депутатів було виділено два дні на тиждень⁵. Саме в той момент, коли «дискусія помирала природньою смертю», виступ голови Ради міністрів П. А. Столипіна підкинув новий «багатий горючий матеріал» для думського обговорення⁶. В урядовій декларації 10 травня 1907 р. П. Столипін не стільки характеризував аграрну програму уряду, скільки критикував партійні земельні програми, представлені в Думі. Він виокремив два проекти: лівих сил (до них він зарахував соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і народних соціалістів) та партії народної свободи. При цьому П. Столипін усі проекти лівих партій об'єднав в один проект – націоналізації землі – і розкритикував його економічні та суспільні наслідки. Серед них

¹ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая ... – Т. 1. – Стб. 1487–1488.

² Там само. – Стб. 1492.

³ Там само. – Стб. 1135.

⁴ Милько В. І. Вказ. праця. – С. 51.

⁵ Каминка А. І. Вторая Государственная Дума / А. И. Каминка, В. Д. Набоков. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – С. 158, 166–168.

⁶ Там само. – С. 158–159.

він назвав соціальну революцію, знищення культурних господарств, зубожіння й пролетаризацію селянства¹. Проект партії народної свободи, який передбачав частковий принцип відчуження, на його думку, теж вів до націоналізації землі з аналогічними наслідками². Розуміючи під націоналізацією землі механічний розподіл 130 тис. приватновласницьких маєтків, він вважав її «смертельною» для країни. Через це П. Столипін звинувачував депутатів II Думи в підбурюванні селянства самочинно брати землю й попереджав про неприпустимість насильства під час вирішення земельного питання³. Противникам державності, прихильникам радикального шляху він адресував загальновідомі слова: «Ім потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія!»⁴.

Декларація уряду з аграрного питання, виголошена П. Столипіним, викликала бурхливу критику як з боку окремих селянських депутатів, так і з боку думських фракцій. Селянин-трудолик, депутат від Харківської губернії Ф. К. Васютін заявив, що в особі голови Ради міністрів депутати побачили не «міністра всієї країни, а міністра 130 тис. поміщиків». Якщо уряд не задовольнить земельної нужди селян, то народ не буде запитувати у нього згоди й візьме землю самочинно⁵. Соціаліст-революціонер І. Н. Мушенко (Курська губернія) звинуватив уряд в ініціюванні аграрних заворушень («... ми за організовану, навіть за мирну форму боротьби, якщо б лише ця форма існувала»)⁶. Невміння голови Ради міністрів розбиратися в партійних програмах він назвав «найбільшим парламентським скандалом»: до програми соціалізації землі П. Столипін додав елементи соціал-демократичної програми⁷. Як неглибоку й поверхову критику охарактеризували здійснений головою уряду аналіз аграрних програм представники партії народної свободи⁸.

Урешті значними зусиллями дискусію з аграрного питання було завершено програмними виступами представників парламентських

¹ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 2. – Стб. 434–437.

² Там само. – Стб. 438, 441.

³ Там само. – Стб. 440–442.

⁴ Там само. – Стб. 445.

⁵ Там само. – Стб. 641–642.

⁶ Там само. – Стб. 1169–1170.

⁷ Там само. – Стб. 1170–1171.

⁸ Каминка А. И. Вказ. праця. – С. 161, 163.

фракцій¹. 26 травня 1907 р. від імені фракції трудовиків виступив О.Л. Караваєв, народних соціалістів – Д.І. Деларов, соціал-демократів – І.Г. Церетелі. Якщо народні соціалісти виступали на захист програми націоналізації землі², то І. Церетелі розкритикував зрівняльне землекористування як нездійсненну утопію й відстоював програмну вимогу меншовицької фракції – муніципалізацію землі³. Пов'язуючи селянський рух з боротьбою пролетаріату, він наголошував, що фракція вимагала ліквідації великої й середньої поміщицької власності. При цьому партія була проти відчуження надільних земель і не планувала порушувати власність селян. Він повторив висловлену на V з'їзді РСДРП 12 травня 1907 р. одним з лідерів меншовиків О. Мартиновим тезу про братовбивчу війну серед селян – «війну всіх проти всіх»⁴. Ця війна багатоземельних селян проти малоземельних, на думку І. Церетелі, зробила б неможливим остаточне вирішення аграрного питання⁵.

Паралельно з аграрними дебатами з середини квітня 1907 р. тривали засідання аграрної комісії II Думи. До її складу було обрано 94 особи. У своїй діяльності члени аграрної комісії користувалися директивами від своїх фракцій. Для розгляду земельних проектів було створено аграрну підкомісію, у складі якої переважали представники лівих партій. Друга підкомісія розглядала питання про місцеві земельні комітети. Обидві підкомісії не встигли завершити свою роботу до розпуску Думи⁶. Як свідчив на засіданні 26 травня 1907 р. представник аграрної комісії, член партії кадетів С.М. Булгаков, законопроекти, подані для обговорення до аграрної комісії, були прямо протилежними в деяких частинах. Однієї формули, яка б об'єднала більшість Державної думи, ухвалити було неможливо: уряд, кадети, ліві партії примусове відчуження розуміли по-різному⁷. За джерелами з партії кадетів, в аграрній комісії питання про примусове відчуження землі та створення земельного фонду були вирішені в контексті програми партії народної свободи⁸.

¹ Каминка А.И. Вказ. праця. – С. 168.

² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 2. – Стб. 1218.

³ Там само. – Стб. 1231–1233.

⁴ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель – май 1907 г. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1963. – С. 381.

⁵ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 2. – Стб. 1227–1230.

⁶ Каминка А.И. Вказ. праця. – С. 294.

⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 2. – Стб. 1240–1241.

⁸ Каминка А.И. Вказ. праця. – С. 295.

Однак подальша розробка шляхів вирішення аграрного питання була призупинена на невизначений час у зв'язку з розпуском II Думи і зміною виборчого законодавства. Як і I Дума, наблизившись упритул до законодавчого вирішення аграрного питання, II Дума була розпущена¹. Маніфест про розпуск II Думи та зміни у виборчому законодавстві вийшов 3 червня 1907 р.

Загалом думські дебати відобразили всю повноту настроїв, які панували в суспільстві, зокрема й на теренах Наддніпрянщини. Депутат II Думи, соціал-демократ В. М. Серов (Саратовська губернія) влучно визначив характер думських дебатів: «Боротьба думок у Думі виражає ту дійсну боротьбу, яка відбувається там, за стінами Думи»². Як свідчать стенографічні звіти, депутати не завжди дотримувалися програми своєї партії / фракції під час дебатів з аграрного питання. Виступи депутатів-селян від українських губерній, як зазначає В. Милько, мали емоційне забарвлення та характеризувалися особливим невдоволенням соціальною нерівністю³. Водночас представники українських губерній виявили надзвичайну громадянську активність у відстоюванні інтересів селянства на думській трибуні. Гострота політичної ситуації і радикальність селянських вимог, конкретизованих у наказах своїм депутатам, визначили характер обговорення аграрного питання в I–II Державних думах. На думку сучасників, під час обговорення селянського питання в Державних думах переважив економічний аспект, а не політичний чи соціальний, і розглядалося воно у формі аграрного питання⁴.

3.4 Ставлення Об'єднаного дворянства до «селянської революції»

Політизація суспільства, потреба захисту майнових і станових прав в умовах революції 1905–1907 рр. сприяли політичній організації правих партій. На початку XX ст. представники дворянського стану брали участь як в радикально-революційних, так і в помірковано-опозиційних політичних партіях та

¹ Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії... – С. 327.

² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая... – Т. 1. – Стб. 1493.

³ Милько В. І. Вказ. праця. – С. 41, 43.

⁴ Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев // Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 188–189.

організаціях, політично будучи розділеними не менше ніж на п'ять партій¹. У 1905 р. ліберальне крило дворянства очолило напівлегальні земські з'їзди, а правоконсервативні сили – монархічні організації. Однак основна частина дворянського стану, навіть в умовах посилення селянського руху, залишалася політично пасивною та непередготовленою до громадської діяльності². Для правих партій потреба в організації тривалий час не була нагальною, адже їхня ідеологія мала офіційний характер і захищалася державою. Однак готовність влади під час революції 1905 р. йти на поступки ліберальному суспільству за рахунок інтересів маєтного дворянства викликала в більшій частині стану негативну реакцію³. Особливо відчутно цей психологічний розлад виявився в період першої російської революції. Зорганізувати ці верстви суспільства спробувало Об'єднане дворянство. «З'їзди уповноважених губернських дворянських товариств» (скорочено – Об'єднане дворянство) стали однією з найвідоміших та найвпливовіших політичних організацій імперії початку ХХ ст.

Діяльність Об'єданого дворянства історична наука розглядала в контексті відносин самодержавства й дворянства. Найбільш ґрунтовні праці з цієї проблеми підготували Ю.Б. Соловйов, Р. Меннінг, а з сучасних російських дослідників – А.П. Корелін, К.П. Барінова⁴. Однак позиція дворянства як панівного стану з аграрного питання залишається недостатньо дослідженою. Окремого з'ясування, зокрема, вимагає ставлення Об'єданого дворянства до селянського руху в умовах революції 1905–1907 рр.

Створити загальнодворянську організацію праве крило дворянства змусила потреба захисту своїх маєтків від селянських виступів. Ініціаторами об'єднання виступили дворянські зібрання Курської і Тамбовської губерній, їх підтримали дворяни Саратовської й Самарської губерній. Участь у роботі підготовчої комісії взяли представники правоконсервативного крила дворянства⁵.

¹ Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 267.

² Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг. В 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 1. 1906–1908 гг. – С. 6.

³ Барінова Е.П. Эволюция общественно-политических взглядов российского дворянства в начале XX века / Е.П. Барінова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2002. – № 8. – С. 50.

⁴ Див.: Объединенное дворянство... – С. 5; Барінова Е.П. Объединенное дворянство об актуальных вопросах развития России / Е.П. Барінова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. – Т. 8. – № 3. – С. 728–739.

⁵ Барінова Е.П. Объединенное дворянство... – С. 728–729.

Підготовчу роботу до скликання I з'їзду здійснювала 16–20 травня 1906 р. Рада з організації з'їзду уповноважених дворянських зібрань. 16–17 травня було заслухано доповіді з аграрного питання С. С. Бехтєєва, О. О. Шульца і тези Д. І. Пестржецького, а 20 травня відбулася дискусія з аграрного питання¹. Його обговорення було тісно пов'язане із з'ясуванням ролі дворянства в умовах революції. Цій темі було присвячено доповідь В. М. Снежкова «Значення дворянства в сучасній Росії», яку було заслухано 18 травня 1906 р.² Революція та селянський рух гостро поставили питання існування всього дворянського стану: бути чи не бути дворянству? Член Державної ради О. О. Чемодуров охарактеризував особливості «бойової» революції в Росії (здійснювалася «третім елементом» та супроводжувалася політичними вбивствами, терором представників влади), закликав до її придушення³. Причини аграрних заворушень О. Д. Кашкаров пояснив проведенням революційної агітації та корисливими апетитами селян. Князь О. О. Крапоткін одним з важливих заходів, які сприятимуть припиненню революції, назвав «невідкладне задоволення землею безземельних та даровизних селян»⁴.

Зміст та шляхи вирішення аграрного питання намагалися визначити учасники аграрної дискусії 20 травня 1906 р. Барон Г. Ю. Тизенгаузен відповідальність за виникнення аграрного питання поклав на селянську общину, яка існувала на «соціалістичних засадах». Для вирішення гострого аграрного питання він запропонував відмінити общинний землеустрій, ліквідувати черезсмузжя та налагодити переселення селян⁵. Ідею ліквідації общини та роздробленості селянських наділів підтримав Д. В. Хотяїнцев: допомога селянству має полягати в поліпшенні культури землеробства та переході до приватної власності. Граф О. О. Уваров, виступаючи проти опіки над селянами, закликав надати їм «повну свободу дій» і можливість самим вирішити долю общини⁶.

Отже, на засіданнях підготовчої Ради були поставлені основні питання, які найбільше хвилювали праве крило дворянського стану:

¹ Объединенное дворянство... – С. 31–32, 39–42.

² Там само. – С. 32.

³ Там само. – С. 35.

⁴ Там само. – С. 40.

⁵ Там само. – С. 39–40.

⁶ Там само. – С. 42.

роль дворянства в революційних умовах та шляхи вирішення аграрного питання. Детальніше обговорені ці та інші аспекти аграрно-селянського питання були на I з'їзді уповноважених дворянських товариств, який відбувся 21–28 травня 1906 р. у Петербурзі. Участь у роботі I з'їзду взяли 114 делегатів від 29 дворянських зібрань. Першим головою з'їзду було обрано великого землевласника графа О.О. Бобринського¹. З правом дорадчого голосу були запрошені державні службовці, відомі дворянські діячі, агрономи-новатори з лав дворянства. Завдяки їхній участі I з'їзд став, на думку американського дослідника Д. Мейсі, «доволі цікавим явищем» і вигідно відрізнявся від наступних зібрань Об'єднаного дворянства². Свої програмні вимоги з'їзд висловив у традиційному вірнопідданському адресі, в якому основну увагу було приділено аграрному питанню, на ім'я імператора.

Метою роботи I з'їзду О.О. Чемодуров проголосив пошук шляхів «умиротворення Росії». Місія з'їзду полягала в перетворенні його на «голос дворянства», який повинен викласти дворянське бачення причин виникнення та шляхів подолання «смути», тобто революції³. Ситуацію в країні поміщик і публіцист М.О. Павлов охарактеризував як «небезпечний соціальний переворот», «соціальну революцію», а псковський повітовий предводитель дворянства О.М. Брянчанінов – як «час революційного неврозу»⁴. Аграрні погроми, на думку барона А.А. Піллар фон Пільхау, були схожі на «війну в повному розпалі», що триває цілий рік⁵.

Певну увагу учасники з'їзду приділили обговоренню причин виникнення революції та розвитку селянського руху. М. Павлов нагадав присутнім про свої прогнози щодо «чорного переділу», які він зробив дванадцять років тому: «На ґрунті земельного питання я передбачав нинішню соціальну революцію та переворот»⁶. О. Кашкаров причину революції вбачав не в аграрному питанні, а в діях уряду С. Вітте⁷.

¹ Объединенное дворянство... – С. 44.

² Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 11.

³ Объединенное дворянство... – С. 46.

⁴ Там само. – С. 48, 68.

⁵ Там само. – С. 87.

⁶ Там само. – С. 48.

⁷ Там само. – С. 69.

Представник тамбовського дворянства М.Ю.Шильдер-Шульднер відповідальність за розвиток революції поклав як на революціонерів, так і на уряд, закликаючи з'їзд до об'єднання дворянства¹. Л.Л. Кисловський (Рязанська губернія), К.М.Грім (Саратовська губернія) причиною селянських виступів вважали революційну агітацію соціалістичних партій². Взаємозв'язок земельного питання і політичного ладу відзначив на засіданні 23 травня 1906 р. М. Павлов. З власністю на землю пов'язував політичне буття дворянства Д. Кованько (Харківська губернія)³.

Вплив революції на селянські настрої зауважив М.Шильдер-Шульднер: «Крик «землі і волі» лунає з такою силою через те, що селяни сподіваються отримати землю безкоштовно», – зауважив він, додавши, що такі настрої повсюдно поширені⁴. Ситуацію на селі після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. проаналізував нижньгородський представник дворянства О.І.Зибін: «... тон селян став ворожим і підвищеним, а настроїв поміщиків боязким»⁵. Позицію дворянства під час селянських виступів охарактеризували князь О.О.Крапоткін та Ю.В.Арсеньєв: дворянство розрізнене, сонне й байдуже, відокремлене від народу. Дворяни мовчали цілий рік, і навіть підпали поміщицьких маєтків не змусили їх зорганізуватися в боротьбі із смутою⁶. На думку О.О.Дурново, країна повинна реагувати на вимоги «землі і волі», а дворянство може допомогти державі у вирішенні аграрного питання («розрубати цей гордієв вузол»)⁷. Затримка із вирішенням аграрного питання, попереджували О.О.Дурново та нижньгородський представник дворянства О.І.Зибін, викличе активізацію селянського руху⁸.

І з'їзд Об'єднаного дворянства був скликаний під час роботи І Державної думи, на засіданнях якої тривало обговорення аграрного питання. Тому учасники з'їзду не могли залишитися осторонь, не висловитися щодо ставлення до Думи та її законопроектів. Принципи

¹ Объединенное дворянство... – С. 82.

² Там само. – С. 77, 80.

³ Там само. – С. 66–67.

⁴ Там само. – С. 68.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Там само. – С. 49, 125.

⁷ Там само. – С. 74.

⁸ Там само. – С. 78.

примусового відчуження частини приватновласницької землі за викуп, запропонований членами фракції конституційних демократів («проект 42-х»), викликав значний суспільний резонанс і вороже ставлення великих землевласників.

У зв'язку з цим більшість учасників I з'їзду Об'єднаного дворянства висловила негативне ставлення до Державної думи. На думку губернського предводителя дворянства Смоленської губернії князя В. М. Урусова, Дума штовхала країну до прірви¹. Джерелом революції вважали Думу М. О. Павлов («у ній засідають 500 Пугачових»), Б. В. Юрлов, О. Д. Кашкаров². Представник дворянства Курської губернії М. Є. Марков висловив недовіру дворянам-депутатам Думи: вони не виражали інтересів дворянського стану³. Розчарування народу результатами діяльності Державної думи та її переобрання прогнозував К. Грімм⁴.

Центр боротьби з Думою та революційним рухом на місця намагався перенести князь О. Крапоткін: дворяни повинні працювати на селі, завоювати довіру народу й перемогти в агітаційній передвиборчій боротьбі⁵. В адресі на ім'я імператора, який ухвалив I з'їзд, проголошувалася незмінність позиції дворянства в нових умовах революції: «Трудове земельне дворянство не залишить своїх гнізд ... і до кінця витримає важку боротьбу з революцією»⁶.

Відтак земельне питання, на думку М. Маркова, було «центром тяжіння всього настрою»⁷. Однак під час обговорення сутності аграрного питання думки дворянських представників розійшлися. Аграрна комісія, яка підготувала проект аграрної реформи, визнавала малоземелля як окреме й малопоширене явище, характерне для малоросійських та південно-західних губерній⁸. Більша частина учасників аграрних дебатів не визнавала малоземелля основою аграрного питання (ухвалений I з'їздом адрес взагалі не згадував поняття «малоземелля»). Селянську бідність однією з основних проблем вважа-

¹ Объединенное дворянство... – С. 47.

² Там само. – С. 48–49, 120.

³ Там само. – С. 121.

⁴ Там само. – С. 118.

⁵ Там само. – С. 121.

⁶ Там само. – С. 145.

⁷ Там само. – С. 121.

⁸ Там само. – С. 151.

ли представники крайніх правих: член Державної ради Я. О. Ушаков, представник курського дворянства М. Марков¹. На думку саратовського поміщика і публіциста М. Павлова, аграрне питання постало через лінь селянства, стан якого підтримували уряд і соціалістичні партії².

Позицію іншої частини дворянства сформулював член Державної ради, спадковий дворянин Тульської губернії О. І. Мосолов: «Загального малоземелля немає, є лише часткове; головна причина незадовільного загального становища селян – неможливі умови землекористування»³. Представник дворянства Полтавської губернії, октябрист Г. М. Навроцький до таких умов відносив дрібнення земельних ділянок, скупченість селищ, віддаленість вигонів тощо⁴. Факт малоземелля дворянські представники визнавали за селянами-«даровизниками», які в 1861 р. не вийшли на викуп через побоювання тяжкості викупних платежів (князь О. Крапоткін, О. Зибін, граф Д. Олсуф'єв)⁵. «Даровизники» погодилися отримати лише чверть належного їм наділу, щоб не вносити викупних платежів. Найбільше їх мешкало на Півдні України, де були нерозорані землі і селян було легко переконати, що вигідніше орендувати землю, ніж платити викуп. Однак пропозицію графа Д. Олсуф'єва надати цим категоріям селянства суттєву грошову допомогу для придбання землі з'їзд відкинув⁶. Усе ж доповнення до аграрної доповіді, запропоноване Д. Олсуф'євим, підписали 40 дворян⁷.

Важливою складовою аграрної дискусії стало з'ясування ставлення учасників I з'їзду до общини. В умовах революції община була організатором селянських виступів⁸. Великі землевласники також покладали на общину відповідальність за поширення ідеї зрівняльного наділення землею та селянські злидні. З пропозицією ліквідації общини виступили барон А. А. Піллар фон Пільхау, князь

¹ Объединенное дворянство... – С. 68–69.

² Там само. – С. 69, 80.

³ Там само. – С. 46.

⁴ Там само. – С. 72.

⁵ Там само – С. 70, 88, 91.

⁶ Там само. – С. 91.

⁷ Там само. – С. 128.

⁸ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – С. 278.

О.П. Урусов, Б.Г. Бланк, Б.І. Кринський, К.М. Грімм¹. Барон А. Піллар фон Пільхау вимогу ліквідації общини пояснив її прихильністю до ідей соціалізму («розсадник соціалістичних бацил»), а представник Чернігівської губернії Б. Кринський діяльністю общини пояснював аграрні заворушення². Однак цю думку опротестував орловський дворянин, член Державної ради О.О. Нарішкін: у південних і прибалтійських губерніях переважало подвірне землеволодіння і була «страшна революція»³. На захист общинного землеволодіння виступив Я.О. Ушаков: приватна власність зумовить соціальне розшарування в селянському середовищі – заможні власники скуплять усю землю на селі, що призведе до обезземелення та пролетаризації селянства⁴.

Розділилися думки учасників I з'їзду і під час обговорення шляхів вирішення аграрного питання. Як зазначив голова з'їзду граф О. Бобринський, усе дворянство йшло назустріч селянській нужді, але шляхи її подолання розуміло по-різному⁵. Прихильниками поступок селянству (передачі їм частини поміщицьких земель) виступили О. Брянчанінов, граф Д. Олсуф'єв, князь П. Ухтомський⁶. Саратовський земський діяч, октябрист, граф Д. Олсуф'єв, виступаючи за необхідність компромісу, закликав добровільно продавати землю селянам, не принижуючись до примусового відчуження⁷.

Однак більшості учасників з'їзду рішуче відмовилася визнати селянське малоземелля. Проти примусового відчуження виступили М. Шишков, Б. Юрлов, К. Грімм, А. Піллар фон Пільхау, М. Марков та інші⁸. Аргументи, які вони наводили, мали юридичний, економічний, моральний характер: обов'язкове відчуження землі порушить державний принцип права власності, устої дворянства, а перетворення селянами земельного фонду на «некультурні» землі зашкодить державі⁹. Особливостями місцевого землеволодіння й землевлашту-

¹ Объединенное дворянство... – С. 67, 71–73, 80.

² Там само. – С. 67, 73.

³ Там само. – С. 68.

⁴ Там само. – С. 72–73.

⁵ Там само. – С. 82.

⁶ Там само. – С. 68, 70, 72.

⁷ Там само. – С. 70.

⁸ Там само. – С. 71, 79, 87.

⁹ Там само. – С. 78, 87, 95, 100.

вання неможливість примусового відчуження пояснив представник полтавського дворянства, член Державної ради С. Є. Бразоль. Він визнав існування малоземелля в Полтавській губернії, де переважало подвірне селянське володіння, а перші масові аграрні заворушення розпочалися ще в 1902 р.: селянський наділ у середньому складав менше однієї десятини, а після можливого розподілу всієї землі збільшиться до 1 ½ дес. Вирішення аграрного питання С. Бразоль вбачав у продажі селянам більшої кількості землі та здійсненні «розумних заходів» уряду¹.

Не знайшов підтримки висловлений О. Дурново 24 травня 1906 р. заклик замість виплати боргу (під заставлені маєтки дворяни взяли позики до 3-х млрд крб) надати державі відповідну кількість землі: «Ми, можливо, втратимо відсотки, але ... врятуємо свою честь і, можливо, державу»². Відреагував на цю пропозицію лише представник Рязанської губернії Л. Кисловський, який визнав її руйнівною для дворянства, оскільки вона приведе його до зuboжіння³.

Дворянство втратило економічну силу, соціальний престиж і в основній своїй масі не усвідомлювало потребу вдосконалення виробництва, культури, не могло адаптуватися до зміненого соціального простору. Аграрний рух 1905–1906 рр. зумовив певні зрушення у свідомості панівного стану, але його причини й суть аграрного питання представники дворянства розглядали досить суперечливо. І з'їзд Об'єднаного дворянства не зміг виробити консолідуючої позиції для дворянського стану, який залишався роз'єднаним. Захищаючи інтереси маєтного дворянства, учасники І з'їзду дотримувалися принципу недоторканності приватної власності, вважаючи винними в розвитку селянського руху революціонерів, Державну думу й общину. Обережні у формулюваннях, учасники з'їзду намагалися уникнути поняття «малоземелля». Запропонована І з'їздом Об'єднаного дворянства аграрна програма в основному відповідала змісту Столипінської аграрної реформи, а ставлення до революції та Державної думи забезпечило підтримку імператорові та урядові в питанні розпуску Думи та придушення революції.

Матеріали ІІ з'їзду Об'єднаного дворянства засвідчили, що організація почала позиціонувати себе як політичну силу, здатну проти-

¹ Объединенное дворянство... – С. 76.

² Там само. – С. 74–75.

³ Там само. – С. 77.

стояти як урядові, так і революційному рухові¹. II з'їзд Об'єднаного дворянства відбувся 14–18 листопада 1906 р. у Петербурзі. Участь у його відкритті взяла 121 особа (77 уповноважених дворянських товариств і 44 дворяни з правом дорадчого голосу), з них – 17 губернських предводителів дворянства. Це були делегати від 31 губернії². Одним з важливих питань, що обговорювалися на з'їзді, скликаному після розпуску I Державної думи і в період спаду селянського руху, було питання про відшкодування землевласникам збитків від селянських погромів періоду «аграрної революції».

В офіційній термінології селянські виступи іменувалися як «аграрні заворушення»³. Нагадаємо, що лише в 1905 р. у Російській імперії було розгромлено близько 2 тис. поміщицьких маєтків, з них до 700 – в українських губерніях⁴. На II з'їзді Об'єднаного дворянства були присутні постраждалі від революції й селянського руху: представник дворянства Саратовської губернії Е. А. Ісєєв (пережив сім підпалів, дві спроби підпалів і змушений був самостійно охороняти свій маєток), представник Харківської губернії Д. М. Кованько (у погромі його маєтку брали участь більше ніж 100 осіб, але поки ще ніхто не був покараний), нижньогородський представник дворянства О. І. Зибін⁵. У придушенні революції та селянського руху взяли участь О. Б. Нейдгарт (шурин П. А. Столипіна, нижньогородський губернський предводитель дворянства), який у 1905–1906 рр. виявив жорстокість на посаді губернатора Катеринославської губернії, І. О. Звєгінцев (член Ради міністра внутрішніх справ), що в 1905 р. був командирований для припинення селянських заворушень до Курської, Орловської та Чернігівської губерній.

Як і на I з'їзді, учасники II з'їзду були занепокоєні проблемою протягнення дворянства й захисту його прав. 16 листопада 1906 р. були заслухані дві доповіді про забезпечення майнової безпеки. Доповідь Ради Об'єднаних дворянських товариств «Про заходи щодо забезпе-

¹ Барінова Е. П. Объединенное дворянство об актуальных вопросах развития России... – С. 728, 738.

² Объединенное дворянство... – С. 156, 160.

³ Там само. – С. 261.

⁴ Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – С. Пб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – Т. II. – С. 254; Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – С. 205.

⁵ Объединенное дворянство... – С. 219–220, 234–235.

чення особистої і майнової безпеки в селах»¹ підготував С. С. Бехтєєв, великий орловський землевласник, консерватор, член Ради Об'єднаних дворянських товариств.

У доповіді Ради була зроблена спроба визначити учасників погромного руху. За інформацією Міністерства внутрішніх справ, учасниками погромів були не лише малоземельні, а частіше багатоземельні, колишні державні селяни, які більше піддавалися революційній пропаганді. Ініціаторами погромів виступали навіть власники купованої землі. Доповідач зауважив співчуття інтелігенції («освічених верств») сільським погромам і протиставив йому «злостивий» настрій міщан, які вважають селян «розбещеними урядом ледарями, що об'їдають казну»².

Серйозної критики з боку учасників з'їзду зазнала судова система Російської імперії. На думку С. Бехтєєва, суди поблажливо ставилися до погромників: до відповідальності притягували незначний відсоток винних, а покарання встановлювали як за дрібні злочини (позбавлення свободи на кілька місяців, рідко – на рік, півтора). Наприклад, за повне знищення всього майна землевласника суд встановлював покарання не раніше ніж через рік. Ватажки погромів каралися не дуже суворо, а селяни – учасники погромів не несли громадянської майнової відповідальності й могли навіть зберегти щось із нагробованого³.

Ставлення держави до потерпілих поміщиків доповідач оцінив як неухвалене, спрямоване на захист інтересів казначейства. Постраждалим від погромів видавали незначні пільгові позики, які нагадували образливу благодійність. Державний банк закривав постраждалому сільськогосподарський кредит і вимагав погасити хлібну позику, яку було видано під розграбований чи знищений хліб. Вигідно продати маєток землевласник не міг, оскільки Селянський банк перш за все купував землі для потреб сусідніх селян і за низькою ціною. В умовах революції становище землевласників ставало безвихідним: з одного боку, їх витісняли з землі погромами й пожежами селяни, а з іншого – без урядової підтримки й засобів для відновлення господарства землевласник був вимушений здавати землю в оренду чи продавати її селянам або Селянському банку⁴.

¹ Объединенное дворянство... – С. 260–271.

² Там само. – С. 264–265, 268.

³ Там само. – С. 261–262, 269–270.

⁴ Там само. – С. 269–270.

Запобігти погромам, на думку Ради Об'єднаного дворянства, могла не землевлаштувальна політика, а введення суворих покарань призвідників і громадянської відповідальності для всіх учасників погромів шляхом примусового продажу їхнього майна, зокрема надільної землі¹. Відповідальність за відшкодування збитків постраждалим землевласникам пропонувалося покласти на державу, яка зможе стягнути ці кошти з учасників погромів².

Друга доповідь, підготовлена уповноваженим Саратовського дворянства і членом Ради, активним діячем Всеросійського союзу землевласників М. Павловим, головним завданням Об'єднаного дворянства проголосила захист інтересів дворянства, його станових і майнових прав, а саме маєткового дворянства, яке мешкало у своїх маєтках і вело власне господарство. Для подолання наслідків революції і економічної кризи дворянство повинне було вимагати повернення пограбованого майна, захисту від погромів і надання дешевих кредитів³.

17 листопада 1906 р. відбулося обговорення доповідей Ради й М. Павлова. Однією з центральних проблем дискусії був аналіз причин аграрного руху. Представник дворянства Саратовської губернії Е. Ісєєв, який сам постраждав від підпалів, виступив на захист селян, з думкою, яка відрізнялася від позиції Ради й М. Павлова. Погромницький рух він вважав результатом революційної пропаганди й потурання з боку уряду. Основними причинами революційного руху, на його думку, були ліберальна політика уряду, діяльність «третього елемента» земств, чиновників і самих земських діячів. Відповідальність за людські жертви й нанесені збитки від страйків і погромів він покладав на уряд⁴. Думку про революційну агітацію як причину селянських виступів підтримали представник курського дворянства, заступник голови Ради Об'єднаного дворянства князь М. Касаткін-Ростовський (він також акцентував увагу на бездіяльності суду), О. Кашкаров, сенатор, представник орловського дворянства М. Хвостов⁵.

І. Звєгінцев порівняв досвід відшкодування державою збитків за рахунок селян – учасників повстань у Полтавській і Харківській губерніях у 1902 р. з сучасним законодавством. Якщо у 1902 р. від-

¹ Объединенное дворянство... – С. 217, 237, 265, 268, 270.

² Там само. – С. 270.

³ Там само. – С. 273, 275–277.

⁴ Там само. – С. 220–221, 224.

⁵ Там само. – С. 229, 231, 233.

повідальність покладалася на общину, члени якої брали участь у погромах, то нині Державна рада визначила оціночні комісії як підмогу для судових справ, а застосування покарань лише до обвинувачених судом осіб¹.

Після завершення дискусії II з'їзд одногосно ухвалив пропозицію графа О. Бобринського: введення посиленої кримінальної відповідальності за аграрно-революційні злочини, покладення на державу відшкодування збитків землевласникам. Рада Об'єднаного дворянства повинна звернути увагу уряду на бездіяльність судової системи, руйнівну політику Селянського банку і зловживання свободою слова пресою революційного спрямування².

Обговорення проблеми відшкодування збитків землевласникам було продовжено на III з'їзді Об'єднаного дворянства 28 березня 1907 р. Граф О. Бобринський зазначив, що організація не отримала відповіді від голови Ради міністрів на своє звернення³. За змістом доповіді О. Зибіна «Про відповідальність держави за збитки, спричинені революційно-аграрними злочинами» висловилися Г. О. Щечков та Д. В. Хотяїнцев. Г. Щечков, побоюючись загострення відносин між дворянством і селянами у випадку притягнення селян до відшкодування збитків, запропонував покласти матеріальну відповідальність на уряд: зменшити борг у заставлених маєтках згідно з сумою завданих збитків. Д. В. Хотяїнцев, підтримуючи ідею покладення відповідальності на державу, наголосив на гуманності поміщиків, які через жалість будуть припиняти справи з відшкодування збитків із селян⁴.

Мовчазна позиція держави щодо вимог дворянства була компенсована зростанням цін на землю в операціях із зменшеними доплатами в 1906–1907 рр. Це «шахрайство державних масштабів» принесло поміщикам додатковий прибуток у 34 млн крб, з яких 25 млн заплатили «малоземельні» покупці. На думку А. М. Анфімова, держава дозволила поміщикам компенсувати частину збитків від селянських погромів⁵.

¹ Объединенное дворянство... – С. 236.

² Там само. – С. 237.

³ Там само. – С. 325.

⁴ Там само. – С. 325–326.

⁵ Анфимов А. М. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М. : Ин-т рос. ист., 2002. – С. 39, 41.

Отже, дворяни болісно переживали втрату свого панівного й привілейованого становища. Вони виступали за збереження звичного життєвого світу, як це було у XIX ст., а у всіх змінах і трансформаціях суспільства звинувачували владу. І з'їзд Об'єднаного дворянства у травні 1906 р. розробив програму землевлаштування і висловив свою політичну позицію в адресі на ім'я імператора. На II з'їзді дворянська еліта, покладаючи відповідальність за виникнення селянського руху на державу, одноголосно висунула вимогу відшкодування збитків від погромів поміщицьких маєтків. Ця консервативність, на думку сучасної російської дослідниці К. Барінової, була «захисною реакцією» менталітету дворянства на зміни¹. Висловлюючи стурбованість недостатністю економічних заходів для захисту свого землеволодіння, Об'єднане дворянство виступало за посилення репресивної політики щодо селянства. Позиція Об'єднаного дворянства підштовхувала уряд до боротьби з революційним рухом і водночас стала підґрунтям для визначення напрямів аграрної реформи.

3.5 Поміщики та селяни Наддніпрянщини в 1907 – на початку 1917 р.: формування нових суперечностей

Нові джерела конфліктів на селі після революції 1905–1907 р. сформувалися в процесі Столипінської аграрної реформи та в умовах Першої світової війни. Ця добре відома реформа виявила нові суперечності між поміщиками, селянами й державою, а також загострила соціальні конфлікти в самому селянському середовищі. Війна ж спричинила глибокі соціальні потрясіння для всіх верств суспільства, ще більше розхитавши нестабільну соціально-економічну систему імперії.

Для економіки Російської імперії період 1907–1917 рр. характеризується збільшенням диспропорції між промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Можливості для буржуазного аграрного прогресу, на думку радянського, а в подальшому російського

¹ Барінова Е. П. Влияние социальных изменений на эволюцию самосознания дворянства в начале XX в. / Е. П. Барінова // Социологический диагноз культуры российского общества второй половины XIX – начала XXI вв.: материалы всероссийской научной конференции. – С. Пб. : Интерсоцис, 2008. – С. 112.

дослідника І.Д. Ковальченка, були вичерпані, а історичною особливістю держави було співіснування двох шляхів буржуазно-аграрної еволюції (пруського й американського). Відсутність перемоги одного з них, як вважає дослідник, робила неминучими пряме зіткнення цих двох шляхів і сутички соціальних сил, які їх представляли¹. Основні конфлікти в цих соціальних потрясіннях розгорталися між поміщицтвом і селянством, однак дедалі відчутнішими ставали претензії селянства до влади.

У соціальній структурі суспільства Європейської Росії частка спадкового дворянства станом на 1913 р. залишалася такою ж, як і в 1897 р. – 1,5%, а частка селянства зменшилася з 85,9% у 1897 р. до 80,1% в 1913 р.² Населення українських губерній станом на 1913 р. збільшилося з 23,4 млн до 32,6 млн осіб. Сільське населення становило 27,682 млн осіб, з них землеробством було охоплено близько 25 млн осіб³. Загальна площа орних і неорних земель сільськогосподарського призначення в українських губерніях у 1913 р. розподілялася так: із 44,1 млн дес. надільні землі селян становили 20,1 млн дес., або 45,6% усього земельного фонду, приватним власникам належало 20,6 млн дес., або 46,7%, у власності держави та церкви перебувало майже 3,4 млн дес., або 7,7%⁴. Сільськогосподарське виробництво після революції 1905–1907 рр. завдяки збільшенню державної уваги та гарним врожаям увійшло в стадію загального піднесення.

Нового змісту у період 1907 – початку 1917 рр. почало набувати дворянське питання. Процеси мобілізації дворянського земельного фонду досягли свого піку під час революції 1905–1907 рр. З 1906 до 1910 рр. дворяни Російської імперії втратили 6563,3 тис. дес., а загалом у 1906–1916 рр. було продано близько 9 млн дес.⁵ Напередодні

¹ Ковальченко І.Д. Аграрное развитие России и революционный процесс / И.Д. Ковальченко // Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В.С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 248, 252.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2-х т. / Б.Н. Миронов. – С. Пб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 130.

³ Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. / редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії, 2004. – Вип. VII. – С. 10.

⁴ Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 45–46.

⁵ Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – С. 94–95, 117.

1917 р. дворянський земельний фонд становив трохи більше ніж половину дореформеного, а як стверджує С. Дубровський, – не більше 44 млн дес.¹ В українських губерніях протягом 1906–1916 рр., згідно з підрахунками В. Шевченка, дворяни втратили 1,9 млн дес. Загалом за період від скасування кріпосного права до початку Першої світової війни дворянство в межах України втратило не менше ніж 10 млн дес., або 52,6% свої земельної власності (у 1917 р. – 53,2)². На думку П. Теличука, ці втрати становили 48,5% землі³. Масштаби скорочення поміщицького землеволодіння протягом 1905–1917 рр., наполягає Н. Темірова, становили: у Катеринославській губернії – 42,2%, у Чернігівській – 35,7%, у Полтавській – 31,1%, у Київській – 30,5%, у Харківській – 22%⁴.

Поміщицьке землеволодіння (більш широке, ніж дворянське) у 1910 р. становило 12855,5 тис. дес. землі, з яких на Лівобережжя припадало 3150,5 тис. дес., на Правобережжя – 5188,2, Південь України – 4516,8 тис. дес.⁵ У 1917 р. його площа зменшилася до 12239 тис. дес.⁶, а власне дворянське, згідно з даними М. А. Рубача, у 1917 р. оцінювалося у 8,9 млн дес.⁷ Чисельність поміщиків (відповідно до матеріалів про їхні господарства) в Україні в 1917 р. становила 33,6 тис. осіб, що складало 0,8% господарств⁸. Як стверджує В. Качинський, у Наддніпрянщині налічувалося до 30 тис. великих і середніх поміщицьких господарств, що займали близько 20% всієї посівної площі України⁹. При цьому дослідники вказують на збільшення частки дрібномаєт-

¹ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград : Наука, 1973. – С. 200; Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 95, 119.

² Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В. М. Шевченко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. – С. 210, 212.

³ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – С. 58.

⁴ Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – С. 126.

⁵ Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 47–48.

⁶ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – С. 11.

⁷ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – С. 321.

⁸ Історія селянства Української РСР... – Т. 2. – С. 11; История Украинской ССР. В 10-ти т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 6. – С. 15.

⁹ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине / В. Качинский. – К. : Борьба, 1919. – С. 15; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. – С. 61.

них землевласників у 1916 р. до 79%, і саме вони, на думку Б. Миронова, трималися за землю до останнього¹. Середні землевласники, які виступали головними продавцями ґрунтів після революції 1905–1907 рр., на придбані кошти купували будинки в містах і жили, здаючи їх в оренду або на відсотки від капіталів, будували цукроварні, а деякі з них знову купували маєтки, але вже менші за площею². Великі землевласники мешкали в Петербурзі або за кордоном, особисто не пережили драми 1905 р., через що їхнє землеволодіння суттєвих змін не зазнало.

Шляхом купівлі землі до лав поміщицтва потрапляли представники інших соціальних груп – купців, міщан, іноземних колоністів. Землеволодіння внаслідок активізації земельного ринку втрачало становий характер, відбувалась еволюція поміщицтва, складовою якого були дворяни, в напрямі від стану до класу³. Поміщики, які втратили землю, поповнювали лави інтелігенції, чиновництва, військових. Втрачаючи юридично свої станові права, дворянство поступово зближувалося з іншими станами, платило податки й до 1917 р. з панівного стану перетворилося на «почесний клас»⁴.

Як і в дореволюційний період, зберігалися тенденція збільшення заборгованості поміщицьких маєтків і труднощі з кредитуванням. Протягом 1906–1915 рр. дослідники відзначають зростання масштабів застави поміщицьких маєтків: площа заставленої землі тоді збільшилася на 5%, її питома вага з 65 до 69%, сума позик зросла на 40%⁵. У цілому по Україні з 1894 до 1915 рр. заборгованість поміщицьких маєтків збільшилася в 3,3 рази. Найвищим зростання заборгованості було на Півдні України – у 3,6 рази, на Лівобережжі – у 3,1, на Правобережжі – в 3 рази. Відносна заборгованість протягом 1906–1915 рр. збільшилася з 58 до 62% і склала 1,2 млрд крб. Якщо раніше іпотека рятувала збиткові поміщицькі господарства, то після 1905 р. набула поширення нова тенденція застав і перезастав маєтків, щоб отримати кошти для виробничих потреб⁶. До речі, щорічно, аж до 1918 р., виплачував великий іпотечний борг за придбану землю Є. Чикаленко⁷.

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 96.

² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – С. 283–284.

³ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 60, 72.

⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 95.

⁵ Темірова Н. Р. Вказ. праця. – С. 100.

⁶ Там само. – С. 103, 107.

⁷ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 39, 258.

У 1908 р. загальна площа заставлених земель в Україні становила 13737 тис. дес., з яких 7178,8 тис. дес. (52,3 %) було заставлено в акціонерних і приватних земельних банках. У Дворянському банку було заставлено 5 млн дес. (36,4 %), у Селянському – 1,5 млн дес. (11,3 %). Усього станом на 1 січня 1909 р. в Україні під заставу землі було видано 800932,5 тис. крб. Найбільше коштів було видано на Півдні України (43,4% усіх позичок), друге місце посідає Правобережжя – 31,8% і, нарешті, Лівобережжя – 24,8%¹. Напередодні 1917 р. у заставі перебували дві третини приватновласницької землі (14,7 млн дес. з 20,5 млн дес.), під які банки видали позики на 1347 млн крб².

Неспроможність вчасно здійснювати платежі за відсотками змушувала поміщиків брати нові позики: нерідко 81 % отриманої суми йшов на компенсацію попередніх боргів³. Різноманітні пільги й відстрочки платежів тривали аж до 1908 р. Унаслідок російсько-японської війни й революції 1905–1907 рр. ресурси держбюджету вичерпалися, уряд з березня 1906 р. став видавати кредити не готівкою, а заставними листами 4,5% і 5% вартості (за бажанням клієнта). У 1910 р. усі справи Дворянського банку в українських губерніях були передані установам процвітаючого Селянського банку⁴. Випадки продажу маєтків дворян-боржників з торгів були рідкісним явищем: протягом 1906–1913 рр. у Російській імперії було продано лише 400 маєтків з 28 тис., які були під заставою, а в українських губерніях – кілька десятків⁵.

Значні труднощі для поміщицьких господарств створювала проблема забезпечення робочою силою. Нестача робочих рук в економіях на Правобережній Україні гостро стала відчутною під час Столипінської реформи, зокрема в 1911 р. Це пояснювалося кількома чинниками: по-перше, заможні селяни, які придбали багато землі, самі шукали батраків; по-друге, чимало малоземельних селян переселилися до Сибіру або пішли до великих міст; по-третє, попит на робочі руки збільшився унаслідок швидкого зростання плантацій цукрових

¹ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 67–68.

² История Украинской ССР... – Т. 6. – С. 15.

³ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С. 102.

⁴ Краснікова О.М. Вказ. праця. – С. 66.

⁵ Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – С. 325; Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С. 103.

буряків¹. Вирішити цю проблему землевласники намагалися шляхом залучення «чужих» робітників та використання сільськогосподарських машин. У Вінницькому повіті, згідно з даними предводителя дворянства графа Д. В. Гейдена, станом на 1910 р. парові молотарки були майже в кожному поміщицькому господарстві². Сільськогосподарська техніка дедалі більше витісняла найманих робітників і створювала нову напруженість для місцевих селян, більшість з яких жила за рахунок заробітків у сусідніх економіях. У роки Першої світової війни нестача робочих рук стала поширеним явищем для всіх поміщицьких господарств.

Однак, на відміну від дореволюційного періоду, тенденція зuboжіння поміщицьких господарств уже не була такою відчутною: після щедрих урожаїв 1909–1910 рр. по всій території Європейської Росії відбулося зміцнення фінансового й економічного становища маєтків. Максимальних показників досяг експорт зерна: надходження в дедалі більших обсягах іноземної валюти дало поштовх загальному економічному піднесенню 1910–1914 рр.³ Поміщицькі господарства адаптувалися до умов ринково-капіталістичного розвитку, на такому тлі дворянське (поміщицьке) питання поступово втрачало свою актуальність.

У селянському питанні в 1907 – на початку 1917 рр. також збереглося багато дореволюційних тенденцій. Їх аналіз розпочнемо з характеристики процесів селянської земельної мобілізації, які багато в чому були позитивними, але важкодоступними для селянства. Втрачені поміщиками в пореформену добу землі поступово переходили до селян. Протягом 1863–1914 рр. земельні володіння селян-власників, козаків, колоністів, сільських громад та селянських товариств збільшилися не менш як на 7,6 млн дес.⁴, а згідно з підрахунками П. Теличука, на понад 8 млн дес.⁵ Загалом селяни протягом

¹ Теличук П. П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. / П. П. Теличук // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 / отв. ред. А. М. Анфимов. – К. : Вища школа, 1979. – С. 243.

² Статистико-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. Доклад Винницкому уездному комитету по делам земского хозяйства Винницкого предводителя дворянства графа Д. В. Гейдена. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1910. – С. 10.

³ Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 31, 268.

⁴ Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. М. Шевченко. – К., 2011. – С. 27.

⁵ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 69.

1906–1914 рр. придбали 773801,3 дес. і на початку 1915 р. зосередили у своїх руках понад 3,9 млн дес. приватновласницької землі¹. За 1906–1914 рр. селянське землеволодіння щорічно збільшувалося на 200–220 тис. дес. Не менше ніж 70% усіх селянських купівель пройшло через Селянський поземельний банк². Основну частину його кредитів було надано індивідуальним землевласникам (81,7%), далі за кількістю позичок йшли товариства, що купували єдиним масивом поміщицькі землі (17,6%). Сільські громади використали всього 0,7% позичок, завдяки яким було куплено 437123 дес. (13,8%) усієї площі. Найчастіше по допомогу до Селянського банку зверталися мешканці Лівобережної України (видано 54749 позичок), дещо менше селян взяло кредити на Правобережжі (43459). Найменше позичок було видано на Півдні України (15474), де зберігалися порівняно низькі ціни на оренду³. Напередодні 1917 р. у володінні селян України знаходилося понад 28 млн дес., або 64% усієї земельної площі, а селянське землекористування, згідно з підрахунками В. Шевченка, у 1917 р. налічувало понад 30,6 млн дес., або 74,3% усього земельного фонду в Україні⁴.

У 1916 р. в Україні налічувалося близько 4 млн селянських господарств. Сільське населення в пореформений період збільшилося більше ніж удвічі, а загальна площа надільної землі залишилася та сама, через що радянська історична наука відзначала подвійне зменшення розміру середнього наділу на душу населення⁵. Розмір посівної площі одного селянського господарства, відповідно до сільськогосподарського перепису 1916 р., становив у середньому на Лівобережжі 3,9 дес., Правобережжі – 2,3 дес., а в губерніях Південної України – 6,9 дес.⁶ Основною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України, як і до революції 1905–1907 рр., залишалося малоземелля.

¹ Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.)... – С. 217.

² Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 53–54.

³ Краснікова О. М. Вказ. праця. – С. 67.

⁴ Див.: Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 54; Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. ... – С. 27.

⁵ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 8.

⁶ Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 195.

Згідно з прийнятою радянською історичною наукою стратифікацією селянства, яка базувалася на величині посіву або кількості коней (її автором виступає М. Рубач), у 1917 р. в Україні налічувалося 57,1 % селянських господарств, які вважалися бідняцькими, 29,9 % – середняцькими, 12,2 % – заможними («куркульськими»). 633 тис. селянських дворів не мали польового посіву, 625 тис. мали посів до однієї, а 657 тис. – до двох десятин. 1,8 млн селянських господарств не мали коней, а 1 млн – корів¹. Оскільки ресурсів поміщицького землеволодіння було недостатньо для задоволення земельних потреб селянства, другим об'єктом для селянської боротьби за землю радянська історична наука визначила сільську буржуазію, земельні лишки якої були зручно розташовані в кожному селі². До заможного селянства («куркульта») М. Рубачем були віднесені селянські господарства до 9 дес. і більше (для Степу – 12 дес. і більше, а для Правобережжя й Полісся – 6 дес. і більше). Заможним селянам, за його підрахунками, належало 34,6 % коней та 28,8 % селянського поголів'я великої рогатої худоби, а з реманенту – 2/3 дволемішних плугів і сівалок, 3/4 усіх жаток, половина молотарок і віялок, 60 % возів на залізному ході³. 20 % господарств селянської буржуазії з 60 % посівів зосереджувалося в Степу⁴. Відсутність інформації у літературі про масову боротьбу всередині селянства у 1917 р. М. Рубач пояснював «ігноруванням та замовчуванням» проблеми⁵.

Проблему соціального розшарування в середовищі селянства російський дослідник Б. Миронов вважає надуманою радянською історіографією, яка мала на меті передусім обґрунтувати економічні передумови Жовтневої революції 1917 р.⁶ На його погляд, найточнішим показником благополуччя господарства є прибуток на душу населення (селяни намагалися шукати додаткові заробітки за межами

¹ Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений... – С. 20; Історія селянства Української РСР... – Т. 2. – С. 11–12.

² Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції (по посіву, живому і мертвому інвентарю) / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України / за ред. К. Гуслистого та ін. – [Б. м.] : Вид-во АН УРСР, 1943. – Кн. 1. – С. 216.

³ Там само. – С. 220–222.

⁴ Там само. – С. 223.

⁵ Там само. – С. 217.

⁶ Миронов Б. Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860–1870-х годов / Б. Н. Миронов // Труды института российской истории / отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 2008. – Вып. 7. – С. 68.

свого господарства, особливо в промислових губерніях), також варто враховувати варіацію величини земельного наділу (не лише посівів, а й усїєї зручної землі – луків, лісів, парів тощо) і забезпечення кіньми як у часі, так і по регіонах. На його думку (тут він апелює до поглядів дореволюційних статистиків, зокрема П. О. Вихляєва), селянство, на відміну від інших станів, до самої революції 1917 р. у майновому та соціальному аспектах залишалося доволі однорідною масою й мало лише зародки так званого буржуазного розшарування¹.

Нових підходів до соціальної стратифікації селянства сучасна історична наука ще не виробила, хоча додаткові критерії для виокремлення соціальних страт запропонував запорізький дослідник О. М. Приймак (форма господарювання, зайняття сільськогосподарськими промислами, кількість членів сім'ї, використання найманої праці тощо)². Результатом його наукових пошуків стало виокремлення шести страт у селянському середовищі й аналіз співвідношення їх соціальної мобільності. На думку О. Приймака, у 1917 р. (порівняно з 1897 р.) відбулося збільшення чисельності куркульства (з 6 до 7%), заможного селянства (з 16 до 25%), сільської бідноти (з 27 до 29%) та сільського пролетаріату (з 12 до 19%). Відсоток «стійких середняків» залишився незмінним (14%), а «потенційних середняків» зменшився з 25% до 6%³.

Не була подолана в 1907 – на початку 1917 рр. і проблема перенаселення. Надлишкове населення села в Російській імперії збільшилося з 23,4 млн у 1901 р. до 32 млн осіб у 1913 р., що складало 52% та 56% від усїєї наявної кількості працівників на селі⁴. В українських губерніях до 1917 р., згідно з підрахунками М. Лещенка і П. Теличука, аграрне перенаселення складало близько 8 млн осіб⁵. Переселенська політика в роки Столипінської реформи деякою мірою сприяла відносному зменшенню частки сільського населення в Російській ім-

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 125–126, 128.

² Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. – С. 173.

³ Там само. – С. 185, 443.

⁴ Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – С. 371; Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 412.

⁵ Див.: Лещенко Н. Н. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине / Н. Н. Лещенко, П. П. Теличук // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни) / отв. ред. И. Д. Ковальченко. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1984. – С. 268.

перії з 65,49% у 1907 р. до 63,3% у 1912 р.¹ За 1906–1912 рр. з найбільш густонаселеного району – Лівобережної України – до Сибіру виїхало 483745 селян. Їхні землі діставалися односельцям. При цьому заможні селяни нерідко скуповували в майбутніх переселенців землі за 70, 50 і навіть 30 крб за десятину при нормальній продажній ціні 250–300 крб за десятину². Виїзд селянства з Правобережної України штучно стримувався владою для збереження «рівноваги» з польським населенням краю³. З усієї України протягом 1907–1912 рр. виїхало трохи більше ніж мільйон осіб, однак значна частина з них повернулася (1911 р. – 68,5%, 1912 р. – 50,7%)⁴. Не менше ніж один мільйон осіб з усієї України йшов на сільськогосподарські роботи напередодні Першої світової війни⁵. За ступенем участі в міграційному русі на Південь України перше місце посідали селяни Лівобережної України, друге – Правобережної і третє – Центрально-чорноземного району⁶. Частина населення йшла на роботу до міст, однак промисловість могла задіяти лише третину приросту населення. Безробітні селяни, які вирушили до міст і не знайшли там постійної роботи, становили загрозу для влади як потенційно «вибухонебезпечна маса»⁷.

Тимчасовий характер мало зменшення орендних цін після революції 1905–1907 рр. Уже після її завершення в умовах Столипінської аграрної реформи почалося повсюдне зростання орендної плати⁸. Порівняно з 1905 р. орендний фонд унаслідок зменшення поміщицького землеволодіння до 1917 р. теж скоротився і складав у межах Ро-

¹ Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. / отв. ред. В. К. Яцунский. – Минск : Наука и техника, 1964. – С. 491.

² Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час століпінської аграрної реформи / О. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 86.

³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – С. 122.

⁴ Історія селянства Української РСР... – Т. 1. – С. 496–497.

⁵ Див.: Лещенко Н. Н. Взаимоотношения между городом и деревней... – С. 268.

⁶ Бойко Я. В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая половина XIX – начало XX в.) / Я. В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 93.

⁷ Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – С. 117–118.

⁸ Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции) / А. М. Анфимов // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 160.

сійської імперії до 20 млн дес.¹ В Україні орендні відносини напередодні 1917 р. охоплювали 43,2% селянських господарств². 1247,7 тис. селянських господарств орендували 6268 тис. дес. землі, з них 3899 тис. у поміщиків. 467,4 тис. дворів здавали 2369 тис. дес., які становили внутрішньоселянську оренду³. Слаборозвиненими орендні відносини були на Правобережній Україні: у Київській губернії орендувало землю 14,9% селянських господарств (поміщики здавали в оренду цукровим заводам 250 тис. дес.), у Подільській – 9%. На Лівобережжі, зокрема у Полтавській губернії, була поширена продовольча оренда. Орендні ціни тут становили від 25 до 40 крб за десятину, які виправдовували себе лише при гарному врожаї. Через це заможним селянам було вигідніше землю здавати в оренду, аніж обробляти самим. З початком Першої світової війни відбулося деяке зменшення орендної плати, зокрема поширилася оренда з половини. У степових губерніях, де переважала підприємницька оренда, орендні відносини охоплювали 62,6% дворів: 570 тис. дворів орендували землю, 215 тис. її здавали. Заможні селяни виступали основним орендарем, а бідні селяни здавали 69,6% усього орендного фонду⁴. Як і в дореволюційний період (до 1905 р.), у питанні оренди практично нічого не змінилося, через що орендна проблема в розвитку подій 1917 р. відіграла не меншу роль у розгортанні селянської боротьби, ніж у 1905 р.⁵

Революція 1905–1907 рр. полегшила становище селян у справі оподаткування. Остаточна відміна з 1907 р. викупних платежів підвищила прибутковість селянських господарств. Однак полегшення прямого оподаткування супроводжувалося підвищенням непрямих податків, наприклад, за купівлю горілки селянство сплатило державі до 1913 р. до 700 млн крб⁶. Селяни Вінницького повіту, зокрема, щорічно споживали горілки на суму від 1,5 до 2 млн крб, витрача-

¹ Тюкавкин В. Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В. Г. Тюкавкин. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – С. 85.

² Рубач М. А. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України / за ред. К. Гуслистого та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1946. – Кн. 2. – С. 195.

³ Там само. – С. 196.

⁴ Там само. – С. 198–200.

⁵ Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – С. 169.

⁶ Там само. – С. 169.

ючи на неї у 6 разів більше коштів, ніж на сплату прямих податків¹. З січня 1906 р. було удвічі підвищено ставку поземельного податку (у Харківській губернії складав 9,5 к. з десятини, платили його надільні і усі приватновласницькі землі)². У 1912 р. земські збори (порівняно з 1901 р.) зросли удвічі – до 63,1 млн крб, а мирські збори, які йшли на громадські потреби, – до 51,1 млн крб (становили третину всіх селянських платежів)³. Через гостру потребу у фінансових засобах селяни ще до жнив продавали майбутній урожай⁴. У Вінницькому повіті станом на 1910 р., згідно з даними предводителя дворянства графа Д. Гейдена, лише 1/3 селянських дворів могла жити з прибутків від своєї землі, а 2/3 дворів потребували сторонніх заробітків, які вони знаходили в поміщицьких маєтках, на цукрових, винокурних та інших заводах⁵. Низький рівень грошових прибутків селянських господарств був особливо відчутним на тлі порівняно інтенсивнішого промислового розвитку. Згідно з підрахунками академіка С.Г. Струмиліна, середня річна заробітна плата робітника в 1909 р. складала 243,9 крб, а валовий прибуток селян на душу населення – менше ніж 100 крб⁶.

У роки Першої світової війни витрати селянства зросли: удвічі підвищилися державні податки, земські та мирські збори. Це призвело до селянських виступів 1915–1916 рр. проти дорожнечі⁷. Водночас в урядових документах, заявах хліботорговців, повідомленнях преси того часу набула поширення теза про збагачення сільського населення. Його джерелами вважалися: зменшення витрат на горілчані напої в умовах введеного владою «сухого закону»; надання продовольчого пайка сім'ям мобілізованих до війська; зростання цін на продовольчі товари й, відповідно, прибутків селян, які вони вкла-

¹ Статистико-экономический очерк Винницкого уезда... – С. 40–41.

² Карпачев М. Д. Финансовые повинности крестьян Воронежской губернии в конце XIX – начале XX вв. / М. Д. Карпачев // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X – XXI вв. / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М. ; Самара : Самарский университет, 2015. – С. 254.

³ Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи... – С. 492.

⁴ Реент О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок ... – С. 270.

⁵ Статистико-экономический очерк Винницкого уезда... – С. 8, 39.

⁶ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России... – С. 129.

⁷ Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – С. 45.

дали до ощадних кас¹. Дослідниками встановлено певне зростання прибутків селянства: на горілчані напої українські селяни могли витрачати близько 100 млн крб на рік, а допомога сім'ям мобілізованих до війська, складала кілька десятків млн крб². Внески селян до кредитних товариств у перший рік війни збільшилися в Російській імперії на 66,3 млн крб, або на 34,7 %, але були наслідком ліквідації мобілізованими до війська своїх господарств і мали тимчасовий характер³. Переповнення села грошовими коштами було зумовлене чинником відкладеного попиту, відмовою від витрат на розвиток господарства й нівелювалося великими масштабами інфляції. «Гроші у всіх... Але ніколи село так бідно не жило, як живе нині», – характеризувалася ситуація на селі в лютому 1917 р. у провінційній пресі⁴.

Проблеми селянського оподаткування були наслідком низької рентабельності селянських господарств, зумовленої натурально-споживчим характером господарювання та слабким зв'язком з ринком. Надмірне оподаткування посилювало пролетаризацію селянства, а з іншого боку – стримувало процеси накопичення капіталів і розвитку буржуазії⁵. Парадоксом селянської економіки, на думку сучасного російського дослідника М.Д. Карпачова, було отримання малоземельними господарствами прибутків у переважно грошовому вигляді, а більш заможними – у натуральному⁶. Джерела та література не містять інформації про різке погіршення становища з платежами селянства, як це було на початку ХХ ст., однак проблема оподаткування та платоспроможності селянських господарств у 1907–1917 рр. потребує нових пошуків та переосмислення.

Нові соціальні конфлікти в середовищі селянства започаткувала Столипінська аграрна реформа. Першим джерелом конфліктів на селі були протиріччя між прихильниками общини і тими, хто виходив з неї, але прагнув зберегти переваги її членства (школи, дороги,

¹ Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві... – С. 9.

² Там само. – С. 10.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Страхов В.В. К вопросу о доходах российского крестьянства в период Первой мировой войны / В.В. Страхов // Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X – XXI вв.: XXXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тезисы докладов и сообщений (Самара, 23–26 сентября 2014 г.) / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М.: ИСЛ РАН, 2014. – С. 119.

⁵ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 169–170.

⁶ Карпачев М. Д. Вказ. праця. – С. 266–267.

громадська каса тощо). Прихильниками общини, на думку запорізького дослідника О. Приймака, виступали середняки (2/5 населення), які господарювали переважно на власних та орендованих надільних землях і дбали про свої економічні інтереси – збереження внутрішньонадільної оренди. Заможні селяни (сільська буржуазія обробляла власні та орендовані землі) і бідняки (продавали власну робочу силу) втратили залежність від общини¹. Питання про вихід з общини вирішувалися на сільських сходах. Більшість селянства на сходах виступала проти виділення одноосібникам кращих і ближчих земель. «Сходи проходили бурхливо, селяни відмовляли відрубникам і хуторянам у видачі постанов сходів, чинили опір і «непокору» державній владі», – зазначав радянський дослідник А. В. Бондаревський². На Півдні України протягом 1906–1915 рр. добровільну згоду сільсько-го сходу на закріплення наділу в приватну власність отримали лише 28% селян, інші змушені були скористатися допомогою місцевої адміністрації. Найменшою частка примусово виділених з общини була в Херсонському повіті та материкових повітах Таврійської губернії (від 63% до 67%), а в Катеринославському та Олександрівському повіті вона складала 83%³.

Згідно з даними Ф. Лося, на Лівобережній Україні з общин вийшло 16% дворів, на Півдні – 42%, а на Правобережжі – 48%⁴. Кількість хуторів і відрубів станом на 1 січня 1915 р. становила на Київщині 7,8%, Полтавщині – 8,7%, Волині – 11,1%, Харківщині – 17,8%, Херсонщині – 18,4%, Катеринославщині – 26% від загальної кількості селянських дворів⁵. Найменше хуторів та відрубів було створено на Чернігівщині – 4,5% (3,9% згідно з даними О. Герасимен-

¹ Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 61–62.

² Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 99.

³ Приймак О. М. Соціальна трансформація... – С. 62.

⁴ Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. / отв. ред. С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 299.

⁵ Див.: Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 400.

ко) та Поділлі – 4,8%¹. Найінтенсивніше виділення на хутори і відруби відбувалося в степових губерніях. На Півдні України на землях общин було створено 204055 хуторів і відрубів, власникам яких належало 1,8 млн дес. землі, або 29,1% общинного земельного фонду в регіоні. 82,6% хуторів і відрубів знаходилися на закріплених у приватну власність наділах, решта – на землях подвірно-спадкових громад². Загалом хутірське і відрубне землеволодіння в Україні становило 3,8 млн дес., або 24,8% загальної площі селянського землекористування. На землях сільських громад було створено 440 тис. господарств (3,1 млн дес., або 83,6% усієї землі, що була під хутірськими й відрубними господарствами). На землях Селянського банку хутори й відруби займали 533 тис. дес., або 13,6%, на землях казни – майже 113 тис. дес., або 2,8% усього хутірсько-відрубного фонду³.

Щоб виселитися на хутір, селянин повинен був мати мінімальну ділянку розміром не менше 8–10 дес. на господарство, достатню кількість худоби, бути готовим вести багатопільне землеробство й прибуткове тваринництво, жити в невеликих сільських громадах⁴, чого не могла собі дозволити половина селянства Російської імперії⁵. На хутори й відруби йшли переважно заможніші селяни. Життєздатними виявлялися господарства, які мали від 30 до 40 дес. землі⁶. Більша частина – майже 3/4 хуторян – займалася лише землеробством. Серед відрубників таких було 57%. Інша чверть хуторян займалася й промислами, зокрема 11,4% винятково промислами. Хуторяни мали сильніші господарства, ніж у відрубників, а зручне розташування землі сприяло кращому забезпеченню худобою⁷. Однак велика заборгованість Селянському банку стримувала успішний розвиток господарств хуторян і відрубників. Ці конфлікти в селянському середовищі, пов'язані із землеволодінням і землекористуванням, виявлять себе з падінням самодержавства у 1917 р. та в умовах громадянської війни.

¹ Історія селянства Української РСР... – Т. 1. – С. 495; Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. ... канд. іст. наук / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – С. 15.

² Див.: Приймак О. М. Соціальна трансформація... – С. 62.

³ Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 41.

⁴ Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1912. – С. 212.

⁵ Дубровский С. М. Очерки русской революции... – С. 151.

⁶ Історія українського селянства... – Т. 1. – С. 393.

⁷ Дубровский С. М. «Столыпинская реформа». Капитализация сельского хозяйства в XX веке / С. М. Дубровский. – Ленинград: Прибой, 1925. – С. 149, 158, 176.

Столипінська реформа не внесла суттєвих змін у розвиток поміщицьких господарств¹, її основні заходи орієнтувалися на селянське середовище. Тут вона, на думку американського дослідника Д. Мейсі, досягла позитивних результатів, якими стали економічне піднесення села та відчутне зростання як особистої, так і громадської селянської ініціативи. На початку 1916 р. близько половини селянських сімей намагалися здобути допомогу уряду для реорганізації своїх господарств. З часом сама «аграрна проблема» стала зникати із заголовків газет і, здавалося, дедалі менше турбувала суспільну думку, втрачалася її актуальність у політичному та суспільному житті². Отже, унаслідок полегшення податкового тягаря, відміни кругової поруки, зрівняння в правах з іншими станами щодо вступу на державну службу, до вищих навчальних закладів, у духовне звання та до лав чернецтва (указ 5 жовтня 1906 р.) селянство стало швидко перетворюватися на «справжній клас»³.

Другий конфлікт у селянському середовищі зумовила напруженість у відносинах між молодшим і старшим поколіннями: старші концентрували у своїх руках право розпоряджатися приватною власністю⁴. В умовах Першої світової війни цей конфлікт поколінь трансформувався в нову систему цінностей, створених представниками молодшого покоління. З початком революційних подій 1917 р. молодь активно виходить на передній план у сільському житті.

Перша світова війна загострила невирішені раніше конфлікти. Згідно з характеристикою британського дослідника П. Гетрелла, «війна була більше, ніж політична й воєнна ... соціальна й екологічна катастрофа», яка призвела до загибелі людей, втрати капіталу, землі, самоповаги⁵.

Поміщики в роки Першої світової війни здобули нові джерела прибутків, пов'язані з воєнними поставками⁶, однак війна зумовила

¹ Ковальченко І. Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 12. – С. 63.

² Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 16.

³ Миронов Б. Н. Социальная история России... – Т. 1. – С. 123.

⁴ Гетрелл П. Экономическое и социальное развитие России в начале XX в. / П. Гетрелл // Реформы или революция? Россия 1861–1917: материалы международного коллоквиума историков / отв. ред. В. С. Дякин. – С. Пб. : Наука, 1992. – С. 184.

⁵ Там само. – С. 187.

⁶ Анфимов А. М. Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции) / А. М. Анфимов // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С. 166.

нові проблеми: нестачу робочих рук та розрив зв'язку сільського господарства з ринком (внутрішнім і зовнішнім)¹. Унаслідок мобілізації чоловіків до війська в поміщицьких маєтках стали працювати військовополонені, біженці, солдатські команди, продуктивність роботи яких була низькою і малоефективною. Станом на 1916 р. у сільському господарстві України, враховуючи бурякові плантації, згідно з даними Н. Шапошнікової, працювало не менше ніж 200 тис. військовополонених². Не мала працівників-чоловіків у 1917 р. третина селянських господарств³. Лише з Лівобережної України до війська було мобілізовано 955,3 тис. осіб⁴. Щоправда, уперше за десятиліття наймана праця здобула свою «цінність»: зникло безробіття серед сільськогосподарських робітників, а їхня заробітна плата зросла удвічі⁵.

Найвідчутніше на стан ринку реагували поміщицькі господарства. Є. Чикаленко, який власноручно господарював у Перешорах на Херсонщині, зазначив: «Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше та менше; крім того, раз у раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше необробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо чим їх косити, коли й людей поменшало, і сіножаток ніде не можна було придбати»⁶. За перші три роки війни посівна площа приватновласницьких земель скоротилася майже удвічі. Частка поміщицьких посівів у 1916 р. в Україні становила 18,6% усієї посівної площі (у Європейській Росії – 10,7%), однак їхня врожайність була вищою на 25–30%, ніж селянських. Не менше ніж половину всього хліба, який надходив в Укра-

¹ Дубровский С.М. Очерки русской революции... – С. 171–172; Лященко П.И. Экономические предпосылки 1917 года / П.И. Лященко // Аграрная революция. – М. : Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. – С. 37; Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции... – С. 15; Погребинский А.П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны / А.П. Погребинский // Исторические записки. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 31. – С. 41.

² Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Н.О. Шапошнікова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 32.

³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М. : АН СССР, 1954. – С. 130.

⁴ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – С. 16.

⁵ Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 188.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – С. 342.

їні на ринок, на думку П. Теличука, було вироблено в поміщицьких господарствах¹. Інші дослідники основним постачальником товарного хліба і загалом переважної частки в господарському виробництві вважають селянські господарства².

Скоротилася й селянська оренда, навіть на Полтавщині площа орендної землі зменшилася на 20–47%³. На Харківщині гостроту орендного питання пом'якшила мобілізація до війська: зменшився попит на землю, але це не призвело до зменшення орендної плати⁴. Загальна посівна площа порівняно з 1914 р. зменшилася на 21,3% і складала в 1917 р. 19 млн га. В основному скорочувалися посівні площі й валові збори основних продовольчих культур – пшениці, жита, цукрового буряка, льону. Для населення прифронтових губерній вводилися додаткові повинності: підводна повинність, оборонні роботи, реквізиції. Отже, війна посилила зубожіння селянства: кількість безпосівних і з посівом до 3 дес. господарств становила 61,5%. Не мали реманенту в Степовій Україні 35,6% господарств, на Лівобережжі – 45,4%, на Правобережжі – 54,4%, у Поліссі – 36,6%⁵. З початку війни і до березня 1917 р. до армії було реквізовано 2,6 млн коней, а близько 1,5–2 млн коней, придатних до потреб армії, ще залишалось в населення⁶. Протягом року (з 1916 до 1917) кількість коней зменшилася з 5477,2 тис. до 4226,6 тис.⁷. На 29% зменшилася кількість коней у селянських господарствах Херсонської губернії⁸.

Загальний занепад сільського господарства став особливо відчутним у 1916 р.: практично припинився експорт хліба й продовольчих продуктів (особливо постраждали південні губернії), загострилося продовольче становище, розпочалися збої в роботі залізничного транспорту⁹. Хлібний надлишок в українських губерніях у 1916 р.

¹ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 85–87.

² Див., напр.: Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией / А. Н. Челинцев. – М. : Новый агроном, 1928. – С. 12; Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни: навч. посіб. / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 59.

³ Див.: Історія українського селянства... – Т. 1. – С. 494.

⁴ Качинский В. Крестьянское движение... – С. 184–185, 188.

⁵ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР... – С. 131.

⁶ Шапошнікова Н. О. Вказ. праця. – С. 36.

⁷ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР... – С. 131.

⁸ Шапошнікова Н. О. Вказ. праця. – С. 37.

⁹ Погребинский А. П. Вказ. праця. – С. 45, 47–49.

перевищував 300 млн пудів. Однак потреба забезпечення армії, що постійно збільшувалася, продовольством зумовила в другій половині 1916 р. продовольчу кризу¹. Негативно на продовольче становище вплинула ліквідація російським урядом землеволодіння німецьких фермерів-колоністів, які змушені були розпродати свою техніку та майно й покинути Україну. Унаслідок чого в 1916 р. залишилися незасіяними близько 700 тис. дес., через що було втрачено щонайменше 50 млн пудів хліба².

Приховуванням продовольства село (поміщики, заможні селяни, хлібні торговці) реагувало на товарний голод та інфляцію. Через нестачу металу виробництво сільськогосподарських машин у 1915 р. задовольняло попит на них лише на 7%. На третьому році війни майже повністю зникли тканини, вироби із заліза, цукор, чай, тютюн, горілчані напої. Кількість грошових знаків в обігу з початку війни до 1917 р. збільшилася на 414%³. Основним підсумком цього періоду стала натуралізація господарства, згортання ринкових відносин держави із селянством. Село до лютого 1917 р. опинилося під дедалі зростаючим контролем держави, а його господарське життя порівняно більше піддавалося регламентації з боку державних органів управління⁴.

Під впливом війни в українському селі в 1914–1917 рр. тривали процеси трансформації системи цінностей. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ військового – «людини з рушницею», яка ставала для громади джерелом нової важливої інформації про події в оточуючому світі. Частина вихідців із селянства, які мали освіту, здобули на війні офіцерські чини, а в період громадянської війни очолювали селянські рухи. Відтак Перша світова війна, на думку Г. Ф. Турченко, осучаснювала, модернізувала українське селянство, долучала його до «специфічних, але все ж таки, цілком реальних стандартів ХХ ст.»⁵.

¹ Шапошнікова Н. О. Вказ. праця. – С. 45.

² Історія українського селянства... – Т. 1. – С. 475.

³ Шапошнікова Н. О. Вказ. праця. – С. 52, 55.

⁴ Шпекторенко І. В. Формування «надзвичайщини» у сільському господарстві України (1914 – лютий 1917 рр.) / І. В. Шпекторенко // Регіональне і загальне в історії: тези міжнарод. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ : Пороги, 1995. – С. 225.

⁵ Турченко Г. Ф. Південна Україна на злам епох... – С. 46.

Основні тенденції в розвитку сільськогосподарської галузі Російської імперії визначали відносини між поміщиками й селянами. Саме вони були основними власниками землі: їм належав 91 % введеного до сільськогосподарського обігу земельного фонду¹. Поміщицьке господарство багато в чому мало позитивний вплив на селянське, сприяючи поширенню вдосконаленого реманенту, сільськогосподарської техніки. Зокрема, Є. Чикаленко привчав до поліпшеного обробітку землі селян у Перешорах на Херсонщині: з обов'язковою сівозміною, поліпшеним насінням, використанням сільськогосподарських машин². Однак агротехнічні досягнення були доступні лише для заможних селян і задорогі для бідних. Ліквідація сервітутів позбавила селян випасів і зумовила занепад їхнього господарства й масове зубожіння³. Суть конфліктної ситуації між селянством і поміщицтвом визначила Н. Темірова: інтереси селянства вступали в гострий конфлікт з інтересами загального економічного розвитку. «З погляду економічного прогресу поміщицькі економії виступали провідниками нових методів господарювання. З погляду ж пересічного селянина ... руйнували звичний уклад господарського життя, нищили давні селянські права й привілеї», – констатувала дослідниця⁴. Основним недоліком, який визначав негаразди розвитку сільського господарства того часу, були не розміри землеволодіння, а застарілі методи господарювання, низький рівень продуктивності праці, ринкова вузькість сільського господарства⁵. Загальна технологічна відсталість Російської імперії, відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало «данником іноземних держав»⁶.

Підстави для «аграрної революції» визначали також регіональні й національні особливості землеволодіння та землекористування. Різкий контраст між масштабами поміщицького й селянського землеволодіння був характерний для Лівобережної України. Зокрема, на Чернігівщині поміщицьке землеволодіння займало всього 14,4 %

¹ Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 48.

² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – С. 180–182.

³ Темірова Н. Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 258–259.

⁴ Там само. – С. 259.

⁵ Там само. – С. 274.

⁶ Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 365.

орних земель, а 40% селянських господарств були малоземельними або взагалі не мали наділів¹. На Правобережній Україні, яка орієнтувалася на вирощування цукрових буряків (близько мільйона десятин були зайняті для потреб цукрової промисловості та зразкових господарств), переважали землевласники польські й російські. Біднота на Правобережжі становила 70,1%, а заможні селяни – близько 1/10 усієї кількості дворів². У Степовій Україні знаходилося більше ніж 5 млн дес. землі, а фінансових засобів для переселення сюди селян з решти регіонів або проведення землевлаштувальних робіт влада не мала³. Іншою особливістю Півдня України була наявність іноземного землеволодіння, зокрема, розміри німецького землеволодіння тут перевищували 2 млн дес. Напередодні Першої світової війни німцям у Таврійській губернії належало 23,5%, у Херсонській губернії – 18% від загальної приватновласницької земельної площі⁴. Німецьким колоністам на початку ХХ ст. належало 24,5% надільної землі. Їхні господарства були організовані за принципом подвірного землеволодіння, німці застосовували сільськогосподарські машини, розводили високопродуктивну худобу, раціонально вели господарство. Німецькі села були багатшими і впорядкованішими, ніж будь-які інші села в регіоні⁵. Міцні економічні позиції на Півдні України зберігали заможні селяни (саме серед них було багато колоністів), їхній відсоток був значно більшим, ніж у решті регіонів України. Станом на 1917 р. 9 і більше десятин землі мали 37,5% від загальної кількості селянських господарств. При цьому їм протистояв досить високий відсоток малоземельних: 19,1% усіх селянських господарств регіону в 1917 р. не мали посівної площі (по Україні таких господарств було 16,9%). Таке співіснування аграрної верхівки (поміщиків і колоністів) інших національних груп і переважно українських селянських низів регіону створювало передумови до переростання економічного конфлікту в національний⁶. Громадянський конфлікт, підґрунтя якого

¹ Еткіна І.І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні Лютневої революції 1917 р. / І.І. Еткіна // Український селянин. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 243.

² Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине... – С. 321; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції... – С. 139.

³ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине... – С. 321.

⁴ Див.: Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві... – С. 40.

⁵ Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – С. 22–23.

⁶ Там само. – С. 23.

сформувалося в 1915 р., особливо виявив себе в 1918 р., зокрема у відносинах німецьких землевласників з селянами в період Гетьманату¹ та наступні роки.

Численні конфлікти між поміщицтвом та селянством виявлялися в селянському русі. Як і в попередній період (1902–1907), мотивацію участі селян у виступах проти поміщиків, орендарів, своїх заможних односельців зумовлювали саме економічні чинники. Масштаби селянського руху в Україні після поразки революції були незначними. Радянські вчені розвиток селянського руху на цьому етапі аналізували в трьох напрямках: 1) боротьба проти поміщиків; 2) виступи проти влади, зокрема й проти Столипінської аграрної реформи; 3) «друга соціальна війна» на селі².

У 1907–1914 рр., згідно з підрахунками Ф. Лося та О. Михайлюка, в Україні відбулося 1973 селянські виступи, зокрема й 966 масових і 1007 індивідуальних (підпали економій і куркульських садіб, убивства і замах на убивства поміщиків, поліцейських, представників властей та інших)³. За формами боротьби селянські виступи розподілялися таким чином: 678 підпалів, 278 випадків випасів і потрав, 52 випадки порубок лісу, 25 випадків захоплення поміщицької власності, 20 селянських заворушень на ґрунті орендних відносин, 109 виступів сільськогосподарських робітників⁴. В умовах масштабних репресій індивідуальні акти боротьби стали переважати над масовими⁵. Серед масових форм селянського руху найбільшу питому вагу становили випаси й потрави, також мали місце страйки й заворушення сільськогосподарських робітників, виступи проти столипінського землевлаштування, сутички селян з поліцією⁶.

Основним районом страйкового руху залишалася Правобережна Україна, де відбулося 68 виступів сільськогосподарських робітників із загальної кількості 109. Найбільша кількість страйків припадала

¹ Шпекторенко І.В. До історії взаємин селянства Катеринославщини з німецькими землевласниками в часи Першої світової війни (1914–1918 рр.) / І.В. Шпекторенко // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція (Херсон, 21–24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 57–58.

² Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914... – С. 233.

³ Там само. – С. 232.

⁴ Там само. – С. 148, 155, 160, 164, 172.

⁵ Там само. – С. 231–232.

⁶ Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О.Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – С. 139.

на Подільську (28) та Київську (24) губернії. Перше місце за кількістю страйків на Лівобережжі посідала Полтавська губернія (24)¹. Найбільшою інтенсивністю позначалася антипоміщицька боротьба: 457 масових селянських виступів (47% їх загальної кількості), було спрямовано проти поміщиків². Однак розгромів поміщицьких маєтків у 1907–1910 рр. майже не було. Селяни чинили підпали в основному через небажання здати землю в оренду за вигідною для них ціною, зменшення платні сільськогосподарським робітникам тощо³. У зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи дослідники зауважують загострення соціальних конфліктів у селянському середовищі (посилення «другої соціальної війни» на селі): у 1907–1914 рр. в Україні відбулося 66 «антикуркульських» виступів (6,9% загальної кількості), 256 підпалів їхнього майна⁴. На Харківщині за 1908–1914 рр. встановлено 139 селянських виступів проти Столипінської реформи. У цей час з'являються нові форми селянського руху: гальмування землемірних робіт, розгроми та підпали садиб хуторян, залякування та вбивства відрубників, землемірів⁵. Досить напружені відносини склалися на селі між общинниками й відрубниками та хуторянами: побиття та залякування односельців, охочих вийти на відрубні ділянки, відбулося в липні 1909 р. у с. Царекостянтинівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії за участі волосного старшини й старости⁶. Кілька днів перешкоджали роботі землеміра мешканці с. Златоустівка Маріупольського повіту тієї ж губернії в липні 1909 р., які розігнали стражників, скликали незаконний сход, а озброєні кілками й вилами жінки ходили у цей час по селу⁷.

Найбільша кількість селянських виступів (масових та індивідуальних) припадає на 1907 р. (після 3 червня). З 1908 р. починається різке зменшення кількості масових селянських виступів (з 239 у 1907 р. до 147 у 1908 р., 58 у 1911 р.), у 1912 р. спостерігається певне зростання (до 138) і новий спад 1913–1914 рр. Порівнюючи період

¹ Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914... – С. 172.

² Там само. – С. 233.

³ Михайлюк О. Г. Вказ. праця. – С. 79.

⁴ Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914... – С. 233.

⁵ Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – С. 16.

⁶ Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г. Сборник документов / ред. А. В. Шапкарин. – М. ; Ленинград : Наука, 1966. – С. 165–166.

⁷ Там само. – С. 166–167.

1907–1910 рр. (644 масові і 789 індивідуальних виступів) і період 1911–1914 рр. (322 і 218 виступів)¹, падіння селянських заворушень радянські дослідники пояснювали «специфічністю умов сільського життя», працевлаштуванням значних мас сільськогосподарського пролетаріату й сільської бідноти в умовах промислового підйому². Найбільше масових селянських виступів у 1907–1914 рр. відбулося на Правобережній Україні – 523, на Лівобережній Україні – 368, а на Півдні України – всього 85 виступів. У 1913 і в перші сім місяців 1914 р. тут не було зареєстровано жодного виступу³.

При визначенні кількості селянських виступів у 1914–1917 рр. історики дотримуються різних підходів, через що, відповідно, існують різні статистичні дані. У «Нарисах історії Комуністичної партії України» наводиться цифра 161, у монографії О.Г. Михайлюка – понад 200, а в статті А.П. Дорохової – 349 виступів⁴. За новішими підрахунками, поданими в навчальному посібнику Б.Й. Заброварного та О.Г. Михайлюка, в Україні протягом 1914 – лютого 1917 р. відбулося 434 селянські виступи. На думку авторів, для території України це був незначний показник. Розподілилися вони таким чином: на Правобережну Україну припадає 237 виступів, на Лівобережжя – 156, на Південь – 41. Найбільшу питому вагу становили виступи проти великого поміщицького землеволодіння – 215 випадків у різних формах (розгроми поміщицьких економій, випаси, порубки, боротьба за сервітути, оренду, захоплення й пошкодження поміщицького майна, підпали маєтків). 179 (41,3 %) виступів мали антиурядовий характер (заворушення проти Столипінської аграрної реформи, сільськогосподарського перепису, дорожнечі, реквізицій). Проти сільської буржуазії зафіксовано 9 виступів (2%)⁵.

У роки війни з'явилися нові форми боротьби, не відомі в минулому: заворушення новобранців і мобілізованих, виступи на ґрунті дорожнечі, проти реквізицій та воєнно-окопних робіт тощо⁶. У Ки-

¹ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914... – С. 233–234.

² Михайлюк О.Г. Вказ. праця. – С. 139.

³ Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі 1907–1914... – С. 235.

⁴ Варгатюк П.Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції в Росії / П.Л. Варгатюк // Український історичний журнал. – 1984. – № 8. – С. 146.

⁵ Заброварний Б.Й. Вказ. праця. – С. 140–141.

⁶ Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А.П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 122; Михайлюк О.Г. Вказ. праця. – С. 139.

ївській губернії під час загальної мобілізації влітку 1914 р. було розгромлено й спалено 20 маєтків, завдяки чому губернія посіла перше місце не лише в Україні, а й в імперії¹. Усього на Правобережній Україні в цей період було розгромлено 32 економії, 18 винних крамниць, 32 приватні крамниці, 15 будинків заможних осіб². Жінки-солдатки у зв'язку з мобілізацією чоловіків до війська стали відігравати домінуючу роль в аграрному русі: нарівні з чоловіками брали участь у захопленні землі, потравах луків і сінокосів³. Найбільше селянських виступів зафіксовано на Правобережній Україні: сервітутне право, черезсмужжя зумовлювали гострі соціальні конфлікти між поміщиками й селянами⁴. На Півдні України в роки Першої світової війни селянські рухи не набули значного поширення через перевагу селян заможних та середнього достатку, а також досить високий рівень розвитку господарства завдяки гарним врожаям 1916–1917 рр.⁵

Розвиток виробничих сил в аграрному секторі Російської імперії гальмувала різка диспропорція в галузевій структурі сільського господарства: гіпертрофія зернового напрямку, значне оподаткування селянства, переважно промисловий характер протекціонізму⁶. Сільське господарство українських губерній мало експортно-орієнтовану зернову спеціалізацію: вивіз хліба за межі України в 1909–1913 рр. становив не менше ніж половину всього імперського експорту⁷. Найвищі врожаї у селянських господарствах на початку ХХ ст. збирали на Правобережній Україні. Однак українське село, особливо дрібні виробники сільськогосподарської продукції, не збагатилися внаслідок величезних експортних операцій. Більшість сільського населення залишалася відсталою й бідною, а прошарок заможних господарів був

¹ Беркевич А. Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. / А. Б. Беркевич // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – Т. 23. – С. 32.

² Заброварний Б. Й. Вказ. праця. – С. 87, 91.

³ Герасименко О. Участь жінок у селянському русі на Лівобережній Україні (1900–1917 рр.) / О. Герасименко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський. – Черкаси, 2007. – С. 254, 257.

⁴ Дорохова А. П. Вказ. праця. – С. 122–123.

⁵ Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох... – С. 45–46.

⁶ Китанина Т. М. Российская деревня в конце XIX – начале XX в.: инфраструктурное строительство и земские традиции / Т. М. Китанина // Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок. Материалы XXIX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / отв. ред. Л. В. Милов. – Орел: ОГУ, изд-во «Орловская правда», 2006. – С. 238.

⁷ Реент О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 117.

нечисленним. Село перебувало в кабалі в посередників – скупників хліба, шахрайство яких набуло неймовірних масштабів. Через відсутність дешевих кредитів, мережі елеваторів і зерносховищ зерновий експорт Російської імперії не був конкурентоспроможним¹. Вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва: за споживанням м'яса Російська імперія перебувала ледве не позаду більшої частини країн Європи й Америки².

Отже, унаслідок економічного піднесення та почасті реформування сільськогосподарської галузі в 1907–1914 рр. протистояння між поміщицтвом і селянством втратило свою гостроту й актуальність. Основна роль в економічному розвитку поступово переміщувалася до селянського господарства, яке здобувало силу завдяки земській допомозі, поширенню агрономії. Однак влада не вирішувала проблеми подолання бідності селянства, ліквідації загальної технологічної відсталості. Перша світова війна зірвала розпочату інтенсифікацію господарства, загострила зубожіння слабкого селянства, зумовила деградацію, а потім і руйнування сільського господарства. Село було постійно схоже на вулкан, який загрожував революційним вибухом. В умовах Першої світової війни сформувався цілий клубок суперечностей, складовою якого були не лише конфлікти між поміщиками й селянами, а й претензії останніх до держави, земств. Загостренню цих суперечностей сприяли й інші чинники: регіональні, національні, обставини воєнного часу, зокрема неоднозначна роль війська та біженців. З послабленням державної влади в 1917 р. ці чинники стануть визначальними в розвитку подій в Україні.

¹ Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок... – С. 109, 271, 274.

² Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції... – С. 15; Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок ... – С. 138.

РОЗДІЛ 4

КОНФРОНТАЦІЯ СЕЛЯН З ПОМІЩИКАМИ В 1917–1922 рр. ЯК АПОГЕЙ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

4.1 «Общинна революція», або війна селян з поміщиками в 1917 – на початку 1918 рр.: мотивація погромницької діяльності й рушійні сили

1917 р. розпочався новий, кульмінаційний етап у розвитку «аграрної революції». З падінням самодержавства і послабленням політичної влади в Російській державі різні політичні сили здобули вплив на селянство й використовували його у своїх інтересах, акцентуючи увагу на найбільш соціально-економічних проблемах. Невдоволення проти поміщицтва, яке роками накопичувалося в селянському середовищі, виявило себе у відомих раніше формах боротьби, які поступово радикалізувалися і перетворилися на характерний для 1905–1906 рр. погромницький рух, але в набагато більших і жорсткіших масштабах. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. між селянством і поміщицтвом фактично йшла війна.

Селянська поведінка в революційних подіях 1917 р. регулювалася обшинними традиціями, а сама община (групада) стала центром аграрних перетворень, через що період 1917–1918 рр. у російській історичній науці здобув назву «общинної революції». Найбільш відчутно вона виявилася в ліквідації поміщицького землеволодіння, яке відбувалося шляхом розгромів маєтків. Погромницький рух восени 1917 р. став (за оцінкою радянської історичної науки) кульмінацією «у розвитку класової боротьби» і водночас справжньою трагедією для Української революції. Радянська історіографія подавала селянський погромницький рух як «організовану конфіскацію поміщицьких маєтків»¹ або ж як виступи проти політики Тимчасового уряду чи Центральної ради. Керівну роль в організації селянської боротьби

¹ Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 53.

проти поміщиків вона відводила солдатам, які поверталися з фронту і нібито пропагували ідеї більшовизму¹. Сучасна українська історична наука² зробила спробу відійти від методологічних установок радянських істориків, але стара джерельна база недостатньо інформативна й не дає змоги зробити нові концептуальні висновки. Загальну характеристику селянського руху літа – осені 1917 р. та найбільш кульмінаційного погромницького руху на підставі нових архівних джерел подано в «Історії українського селянства»³. Роль військових як призвідників погромницького руху, мотивацію їхньої діяльності, стихійний і неконтрольований владою характер погромів у жовтні 1917 р. з виразним кримінальним відтінком розкриває кам'янець-подільський дослідник В. Лозовий⁴. Недослідженими проблемами залишаються характер відносин селянства й поміщицтва в період з Лютневої революції до жовтня 1917 р., мотивація селянської діяльності, роль сільської громади в умовах політизації суспільного життя. Спробуємо знайти відповідь на питання: які ж чинники спровокували селянську поведінку, анархію та безкарність у 1917 – на початку 1918 рр.?

Після Лютневої революції 1917 р. адміністративна влада на селі перейшла до нових органів – громадських, сільських, виконавчих комітетів, а центром політичного життя стали сільські сходи, точніше – сходки, зібрання. В умовах революції і громадянської війни ще радянські дослідники, зокрема В. Кабанов, пропонували розглядати діяльність сільських сходів у двох аспектах: як зібрання громадян і як орган селянського самоврядування⁵. Як орган селянського само-

¹ Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. / Н. І. Миронець // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 74; Сергійчук І. М. Преса Рад України як джерело вивчення здійснення ленінського Декрету про землю (листопад 1917 – березень 1918 р.) / І. М. Сергійчук // На захисті завоювань Великого Жовтня: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 46.

² Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) / І. Хміль, І. Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 53–76.

³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 534–535.

⁴ Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. – С. 217–227.

⁵ Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Исторические записки. – М. : Наука, 1984. – Т. 111. – С. 106.

врядування сільські сходи продовжували функціонувати із значно розширеними у 1917 р. повноваженнями, зазнавши певної еволюції в умовах громадянської війни, практично до середини 1920 р.¹ До Лютневої революції 1917 р. повноваження сільських сходів, згідно з «Положением о сельском состоянии» 1902 р., були спрямовані на вирішення переважно адміністративно-господарських питань (ст. 62 визначала 20 позицій). Серед найважливіших з них виступали: вибори сільської адміністрації, виключення з сільської громади та прийом нових її членів, призначення опікунів, сімейні розподіли, питання общинного користування землею, розподіл податків і натуральних повинностей та контроль над їх виконанням, мобілізація до війська, клопотання про вирішення громадських потреб². На сходах селяни делегувати своїх представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди, а також уповноважених для вирішення громадських, майнових питань.

Через сільські сходи (сходки) село долучалося до політичного життя³, а 1917 р. став часом бурхливої мітингової стихії. Сільські збори (сходки) у 1917 р., як пригадував поручик армії УНР, уродженець с. Глодоси Херсонської губернії М. Михайлик, скликалися дуже часто, хоча вже незабаром вони стали малолюдними⁴. В. Царенко, організатор перших виконкому й ревкому Островської волосної ради селянських депутатів на Київщині, уточнював, що сходки збиралися не менше як двічі на тиждень, селянам не загадували йти на них – вони

¹ Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917–1920 гг. / Н. А. Ковалева // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв. / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М. ; Брянск : РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. – С. 382–390; Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ : ПФ «Стандарт-Сервіс», 2012. – С. 112–119.

² Свод законов Российской империи. – С. Пб. : Госуд. типография, 1902. – Т. 9. Особое приложение. Положения о сельском состоянии. – С. 14–15.

³ Гавриленко С. В. Жовтень на селі / С. В. Гавриленко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. – С. 315.

⁴ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 1. – С. 11.

приходили добровільно. Участь у сільських сходках стали брати дедалі більше селян, зокрема жінки, які раніше не мали права голосу¹.

На сходках інтелігенція намагалася інформувати село про національний рух в Україні (с. Глодоси на Херсонщині), хоча селяни, природно, більше цікавилися «земельною справою»². Політичні події і питання власності на землю в 1917 р. обговорювалися на численних сходках у с. Стражгород Гайсинського повіту Подільської губернії, у с. Поташня Таганчанської волості Канівського повіту на Київщині та багатьох інших населених пунктах³. В. Царенко досить детально описав бурхливі обговорення на мітингах в Острові питання про землю: заклики партійних представників (есерів, меншовиків) почекаати до рішення Установчих зборів і бажання селян негайно отримати поміщицьку землю⁴.

Формуванню нового світогляду селянських мас, а також їхньої поведінки сприяли солдати-фронтовики, які побували в армії, або робітники підприємств промислових центрів, зокрема шахтарі, а ще – партійні агітатори⁵. Своїми ватажками після Лютневої революції 1917 р. селяни дуже часто обирали людей «бувалих», які побачили світ, мали певний політичний або життєвий досвід. Громаду в с. Перешори на Херсонщині, за спогадами вже згадуваного нами відомого громадського діяча, мецената й поміщика Є. Чикаленка, очолив фронтовик А. Куцопера, який до революції був поліцейським, до того ж глибоко аморальною та безсовісною людиною. Обираючи таких шахраїв, селяни сподівалися, що їх, «бувалих, на всі боки битих», поміщики не зможуть обманути. Також до сільських комітетів у 1917 р. входили або ж створювали їх фронтовики-дезертири⁶.

¹ Царенко В. П. За землю, за владу трудящих / В. П. Царенко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. – С. 345–346.

² Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Каліни. – 1934. – Ч. 7–8. – С. 21; Михайлик М. Вказ. праця. – С. 11.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / сост. И. В. Игрицкий. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – С. 114; Гавриленко С. В. Вказ. праця. – С. 315.

⁴ Царенко В. П. Вказ. праця. – С. 345–347.

⁵ Гавриленко С. В. Вказ. праця. – С. 314–317; 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1929. – С. 170; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 213–214.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – С. 370–371, 375; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 131, 213.

Узагальнення селянських поглядів щодо шляхів розв'язання аграрного питання в Україні, формування певної теоретичної позиції відбулося навесні – влітку 1917 р. на селянських з'їздах різних рівнів. На них самі селяни (а точніше, їх представники, сільська інтелігенція) досить виразно окреслили свої вимоги. Проаналізовані нами матеріали губернських та I Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.)¹ дають підстави стверджувати, що сформульовані на селянських з'їздах шляхи вирішення земельного питання в Україні мали абстрактний характер. Їхня політична та ідеологічна спрямованість не завжди була зрозумілою людям, далекою від реального життя села. Досить часто першими питаннями на селянських з'їздах стояли національно-політичні вимоги (припинення війни, встановлення політичного ладу в Україні, проголошення автономії), а вже потім вносилися пропозиції щодо вирішення земельного питання. У Наддніпрянщині соціально-економічна програма селянських з'їздів формувалася під ідейним впливом українських політичних партій, зокрема соціалістів-революціонерів, та була аналогічною до гасел загальноросійських демократичних сил, головними серед яких були ліквідація великої поміщицької земельної власності та безкоштовне зрівняльне наділення землею основної частини селянства².

На думку Є. Чикаленка, який з березня до жовтня 1917 р. мешкав у своєму маєтку в с. Перешори на Херсонщині (другий його маєток знаходився в с. Кононівці на Полтавщині), селянські з'їзди весни – літа 1917 р. створили оптимістичний настрій діячам Центральної Ради, які перебували в Києві і вважали, що «з'їзди ці виразно відбивають настрої мас». Насправді ж селянські маси залишалися національно несвідомими, керували ними «колишні урядники, жандарми, ще недавні хабарники та злодії»³. Саме цей контингент міг спритно зіграти на селянських інстинктах, обіцяючи безкоштовне наділення землею, панською худобою та реманентом, а наслідками такої демагогічної політики були зростання заколотів у селах та поширення анархії на

¹ Ковальова Н. А. Роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українського селянства у 1917 р. / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 102–108.

² Там само. – С. 106.

³ Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / підгот. Н. І. Миронець // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 133.

місцях¹. Як свідчать матеріали селянських з'їздів та періодичних видань, селяни не розуміли всіх тонкощів урядової політики (націоналізація чи соціалізація). Свої вимоги вони аргументували природним правом на землю: «... у народній уяві «земля Божа», а труд дає право на неї, головне, щоб дістати конкретний трудовий чи принаймні мінімальний наділ у користування»².

Інше джерело, яке дає змогу певною мірою простежити ознайомлення селянства з питаннями земельної реформи і його ставлення до поміщиків, – ухвали сільських сходів. Уже з весни 1917 р. органи земельної адміністрації Тимчасового уряду, а потім і Центральної Ради використовували сільські сходи для вивчення селянських настроїв, зокрема для розробки пропозицій з проведення земельної реформи для Установчих зборів. 28 травня 1917 р. Бугаєвський волосний сход Ізюмського повіту Харківської губернії за участі 406 осіб висловив своє бачення вирішення земельного питання, багато в чому співзвучне з позицією Тимчасового уряду: перехід приватновласницької, церковної та монастирської землі без викупу в користування безземельних та малоземельних селян із затвердженням цього питання Установчими зборами³. Детальну характеристику селянських поглядів на земельну реформу містять ухвали сільських сходів Харківської губернії, зроблені у вересні – жовтні 1917 р., які зберігаються у Ф. 1326 ЦДАВОВУ. У цілому ухвали сільських сходів мають досить типовий зміст: у першу чергу проголошувалося скасування викупу за землю та її перехід у всенародну власність, потім обговорювалися проблеми черезсмузжя та умови наділення землею (стать, вік, використання власної праці)⁴. Деякі сільські громади свої ухвали оформлювали як «Протокол проекта земельной реформы селения / общества»⁵.

Особливо виокремлюються ухвали громад колишніх поміщицьких селян. Царівська та Михайлівська громади Ново-Айдарської волості Старобільського повіту Харківської губернії на сходах 15 жовтня

¹ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2. – С. 256.

² Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / І. Витанович // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 21.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 33.

⁴ Там само. – Арк. 31, 39, 73–102.

⁵ Там само. – Арк. 82, 84.

1917 р. визнали право поміщиків на користування землею нарівні з трудовим народом (інші громади не вважали землевласників суб'єктами наділення землею). Водночас громади колишніх поміщицьких селян (вищеназвані Царівська, Михайлівська, а також Венделівська) виступали за відновлення общинного землекористування та перехід до общини хуторян і відрубників, а також безкоштовну передачу їй відрубної землі¹.

Ці ухвали сільських сходів Харківської губернії у жовтні 1917 р. ініціювалися повітовими земельними управами, які збирали матеріали для проведення Тимчасовим урядом земельної реформи, і не є елементами організованої селянської боротьби за конфіскацію землі, як подавала радянська історична наука і трапляється в деяких сучасних працях². Робота з вивчення настроїв та проблем, які виникали на місцях, велася й в інших губерніях. 12 жовтня 1917 р. Київський губернський земельний комітет повідомляв Київський повітовий земельний комітет про підготовку плану організації анкети й спеціального обстеження по всій губернії, до завершення якого просив зачекати з проведенням анкетування в селах (одним з пунктів анкети було ставлення населення до викупу за землю)³. У Чернігівській губернії за своєю анкетною планувалося опитати чверть сіл⁴. Обговорення земельного питання на сільських сходах і зібраннях було зумовлене політичними чинниками, а ухвали сходів зумовлювалися передусім селянським прагматизмом. Здобуття землі без викупу та полегшення у справі сплати податків були основними бажаннями селянства того часу⁵. Жодного селянського наказу, який містив би побажання чи згоду на викуп поміщицької та інших нетрудових земель, дослідниками не виявлено⁶.

Суспільно-політична ситуація зумовила наростання й розвиток селянського руху в українських губерніях. Найдетальнішу періодиза-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 107, 111, 113.

² Див.: Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 87–88.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1, 5–6.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1414. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2.

⁵ Революційне минуле Старобільщини / укл. В. О. Щепетильников. – [Старобільськ] : Видання окр. ювіл. комісії, 1927. – С. 10.

⁶ Луцкий Е. А. Крестьянские указы 1917 г. о земле / Е. А. Луцкий // Источниковедение истории советского общества / отв. ред. Д. А. Чугаев. – М. : Наука, 1968. – Вып. II. – С. 145.

цію (п'ять етапів) розвитку селянської боротьби в 1917 р. («аграрної революції») розробив М. Рубач:

1) березень – травень – боротьба за поліпшення орендних умов, використання «порожніх» земель і передача їх селянам;

2) травень – червень, частково липень – перерозподіл аграрного фонду в селянському середовищі шляхом вилучення орендних ділянок у заможних селян, початок боротьби з відрубниками, а також за врожай із землевласниками;

3) липень – серпень, частково вересень – встановлення примусової оренди земель поміщиків та заможних селян за низькими цінами, продовження боротьби за врожай;

4) вересень – жовтень – період відкритого захоплення поміщицьких земель;

5) після Жовтневої революції – захоплення поміщицьких економій, живого і мертвого реманенту та їх розподіл¹.

Форми селянських виступів навесні 1917 р., на думку очевидців подій та дослідників, мали здебільшого мирний характер: потрава посівів, лук і пасовиськ, вирубка лісу, заборона власникам продажу лісу, землі, худоби, обкладання податками, вимоги щодо перерозподілу орендних земель, здача в оренду більшості землі (на Правобережжі форми селянської боротьби були дещо гостріші)². Однак навіть ті випадки прямого захоплення поміщицької землі й лісу, які траплялися в травні – червні 1917 р., мали мирний характер і не супроводжувалися погромами³. Із загостренням селянської боротьби у липні – серпні 1917 р. набули поширення такі форми селянського руху, як примусова оренда, захоплення поміщицьких маєтків, землі, реманенту, врожаю. Вони охопили території Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, частково Чернігівської губерній⁴.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. аграрний рух, згідно з оцінками дослідників 1920-х рр. В. Качинського та М. Руба-

¹ Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Летопись революции. – 1927. – № 5–6. – С. 20–21.

² 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 10; Жолдак І. П. Боротьба за встановлення радянської влади на селі / І. П. Жолдак // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / відп. ред. П. В. Козирьов. – Суми : Обл. вид-во, 1958. – С. 60; Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні... – С. 55, 59–60.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 10, 12.

⁴ Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні... – С. 64.

ча, перетворився на «аграрну революцію» – селяни розпочали пряме захоплення поміщицької землі¹. Основною формою селянського руху восени 1917 р. стала боротьба за ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння: селянські погроми охопили Правобережжя, а в жовтні – Лівобережжя та Південь України². Захоплюючи і знищуючи поміщицькі маєтки, селяни у вересні – жовтні перейшли в стан «війни з найближчим поміщиком»³. Найскладнішим періодом у відносинах селянства з поміщицтвом стала пізня осінь 1917 – початок 1918 рр. Отже, форми селянського руху в другій половині 1917 р. еволюціонували від поміркованих (сходки-мітинги, моральний тиск на землевласника для відмови від землі) до радикальних (погроми, підпали, пограбування майна, тюремне ув'язнення землевласників і навіть їх убивство)⁴.

Яких масштабів набрав селянський рух у першій половині 1917 р., нині встановити досить складно. Згідно з даними Головного управління у справах міліції Тимчасового уряду, протягом березня – вересня 1917 р. у дев'яти українських губерніях відбувся 571 селянський виступ (див. додаток А).

Лідером серед регіонів стало Лівобережжя, де відбулося 248 виступів, друге місце посіло Правобережжя – 207 виступів, останнє – Південна Україна, де селянський рух був удвічі слабший (116 виступів). Серед губерній перше місце здобула Полтавщина, де було зафіксовано 107 селянських виступів, друге посіла Харківська губернія (83), третє – Подільська (73), за нею – Київська (72). Найменш інтенсивним селянський рух був у степових губерніях (у Таврійській було зафіксовано лише 27 виступів).

Інша таблиця (див. додаток Б) дає певне уявлення про форми селянської боротьби: перше місце посіло захоплення маєтків (121), друге (враховуючи, що інші дії включають дуже широкий комплекс вчинків, які важко систематизувати й узагальнити) – захоплення луків та сінокосів (86), третє – зняття з робіт робітників і військовопозбавлених (66), четверте – захоплення лісів та врожаю (по 40). Селянський

¹ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. – С. 7; Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 51.

² Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні... – С. 69–71.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 12–13.

⁴ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 112, 116–117, 137–138; Царенко В. П. Вказ. праця. – С. 350.

рух мав економічний характер і був спрямований на поліпшення становища селянського господарства за рахунок поміщицького, і це відбувалося досить мирним шляхом. Доповнюючи статистику Тимчасового уряду, потрібно також зауважити 97 селянських виступів у першій половині жовтня 1917 р. Загальна кількість офіційно задокументованих органами влади селянських виступів у березні – жовтні 1917 р. становила 668¹.

Радянська історична наука в 1950–1980-х рр. інтенсивно досліджувала розвиток селянського руху 1917 р.² Проблема вивчалася переважно з погляду її суспільно-політичної значущості, спрямованої на виявлення якомога більшої революційної активності селянських мас. Через це поза увагою науковців залишалися методика підрахунку (на цьому завданні ще в 1977 р. наголошував Ю. М. Гамрецький)³, критерії селянської боротьби, мотивація погромницької діяльності. Узагальнені результати дослідження селянського руху станом на початок 1980-х рр. подає таблиця, наведена в додатку В.

Указуючи на різкий контраст між кількістю селянських виступів у різних регіонах, О. Д. Малявський зауважує, що ця таблиця відображає не динаміку розвитку селянського руху, а стан його вивченості науковцями⁴. Найбільша кількість селянських виступів була виявлена Н. І. Миронець на Поділлі: 1177 селянських виступів з березня до жовтня, з яких 507 припали на вересень – жовтень⁵. У п'ять разів перевищили дані Тимчасового уряду на Київщині підрахунки С. Х. Каган: у губернії відбулося з березня до грудня 640 селянських виступів, зокрема 334 виступи з березня до вересня⁶. У 3,4 рази зменшені показники селянських виступів, на думку сучасного кам'янець-по-

¹ Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Історіографічні дослідження в Українській РСР / відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1968. – Вип. 1. – С. 63.

² Див.: Гамрецький Ю. М. Вказ. праця. – С. 56–75.

³ Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія / гол. ред. А. Г. Шевелєв. – К. : Наук. думка, 1977. – Вип. 3. – С. 105.

⁴ Малявський А. Д. Крестьянское движение в России в 1917 г. Март – октябрь / А. Д. Малявский. – М. : Наука, 1982. – С. 378.

⁵ Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. / Н. І. Миронець // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 78.

⁶ Каган С. Х. Селянський рух на Київщині у вересні – грудні 1917 р. / С. Х. Каган // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні / відп. ред. О. К. Касименко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 183, 185, 187–188, 196, 199.

дільського дослідника Ю. А. Хоптяра, на Лівобережній Україні. Загалом, згідно з його підрахунками, з березня 1917 р. до січня 1918 р. там відбувся 1371 селянський виступ: у Полтавській губернії – 676, у Харківській – 687, у Чернігівській – 368¹.

Проблема вивчення інтенсивності селянського руху досить складна й багатогранна, вимагає дослідження комплексу чинників та праці цілих дослідницьких колективів у різних регіонах. Для її розв'язання вважаємо доцільним наголосити на потребі врахування тривалої відсутності більшовицького чинника в українському селі, нез'ясованості площі захопленої селянами землі поміщицьких економій² та ненасильницької тактики діяльності українських політичних партій. На селянських з'їздах усіх рівнів, які протягом квітня – червня 1917 р. відбувалися в Україні (повітових, губернських та Всеукраїнському селянському з'їзді), ухвалювали резолюції про неприпустимість самовільних захоплень землі й лісу³.

Підтвердження мирної селянської поведінки, відсутності форм відкритої боротьби знаходимо в дослідженнях 1920 – початку 1930-х рр. та спогадах сучасників. На легальності селянської боротьби з поміщиками навесні – влітку 1917 р. наголошував Я. Яковлев⁴. На його думку, вичікувальна позиція селян зумовлювалася довірою до влади, очікуванням законного вирішення аграрного питання: «Селяни проти поміщиків, але не проти Тимчасового уряду»⁵. Увагу на вичікувальну та пасивну поведінку селянства Харківщини, Чернігівщини, Київщини, Полтавщини звертали дослідники 1920-х рр. та сучасник тих подій – Чернігівський губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко⁶. В. Лобахін, досліджуючи ситуацію в селах

¹ Хоптяр Ю. А. Вказ. праця. – С. 53, 134.

² Малявський А. Д. Вказ. праця. – С. 99.

³ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: документи і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 238, 261, 269, 331–332, 350, 410.

⁴ Яковлев Я. А. Крестьянская война 1917 года / Я. А. Яковлев // Аграрная революция. В 4-х т. / под. ред. В. П. Милютин. – М. : Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. – С. 83.

⁵ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 9.

⁶ Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 200, 202, 217; Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине 1917–1927. – [Б. м.], 1927. – С. 18; Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині / В. Щербаков // Літопись революції. – 1927. – № 5–6. – С. 300; Ірзізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині / А. Ірзізов // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 25; Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. – Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя

Харківської губернії, мирний розвиток революції на селі пояснював обезлюдненням села через мобілізації до війська, відсутністю зв'язку з робітничим класом, очікуванням землі від нової влади та впливом «куркульства» на селянські настрої. Суттєву роботу серед селянства в цей час проводили земські діячі, члени повітових громадських комітетів, які сприяли дотриманню законності на місцях¹. А. Іргізов, аналізуючи розвиток селянського руху на Київщині, відзначив зосередження уваги на вирішенні національного питання українськими партіями, які таким чином відволікали селянство від соціальної боротьби, а також стримуючу роль українських політичних партій та з'їздів – недопущення ними селянських виступів проти поміщиків². За порозуміння з поміщиками й мирне вирішення земельного питання агітували серед селян і представники меншовиків³. Стримуючим чинником для селян була також пам'ять про криваві репресії проти учасників аграрних виступів 1905 р.⁴

Джерела та історична література дають підстави виокремити такі три етапи в розвитку селянської поведінки в 1917–1918 рр.: 1) березень – вересень 1917 р. – «легальна» селянська боротьба; 2) кінець вересня 1917 – лютий 1918 р. – селянська війна з поміщиками, поширення погромницьких дій; 3) березень – квітень 1918 р. – пошук компромісів селян з поміщиками, початок повернення поміщицької власності.

Після Лютневої революції в умовах господарської розрухи та зростаючої напруженості у відносинах із селянством більшість поміщиків продовжувала вести своє господарство. Тимчасовий уряд постановою від 11 квітня 1917 р. закликав «сільських господарів» продовжувати засівати свої поля, зобов'язуючи їх забезпечувати армію і тил продовольством⁵. У дореволюційний період у своїх маєт-

Жовтн. революції, 1927. – С. 20, 31; Революційне минуле Старобільщини... – С. 9; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – С. 172.

¹ Лобахін В. Лютий по селах Харківщини / В. Лобахін // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 58–59.

² Іргізов А. Вказ. праця. – С. 25.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 111, 198.

⁴ Боротьба за Жовтень на Прилуччині... – С. 20; Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині / В. К. Щербаков. – Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. – С. 20.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

ках, згідно з даними анкетного опитування ЦСУ УСРР, проведеного на початку 1922 р., проживали 39% поміщиків¹. Розвиток ситуації на місцях після лютого 1917 р. багато в чому визначався особистими відносинами поміщиків з селянами та ступенем їхньої залученості до господарської діяльності й селянського життя. Зокрема, завдяки доброзичливому ставленню до селянства Є. Чикаленка (набагато раніше він продав селянам 500 дес. землі в с. Перешорах на Херсонщині та 700 дес. у с. Кононівці на Полтавщині) і підтримці їхньої господарської діяльності жоден з його маєтків як під час революції 1905 р., так і в 1917 р. не постраждав. Він вів зразкове господарство площею 100 дес. і був «великоземельним сусідом» для селян². Мешкаючи у своєму маєтку в с. Перешори з березня до жовтня 1917 р., Є. Чикаленко особисто міг спостерігати драму руйнування старого соціального укладу. Уже у квітні 1917 р. селяни Херсонщини почали грабувати маєтки та ділити землі поміщиків³, однак, попри підбурювання фронтовиків-дезертирів, ніякої шкоди господарству Є. Чикаленка не робили⁴. Господарювати на селі у 1917 р. було «безмірно тяжче, як за попередніх років»: гостро відчувалася нестача робочих рук та тяглової худоби. В економії працювали майже винятково хлопчачки, які «робили коли хотіли і що хотіли». Через господарську розруху та соціальну нестабільність Є. Чикаленко став розпродувати своє господарство, хоча цьому й перешкоджав волосний комісар. Є. Чикаленко продав хліб по встановленій ціні, коней, худобу, залишивши лише породистих тварин для розведення⁵. Інші поміщики теж вважали за доцільне розпродати своє майно. Наприклад, поміщик Парамонов у містечку Варварівка Миколаївського повіту Херсонської губернії, відповідно до спогадів робітника А. І. Видайка, влітку 1917 р. розпродав землю селянам і виїхав з маєтку⁶. Ватажок більшовицького осередку в Глodosах на Херсонщині М. Остапенко згадує, що поміщики спокійно мешкали у своїх маєтках і розпродавали майно, а Єлисаветград-

¹ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УСРР, 1924. – С. 28.

² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – С. 273, 276.

³ Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком... – С. 127, 129.

⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – С. 372.

⁵ Там само. – С. 372–373; Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2. – С. 252, 254.

⁶ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 197–198.

ський повітовий начальник оберігав їхній спокій¹. Продавали свої землю, зерно, реманент, будівлі великі поміщики Новомосковського повіту Катеринославської губернії Делімарська, Синельников, Борзенко, Парфентьев і Хреников².

Інша частина поміщиків відразу після Лютневої революції 1917 р. переїхала до міст, де було спокійніше. У дореволюційний період у своїх маєтках постійно були відсутні, згідно з даними анкетного опитування 1922 р., 25% поміщиків³. Після Лютневої революції ця частка землевласників зросла. У Дніпровському повіті Таврійської губернії, як згадував селянин К. А. Москаленко, поміщики відсиджувалися в містах. Вирішенням земельних питань керував Олешківський повітовий земельний комітет на чолі з есером П. Бондарем, а поміщицькими маєтками управляли 38 робітничих комітетів⁴.

Політичної підтримки з боку держави після Лютневої революції 1917 р. поміщичество не мало. Праві партії припинили своє існування практично відразу після падіння самодержавства. Частина їхніх членів перейшла до партії народної свободи. Інші взяли активну участь у створенні нової організації – Всеросійського союзу земельних власників, заснованого 19 травня в Москві на з'їзді земельних власників 31 губернії⁵. На Полтавщині 25 квітня 1917 р. з ініціативи поміщика Костянтиноградського повіту, члена Державної думи Михайла Коваленка був заснований Союз хліборобів-власників. Він визнавав відчуження землі за справедливий викуп і виступав проти насильницького захоплення землі⁶. До Союзу вступило багато поміщиків, заможних селян і козаків, дискримінованих Центральною Радою⁷. Наприкінці червня 1917 р. був скликаний губернський установчий з'їзд Союзу земельних влас-

¹ Остапенко. Борьба с самостийниками в Глосссах / Остапенко // Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск : Зиновьевская окружная Октябрьская комиссия, 1927. – С. 28.

² Кордон М. В. Ради селянських депутатів і аграрний рух на Півдні України в березні 1917 – березні 1918 рр. (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній): дис. ... канд. іст. наук / М. В. Кордон. – К., 1974. – С. 92.

³ Якиманский В. А. Вказ. праця. – С. 28.

⁴ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 207–208.

⁵ Вестник Временного правительства. – 1917. – № 60. – 21 мая.

⁶ Вестник Временного правительства. – 1917. – № 41. – 27 апреля.

⁷ Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. / В. Верига. – Рівне : Рівненська друкарня, 2005. – Т. 1. – С. 69.

ників у Чернігові, який став залучати заможних селян¹. У червні в Одесі на з'їзді земельних власників виник Союз земельних власників Херсонської і Бессарабської губерній². 2 серпня у Вінниці був створений «Союз хліборобів Вінницького і Ямпільського повітів», який представляв інтереси польських землевласників Поділля³. Осередки Союзу хліборобів-власників були створені в Харківській губернії (Лебединський повіт), на Київщині (Сквирський повіт), Херсонщині (Олександрійський повіт)⁴. Дані про чисельність цих організацій досить приблизні: Новгород-Сіверське відділення налічувало більше 3 тис. осіб, Полтавське – 2,5 тис. осіб, Катеринославський і Одеський союзи – по 500 осіб у кожному⁵. Загалом по Україні організація налічувала близько 100–150 тис. осіб⁶.

Під час проведення агітації члени Союзу хліборобів-власників нерідко зазнавали фізичного насильства з боку селянства, арештів, про що надходила інформація з Полтавської та Чернігівської губерній⁷. У Полтавському повіті станом на початок липня 1917 р. було вчинено насильство над двома представниками партії: у с. Прохорівка Абазівської волості селяни побили Л. Кривенка за заклик вступати до партії хліборобів, а у с. Решетилівці заарештували місцевого нотаріуса В. Грекова⁸. У Костянтиноградському повіті був побитий (в основному жінками) і заарештований козак Лисокобилка, у с. Мочухи Полтавського повіту натовп на чолі з представником Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів заарештував козаків В. Пашенка і Ф. Ладура, які агітували вступати до партії, відібравши в них членські внески і партійну документацію. У Зіньківському повіті та Лохвиці були силою розігнані партійні збори, а в Миргороді солдати та неспівчуваючі партії побили доповідача й заарештували голову. Через

¹ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 68.

² Кордон М. В. Вказ. праця. – С. 57.

³ Народна Воля. – 1917. – 19 серпня.

⁴ Народна Воля. – 1917. – 25 серпня.

⁵ Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920 / В. Чернов. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – С. 243.

⁶ Любовець О. М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році / О. М. Любовець // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 286.

⁷ Крестьянское движение в 1917 г. / с предисл. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1927. – С. 234; Воля. – 1917. – 27 серпня.

⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2117. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 4 зв., 16.

це Рада партії хліборобів-власників Полтавської губернії зверталася до губернського комісара з проханням роз'яснити населенню законність своєї діяльності¹. У листах губернський комісар неодноразово звертався до повітових комісарів, пояснюючи неприпустимість таких перешкод у діяльності партії та закликаючи вжити заходів для захисту її членів (20 липня, 28 вересня 1917 р.)².

Організація брала участь у виборах до земств, Установчих зборів, але популярністю в суспільстві не користувалася³. До роботи в органах земельної адміністрації представників Союзу землевласників не залучали: Харківський губернський земельний комітет 1 грудня 1917 р. відхилив пропозицію включити їх до складу відповідного комітету⁴. Свої інтереси землевласники відстоювали в 1917 р. поодиночі: у земельних комітетах, судах тощо.

Регіональні організації Союзу хліборобів-власників (наприклад, Старобільська організація, Полтавський комітет) відправляли в червні – серпні 1917 р. численні телеграми, звернення до органів влади з протестами проти проектів аграрної реформи, діяльності продовольчих і земельних комітетів, акцентуючи увагу на загрозі краху землеробства, виникненні продовольчих труднощів та неможливості сплати податків⁵. Рада Союзу хліборобів-власників Золотоніського повіту на засіданні 25 травня 1917 р. обговорила становище на місцях, констатувала свавілля сільських комітетів щодо землевласників: зняття робітників, самовільну оранку землі, встановлення низьких орендних цін на землю, які не дозволяли навіть сплатити поземельні збори, заборону вільної оренди землі, вирубки проданого раніше (у 1915–1916 рр.) лісу, риболовлі у власницьких ставках. У червні 1917 р. повітовий Союз склав доповідну записку на ім'я міністра внутрішніх справ з проханням видати розпорядження про охорону майна й особистості на місцях⁶.

Зі скаргами на дії місцевих органів земельної адміністрації, які порушували економічний розвиток господарства в цілому, землев-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2117. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 4–6.

² Там само. – Арк. 3, 7.

³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія, 1995. – С. 84–85.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 7 зв.

⁵ Крестьянское движение в 1917 г. ... – С. 114, 177–178, 234.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 13.

ласники зверталися до місцевих, а потім губернських земельних комітетів. Аргументуючи потребою постачати продовольство для армії, сплачувати державні, земські та банківські платежі, оскаржував 22 вересня 1917 р. захопницькі дії Криворудського волосного земельного комітету Кременчуцького повіту Полтавської губернії М.О. Надервель: чверть його землі лишилася незасіяною, сам землевласник не отримав ні копійки за землю¹. 340 крб самих лише земських зборів мав сплатити землевласник Пирятинського повіту І.О. Золотухін, який 95 дес. своєї землі на хуторі Лебедів з 1912 р. здавав в оренду, а сам мешкав у Переяславі. Через відібрання цієї землі в постійного орендаря Петрика й передачі її Лебедівській громаді ніхто не платив орендну плату власникові і він із сім'єю залишився без засобів до існування².

Добитися захисту своїх інтересів поміщики намагалися в судах. У Херсоні Союз землевласників створив бюро юридичної допомоги постраждалим від аграрних заворушень³. 9 жовтня 1917 р. прокурор Полтавського окружного суду повідомляв губернський земельний комітет, що суд розглядав 23 справи, які виникли на ґрунті порушення волосними й повітовими земельними комітетами, громадськими організаціями та приватними особами існуючих земельних відносин. Судячи з назв, 12 справ стосувалися захоплення землі у власників (у трьох справах також йшлося про зняття робітників), дві справи – захоплення хліба, по одній – порушення умов орендного договору, покоси сіна, вчинення селянами насильства над власником, кілька справ – перевищення владних повноважень посадовими особами, а три справи стосувалися приватних осіб. Такі справи, за словами прокурора, виникали трохи не щоденно⁴. До судової відповідальності було притягнуто керівників волосних земельних комітетів Полтавської губернії (Золотоніського, Великохутірського, Прохорівського, Хорольського, Площанського та Великобубнівського)⁵.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 65.

² Там само. – Спр. 62. – Арк. 20.

³ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 1796. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 75.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 33–34.

⁵ Волошко О.О. «Всеросійський союз земельних власників» на захисті принципу приватної власності (літо – осінь 1917 р.) / О.О. Волошко // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / відп. ред. С.В. Кульчицький. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 216.

Самі земельні комітети не вели статистики аграрних правопорушень і не вивчали їх. Полтавська губернська земельна управа в листі від 6 листопада 1917 р. повідомляла Головний земельний комітет, що з 1 березня й до звітного часу жодних аграрних заворушень у Полтавській губернії не фіксувалося, а всі загострення вирішувалися земельними комітетами мирним шляхом. Резолюції й ухвали з аграрного питання місцевих і партійних організацій губернській земельній управі були невідомі й нею не збиралися. Губернський комітет не здійснював статистичних обстежень і зв'язку із статистичним бюро земства не встановив¹. Як свідчили листи чиновників Полтавської губернської земельної управи до Кобеляцького повітового комітету від 2 і 30 листопада 1917 р., своїм завданням земельні комітети вважали врегулювання земельних відносин між великими землевласниками й селянством². Як примирна камера працював Київський повітовий земельний комітет, сформований 23–29 травня 1917 р. З перших днів свого існування він розглядав справи про ліси, випаси, сінокоси, оренду, відчуження землі, дачні ділянки тощо³.

Основними проблемами в розвитку сільськогосподарської галузі влітку 1917 р. стали збір врожаю та врегулювання орендних відносин. Про те, що збір врожаю в економічних і козацьких господарствах улітку 1917 р. виявився дорогим і збитковим, повідомляв міністерство в серпні 1917 р. голова Полтавського губернського продовольчого комітету агроном Ю. Соколовський: земельні комітети зняли з роботи військовополонених, а через високі ціни на збір врожаю (за сніп) хліб розійшовся по селянських господарствах⁴. Економічно недоцільні умови збору врожаю оскаржувала в червні – липні 1917 р. власниця Парафіївського маєтку О.П. Олів (розташовувався в Борзненському повіті Чернігівської губернії та Прилуцькому повіті Полтавської губернії): господарство мало 87 жаток і снопов'язалок, 13 парових молотильних гарнітур, а 8-годинний робочий день під час жнив і посівної кампанії на селі загрожував господарською розрухою маєтку. Для забезпечення бідного населення хлібом вона пропонувала встановити грошову оплату за збір хліба, або ж замість грошей видавати зерно за твердими цінами, а також зайву солому.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 41.

² Там само. – Спр. 63. – Арк. 73, 90.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 273.

⁴ Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 51.

Констатуючи неможливість вести господарство без досягнення згоди з робітниками, вона просила урядові та громадські органи допомогти врегулювати зазначені питання¹.

Як селяни розтягнули сіно, описала 20 вересня 1917 р. у своєму проханні до Полтавського губернського земельного комітету дружина священика А.Л. Михайлець, власниця 110 дес. землі на хуторі Паськовому Зіньківського повіту Полтавської губернії. Селяни зняли робітників у її господарстві, самі скошили за третій сніп траву, під час перевезення забрали собі найкраще сіно і найбільші скирти, а вночі розвезли по своїх дворах ще й частину сіна господарів. Через це власниця побоювалася, що не зможе прогодувати навіть власних коней. Селяни також перешкоджали проведенню посівної кампанії: познімали всіх робітників, вигнали орендаря, самовільно засіяли 10 дес. землі житом і почали змушувати власницю відмовитися від землі, через що 60 дес. землі могли залишитися на наступний рік незасіяними².

Досить гострого й складного характеру набули в 1917 р. орендні відносини. Врегулювання питання про оренду землі на той час було єдиним законним шляхом вирішення земельного питання до розгляду його Установчими зборами. Оцінка питання про оренду землі влітку 1917 р. в радянській історичній науці є досить неоднозначною: в історіографії 1920-х рр. потреба в оренді зумовлювалася господарськими запитами селянства, а в 1970-х рр. трактувалася як «найбільш поширена форма аграрного революційного руху»³. Для Полтавської, Харківської губерній процес здачі – найму землі в оренду був звичайним явищем для господарств як поміщиків, так і селян. Змінилися лише умови оренди (у червні 1917 р. земельні комітети встановили розміри землі та нові ціни), а також орендарі (орендні землі в першу чергу розподілялися між безземельними й малоземельними селянами). Якщо на початку 1917 р. середня ціна за оренду десятини землі становила 22 крб, то земельні комітети Харківської губернії встановили досить революційні ціни: в Ізюмському повіті від 3 до 5 крб, у Богодухівському повіті – 6–10 крб, а у Харківському – 10 крб⁴. Через

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 21.

² Там само. – Спр. 58. – Арк. 87–88.

³ Качинский В. Крестьянское движение... – С. 208; Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні) / М. А. Рубач // Боротьба за владу Рад на Україні / відп. ред. М. І. Супруненко. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 63.

⁴ Качинский В. Крестьянское движение... – С. 209.

низьку прибутковість селянських господарств, відсутність у них побічних заробітків та поганий врожай Ізюмський повітовий земельний комітет 23 серпня 1917 р. залишив у силі попередню орендну ціну в 3–5 крб навіть після її відміни Харківським губернським земельним комітетом¹. Отже, у середині 1917 р. поміщики втратили 2/3–4/5 суми орендних прибутків².

При врегулюванні орендного питання земельні комітети намагалися досягти згоди із землевласниками, однак останні не завжди погоджувалися на пропоновані умови. Власник Переточанської економії в Роменському повіті на Полтавщині П. Ф. Калугін скаржився 16 липня 1917 р. до Роменської ради робітничих і солдатських депутатів, а також до Головного земельного комітету на встановлені повітовим земельним комітетом 26 червня орендні ціни та оплату праці найманим робітникам. Низькі орендні ціни (10–15 крб за десятину озимого посіву і 8–12 крб ярового посіву), а також висока оплата поденних працівників робили господарство нерентабельним (власник мав заплатити державних і земських податків близько 5 крб з десятини та 5–8 крб за позику банку). Після відмови господаря платити встановлену земельним комітетом плату працівники покинули його господарство і сусідні економії³. За логікою селян, встановлення низьких орендних цін було закономірним результатом державної політики: раніше штучно завищені ціни за оренду потрібно було привести у відповідність до встановлених державою в умовах війни твердих цін на хліб⁴. Саме питання ціни орендної землі й зумовлювало конфлікти між селянами та поміщиками, яким складно було сприйняти нову ситуацію.

18 червня 1917 р. Маяцький волосний сход Кобеляцького повіту констатував, що поміщики і великі землевласники вимагають високої орендної плати за землю⁵. У жовтні 1917 р. землевласник Ліщина-Мартиненко скаржився, що Маяцький волосний і сільський комітет захопив усю його землю⁶. Після вивчення справи Кобеляцьким повітовим земельним комітетом з'ясувалося, що з наявних 1400 дес.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1731. – Оп. 1. – Спр. 3 а. – Арк. 10–10 зв.

² Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель... – С. 63.

³ ДАРФ. – Ф. 1796. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 127–131.

⁴ Чернов В. Вказ. праця. – С. 147.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1.

⁶ Там само. – Арк. 92.

землі землевласник здав в оренду лише 400 дес.¹ У Павлоградському повіті на Катеринославщині самовільні захоплення селянами сінокосів були зумовлені небажанням поміщиків здавати селянам площі, які вони не могли обробити через нестачу робочих рук. Як з'ясувалося на засіданні Катеринославського губернського земельного комітету 23–24 червня 1917 р., селяни вирішили взяти ці залишки сінокосів і розподілити між собою, що й викликало конфлікти².

Нерідко під час розподілу орендних земель ігнорували інтереси попередніх орендарів. 19 серпня 1917 р. Гадяцький повітовий комітет Полтавської губернії ухвалив відібрати землю М.Ф. Вербицької, здану в оренду Кононенкові, який виявився досить заможним (мав своїх 4 дес. землі і жив з батьком, у якого було 13 дес.). Незважаючи на скаргу власниці, землі передали для розподілу між незаможними мешканцями с. Крутьків Сарської волості. Попередньому орендареві Кононенку залишили уже засіяні ним 2 дес.³ Інша землевласниця с. Крутьків Н.В. Розлер, яка мала 34 дес. землі і здавала їх в оренду А. Коломійцю і В. Кононенку (з третьої копи), погодилася передати землю в оренду своїм біднішим сусідам («з копи»)⁴. Ділянки попередніх орендарів землі М.Г. Клименкової також було відібрано й передано біднішим мешканцям сусідніх хуторів – 3-го Сарського і Мокрієвщини по 12 крб за десятину⁵. Справа оренди землі нащадків Горбачевської розглядалася 19 і 28 серпня 1917 р.: у попередніх орендарів, якими були заможні господарі хутора Вечірчиного Сергіївської волості, землю відібрали й передали в оренду незаможним, розподіливши її між ними так: для хутора Вечірчиного – 57 дес., а решту ґрунтів – для хуторів Сарської волості⁶.

10 жовтня 1917 р. погодилися передати свої землі в оренду селянам Лохвицького повіту Полтавської губернії землевласники Г.А. Даньковський (у тимчасове користування на орендних умовах лише мешканцям хутора Даньковщини) та князь М.Я. Орбеліані. 150 дес. орної землі другого розподілив Лохвицький повітовий земельний комітет 11 жовтня 1917 р.: мешканцям с. Часниківки виді-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 89.

² Там само. – Спр. 15. – Арк. 277–278.

³ Там само. – Спр. 22. – Арк. 16 зв.

⁴ Там само. – Арк. 17.

⁵ Там само. – Арк. 17 зв.

⁶ Там само. – Арк. 17 зв., 25 зв. –26.

лили 100 дес., а 50 дес. – хуторянам Високого і Низового. Орендна плата була визначена в розмірі 16 крб за десятину на один урожай¹. Передавали свої землі в оренду селянам і землевласники інших губерній: Чернігівської², Харківської (наприклад, Михайлівська економія 11 червня 1917 р. віддала Хухрянському волосному громадському комітетові 47 дес. толочної землі для озимих посівів для потреб безземельних і малоземельних селян по ціні 10 крб за десятину)³. Передавали землю в оренду й землевласники Катеринославської губернії: Анастасівський волосний земельний комітет Катеринославського повіту в серпні отримав від землевласника А. Вальмана 125 дес. землі в оренду на 1918 р. для мешканців с. Катошино та 50 дес. від Нейдерфа, сподіваючись отримати 60 дес. від першого й 250 дес. від другого⁴.

Під час розгляду орендних справ враховувалися й господарські потреби, підтримання рівня агротехніки й врожайності⁵. 19 серпня Гадяцький повітовий земельний комітет Полтавської губернії розглядав справу про відібрання уповноваженими Яновщинського товариства Сарської волості в орендатора Д. Лукаша орендованої ним у землевласника Борсукова 60 дес. землі на хуторі Вовча для потреб незаможних селян. З'ясувалося, що Д. Лукаш веде зразкове господарство і розводить породисту худобу, а третину своєї землі (20 дес.) він погодився віддати в оренду селянам хутора Яновщини по 12 крб за десятину. Цю пропозицію підтримав і власник землі⁶. 28 серпня 1917 р. граф С. М. Капніст погодився на передачу з маєтку його дружини в Андріївській волості незаможним мешканцям с. Погарщини, крім захоплених селянами 134 дес. зораної і засіяної озимим хлібом землі, ще 60 дес. під яровий хліб з умовою, щоб селяни не забирали землі, які власниця здала для потреб Єленовського цукрового заводу⁷. Меш-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 24.

² Еткіна І. І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр. / І. І. Еткіна // Література та культура Полісся / відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 48. – С. 127.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 19 зв.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 210–210 зв.

⁵ Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 245.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 20.

⁷ Там само. – Арк. 25 зв.

канці с. Погарщини претендували на передачу їм в оренду 380 дес. землі, які здавалися власницею цукровому заводу¹. 13 жовтня 1917 р. Лубенський повітовий земельний комітет задовольнив скаргу землевласника П.П. Первака, у якого, згідно з рішенням Лазорського волосного земельного комітету (24 червня), було забрано 80 дес. землі, які передали селянам хутора Сюмаки в оренду. Толоки селяни не залишили, а землі розподілили навіть між тими, хто мав свою землю і міг обійтися без орендованої, причому солдатки своїх ділянок не зорали. До належних землевласникові 10 дес. комітет ухвалив виділити 4 дес. під садибу і надав 10 дес. під толоку за рахунок земель солдаток. Їм же мали передати землі, якими раніше наділили заможних хуторян².

Частими й гострими стали суперечки між сусідніми селами за землі поміщика. 10 жовтня 1917 р. Сергіївський волосний земельний комітет Гадяцького повіту на Полтавщині розглядав питання про претензії на 400 дес. землі Барсукова мешканців с. Новоселівки і с. Венеславівки. У поточному році цю землю орендували майже всі безземельні й малоземельні с. Новоселівки ділянками від 2 до 6 дес. Управляючому маєтку Барсукових рішенням Гадяцького повітового громадського комітету від 30 червня 1917 р. було залишено 50 дес. Про те, що новоселівці жили не так бідно, розповіли їхні конкуренти з сусіднього села, які до того часу щорічно орендували землю в Барсукова. Згідно з їхньою інформацією, новоселівці свої власні землі здавали в оренду за високою ціною, а також орендували землі ще одного власника – родини Тихоновичевих, частиною якої користувалася й Венеславівка. Ухвалюючи рішення за принципом земляцтва (чи задоволення земельних потреб власної волості), земельний комітет наказав розподілити землю спершу між безземельними Новоселівки й Сергіївки, а потім – між малоземельними цих сіл з умовою ведення правильної сівозміни. Новоселівців також зобов'язали скласти список мешканців з інформацією про землезабезпечення, кількість душ і робочих рук, а також наявність безземельних. Отже, конкуруючій волості в оренді землі відмовили, але з'ясувалася вся складна картина селянської боротьби за землю³. Поступово став формуватися психологічний стереотип селянської поведінки: не допускати на землі «свого» поміщика «чужих» селян.

¹ Крестьянское движение в 1917 г. ... – С. 179.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 79.

³ Там само. – Спр. 22. – Арк. 8–9.

Досить суперечлива ситуація склалася на місцях у жовтні 1917 р. (у цей же час на сільських сходах визначалися із ставленням до земельної реформи Тимчасового уряду). На засіданні Уманського повітового земельного комітету Київської губернії 15 жовтня 1917 р. було подано оптимістичну характеристику відносин селянства з поміщиками: більшість поміщиків йшли назустріч бажанням селян отримати землю в орендне користування. У Посухівській волості поміщики з селянами на волосному з'їзді погодилися надати безземельним та малоземельним селянам, що мали великі сім'ї, по десятині за скіпщину з половини. Економія обіцяла допомогти своїм насінням і сівалками¹.

Складніша ситуація була в Харківській губернії. На засіданні Харківського губернського земельного комітету 13 жовтня 1917 р. представники Сумського, Лебединського, Охтирського, Валківського повітів відзначили зростання селянських вимог (ультимативні погрози самим взяти землю), невдоволення раніше отриманою від земельних комітетів землею, прагнення збільшити її площу шляхом самовільних захоплень. Поміщики в цей же час почали відмовлятися здавати землю в оренду селянам і виявляли більшу організованість та опір, ніж раніше². В інших повітах Харківської губернії ситуація була спокійнішою: в Ізюмському повіті населення вже було наділене землею, і виникали непорозуміння лише між сусідніми повітами, не було конфліктів на ґрунті оренди землі в Зміївському та Харківському повітах. Самовільні захоплення та заворушення розпочалися з середини вересня в Куп'янському та Старобільському повітах. Причинами цього стали революційна агітація (селян на Старобільщині підбурили представники Харківського революційного штабу) та відсутність фінансування земельних органів, про що повідомив представник Куп'янського повіту Н. Сизонов. Ціни на оренду становили 15 крб з десятини, хоча поміщики намагалися здати з виділеної їм землі і по 40 крб за десятину³. 31 жовтня 1917 р. Ізюмський повітовий земельний комітет зауважив відсутність конфліктів між поміщиками та селянами щодо оренди й загалом спокійну ситуацію на місцях, але був стурбований інформацією про державний переворот у Петрограді і просив представників на місцях підтримувати порядок і не допускати «селян до

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 26.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 312 зв. – 313.

³ Там само. – Арк. 313–314.

громадянської війни»¹. Відтак з послабленням державних структур і поширенням революційної агітації зростала анархія у земельних відношеннях і загострювалися стосунки селян з поміщиками.

Мирний шлях вирішення земельного питання був зірваний восени 1917 р. унаслідок погромницької діяльності солдатів Південно-Західного фронту, які з вересня 1917 р. стали громити винокурні заводи на Правобережжі. Особливо постраждали Літинський та Летичівський повіти Подільської губернії. У Літинському повіті з 26 вересня до 2 жовтня 1917 р. було розгромлено 20 об'єктів – винокурних заводів, складів, поміщицьких маєтків. Постраждало й багато селян². Також зазнали руйнувань Новоушицький, Могилів-Подільський та Вінницький повіти. Розгроми почалися стихійно з приходом військових частин, до яких потім приєднувалися й селяни: «Солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва»³. Мотивація солдатського погромницького руху, проаналізована В. Лозовим, зумовлювалася таким чином: першочерговою метою був суто кримінальний грабунок хліба, худоби та іншого майна поміщика, яке за незначну плату продавалося селянам, а другою – встановлення акту соціальної справедливості, тобто забезпечення селянської нужди в землі⁴. Мотивація участі селянства в погромницьких діях, на думку помічника губернського комісара Волинської губернії С. І. Куриленка, пояснювалася «темнотою селянських мас», зумовленою чорносотенною агітацією духовенства Почаївської лаври. Унаслідок цього селянство не зрозуміло ідеї революції і не довіряло Тимчасовому урядові та його органам влади⁵.

Цей погромницький рух тривав на тлі паралічу місцевої влади. Як повідомляв 23 вересня 1917 р. Подільський губернський комісар Головне управління у справах міліції та забезпечення особистої та майнової безпеки громадян, це повсюдне захоплення поміщицької

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1731. – Оп. 1. – Спр. 3 а. – Арк. 11.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 535; Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – С. 60–61.

³ Лозовий В. С. Вказ. праця. – С. 218.

⁴ Там само. – С. 220.

⁵ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сб. док-в и мат. / гл. ред. А. Т. Бугаев. – Житомир : Житомирское областное изд-во, 1957. – С. 62–63.

власності проходило без сутичок лише через те, що землевласники не мали сил чинити опору, населення ігнорувало розпорядження адміністрації, земельних і продовольчих комітетів. Суд був паралізований неможливістю проводити слідчі дії, а судові функції фактично перейшли до сільських і волосних комітетів, застосовувалися тортури, поширився самосуд¹. У погромницьких діях адміністрація Поділля звинувачувала розташовані тут російські війська².

У жовтні 1917 р. на перший план у погромах поміщицьких маєтків стали виступати селяни, які ділили поміщицькі землі, реманент, розбирали хліб, часто грабували й службовців маєтків, забираючи навіть їхні особисті речі. Також селяни брали участь у погромах єврейських крамниць у містах: 26 жовтня 1917 р. натовп з близько 3 тис. осіб у містечку Дзигівці Ямпільського повіту розгромив усі єврейські лавки (уціліла лише одна кооперативна). Спершу розбирали предмети зі шкіри та мотузки, а потім і весь товар³. З 23 по 31 жовтня 1917 р. хвиля крадіжок з економічних магазинів та погромів єврейських лавок пройшла в Ямполі та повіті⁴. Провокаційну роль алкоголю в поширенні погромницьких дій зауважували командувач 1-го Українського корпусу генерал П. Скоропадський⁵ та Чернігівський губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко. Винокурні та горілчані склади стали «спокусою» після трьох років заборони продажу горілки. Сценарій розпочинався з масового пияцтва, опісля вчиняли пожежу, а далі – громили маєток або економію⁶.

Друга хвиля селянських погромів поміщицького майна прокотилася Україною на тлі політичних змін: переходу влади спершу від Тимчасового уряду до Центральної Ради, потім – від Ради до більшовиків. Найбільших масштабів погромницький рух у багатьох губерніях набув у грудні 1917 – січні 1918 р. 5 січня 1918 р. начальник Могилівської повітової міліції Подільської губернії констатував параліч судової системи, повсюдне зростання злочинності, виживання інтелігенції (вчителів, лікарів) із сіл та містечок, погрози фізичного

¹ Східне Поділля в добу Центральної Ради... – С. 53, 68.

² Там само. – С. 59, 61, 69, 80.

³ Там само. – С. 65–66.

⁴ Там само. – С. 74–75.

⁵ Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 85.

⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 173–174.

знищення поміщиків та повну безпорадність повітової адміністрації¹. Ця друга погромницька хвиля, хоча теж відбувалася за участі солдат, включала переважно селянство. Майже всім селом напали на своїх поміщиків селяни с. Великий Митник та с. Клітище Літинського повіту Подільської губернії².

Найінтенсивніших погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній: там, згідно з підрахунками М. Рубача, протягом трьох місяців було розгромлено 50–60% від загальної кількості маєтків. У їхніх східних повітах та Київській губернії чисельність погромів зменшилася до 20–25%. На Київщині було розгромлено 52 поміщицькі маєтки, у 396 маєтках селяни повністю або значною мірою захопили й розібрали живий і мертвий реманент, хліб, корми, різне поміщицьке майно. Зрештою було розгромлено близько 1/5 частини всіх маєтків³.

Селянський рух на Лівобережній Україні, відповідно до спогадів очевидців, активізувався набагато пізніше після Жовтневої революції 1917 р.⁴ Тут, як згадував сількор м. Зінькова Полтавської губернії П.В. Богославець, поміщики, духовенство й заможні селяни підтримували український національний рух⁵, який виступив стримуючим чинником. У листопаді – грудні 1917 р. на Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) було розгромлено близько 150 маєтків. Найбільше постраждала Чернігівська губернія (Новгород-Сіверський повіт), де було розгромлено 15–20%. У Полтавській губернії було розгромлено близько 50 маєтків. Загалом розгроми маєтків на Лівобережжі охопили не більше 5–10% загальної кількості поміщицьких маєтків⁶. 7 січня 1918 р. у своєму маєтку в с. Вознесенському Наталинської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії більшовиками був закатований засновник

¹ Східне Поділля в добу Центральної Ради... – С. 89–90.

² Там само. – С. 83–85, 96.

³ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – С. 165, 184.

⁴ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 129; 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1929. – С. 181.

⁵ 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1929. – С. 180.

⁶ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 168, 171, 173, 184.

Союзу хліборобів М. Коваленко¹. У грудні 1917 р. у Куп'янському повіті Харківської губернії зазнав розгрому маєток вдови письменника й драматурга М. Л. Кропивницького². Усі цінні речі та реліквії (портрети, книги, ноти, рукописи) були знищені, а його господарка, яка вже не могла працювати лікарем, залишилася без засобів до існування. У зв'язку з цим правління Харківського медичного товариства просило 29 квітня 1918 р. губернського комісара надати їй матеріальну допомогу³.

У Степовій Україні, згідно з фрагментарними і досить приблизними даними, найбільше поміщицьких маєтків було розгромлено в північно-західних повітах Херсонської і північних повітах Катеринославської губерній⁴. Найбільше уціліли поміщицькі маєтки в Бахмутському повіті Катеринославської губернії⁵. У Південностеповій Україні (Катеринославська, Таврійська та Бессарабська губернії) селянський рух був найменш інтенсивним і спрямовувався проти можливих селян, зокрема хуторян і відрубників⁶. Самозахопленням землі селяни Дніпровського повіту Таврійської губернії, відповідно до свідчень селянина К. А. Москаленка, не займалися (повіт був достатньо забезпечений землею і в ньому теж відчувався вплив українського національного руху)⁷.

Причини розгрому поміщицьких маєтків М. Рубач пояснював гостротою класових суперечностей між селянством і поміщицтвом, серед яких були: протест проти зволікання з вирішенням земельного питання Центральною Радою; стихійний вияв ненависті до поміщиків, помста за експлуатацію; «викурювання» поміщика без можливості повернення; дрібновласницька стихія, наміри пожитися, спровоковані заможним селянством; прагнення не допустити ліквідації

¹ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, 1963. – Т. 1. Ч. 1. – С. 71; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : Нічлава, 1997. – С. 150–151.

² Качинский В. Крестьянское движение... – С. 241.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3056. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 51.

⁴ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 173.

⁵ Нагорный И. Бахмут в годы революции / И. Нагорный // Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей / под. ред. М. Острогорского. – Харьков : Пролетарий, 1929. – С. 259.

⁶ 1917 год в деревне. – М. ; Ленинград, 1929. – С. 257; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 194–195, 207–208, 214.

⁷ Там само. – С. 208.

маєтку самими поміщиками. У статусі більшовицьких агітаторів серед селянства виступали солдати-фронтовики¹.

Розглядаючи причини селянських виступів та погромів, варто зазначити також вплив радикального більшовицького аграрного законодавства, тривалу агітацію політичних партій², зубожіння селянських господарств у роки Першої світової війни (не маючи можливості купувати одяг, майже всі селяни одягалися у військове вбрання, яке продавали фронтовики)³, протести проти реквізицій продовольства (і загалом несправедливого характеру відносин між селом і містом), а також психологічні чинники («хвора психіка селянства», сформована в умовах воєнного часу)⁴.

На думку кам'янець-подільського дослідника І. К. Рибак, селян до погромів поміщицьких господарств восени 1917 р. підштовхнула загроза голоду: навесні – влітку 1917 р. було ліквідовано сільську хлібозаготівельну систему⁵. Чинник загрози голоду через засуху і поганий урожай ще з літа став відчутним для Чернігівської губернії, особливо її північних повітів. Кілька днів наприкінці липня – на початку серпня 1917 р. хліб був відсутній на ринку, придбати його можна було лише за картками. У липні – серпні 1917 р. надходили повідомлення й про голодування селян, особливо Новгород-Сіверського повіту⁶. Через подорожчання місцеві селяни, зокрема Конотопського повіту, свого хліба до міста не привозили й не дозволяли вивозити поміщицького. Селяни вимагали скасування твердих цін⁷. З такими ж вимогами виступали й селяни решти губерній: сільський сход с. Подібної Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії у відповідь на вимогу постачання продовольства для армії ухвалив 13 серпня 1917 р. повідомити продовольчий комітет, що населення не може віддавати хліб за старими цінами і вимагає збільшення цін

¹ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 80, 183–184.

² Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 173, 206.

³ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917)... – Т. І. – С. 372.

⁴ Рибак І. К. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. К. Рибак. – К. : Рідний край, 1999. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 8–9.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23; Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 53–54, 65.

⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23–23 зв., 154 зв.; Щербаков В. Черниговщина накануне революции... – С. 66.

через дорожнечу предметів першої потреби¹. Однак продовольчі органи непорушно стояли на позиціях збереження твердих цін на продовольство. Питання про забезпечення хлібом розглядалося на нараді при Чернігівському губернському комісарові 18, 26 липня 1917 р.² Представник повітової продовольчої управи Ф. Вербицький виступив із закликом відмінити тверді ціни, але підтримки в питанні введення вільних цін на хліб не знайшов³.

Насправді селяни, якщо пригадаємо обставини збору врожаю влітку 1917 р. (вручну і за третій сніп), значну частину збіжжя розібрали ще під час жнив. Поміщики в 1917 р., згідно з даними М. Рубача, зібрали лише частину врожаю – близько 120 млн пудів, тоді як у 1916 р. збір приватновласницького хліба становив близько 220 млн пудів⁴. Однак в окремих регіонах продовольчий чинник відіграв значну роль у розвитку погромницької діяльності. Мешканці с. Дорогинки Ніжинського повіту, які протягом 2–5 листопада 1917 р. грабували економію землевласника Троцини, забраний у нього хліб звезли до свого хлібозапасного магазину. 3 листопада вони ж пограбували хутір землевласника С. Нестеренка, відібравши сільськогосподарські продукти, а також гроші й худобу. Хліб у Бакаївському маєтку Троцини забрав 5 листопада Бакаївський громадський комітет. У княгині Долгорукої мешканці с. Володькової Дівиці 3–5 листопада розібрали соломку і конюшину⁵. Загострення продовольчого питання (селянські виступи проти хлібної монополії), розбалансування фіскальних відносин, на думку російської дослідниці Н. М. Кабитової, прямо вплинули на перебіг соціальної революції і поляризували політичні сили суспільства⁶.

Ще одним чинником, який спровокував наростання захопницької поведінки, поширення селянської анархії, варто вважати припи-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 11.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1457. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 154–156, 205.

³ Там само. – Арк. 205.

⁴ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 298.

⁵ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАК України). – Ф. 317. – Оп. 5. – Спр. 864. – Арк. 1.

⁶ Кабытова Н. Н. Аграрная политика Временного правительства и крестьянские фискальные требования в 1917 г. / Н. Н. Кабытова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X – XXI вв. / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М. ; Самара : Самарский университет, 2015. – С. 279.

нення фінансування державних земельних органів. Голова Лубенського повітового земельного комітету Ставицький просив Полтавський губернський комітет телефонограмою (у Полтаві її одержали 25 вересня 1917 р.) відкрити кредит, оскільки повітова земельна управа два місяці не отримувала платні – матеріальне становище її службовців залишалося дуже складним, волосні комітети руйнувалися, близька до розпаду була й сама повітова управа¹. Іншою телефонограмою він повідомляв губернський комітет про неможливість через відсутність коштів на відрядження прибути до Полтави 4 листопада². На Харківщині члени земельних комітетів, втративши надію на зарплати й відрядження, перестали виїжджати у справах земельного комітету й залагоджувати спірні питання. Селяни, полишені на самих себе, стали самочинно розв'язувати конфлікти із землевласниками³. Розпад державних структур (параліч судової системи), близькість фронту, з якого котилася хвиля анархії і насильства, а також революційна агітація більшовиків сприяли поширенню самовільних захоплень та наростанню селянського екстремізму. Отже, погромницький рух, кульмінаційний момент «аграрної революції», відбувся на тлі загальнонаціональної кризи восени 1917 р., яка в більшовицьких працях 1920-х рр. подавалася як «подих Жовтня»⁴.

Земельні органи й держава загалом виявилися не готовими до солдатського чинника. Одним з небагатьох діячів місцевої земельної адміністрації, який озвучив цю проблему, був голова Радомисльського повітового земельного комітету на Київщині М. Мандрика. На засіданні Київського губернського земельного комітету 14–15 вересня 1917 р. він заявив, що перед земельними органами постало гостре питання: що комітети повинні зробити на випадок заколоту під час розподілу землі? Свої претензії на отримання землі можуть висунути багато фронтників, через що земельні комітети повинні контролювати всі маєтки, частково відібрати землю у землевласників і передати її безземельним і малоземельним селянам⁵.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 27.

² Там само. – Арк. 49.

³ Там само. – Спр. 15. – Арк. 314.

⁴ Быструков. Городнянщина в 1917–1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 110.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 25 зв.

Про недостатність поміщицької землі та реманенту для задоволення земельних потреб селянства було відомо державним земельним органам як Тимчасового уряду, так і Центральної Ради. Заступник генерального секретаря земельних справ Б. Мартос повідомляв місцеві земельні комітети (у Полтаві лист отримали 4 листопада 1917 р.): після поділу поміщицької землі між селянами сільськогосподарського реманенту (машин) і худоби не вистачить трохи не половині селянських господарств. Щоб не привести до руйнування господарства (можливе зменшення збору хліба на багато десятків мільйонів пудів), потрібно скрізь створювати хліборобські товариства. Земельні комітети мали сповіщати про це селян на всіх з'їздах чи зібраннях¹.

У роз'ясненні до III Універсалу Центральної Ради від 15 листопада 1917 р. Б. Мартос закликав земельні комітети брати на облік землі всіх маєтків нетрудових господарств, зробити детальний опис реманенту (обіцяючи власникам заплатити за нього після ухвали Установчих зборів) і вберегти їх від пограбувань, а також обережно ставитися до середньої землевласності, доля якої остаточно буде вирішена на Установчих зборах². Однак селяни сприйняли III Універсал як заклик до дії, і Центральна рада виявилася безсилою стримати захопницьку діяльність, яка спричинила занепад та руйнування господарства.

Селянський рух 1917 р. не мав характеру політичної боротьби³. Певних керівників селянського руху, як свідчив селянин с. Нова Маячка Таврійської губернії І. Гапоненко, не було: селянами «керувала якась стихія»⁴. Радикалізації селянських настроїв у Правобережній Україні, за спогадами селянина А. Постоїка (с. Стражгород Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії), особливо сприяли «сторонні елементи» (агітатори майже щодня відвідували село) та солдати, які поверталися з фронту⁵. У с. Борисов Шепетівського округу Волинської губернії, за спогадами селянина П. Ободзинського, якийсь промовець з міста скликав сходку, і селяни наступного дня відібрали в поміщика Кольського землю й домашню худобу⁶. У с. Севруки Базалійської волості Ізяславського повіту Волинської

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 16.

² Там само. – Спр. 10. – Арк. 27.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 13.

⁴ Там само. – С. 213.

⁵ Там само. – С. 114.

⁶ Там само. – С. 123.

губернії, згідно із спогадами Г. Гавриха, революцію у 1917 р. «оголошили» робітники, які приїхали з міст: вони скликали сход і розпочали мітинг. За їхнім закликом селяни відразу пішли до поміщиків і «почали грабувати, що трапилось»¹.

Окремо розглянемо роль фронтовиків у цих подіях. Солдати, повертаючись з фронту, пропагували у своєму селі більшовицькі ідеї². Інструктор Центральної Ради В. Андрієвський, який за радянської влади переховувався в одному з сіл Полтавської губернії, згадував, що вже через місяць багато фронтовиків відмовилися від більшовицьких поглядів³. Солдати, які очолювали селянські виступи восени 1917 р., нерідко дезертирували з району бойових дій і поширювали анархію на місцях: вони не бажали працювати, жили з того, що продавали селянам військове вбрання й продукти, привезені з фронту, а потім – за рахунок пограбувань поміщиків та селян⁴. У маєтку князя С. Сангушка (м. Славути Ізяславського повіту Волинської губернії) солдати разом із селянами вбили господаря, пограбували його маєток і почали ділити землю⁵. Під впливом солдат «замітингували» селяни Островської волості на Київщині⁶. Нові революційні порядки та органи влади встановили солдати у с. Юрово Плюсковської волості Мглинського повіту Чернігівської губернії. Згідно із спогадами селянина А. Н. Казакова, «до Спасу» (серпень 1917 р.) було усунуто волосного старшину, зняв форму урядник, у селі «завели» республіку. На волосному сході селянам сказали, що «можна землю відбирати в поміщиків». Здійснити зрівняльний переділ землі вони змогли лише навесні 1918 р. з допомогою озброєного загону, який залякав заможних хліборобів⁷.

Селянська війна проти поміщиків об'єднала і заможних господарів, і сільську бідноту: участь у погромах поміщицьких маєтків брали представники всіх верств селянства. Найактивнішими учасниками

¹ 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1929. – С. 170–171.

² Див., напр.: 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 210.

³ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, [Б. р.]. – Т. 1. Ч. 2. – С. 161.

⁴ Воспоминания крестьянина И. Н. Гапоненко // 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 213; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917)... – Т. 1. – С. 372–373.

⁵ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 121; 1917 год в деревне. – М. ; Ленинград, 1929. – С. 174.

⁶ Царенко В. П. Вказ. праця. – С. 344, 347.

⁷ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 131–132.

селянських виступів були батраки, сільськогосподарські робітники, бідне й середнє селянство, а нерідко й військовополонені¹. При розподілі поміщицьких маєтків бідняки отримували зерновий хліб. Солдаткам с. Отбїдо-Василівки Херсонського повіту і губернії, чоловіки яких перебували на фронті, з маєтку поміщика А.І. Лінке восени 1917 р. було виділено 180 пуд. жита, а 300 пуд. розібрали мешканці навколишніх сіл².

Участь у погромах поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. брали середняки та заможні селяни. У с. Стражгороді Гайсинського повіту Подільської губернії вони вивозили майно поміщика Івашкевича, «хто скільки міг»³. Середняки в Південно степовій Україні, згідно із спостереженням сількора с. Снігирьовки Херсонського округу М.Д. Шаповалова, у війні з поміщиками займали нейтральну позицію: «У мене є небагато, буду як-небудь перебиватися, аби лише мене не займали»⁴. Але більше за все від погромів поміщицьких маєтків, згідно із спогадами селянина с. Нова Маячка Таврійської губернії І.Н. Гапоненка, виграла заможні селяни: маючи своїх коней і вози, вони могли перевезти награване в поміщика майно. Також добрі господарі могли відразу засіяти поміщицьку землю або просто краще заховати награване⁵. Заможні, на думку М. Рубача, були господарями та керівниками аграрного руху в багатьох місцях «до повернення додому основної солдатської маси (а це було взимку)»⁶.

Окрему категорію учасників селянських виступів проти поміщиків становили службовці їхніх маєтків: у с. Стражгороді Гайсинського повіту Подільської губернії прикажчик діди́ча Івашкевича Іван Кравчук (Колотуха) практично вижив свого господаря з маєтку⁷. Прикажчик Здроєцький, який, як згадував М. Михайлик, служив у маєтку Ковальова за 6 верств від Глодос на Херсонщині, першим

¹ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 109, 191.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5.

³ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 116.

⁴ 1917 год в деревне. – М. ; Ленинград, 1929. – С. 258.

⁵ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 214; Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С. 206.

⁶ Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // Летопись революции. – 1927. – № 5–6. – С. 14.

⁷ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 115.

почав «руйнувати економію, забирати майно» поміщика¹. На Поділлі ініціаторами погромів у грудні 1917 – січні 1918 рр. були представники місцевих комітетів порядку, покликаних стежити за дотриманням спокою й законності в краї. За їхньої участі були розграбовані маєток І.І. Чарновського в Гайсинському повіті у с. Комарівка (грудень 1917 р.), господарство І. Баланова у с. Кущинці Кисляцької волості Гайсинського повіту 25–26 січня 1918 р. вартістю 38855 крб². Місцевий комітет порядку звинувачувався в розгромі п'ятдесятиного господарства землевласника с. Краснопілки Гайсинського повіту Б.Л. Ясенецького³.

Наслідки селянського руху катастрофічно вплинули на розвиток сільського господарства. Перша загрозлива тенденція з'явилася восени 1917 р. і була пов'язана з незасівом землі. Зокрема, Прилуцький повітовий земельний комітет 29 вересня 1917 р. повідомляв, що через непорозуміння між селянами й землевласниками близько 170 дес. землі у повіті залишилися незораними, а під цукрові буряки – близько 3 тис. дес.⁴ Випадки часткового необробітку селянами земель траплялися в Куп'янському повіті. Загалом у Харківській губернії станом на 1 грудня 1917 р., відповідно до інформації члена губернської земельної управи М. Резникова, до селян (в оренду) перейшло більше 100 тис. дес., що складало 1/4 орної площі в губернії. Представники Харківського (М. Коваленко) та Куп'янського (Н. Сизонов) повітів зазначали, що «селяни забрали землі стільки, скільки могли її обробити»⁵. У цілому по Україні, як уточнює М. Рубач, шляхом оренди в поміщиків було забрано від 1/4 до 1/2 їхніх земель⁶.

Іншою проблемою стала доля залишених або відібраних у поміщиків маєтків. Узимку та навесні 1918 р. земельні комітети постали перед проблемою, як прогудувати худобу в поміщицьких маєтках. У Лубенському повіті на Полтавщині на початку грудня 1917 р. на хуторі Герасимівці Засульської волості маєток А.І. Желобовської площею більше ніж тисяча десятин залишився без власників і управителя,

¹ Михайлик М. Вказ. праця. – С. 11.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 9 а. – Арк. 2; Там само. – Спр. 46. – Арк. 217–218.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14–14 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 33.

⁵ Там само. – Спр. 168. – Арк. 10 зв. – 11.

⁶ Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель... – С. 77.

який покинув посаду й передав ключі волосному комітетові, худоба стояла не годована й без догляду¹. Гайсинський повітовий земельний комітет на Поділлі постановою від 23 січня 1918 р. дозволив продавати молодняк з економій (виручені гроші вносити на депозит повітового земельного комітету) і передавати робочу худобу селянам на утримання та роботу в господарстві з умовою її повернення та допомоги іншим селянам². 18 лютого (3 березня) 1918 р. Лохвицький земельний комітет Полтавської губернії розглядав питання про можливість продажу худоби з колишніх поміщицьких маєтків Орбеліані, Кочубея, Баранника та інших через нестачу запасів кормів. Коней Полтавської казенної конюшні, яких раніше утримували в Петровському маєтку, нині тримали в себе приватні особи с. Озерян – «без догляду й годували погано»³. Такі випадки були дуже поширеними. Через нестачу кормів та потребу виплачувати платню працівникам маєтків утримання їх земельними комітетами призводило до значних збитків, через що Покровська волосна рада селянських депутатів Куп'янського повіту Харківської губернії вимагала їхньої «негайної ліквідації»⁴.

Також землевласникам припинили виплачувати орендну плату. У деяких місцевостях, зокрема в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, селяни відмовилися сплачувати орендну плату поміщикам ще в липні 1917 р., а зібрані кошти використовували для культурно-просвітницьких потреб⁵. В інших місцях селяни відмовилися від її сплати взимку 1917–1918 рр. 25 січня 1918 р. з проханням до Полтавського губернського земельного комітету виплатити належні їй кошти звернулася О.Г. Примо, власниця 30 дес. землі в Комишанській волості Миргородського повіту. 22 вересня 1917 р. Комишанський земельний комітет взяв у неї в оренду 15 дес. землі ціною 25 крб за десятину (про другу половину її ділянки нічого невідомо).

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 92.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 101, 153.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 33.

⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917 – апрель 1918 гг.: сборник документов и материалов / сост. Л.В. Гусева и др. – Харьков : Обл. изд-во, 1957. – С. 458–459.

⁵ Нагорный И. Бахмут в годы революции / И. Нагорный // Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей / под. ред. М. Острогорского. – Харьков : Пролетарий, 1929. – С. 257–258.

Сама ж О.Г.Примо жила в Полтаві й виховувала доньку¹. 29 січня 1918 р. Полтавський губернський земельний комітет підготував їй відповідь, що за III Універсалом усі нетрудові землі повинні перейти на облік земельних комітетів, а видачі орендних грошей за землі колишнім власникам не буде². Ліквідація приватної власності болюче вдарила насамперед по дрібних землевласниках, які не вели самотійно господарства: Н.М.Іванова разом з трьома сестрами мала 4 дес. орної землі й одну десятину толоки. Землі під садибами й лісом у Потоцькій волості Кременчуцького повіту на Полтавщині становили 30 дес. і були взяті на облік земельним комітетом. На них претендували 23 господарі, а власницям взагалі відмовили³.

Про врахування громадянських прав поміщиків при ліквідації їхніх маєтків свідчать документи та спогади учасників тих подій. У с. Малиничях Проскурівського повіту на Поділлі повітова земельна управа 20 грудня 1917 р. зобов'язала Малиницький волосний земельний комітет видати для особистого користування землевласниці Мандельштам одну пару коней, одну корову, картоплю, корм для худоби, а також меблі, особисті та домашні речі⁴. І.Т.Борисенко, який навесні 1918 р. за дорученням Компаніївського волревкому Єлисаветградського повіту на Херсонщині виселяв з маєтку поміщика Рєзнікова у с. Суловій, пригадував, що поміщику виділили пару коней, фаєтон, підводу дров та один центнер хліба. На базі маєтку було створено 4 артілі, які засівали поля, а частину худоби й птиці роздали бідним селянам сусідніх сіл⁵. У с. Черепині Овруцького повіту Волинської губернії, за спогадами голови Черепинського виконавчого комітету І.Л.Гришкова, у січні 1918 р. збори фронтовиків і бідних селян ухвалили виділити поміщику землі на їдця, четверо коней, чотири корови, а іншу худобу та реманент змусили продати. Сам поміщик разом із сім'єю виїхав до міста, залишивши в маєтку прислугу⁶. Однак уже з квітня 1918 р. названі землевласники почали повертати своє майно. Власниця маєтку при с. Карпівцях Мандельштам почала вимагати

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 48.

² Там само. – Арк. 47.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 39–40.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 4.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 311. – Арк. 1–2.

від Проскурівської повітової земельної управи, а та у свою чергу від Малиницької волосної управи повернення забраного в неї майна¹. У червні 1918 р. уповноважений поміщика Рєзнікова П. Белов разом з каральним загоном змушував селян с. Суислової та Георгієвки відшкодовувати завдані землевласникові збитки². Поміщик с. Черепина вимагав від селян повернути йому пограбоване на суму 30 тис. крб та худобу³.

III Універсал Центральної Ради фактично легалізував і санкціонував переділ поміщицької землі⁴. Жертвами відібрання й переділу землі стали перш за все жінки, вдови, сироти, люди похилого віку, не здатні чинити опір. Згідно з даними анкетного опитування 1922 р., у 1917 р. було відібрано 31 % поміщицьких маєтків, а в 1918 р. – 27 %⁵. Отже, до кінця лютого 1918 р. в Україні, на думку Ж.П. Тимченко, було конфісковано близько 60 % поміщицьких маєтків⁶. До зрівняльного розподілу на початку весни 1918 р., на переконання І.В. Хмілья, з 16,2 млн дес. приватновласницької землі надійшло 8 млн 991 тис. дес., або 55,5 %⁷. Селян «звільнили» від щорічної орендної плати й погашення заборгованості за куплену землю в розмірі 100 млн крб золотом⁸.

Однак теза радянської історичної науки про встановлення селянами контролю над маєтками не підтверджується джерельною базою. Експропріація поміщицької землі й розподіл її між селянами відбувалися переважно стихійним чином⁹. За ставленням до поміщицької власності один з військових діячів Центральної Ради В. Петрів виокремив три групи сіл: перша дотримувалася інструкцій Центральної Ради і брала економії на облік та під охорону, друга група більш-менш організовано ділила панські маєтки, а третя – грабувала

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77.

² ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 4–5.

³ Там само. – Спр. 311. – Арк. 3.

⁴ Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 206.

⁵ Якиманский В. А. Вказ. праця. – С. 26.

⁶ Тимченко Ж. П. Декрет о земле в действии / Ж. П. Тимченко // Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории / отв. ред. О. И. Щусь. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 117.

⁷ Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 56.

⁸ Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 5. – С. 273; Хміль І. В. Аграрна революція в Україні... – С. 53–54.

⁹ Быструков. Городнящина в 1917–1918 гг. ... – С. 114.

й нищила їх за активної участі солдатів-дезертирів¹. Селянська діяльність мала переважно кримінально-анархічний, а не революційно-політичний характер², і її наслідком стало зростання бандитизму й злочинності на селі, коли пограбувань зазнали не лише поміщики, а й селяни. Гострі конфлікти виникали між цілими селами, які «сперечалися за те, до якого села належав пан, а тому і його земля»³. За повідомленням службовця міністерства закордонних справ Німеччини, відомого публіциста К. Росса, у березні 1918 р. в Україні можна було натрапити на села, оточені окопами, села, які воюють одне з одним за поміщицькі землі⁴.

Замислюватися про наслідки своєї діяльності та засоби для існування селяни почали після розгрому поміщицьких маєтків. Не розподіляти між населенням, а використати з користю отримані кошти від продажу поміщицького реманенту планувало волосне народне зібрання у м. Медвині Канівського повіту Київської губернії (поміщицькі економії були розгромлені 22 січня). 6 березня 1918 р. збори, за пропозицією голови волосної управи П.В. Денисенка, ухвалили створити при Медвинському сільському банку народний банк, до якого вкласти всі здобуті кошти й видавати позики під 4% усім селам, які «увійшли в контакт» з Медвинською громадою⁵. 14 квітня 1918 р. селяни с. Канівки Проскурівського повіту Подільської губернії, які не мали власного поміщика, обговорюючи становище із землею, дійшли висновку, що без землі й хліба їм загрожує голод. У попередні роки мешканці села працювали на поміщиків сусідніх сіл, а на зароблені гроші купували хліб, а в поточному році через погроми поміщицьких маєтків та вигнання їх власників не було вже де заробляти. Через це сход ухвалив відібрати землю в селян, які не належать до Канівської громади, і разом з банківською землею розподілити її між безземельними та малоземельними⁶. Однак джерела такого характеру є

¹ Петрів В. Спомины з часів Української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Львів : Червона калина, 1927. – Ч. 1. – С. 148–156.

² Лозовий В. С. Вказ. праця. – С. 227.

³ Мандрика М. І. Дещо за роки 1917 та 1918 / М. І. Мандрика // Український історик. – 1977. – № 1–2. – С. 89.

⁴ Росс К. Доклад начальника операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. / К. Росс // Архив русской революции, изданный Г. [И.] В. Фессеном. В 22 т. – М. : «Терра», Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 288.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1614. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16–16 зв.

поодинокими: селяни у своїй масі ще не усвідомлювали результатів погромницької діяльності.

Розгром поміщицьких маєтків на Правобережжі завершили вже навесні 1918 р. австрійські війська. Згідно з повідомленням Малиницької волосної земельної управи Проскурівського повіту Подільської губернії від 25 березня 1918 р., австрійські солдати у с. Карпівцях самочинно порозбивали замки будинків на фільварку, речі по-викидали на двір, підпалили стіни й стелю¹. Становище поміщицьких маєтків у Київському повіті розглядалося на 6-х зборах Київського повітового земельного комітету від 18 березня 1918 р.: за нечисленими винятками поміщицькі економії – або розгромлені, або доведені до такого стану, що «сподіватись на їх самостійне існування зараз зовсім не доводиться»². У Липовецькому повіті із 137 маєтків було знищено 119, або 87 %. В Ольгопільському повіті на Поділлі із 119 поміщицьких маєтків цілими лишилися два³.

Від продажу поміщицького майна селяни отримали мізерні кошти, які Міністерство земельних справ УНР своїм обіжником від 9 березня 1918 р. намагалося залучити на депозити повітових земельних комітетів. Останні стали розшукувати виручені сільськими та волосними земельними комітетами гроші за продаж поміщицького реманенту, державного майна (лісів), оренду млинів тощо⁴. Сільський земельний комітет с. Синяків Талалаївської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії отримав 2 тис. крб за продаж живого реманенту з маєтку А. Петровського та 849 крб 01 к. за продаж сіна, соломи й буряків⁵. Філевський сільський земельний комітет від продажу майна економії виручив 255 крб 25 к., які були потрібні для ремонту її реманенту (плугів, возів тощо) і «просив дозволу залишити гроші в себе»⁶. Курилівський сільський земельний комітет Ніжинського повіту повідомляв волость, що відібране у власників нетрудових господарств майно не продавав, а ліси не вирубувалися, «через що й

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 62.

³ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 57.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 62; Там само. – Ф. 1495. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2 а; Там само. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1495. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 3, 10.

⁶ Там само. – Арк. 8.

грошей ... не має»¹. Юринецька адміністративна комісія від продажу живого реманенту (худоби) маєтку с. Зверхівців Проскурівського повіту Подільської губернії отримала 3607 крб, а після виплати жалування службовцям маєтку залишився 1151 крб². За 10% вартості продавали незаможним селянам розділену на сільському сході в березні 1918 р. поміщицьку худобу, згідно із спогадами І. Ярошенка, мешканці одного з хуторів поблизу с. Томаківки Катеринославської губернії³. Отримані кошти селяни практично відразу ж витратили або на ведення економічного господарства, або просто розділивши між собою. Боячись повернення поміщиків, селяни Гадяцького повіту на Полтавщині виручені гроші за продаж поміщицького майна, за спогадами В. Андрієвського, розподіляли між усіма членами сільської громади, щоб усім нести можливу відповідальність. Це не відповідало як III Універсалові, так і більшовицькому законодавству⁴.

Основний зміст відносин селянства з поміщицтвом у березні – квітні 1918 р. полягав у пошуку подальших шляхів розвитку господарства й порозуміння з поміщиками. Проблемою повернення власності зайнялися повітові земельні управи, які змушені були працювати в дуже складних умовах. Гайсинська повітова земельна управа в січні 1918 р. вказувала на відсутність адміністративної влади на місцях та фінансових коштів, погрози й претензії з боку солдатських ватаг, усунення на місцях відповідальних працівників і призначення для роботи в маєтках «самогонників або злодіїв»⁵.

Пограбування поміщицької власності восени – взимку 1917 р. та подальший розподіл землі навесні 1918 р. започаткували розкол у селянському середовищі. Особливо ця роз'єднаність селянства відчувалася на Поділлі. З березня 1918 р. громадяни с. Пологи подали до Гайсинського повітового земельного комітету список з 10 осіб, які не брали участі в погромі маєтку поміщика Дробановського в лютому 1918 р.⁶ 5 березня 1918 р. до Гайсинського повітового земельно-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1495. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 9.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1607. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.

³ Ярошенко І. Щоденник / І. Ярошенко // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 279.

⁴ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, [б. р.]. – Т. 1. Ч. 2. – С. 173.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 9 а. – Арк. 20, 23.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 13–13 зб.

го комітету список з 80 осіб, які не брали участі в погромі фільварку в січні 1918 р., подали громадяни с. Мелешкова Кисляцької волості Гайсинського повіту¹. Пошуки шляхів уникнення відповідальності за вчинені дії спостерігаємо в поясненнях селян – учасників погрому економії І. Баланова в ніч з 24 на 25 січня 1918 р. у с. Кущинці під час слідства, вчиненого головою Кисляцького волосного земельного комітету Я. А. Вижнюком. Він опитав 11 учасників цієї події, з них четверо, у кого було знайдене пограбоване майно, заявили про свою непричетність («хтось» приніс – односельці, сестри чи син), двоє брали чуже майно під впливом алкоголю після весілля або дружнього застілля, один – за принципом безвідповідального колективізму («усі несуть»), троє заявили про свою неучасть у пограбуванні маєтку. Свої дії селяни пояснювали випадковістю, намагаючись перекласти відповідальність на жінок чи дітей, а на запитання щодо участі односельців відповідали загальними фразами («не бачив, не чув, не знаю»). Участь у пограбуванні маєтку вдень 25–26 січня за постановою сільського сходу брала більша частина села². 19 березня 1918 р. с. Кущинці Кисляцької волості Гайсинського повіту Подільської губернії подало список 41 особи, не причетної до пограбувань та розподілу поміщицького майна³.

Болюча проблема повернення власності вирішувалася в кожному конкретному випадку залежно від регіону, характеру пограбувань та стосунків поміщика з селянами. Нерідко поміщики й заможні селяни з вимогою відновлення колишніх форм землеволодіння зверталися до присутніх в Україні німецько-австрійських військ. Прихід останніх, за характеристикою Д. Дорошенка, спровокував «аграрну реакцію в широкому розумінні цього слова», активізував усі покривдені в період Центральної Ради селянські елементи⁴. Землевласники створювали власні каральні загони і силою повертали розібране майно та реманент. У с. Глоси на Херсонщині пограбоване селянами у поміщика І. Ковальова майно відібрав у них загін Вільного козацтва 1 січня 1918 р. як «народне»⁵. У березні 1918 р. з приходом у Глоси австро-німецьких військ це майно й худобу було повернуто

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 14.

² Там само. – Спр. 45. – Арк. 98–101.

³ Там само. – Спр. 53. – Арк. 16.

⁴ Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 327.

⁵ Мелешко Ф. Глоси в часі національної революції... – С. 20–21.

поміщикам¹. Однак М. Ковальов, племінник пограбованого раніше поміщика І. Ковальова, став чинити репресії щодо селян. Залякавши їх кулеметом та рушницями (переважно жінок і дітей), він змусив заплатити велику суму контрибуції. У справу пограбування селян втрутилися Українські січові стрільці, і племінника поміщика, хоча й ненадовго, було заарештовано².

На базі деяких поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – навесні 1918 рр. стали виникати перші колективні господарства, життя яких було недовготривалим (встановити їхню точну кількість дослідникам не вдалося). Згідно з різними підрахунками, в Україні було створено від 30 до 250 трудових сільськогосподарських артілей, товариств для спільного обробітку землі й комун³. Вони виникали в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській губерніях⁴. У регіонах цукробурякової промисловості (Київській, Подільській губерніях) існували кілька десятків тимчасових артілей для обробітку цукрових плантацій⁵. 15 сільськогосподарських колективів із 40 вірогідно наявних в Україні навесні 1918 р. діяли у Полтавській губернії⁶. 12 колективних господарств було організовано в Катеринославській губернії⁷. Перемога передільницьких настроїв, які традиційно лежали в основі общинної психології, виявилася й у ставленні селян до комун. Мешканці сусідніх сіл навесні 1918 р. прагнули пограбувати створені анархістами в Гуляйпільському районі комуні, щоб переділити між собою сільськогосподарський реманент: «Нехай ... вільні комунари потім його куплять у них»⁸. Загалом же колективні господарства мали на меті врегулювання нової проблеми, зумовленої

¹ Глосиди // Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти т. Кіровоградська область / редкол.: Д. С. Сиволап та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – С. 543.

² Мелешко Ф. Глосиди в часі національної революції ... – С. 22; Михайлик М. Українське село в часі національної революції... – С. 14.

³ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 392–396; Головач В. Ф. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. / В. Ф. Головач. – К.: Вища школа, 1982. – С. 25.

⁴ Гамрецький Ю. М. Триумфальное шествие Советской власти на Украине / Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 175.

⁵ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений... – С. 392.

⁶ Ганжа І. Х. Перші колективні господарства в Україні (1917–1920 рр.) / І. Х. Ганжа. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 27.

⁷ Хміль І. В. Аграрна революція в Україні... – С. 68.

⁸ Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – К.: Україна, 1991. – Кн. 1. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). – С. 176.

ліквідацією поміщицького землеволодіння, – організацію сільсько-господарського виробництва.

Основною проблемою весни 1918 р. в умовах політичної нестабільності та загострення відносин селянства з поміщицтвом залишалася посівна кампанія: невпевнені в долі врожаю люди не поспішали засівати поля¹. Свою допомогу в організації посівної кампанії пропонували хлібороби-власники. 10 квітня 1918 р. їхня делегація взяла участь у нараді в Полтавського губернського комісара з приводу засівів. Уважаючи за потрібне вирішити питання про посів незалежно від питання розподілу землі, вони просили дозволу самим засіяти землю (хто мав можливість), оскільки з великих маєтків державі легше було отримати хліб. Губернський комендант засумнівався в їхній спроможності знайти потрібну кількість робочих рук, а деякі члени наради звернули увагу на недоцільність появи власників у маєтках (це могло викликати непорозуміння й зашкодити посівній кампанії)². Численні хліборобські делегації, відряджені до Києва, намагалися порозумітися з Центральною Радою, однак остання проігнорувала їхні вимоги³. Цим український уряд підштовхнув заможне й середнє селянство до великих землевласників, які забезпечили підтримку Гетьманату.

«Чи можливий був компроміс між землевласниками й селянами?» – відповідь на запитання намагалися знайти один з авторів «Великої земельної реформи» Тимчасового уряду В. Чернов і представник «поміщицької професії» Є. Чикаленко. На думку В. Чернова, землевласники завдяки роботі військовополонених стали практично незалежними від селянства околишніх сіл і менше схильні були враховувати його інтереси, а селяни через своє зубожіння в умовах війни ставали більш ворожими до поміщиків⁴. Маєтне дворянство, вважав В. Чернов, було приречене і через зволікання із скликанням Установчих зборів могло скористатися лише часом для отримання прибутків із своїх господарств (їх продажу, застави). Останнє викликало невдоволення селянства, підштовхнуло його до погромів по-

¹ Ковальова Н. А. Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р. / Н. А. Ковальова, Б. В. Малиновський // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 182.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 199–199 зв.

³ Нова Рада. – 1918. – 11, 12, 15 квітня.

⁴ Чернов В. Вказ. праця. – С. 145.

міщицьких маєтків¹. Є. Чикаленко вважав, що великі землевласники землю продавати не будуть, бо вони живуть за кордоном або в столиці й страху революції не зазнали². Інші землевласники, на думку Є. Чикаленка, якби їм залишили по 150 дес. землі, а за решту держава сплачувала паперами, могли б піти на компроміс, і таким чином держава могла б замирити селян із землевласниками³. Однак землевласники-поміщики втратили авторитет серед селянства, це відчував Є. Чикаленко і повідомляв у листах до П. Стебницького від 11 липня та до А. Ніковського від 16 липня 1917 р.⁴ Письменник В. Короленко, який влітку 1917 р. спілкувався із селянами Полтавщини на сільському сході, переконався, що вони не хотіли слухати про економічну доцільність вирішення питання про землю (реформування сільського господарства, створення кредиту, певну плату за землю державі), а прагнули якнайшвидше її отримати⁵. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. серед селянства набула поширення схильність до передільницьких настроїв.

Унаслідок втрати землі, власності, звичного соціального укладу поміщики пережили глибоку психологічну драму. «Соціальна боротьба велася вже давно, але раніше переможцями були поміщики; тепер же в революції перемогли селяни», – констатував громадський і політичний діяч, член Центральної Ради М. Галаган, спостерігаючи за батьками своєї дружини⁶. Виїхати за кордон могли одиниці, а чинити фізичний опір – лише чоловіки. Відтак драматичні події кінця 1917 – початку 1918 рр. супроводжувалися трансформацією соціального укладу й руйнацією економічних відносин – вилученням поміщицтва як класу й виробника сільськогосподарської продукції.

Отже, перша половина 1917 р. характеризувалася досить мирним співіснуванням селянства з поміщицтвом, спробами за взаємною згодою врегулювати орендні відносини. Однак розгортання восени 1917 – взимку 1918 рр. погромницького руху, зумовлене

¹ Чернов В. Вказ. праця. – С. 240, 242, 247–248.

² Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919)... – Т. 2. – С. 56.

³ Там само. – С. 97.

⁴ Там само. – С. 248, 257.

⁵ Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В. Г. Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – С. 115–120.

⁶ Галаган М. М. 3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – С. 335.

насамперед зовнішніми чинниками (агітацією політичних партій, солдат і робітників), знайшло сприятливе соціально-економічне підґрунтя. Участь у погромах поміщицьких маєтків брали представники всіх верств селянства, нерідко майже все село, особливо заможні селяни, а їх організаторами досить часто виступали солдати-фронтвики, молодь. Результати погромницької діяльності катастрофічно вплинули на становище сільського господарства і не були продумані самими селянами, які руйнували маєтки і тим самим втрачали можливість підробітків. Налагодження відносин із землевласниками, яке розпочалося в березні – квітні 1918 р., мало досить болючий характер відшкодування за розграбоване майно чи сплати контрибуцій і часто супроводжувалося каральними акціями. Селянські виступи здебільшого мали економічний характер, і їх наслідком стала консолідація общинних зв'язків, спрямованих проти поміщицького землеволодіння.

4.2 Селяни та поміщики в другій половині 1918–1922 рр.

З 29 квітня 1918 р. в історії відносин селянства й поміщицтва почалася нова епоха, характерною ознакою якої стало по чергове перебування в панівному становищі тієї чи іншої соціальної групи: поміщиків за часів Гетьманату та Білого руху й селянства в епоху більшовизму. Відновлення приватної власності на землю фактично сприяло реставрації дореволюційного соціального укладу, але вже в межах нового законодавчого поля. Спроба консервативних сил стабілізувати становище в сільськогосподарській галузі, зруйнованій радикальним законодавством більшовиків та Центральної Ради, змінювалася новими державотворчими та соціальними експериментами. Із встановленням Української Держави П. Скоропадського для поміщиків настав період своєрідного соціального реваншу за пограбоване майно й розподілену селянами землю. Наслідком їхньої діяльності стало поглиблення земельних, майнових і психологічних суперечностей та наростання селянського повстанського руху. Ураховуючи, що радянська історіографія досить детально описала каральні акції з повернення майна землевласників та репресії Гетьманату й Білого руху проти селянства, основну увагу у своєму дослідженні зосередимо на господарському аспекті відно-

син селянства й поміщицтва та ролі громади в процесі їхнього примирнення.

З проголошенням 29 квітня 1918 р. «Грамоти до всього українського народу» гетьмана П. Скоропадського, якою відновлювалася приватна власність і відмінялося законодавство Тимчасового уряду й Центральної Ради, руйнування поміщицьких економій не припинилося. Повірений поміщика Терещенка П. Ф. Рогаль-Левицький після огляду Сокільчанської й Андрушівської економій у Сквирському повіті Київської губернії 14 травня 1918 р. писав, що після «Грамоти» гетьмана місцеві жителі за низькими цінами продали хліб, худобу, реманент економій. У Куп'янському повіті Харківської губернії на початку травня селяни розгромили 20 економій¹. Хвиля підпалів поміщицьких маєтків та нападів на самих землевласників, членів їхніх сімей і економічних службовців охопила Катеринославську губернію. 28 травня 1918 р. у Верхньодніпровському повіті у власному лісі був убитий землевласник П. Гусев, 29 травня зазнав нападу землевласник В. Білокрис, у ніч на 1 червня – М. Доленго-Грабовський, який ночував в Олександропо-Павлівському земському училищі. Інформація про численні напади на службовців економій та членів сімей поміщиків, пограбування їхнього майна і навіть вбивства міститься у зведеннях Катеринославського губернського старости про становище в губернії за червень 1918 р.² У Верхньодніпровському повіті селяни найчастіше нападали на дрібних земельних власників і селян-відрубників³. У Новомосковському повіті широких масштабів набули підпали економій. Зокрема в повіті було спалено маєток Мізка Карабинівка, економію Горностиця, економію князя Урусова і його хутір Веровський, економію Міро та деякі інші. Підпали економій відбувалися й у Верхньодніпровському повіті⁴. Напружене становище спостерігалось в багатьох губерніях: заможніші селяни підтримували нову владу, а незаможні мріяли про черговий стихійний розподіл землі. «Колосальний вибуховий потенціал» нагромадився в українському селі⁵.

¹ Хміль І. В. Боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та внутрішньої контрреволюції (березень – червень 1918 р.) / І. В. Хміль // У боротьбі за Жовтень: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 123–124.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 13, 22, 33, 38–39, 56, 59 зв., 91.

³ Там само. – Арк. 59 зв.

⁴ Там само. – Арк. 13 зв., 15, 20.

⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – С. 289.

З відновленням приватної власності гетьманська влада намагалася розробити механізм повернення землевласникам конфіскованого майна та відшкодування збитків. У травні 1918 р. губернські, а потім і повітові старости видавали накази про повернення селянами майна землевласників та принципи їхнього замирення¹. Накази повітових старост зачитували на сільських сходах², за їх виконанням стежили також волосні народні управи. Подільський губернський староста 29 травня 1918 р. зобов'язав Гайсинського повітового старосту негайно з'ясувати склад колишніх земельних комітетів і змусити їх членів повернути протягом десятиденного терміну майно колишнім власникам або його описи у випадку розграбування³. Однак грошей для відрядження на місця повітові земельні комісії не мали. Коли наприкінці червня 1918 р. документацію волосних та сільських земельних комітетів було доставлено до Гайсинської повітової комісії, з'ясувалося, що документи «в повному непорядку». 30 червня 1918 р. головою Гайсинської повітової комісії з прийому книг, документів і майна від скасованих земельних комітетів І. Равським було складено акт про невідповідність вимогам діловодства і потребу доведення цих документів до ладу колишніми секретарями волосних та сільських земельних комітетів⁴. У деяких випадках члени земельних комітетів із зміною влади знищували документацію. Так вчинив Конопський повітовий земельний комітет Чернігівської губернії, голова і секретар якого вивезли з собою справи земельного комітету. Секретар комітету С. Ленінський з 20 травня й до осені 1918 р. перебував у в'язниці за наказом повітового старости⁵.

З метою оцінювання нанесених збитків організації землевласників готували рекомендації для земельних комісій та поміщиків. 4 травня 1918 р. Рада Союзу земельних орендарів створила спеціальну оціночну комісію з представників Обласного Союзу земельних

¹ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / редкол.: Г. Д. Базилевич и др. – Полтава : [Б. в.], 1957. – С. 76–77; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / за ред. М. І. Мехеди. – Вінниця : Вінницьке обл. книжково-газетне вид-во, 1959. – С. 42–44, 74–75.

² Ярошенко І. Щоденник / І. Ярошенко // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя : ПА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 282–284.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 3–3 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 23.

⁵ ЦДАІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5199. – Арк. 2, 11.

власників, Ради зем'ян, Союзу службовців у сільському господарстві й сільськогосподарській промисловості. Своїм завданням комісія визначила відновлення господарств у колишньому обсязі, тобто передбачала купівлю лише нового реманенту, хліба за ринковою ціною. Створені нею дев'ять підкомісій встановлювали ціни з окремих категорій майна. На відсутні на ринку речі ціни не змогли встановити, а значна інфляція спричинила зростання вартості майна, зокрема на предмети домашнього вжитку ціни збільшилися в 15–20 разів¹. Питання з'ясування середніх цін на живий і мертвий реманент для визначення збитків від погромів поміщицьких маєтків розглядав Союз земельних власників і сільських господарів Подільської губернії на засіданні оціночно-експертної комісії 5, 6 і 8 червня 1918 р. Вона встановила ціну для відшкодування вартості різних видів худоби, сільськогосподарських машин та зернових². Однак придбати потрібні для господарства речі, як згадував Є. Чикаленко, навіть за політично стабільної ситуації і регулярного залізничного сполучення в серпні 1918 р. було неможливо: на селі були відсутні дошки, цвяхи, цегла, вапно, скло³.

Яких збитків, принаймні в межах Подільської губернії, зазнало сільське господарство краю, намагалися з'ясувати статистики. Подільський губернський статистичний комітет планував підготувати в 1918 р. видання «Обзор Подольской губернии» за 1913–1918 рр. Його складовою мав стати нарис про вплив війни 1914–1917 рр. та революційного руху 1917–1918 рр. на економічне життя губернії. З цією метою губернський статистичний комітет намагався отримати з повітів інформацію про захоплення в 1917–1918 р. приватновласницьких, державних, церковних земель, знищення лісів, склад та діяльність земельних комітетів у 1917 р. і всі інші дані, що могли б характеризувати руїну економічного та «психічного» життя населення Подільської губернії. Канцелярія Подільського губернського старости, розсилаючи в липні 1918 р. інформацію повітовим старостам, просила «стежити за серйозним виконанням»⁴. На жаль, жоден з державних органів не зміг зібрати більш-менш систематизованої ста-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 3, 7 зв.

² Там само. – Арк. 1–2.

³ Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Х. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 236.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4.

тистичної інформації про зміни в розвитку сільського господарства революційного періоду.

Списки пограбованого й знищеного майна землевласники стали складати ще з початку 1918 р. Граф В. Грохольський своє майно в с. Терешках та на фермах Звіринець, Казимирівка й Малинки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії оцінив у 1470149 крб 65 к., а нанесені під час погромів у грудні 1917 – січні 1918 р. збитки – у 662459 крб 65 к. У головному будинку були витягнуті й розкрадені вікна та двері, розвалені печі, обідрані шпалери і навіть знищена фарба на стінах. Підтвердження правильності оцінки свого майна він домогся через суд ще 12 (25) лютого 1918 р.¹

При встановленні збитків апетити в землевласників були завищені (через інфляцію, відсутність деяких речей на ринку чи просто через бажання покарати селян). Хрестоматійним став приклад поміщика Ямпільського повіту Подільської губернії, що стягнув із селян 250 тис. крб при вартості його майна в 150 тис. крб². В 11 млн крб оцінила збитки Карлівського маєтку на Полтавщині його адміністрація, яка влітку 1918 р. для посередництва з селянами пропонувала призначити представником Міністерства земельних справ при маєтку колишнього особливого урядового комісара Центральної Ради І.Є. Місюру, який з квітня 1918 р. і вже в період Гетьманату доклав багато зусиль для повернення живого й мертвого реманенту³. Вимоги поміщиків у кілька разів перевищували розміри пограбованого в Сосницькому повіті Чернігівської губернії. Не погодився зменшити контрибуцію за пограбування селянами Дунайцівської економії гетьмана П. Скоропадського глухівський староста⁴.

Часто землевласники погрожували селянам каральними експедиціями. Судового переслідування зазнали деякі мешканці с. Ігнатки Сквородецької волості Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, які на сільському сході 15 липня 1918 р. вступили в конфлікт з орендарем маєтку В. Павським⁵. Троє селян – П. Суслук (30 років), І. Франчук (61 рік) та С. Десятник (51 рік) – були звинувачені в анти-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 239. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 1–3 зв.

² Хміль І. В. Боротьба трудящого селянства України... – С. 120.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 999. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 38–39.

⁴ Еткіна І. І. Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії / І. І. Еткіна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 259–260.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 31 зв., 33.

урядовій агітації і підбурюванні селян не повертати розграбоване в землевласника майно й були заарештовані. 4 серпня їх звільнили під заставу по тисячі карбованців за кожного, а судове переслідування було припинене 13 січня 1919 р. вже за Директорії¹. Урешті мешканці села добровільно «примирилися» з економією, орендар В. Павський відмовився від своїх показань². Щоб уникнути застосування воєнних заходів за розграбований живий і мертвий реманент з ферми Оліндерського маєтку В. Янчевського, сход с. Баштечок Красилівської волості Таращанського повіту на Київщині 25 травня 1918 р. вибрав трьох уповноважених для переговорів з власником³.

Не всі поміщики чи орендарі поспішали в село за своїм майном. Згідно з інформацією волосного старшини, станом на 18 червня 1918 р. у 12 населених пунктах Кіbliцької волості Гайсинського повіту Подільської губернії процес передачі власності чи хоча б переговорів з власником або уповноваженими ним особами відбувався лише в половині сіл. У другій половині власники були відсутні, а селяни очікували їх приїзду⁴. Передача власності не завжди відбувалася мирним шляхом. У Могилів-Подільському повіті 7 червня був обстріляний економ маєтку с. Татарисок. В інших селах, згідно з інформацією повітового коменданта, станом на 22 червня 1918 р. селяни повертали майно поміщикам, сплачували податки за 1917 і поточний рік. Настрій населення повіту характеризувався як зовні спокійний, але напружений⁵. У с. Пагурцях Уланівської волості Літинського повіту Подільської губернії у ніч на 22 червня 1918 р. селяни підпалили будинок і клуню місцевого поміщика⁶. В Ольгопільському повіті в липні 1918 р. у населення знаходилося не менше ніж 1,5–2 тис. гвинтівок, 12–15 кулеметів. Відновлення маєтків тут відбувалося повільно, селяни ухилялися від примирення з поміщиками. Деякі землевласники відкрито заявляли про ризикованість і неможливість повернення до своїх маєтків і фільварків⁷.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 5, 9, 17, 27.

² Там само. – Арк. 33.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 612. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2026. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 117.

⁵ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – С. 163–165.

⁶ Там само. – С. 167.

⁷ Там само. – С. 179–180.

Про побоювання повертатися до власного господарства в липні 1918 р. заявляв землевласник с. Краснопілки Гайсинського повіту Подільської губернії Б.Л. Ясенецький. Його господарство розміром 50 дес. землі навесні 1918 р. пограбували селяни: розділили й засіяли землю, спустили із ставка воду, вирубували ліс, на луках пасли худобу. Землю засіяв земельний комітет, співробітники якого, на думку землевласника, під час Гетьманату вели підпільну більшовицьку роботу. Серед 31 особи в списку, складеному землевласником «найшкідливішого елементу» в с. Краснопілки, 20 він вважав особливими злочинцями. 16 липня 1918 р. цей список був переданий для перевірки Гайсинському повітовому старості й австрійському комендантові м. Гайсина¹. Загалом на Поділлі за наказом губернського старости до літа 1918 р. було заарештовано й ув'язнено 336 селян, 156 з яких було вислано за межі України².

Водночас селяни не поспішали з поверненням поміщицького майна. Гетьманська влада, яка захищала інтереси поміщиків, сприймалася ними як «панська»³, її заходи йшли урозріз з бажаннями селянства закріпити за собою розподілену раніше землю. На початку червня в деяких економіях Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії спостерігалось повторне пограбування майна. Не хотіли повертати пограбоване майно селяни в Олександрівському повіті. У Верхньодніпровському повіті вони поспіхом повертали розграбоване в економії майно в тих місцях, де розташовувалися австро-угорські війська⁴. Неповернення селянами майна до свого маєтку констатував 2 червня 1918 р. Харківський губернський староста П.І. Заліський. Він просив Ізюмського повітового старосту вжити заходів до його розшуку⁵. Селяни с. Литвинця Курилівської волості Канівського повіту на Київщині, за інформацією голови волосної управи від 11 червня 1918 р., ухвалили таке рішення: «Як всі селяни

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14–14 зв., 16–17.

² Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. / А. Зінченко. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. – С. 21.

³ Лозовий В.С. Становлення влади гетьмана П. Скоропадського на селі і реакція селянства / В.С. Лозовий // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / відп. ред. В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 314.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 14 зв., 56.

⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. / под. ред. И.К. Рыбалки. – Харьков : Прапор, 1973. – С. 30.

України повернуть те, що розбирали із економії, то і ми повернем, бо ми не перші розбирали, то не ми перші і повернемо»¹. Як інформував голова волосної народної управи 17 червня 1918 р., неохоче повертали майно селяни в Хащеватській волості Гайсинського повіту на Поділлі². Проскурівський повітовий староста на Поділлі в липні 1918 р. вимагав від сільських старост Ярмолинецької волості не пізніше ніж за три дні подати поміщикам або їх уповноваженим ухвалу сходу про примирення з поміщиком і домовитися про збір врожаю, погрожуючи залученням австро-угорських військ у випадку непокої³.

У червні 1918 р. за допомогою Переяславського повітового старости зміг повернути частину свого майна й домогтися відшкодування решти від селян с. Війтівці Скопечької волості Переяславського повіту Полтавської губернії С. Д. Томачинський (сам мешкав у Києві і працював лікарем). Однак 3 серпня його садиба зазнала нападу озброєного загону, супроводжуваного місцевими селянами⁴. 31 липня 1918 р. у с. Зарудді Кременецького повіту Волинської губернії натовп селян з навколишніх сіл (близько 2 тис. осіб) вбив голову Кременецького відділу Союзу земельних власників С. А. Гуляницького, який за довіреністю графа Грохольського вів переговори з селянами щодо відшкодування збитків у маєтку Колодно. Селяни відмовилися надати загону міліції продовольство й фураж, а арешт старости підштовхнув їх до бунту. Австрійський загін спокійно спостерігав за селянською розправою і не втручався, а потім заарештував 6–7 учасників виступу⁵. Серед селянства наростало озлоблення діями гетьманського уряду і поширювався «стихийний аграрний терор», – констатував землевласник Є. Чикаленко наслідки непродуманої політики влади⁶.

Землевласники, які зазнали значних матеріальних збитків від аграрних заворушень, змушені були також врегульовувати відносини з банками. Одеський союз земельних власників домігся можли-

¹ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917–1920 рр. 36. док. та мат. / ред. С. О. Стеценко. – Черкаси : Черкаське обл. вид-во, 1957. – С. 109–110.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–5 зв.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17.

⁴ Документи до історії боротьби КП(б)У проти гетьмана та інтервентів // Літопис революції. – 1933. – № 1–2. – С. 249.

⁵ Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. / гл. ред. А. Т. Бугаев. – Житомир : Житомирское обл. изд-во, 1957. – С. 147–151.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919)... – Т. 2. – С. 41.

вості надати постраждалим землевласникам чотиримісячний мораторій по заставних і соло-кредитах¹. На окремий розгляд заслуговує ситуація з маєтком Лінке, який був заставлений в Одеському відділенні Селянського поземельного банку. Після взяття Євгенівського маєтку Отбідю-Василівським волосним комітетом на облік А.І. Лінке та уповноважений нащадків В.І. Лінке 6 грудня 1917 р. звернулися із заявою до банку, склавши з себе відповідальність за цілість майна². Участь у конфіскації землі й майна Лінке брало населення сіл Євгенівка, Бобровий Кут, Павлівка, Отбідю-Василівка Херсонського повіту. Навесні 1918 р. господарі почали повертати своє майно. 11 (24) травня А.І. Лінке та уповноважений нащадків В.І. Лінке звернулися до Одеського відділення Селянського поземельного банку щодо вжиття відповідних заходів для відшкодування нанесених селянами збитків³. Відділення банку з клопотанням про пошук та повернення взятого в маєтках Лінке майна звернулося до Херсонського губернського старости⁴. 21 травня 1918 р. ним був виданий циркуляр про негайне повернення живого й мертвого реманенту, про що в червні було оголошено на сільських сходах⁵. Збитків маєтку А. Лінке завдали мешканці кількох сусідніх сіл: Євгенівки, Василівки, Павлівки, Івано-Кепені, Бобрового Кута та інших⁶. Вирішенням питання повернення майна почала займатися в травні 1918 р. Отбідю-Василівська волосна земська управа.

У червні 1918 р. наказ про повернення майна А. Лінке видав лейтенант австрійського війська. Він вимагав негайного повернення мертвого й живого реманенту й оплати за користування ним. При цьому худоба мала повертатися здоровою (за хворих або незданих потрібно було виплачувати за поточними цінами). Також селяни мали повернути хліб або внести задаток грошима до здачі власникові зерна, сплатити гроші за випасені сінокоси, самовільно засіяні поля, від-

¹ В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов / отв. ред. К. С. Коваленко. – Одесса : Кн. изд-во, 1962. – С. 66.

² ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 51.

³ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Арк. 2.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 62.

⁶ Там само. – Спр. 14. – Арк. 22.

шкодувати збитки за сади, за будівлі. Продукти, корми й матеріали, витрачені комітетами в маєтку, селяни мали повертати натурою¹.

Сільський сход с. Павлівки Отбїдо-Василівської волості Херсонської губернії (106 із 200 домогосподарів) 20 травня 1918 р. обрав свого односельця Д. Щербину членом комісії із здачі й оцінки маєтку А. Лінке, яка мала з'ясувати збитки, завдані власникові за час перебування маєтку на обліку волосної земельної управи². 15 мешканців с. Павлівки користувалися 30 волами з економії А. Лінке, які працювали 94 робочих дні³. Питання оплати за хліб розглядав 10 червня сільський сход с. Павлівки (105 із 200 домогосподарів). За 700 пуд. вівса і 170 пуд. проса селяни заплатили Отбїдо-Василівському земельному комітетові 822 крб. Тепер же сход зобов'язав кожного селянина, який брав зерно, не пізніше 15 серпня повернути його власникові. Через бідність населення сход просив А. Лінке про те, щоб не сплачувати задаток грошима⁴.

Євреї-землероби колонії Бобровий Кут 10 червня 1918 р. обрали трьох уповноважених для переговорів із землевласником А. Лінке⁵. 17 червня сільський сход колонії (77 осіб) ухвалив до 15 серпня сплатити А. Лінке гроші за хліб та інші збитки⁶. Мешканці хутора Костомарівського і селища № 5 (32 із 52 домогосподарів) 12 червня 1918 р. у відповідь на циркуляр Херсонського губернського старости від 21 травня 1918 р. про негайне повернення живого й мертвого реманенту власникам підтвердили відсутність у їх громади реманенту Лінке⁷.

Мешканці с. Отбїдо-Василівки користувалися реманентом з маєтку А. Лінке з дозволу волосної ради 25 лютого 1918 р. 10 осіб купили в маєтку поросят⁸. Було складено список тих, хто отримав зерновий хліб з маєтку А. Лінке: зверталася увага, що 180 пуд. жита отримали солдатки, а ще зерно роздавалося незаможному населенню. Жито розділили між собою мешканці кількох сіл: 180 пуд. отримала

¹ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 7.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 34.

³ Там само. – Спр. 14. – Арк. 51.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 5–5 зв.

⁵ Там само. – Арк. 1.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 47.

⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 53.

⁸ Там само. – Спр. 14. – Арк. 2–3.

Отбіді-Василівська громада, 100 пуд. селяни с. Посьолівки (у написанні назви села можлива помилка в документі – *Н.К.*), 120 пуд. – Євгенівки. Гроші за хліб селяни заплатили А. Лінке, за поросят, овечі шкури, пшоно – комісарові маєтку М. Мацюті, а за інший хліб внесли кошти на депозит волосної управи та земельного комітету¹. С. Євгенівка повернуло власникові А.І. Лінке той живий і мертвий реманент, яким користувалися його мешканці (12 коней, 26 волів, 18 різних плугів, 13 букерів, 17 борін та інший реманент). Частину майна, зокрема 6 коней (а також 5 фургонів, хомути та іншу упряж) змусила селян здати для весняних робіт до Снігурівки 30 квітня 1918 р. Отбіді-Василівська волосна управа². 13 червня 1918 р. сільський сход с. Євгенівки (94 із 140 домогосподарів) ухвалив виплатити збитки А. Лінке, які припадали на їхнє село, до 1 вересня 1918 р.³

Отже, селяни кілька разів сплатили за майно Лінке: спершу власникові маєтку й земельному комітетові, а влітку – знову власникові. Сам землевласник зазнав збитків не лише від селян. Під час більшовицького повстання в березні 1918 р. був пограбований міський будинок Лінке, він став заручником і втратив 43457 крб⁴.

При цьому А. Лінке мав виконувати матеріальні зобов'язання перед банком. 27 червня 1918 р. Одеське відділення Селянського поземельного банку просило А.І. Лінке терміново повідомити, чи бажає він взяти в господарювання на 1919 р. колишній свій маєток при с. Євгенівці Отбіді-Василівської волості Херсонського повіту площею 4579 дес. за умови звільнення від орендарів і відсутності можливих самовільних захоплень⁵. 6 липня 1918 р. А. Лінке погодився прийняти маєток за умови відшкодування завданих йому збитків і відбудови всіх будівель та повернення живого й мертвого реманенту⁶.

5 серпня 1918 р. Одеське відділення Селянського поземельного банку нарахувало за фактичне користування А.І. Лінке в 1918 р. маєтком площею 2129 дес. землі 27,4 тис. крб 23 к. Сплата поземельних повинностей складала 10857 крб 90 к. Про потребу сплати недоїмки

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1416. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–5 зв.

² Там само. – Арк. 6, 22.

³ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 3.

⁴ Там само. – Спр. 19. – Арк. 24.

⁵ Там само. – Арк. 48.

⁶ Там само. – Арк. 50.

на вказану суму за орендовану в банку землю банк нагадував А. Лінке 27 листопада 1918 р.¹

Із скаргами землевласники та інші особи, постраждали під час погромів на початку 1918 р., зверталися до земельно-ліквідаційних комісій. 7 жовтня 1918 р. управитель Ольшанського маєтку Н. Ф. Муравйової-Апостол О. І. Судзиловський подав прохання до Київської повітової земельно-ліквідаційної комісії стягнути з селян Малої Ольшанки Обухівської волості Київського повіту, які в січні 1918 р. пограбували маєток, 647322 крб 05 к. Але на засідання комісії, яка 26 листопада 1918 р. розбирала справу про збитки, жодна із сторін не з'явилася. Розгляд питання був перенесений на інше засідання².

Землевласником І. В. Фреєм питання про стягнення збитків з селян с. Китайгородки у вересні 1918 р. було передано на розгляд Катеринославської повітової земельно-ліквідаційної комісії³. Його маєток Софіївка Новопокровської волості Катеринославського повіту в січні – лютому 1918 р. пограбували селяни: за безцінок викупили худобу, розібрали господарські будівлі, а все майно поділили між собою. За зібраний урожай та засіяну землевласницьку землю вони теж не заплатили⁴. Уже в червні – липні 1918 р. почали сплачувати землевласникові кошти за хліб та інше пограбоване ними майно, здавати розібрану худобу⁵. 15 (28) червня уповноваженими Китайгородської громади було укладено договір про збір хліба технікою власника по 65 крб за десятину в рахунок боргу за забраний селянами живий і мертвий реманент⁶. 4 серпня І. Фрей видав сільському старості розписку, що селяни скошили 146 дес. 723 кв. сажнів, і списав з громади 9509 крб 58 к. боргу⁷. Деякі селяни, зокрема О. Штаб, свій борг у 990 крб відпрацьовував в економії⁸. 29 червня І. Фрей зустрічався з 40 селянами, які мали записки від сільського старости про свою непричетність до розгрому маєтку, але не повірив їм і визнав всю Китайгородську громаду винною і зобов'язаною відшкодувати йому

¹ ЦДІАК України. – Ф. 877. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2, 4.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1, 27.

³ ДАДО. – Ф. 540. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 115.

⁴ Там само. – Арк. 108, 119.

⁵ Там само. – Арк. 36, 47, 53–54, 86.

⁶ Там само. – Арк. 95.

⁷ Там само. – Арк. 92, 112.

⁸ Там само. – Арк. 99.

збитки. Він запропонував до 20 липня 1918 р. добровільно заплатити йому 170139 крб 20 к. завданих збитків і відбудувати сільськогосподарські будівлі¹. 16 серпня він звернувся до сільського старости з проханням до дванадцятої години наступного дня повідомити йому, чи погоджується громада с. Китайгородки сплатити йому 105173 крб 09 к., і виробити умови повернення збитків, погрожуючи передати справу щодо відшкодування збитків до комісії². Далі, як свідчить лист Катеринославського повітового старости коменданту австро-угорських військ Чумаківського гарнізону від 7 вересня, справу І. Фрея було передано до Катеринославської повітової земельно-ліквідаційної комісії³. І. Фрей вирішив припинити господарювати й розпродати своє майно. У листі Китайгородському сільському старості від 27 вересня 1918 р. (оголошеному на сході 9 жовтня) він попереджав мешканців Китайгородки, щоб ніхто з них не приходив купувати до його маєтку, бо їм, учасникам погрому, продавати нічого не будуть. Також цього дня він змусив селян сплатити в триденний термін 2485 крб за самочинну оренду землі⁴. Восени 1918 р. землевласник Фрей був убитий – про це повідомив 18 листопада Державну варту Катеринославський губернський староста⁵.

Ефективність повернення власності в межах правового поля була досить низькою. Більш результативним було стягнення відшкодувань за допомогою військових команд. Однак військові частини, як каральні загони, так і німецько-австрійські формування, ускладнювали відносини землевласників із селянами. У період Гетьманату по селах роз'їжджали каральні загони, складені переважно з російських старшин. Кілька разів вони з'явилися до маєтку, який знаходився у селі на лівому березі Дніпра і належав поміщикам – батькам громадського й політичного діяча М. Галагана. Незважаючи на відмову господарів покарати селян, які завдали певної шкоди і їх господарству, офіцери-добровольці побили й оштрафували кількох селян і, «як бандити», забрали гарного верхового коня, що працював у господарстві батьків М. Галагана⁶.

¹ ДАДО. – Ф. 540. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 108–109.

² Там само. – Арк. 103–103 зв.

³ Там само. – Арк. 115.

⁴ Там само. – Арк. 118–119.

⁵ Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): Документы и материалы / отв. ред. А.Я. Пашенко. – Днепропетровск: Промінь, 1968. – С. 55.

⁶ Галаган М. М. 3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – С. 378.

Про реквізиції хліба переважно в поміщицьких господарствах німецькими військами й можливу загрозу продовольчих труднощів повідомляв міністра внутрішніх справ 19 вересня 1918 р. Харківський губернський староста¹. Реквізиції хліба в поміщицьких господарствах австрійські війська здійснювали і в Катеринославській губернії. 27 вересня 1918 р. Солонянська волосна управа, повідомляючи Катеринославського повітового старосту про ці реквізиції, попереджувала про загрозу голоду: внаслідок поганого врожаю селяни сподівалися купити хліб у поміщицьких господарствах, а тепер втратили й цю можливість².

Накладені на селян контрибуції теж не завжди доходили до землевласників. У ніч з 30 на 31 серпня 1918 р. у маєтку Вейківка Великокомишуваської волості поблизу с. Андріївки Харківської губернії згорів хліб землевласника М. Запорожця (близько 200 кіп або до 1 тис. пудів зерна). Селяни винного в підпалі не видали, а німецький загін наклав контрибуцію за вартістю згорілого хліба в 10 тис. крб. Селяни відразу заплатили 5 тис. крб і доправили в Ізюм 5 голів худоби. Зібрані гроші німці залишили в себе³. Повітовий староста 2 вересня попросив начальника німецького гарнізону Ізюмського повіту повернути вартість згорілого хліба постраждалому землевласникові⁴. Через кілька днів він отримав відповідь, що контрибуція з Андріївки повинна бути здана до дивізійної каси, бо це штраф для громади, а не відшкодування збитків землевласнику⁵.

Зловживання поміщиків під час відшкодування збитків сприяли озлобленню селянства й посиленню його ворожого ставлення до поміщицтва, що створювало на селі сприятливий ґрунт для антигетьманської агітації. Про це повідомляв 12 жовтня 1918 р. Подільського губернського старосту начальник освідомчого відділу⁶. Гетьманська влада не звертала уваги на зміну психології селянських мас, яка відбулася за часів Центральної Ради та більшовиків⁷. Розправи над се-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 37 зв.

² Гражданская война на Екатеринославщине... – С. 51.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 24–24 зв.

⁴ Там само. – Арк. 26.

⁵ Там само. – Арк. 25.

⁶ Документи до історії боротьби КП(б)У проти гетьмана... – С. 271.

⁷ Лозовий В.С. Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство / В.С. Лозовий // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 99.

ляньством сприяли посиленню соціальної неприязні між поміщиками й селянами у випадку нової зміни влади. Селяни на Полтавщині у грудні 1918 р. почали розстрілювати по квартирах своїх поміщиків та управителів за жорстоке ставлення до них після гетьманського перевороту¹. Отже, згідно з влучною характеристикою письменника В. Короленка, формувався «маятник класової помсти» («стихийної, сліпої і жорстокої»), який гойдався від одного політичного режиму до іншого².

Про складність відносин із селянами з установленням Гетьманату й відновленням приватної власності (психологічний дискомфорт від спілкування) свідчив Є. Чикаленко. Хоча його майно залишилося цілим та непограбованим і не було потреби карати селян, їхати до своїх маєтків улітку 1918 р. він не поспішав. На початку вересня він з'їздив на десять днів до Перешор, а наприкінці вересня – на три дні до Кононівки, щоб перевірити рахунки й господарювання управителів³.

Досягти компромісу між землевласниками й селянами гетьманська адміністрація намагалася за допомогою сільських сходів. З установами влади Української Держави П. Скоропадського навесні – влітку 1918 р. сільські сходи перетворилися на орган адміністративного й фіскального впливу. Сільська громада прагнула захистити економічні інтереси селян. Разом з тим гетьман П. Скоропадський у справі відновлення власності, на думку В. Качинського, шукав способів «не дратувати середняка»⁴.

22 вересня 1918 р. сільський сход с. Жищинців Проскурівського повіту на Поділлі (110 осіб із 333 домогосподарів) розглядав питання про відшкодування збитків, спричинених погромом у маєтку сиріт Свідерських, у розмірі 250 тис. крб. Сход визнав, що участь у погромі, крім членів громади, брали військові частини, які стояли в селі: 32-й евакуаційний загін, 52-й Сибірський стрілецький полк, 1-й гвардійський стрілецький полк, 8-й і 16-й залізничні батальйони. Громада взяла на себе відповідальність сплатити 70 тис. крб з 250 тис. збит-

¹ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919)... – Т. 2. – С. 182.

² Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В.Г. Короленко. – М.: Советский писатель, 1991. – С. 120, 126–127, 130.

³ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919)... – Т. 2. – С. 35–36, 104, 112, 114.

⁴ Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини / В. Качинський // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 77.

ків за зруйновані будівлі й майно, визначила три терміни для їхньої сплати, а також пообіцяла безкоштовно надати робітників і підводи¹. Інтереси селян захищав Медвинський сільський сход Канівського повіту Київської губернії щодо питання про добровільне повернення майна, захопленого під час погромів узимку 1917–1918 рр. 10 вересня 1918 р. сход ухвалив клопотатися про відкладення цього питання до повного з'ясування збитків за «документальними даними», визнав недійсним свій присуд від 1 вересня про обрання уповноважених для переговорів з власниками економії Іваницьким і Вермицьким. Завищені вимоги власників та складні погодні умови робили неможливими для селян виконання уже досягнутих домовленостей. Сход переобрав уповноважених та розробив нові умови для переговорів з власниками².

Повітові старости покладали на сільські сходи функції кругової поруки, зобов'язуючи складати списки учасників погромів, пограбувань та насильства проти поміщиків. Таке розпорядження отримували 8 липня, 3 серпня 1918 р. волосні правління Проскурівського повіту Подільської губернії³. При цьому гетьманська адміністрація відразу ж відчула неефективність складання таких списків. Більшість сільських громад намагалася захистити своїх членів, і типовим явищем стали ухвали сільських сходів про неучасть своїх громадян у пограбуваннях, відсутність самовільно захопленого майна власників, а також відсутність заклотників: «... а у випадку, якщо такі виявляться, то будуть негайно заарештовані й передані до належних інстанцій»⁴. Інша частина сільських громад подавала інформацію про деяких своїх громадян, які брали участь у погромах поміщицьких маєтків. Наприклад, Кам'янецький сільський сход Тальянської волості Уманського повіту Київської губернії від 9 вересня 1918 р. відповідальність за розгром маєтку землевласника І.Є. Журовського поклав на 1/5 частину громади й подав список учасників⁵.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11 зв. – 12.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15, 26.

⁴ Див. ухвали сільських сходів Уманського повіту Київської губернії: с. Берестовець, 18 червня, с. Старі Бабани, 20 червня 1918 р. (ЦДАВОВУ. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15; Там само. – Спр. 2. – Арк. 17).

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26 зв. – 27.

У тих громадах, де участь у погромах поміщицьких маєтків не підлягала сумніву, сільські сходи, розглядаючи питання примирення села з поміщиком, розподіляли всю суму збитків поміж усіма селянами, не враховуючи, брали вони участь у погромах чи ні. За спогадами мешканця одного з хуторів поблизу с. Томаківки на Катеринославщині І. Ярошенка, таке рішення подвірно сплачувати поміщикам за розібраний реманент ухвалив сход 29 червня¹. Подільський губернський староста, вважаючи неможливим вирішувати такі питання на сільських сходах, пропонував мировим посередникам та повітовим старостам визначати факт неучасті селян у пограбуванні поміщицької власності шляхом отримання ними посвідчень у землевласників (циркуляр від 18 липня 1918 р.)².

За допомогою сільських сходів влада намагалася організувати сільськогосподарські роботи (збір врожаю і посівну кампанію), а сільські сходи захищали інтереси своєї громади. Медвинський сільський сход Канівського повіту Київської губернії 10 вересня 1918 р. однією з умов збору врожаю 1918 р. назвав контроль німецької влади над власниками економій. За доставку хліба на залізничні станції селяни хотіли отримати плату грошима чи хлібом. Громада зобов'язувалась обробити всю землю й засіяти її насінням землевласників, а врожай 1919 р. пропонувала розділити навпіл і кожному здійснювати обмолот хліба за власний кошт³. Як відзначає В. Качинський, цілі села ухвалювали постанови не йти на польові роботи до економій. Крім того, поміщикам доводилося погоджуватися на умови, які пропонувалися селянами, і збирати врожай від снопа. У порівнянні з 1917 р., коли хліб збирали за 3–5-й сніп, умови 1918 р. були гірші, але збір врожаю за 5–6-й сніп набув поширення⁴. В Олександрівській волості Бахмутського повіту на Донеччині поміщики вимагали кожен третю копу хліба⁵.

За допомогою сільських сходів землевласники вирішували питання оренди землі. Сход Варварівки Одеського повіту Херсонської

¹ Ярошенко І. Щоденник / І. Ярошенко // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 284.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25–25 зв.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11–11 зв.

⁴ Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини... – С. 83–84.

⁵ Трейдуб П. Гражданская война на селе / П. Трейдуб // Борьба за Октябрь на Артемовщине: сборник воспоминаний и статей / под. ред. М. Острогорского. – Харьков : Пролетарий, 1929. – С. 360.

губернії 12 серпня 1918 р. ухвалив взяти в оренду в поміщиків при м. Варварівці братів Парамонових та І. Богатенка 1170 дес. землі ціною 15 крб за десятину й сплату всіх казенних і земських зборів (для них створювали фонд і вносили по 25 крб)¹. Незабаром з'ясувалося, що власники захотіли продати маєток (2899 дес. землі). Інших поміщиків поблизу не було, хлібний вивіз та промисли призупинилися, ніяких заробітків селяни не мали. Сільський сход Варварівки 21 серпня 1918 р. розглядав питання про купівлю громадою хоча б частини маєтку братів Парамонових і Богатенка. Власників маєтку селяни характеризували як схильних до компромісу і згодних допомогти порадами й справою. Сход обрав уповноважених для клопотання про купівлю землі перед Одеським відділенням Селянського поземельного банку². Однак через суперечності між селянами купівля землі не відбулася, і селяни продовжували орендувати землю. 14 жовтня 1918 р. сільський сход ухвалив умови оренди землі у вищеназваних землевласників, зобов'язавши селян внести орендну плату по 15 крб негайно, а інші платежі – за першою вимогою³. 23 лютого 1919 р. сільський сход Варварівки ухвалив взяти в економії братів Парамонових та Богатенка 450 дес. землі в оренду для поділу між солдатками й незаможними. У випадку несплати орендної плати землі тим господарям не надавали⁴.

Сільські сходи виконували посередницькі функції в майнових конфліктах із землевласниками і надалі. 17 лютого 1919 р. сход громади с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту відмовився брати на себе відповідальність за збереження майна братів Хоменків, яка була силою покладена на старосту села начальником Державної варти⁵. У липні 1919 р. між громадою Ново-Бахмутівки і П. І. Хоменком постало питання про сплату за користування землею, яку селяни зайняли навесні 1919 р. під посів і толоку. За користування нею землевласник установив суму у 21500 крб. Сільський сход 27 липня 1919 р. обрав двох уповноважених для перевірки зайнятої земельної площі і збору грошей із селян⁶. З'ясувалося, що селяни

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2316. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 47.

² Там само. – Арк. 56.

³ Там само. – Арк. 64.

⁴ Там само. – Арк. 72 зв. – 73.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1777. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 103–103 зв.

⁶ Там само. – Арк. 128–128 зв.

орендували в П. І. Хоменка 264 дес. орної і толочної землі й за добровільною згодою мали сплатити йому 2050 крб за оренду¹.

14 вересня 1919 р. Петровський сільський сход тієї ж волості Маріупольського повіту за участі волосного старшини А. С. Малагона (179 осіб із 473 домогосподарів) розглядав пропозиції волосного старшини про примирення з особами, яким було завдано збитків під час більшовицького режиму. Було обрано чотирьох уповноважених, які мали вести переговори з постраждалими при більшовицькому режимі². Незабаром постало питання про відшкодування конфіскованого й проданого з торгів у березні 1919 р. селянами с. Старо-Покровського Петрівської волості Маріупольського повіту майна А. М. Куща. Його вартість у рапорті командирові Бердянської державної стражі полковнику Карпову від 20 листопада 1919 р. він оцінив у 300 тис. крб. Полковник Карпов видав розпорядження, щоб селяни протягом 24-х годин повернули забране майно чи заплатили відшкодування, погрожуючи підпалити будинки селян, чиї родичі пішли з махновцями. Наступного дня, 21 листопада 1919 р., сільський сход с. Старо-Покровського, який відбувався за участі А. М. Куща, дійшов згоди цього ж дня віддати худобу й реманент, а за розтрачене майно заплатити 70 тис. крб³.

5 серпня 1919 р. заступник прокурора Харківського окружного суду свідчив, що у Вовчанському повіті населення негативно ставиться до чужої власності й не повертає добровільно на прохання землевласників награвоване. Власники змушені відбирати виявлене майно за допомогою Державної варти⁴. До осені 1919 р. селянство втомилося від революції, від безкінечних змін влади та експериментів з перебудови державного й соціального ладу. Гостро відчутним стало економічне збідніння селянства, господарство якого все більше набувало натурального характеру. «Село ходило у дрантях, в латках, не було гасу, ніде було купити не те машини, а і заступів, кіс, якогось мастила на колеса», – згадував великий землевласник, український меценат і міністр земельних справ Української Держави В. М. Леонтович. Денікінські війська грабували як селян, так і землевласників. Зокрема, постраждав маєток В. Леонтовича Орхівщина

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1777. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 41.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1766. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 51.

³ Там само. – Арк. 22–23.

⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 373. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 10.

в Лубенському повіті на Полтавщині¹. Водночас джерела свідчать про підтримку військовими селян у їхніх конфліктах із землевласниками².

Директорія, а потім більшовики контроль над поміщицьким землеволодінням встановили в порівняно короткі терміни зими – весни 1919 р. За даними анкетного опитування 1922 р., на 1919 р. припало 14% відібрання маєтків у землевласників³. При зміні влади військові частини, а за ними й селяни, уже вкотре пограбували поміщицькі маєтки. 12 лютого 1919 р. на підвладних Директорії УНР землях голова Лучинецької волосної управи Могилівського повіту на Поділлі повідомляв, що мешканці Лучинця розграбували фураж у Лучинецькому маєтку⁴. 17 лютого голова управи повідомляв, що Лучинецький маєток Глибока долина грабували мешканці с. Обухова, які розбирали солому⁵. В Ушомирській волості Житомирського повіту в лютому 1919 р. економії грабували більшовики, які частину поміщицького майна роздали селянам (повідомляв інструктор М. Карпелюк)⁶. В економіях Чуднівської волості, як повідомляв інструктор В. Бучинський, у березні 1919 р. полк галичан реквізував усе – забрали навіть коней волосної земельної управи⁷. В Озадівській волості цього ж повіту через відсутність міцної влади в березні 1919 р. грабували як більшовики (у середині місяця), так і – наприкінці березня – українські війська (січові стрільці, частини військ Директорії, навіть офіцери)⁸. Працівники земельних відділів (інструктори, землеміри) теж зазнавали насильства: військові відбирали коней, змушуючи службовців ходити пішки, бандити грабували, відбираючи гроші й речі⁹. З такою ж ситуацією зіткнулися й більшовики. Полтавський губернський земельний відділ у наказі місцевим відділам від 28 лютого 1919 р. забороняв

¹ Леонтович В. Спомини утікача / В. Леонтович. – Берлін : Українське слово, 1922. – С. 83, 95.

² Корновенко С.В. Добровольча армія та селянство України в 1919 р. / С.В. Корновенко // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 121.

³ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – С. 26.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1856. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 74.

⁵ Там само. – Арк. 116.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Арк. 6.

⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4 зв. –5 зв.; Там само. – Спр. 29. – Арк. 3 зв.

⁹ Див., напр.: ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1, 5.

самочинні дії селянства¹ – «грабіжку» зразкових господарств (так на Полтавщині з 1902 р. називали селянські виступи з погромами маєтків)². Навесні 1919 р. земельні органи брали поміщицькі маєтки на облік, а землю в основному розподіляли поміж селянами. Зрівняльному розподілові підлягали 95–96 % поміщицького землеволодіння. При цьому поміщицькі маєтки були так пошарпані революцією, що в 1919 р. втратили половину, а часом і 3/4 своєї вартості³.

Труднощі ведення поміщицького господарства стали відчутними з осені 1918 р. і були пов'язані з відсутністю робочих рук. 19 жовтня 1918 р. Полтавська волосна рада повідомляла повітову земельну комісію, що посів озимих хлібів закінчився і засіяна площа не зменшилася, але у великих господарствах оранка затрималася через брак робочих рук⁴. Незважаючи на це, труднощі з посівною кампанією були подолані. Дивними для того часу вважав непогані посіви в Озадівській волості Житомирського повіту Волинської губернії повітовий інструктор А. Бучинський. Обстеживши п'ять поміщицьких маєтків у волості, 6 березня 1919 р. він повідомляв, що площа озимих посівів у цих господарствах наближалася до норми⁵. Озимий хліб, як зазначає Є. Чикаленко, було посіяно ще при «нормальних обставинах» економіями й власниками землі. Селяни через дорожнечу на хліб дуже охоче бралися за оранку й платили «величезні орендні гроші»⁶.

Продовольче питання, яке постало одночасно як перед Директорією, так і перед більшовиками, було основним і пріоритетнішим у розвитку революції, ніж земельне, хоча українська історична наука схильна розглядати їх одночасно й надавати їм однакової ваги⁷. Нарком військових справ УСРР М. Подвойський на початку 1919 р. проголошував потребу висунення на перший план питання про хлібний

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 401.

² Короленко В. Г. Землі! Землі! ... – С. 62, 67, 125.

³ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1923. – Вып. 2. – С. 15, 17.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 513.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919)... – Т. 2. – С. 113; Чикаленко Є. Х. Щоденник 1919–1920... – С. 63.

⁷ Див., напр.: Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : Інститут історії НАН України, 2000. – С. 32.

фонд¹. Кожна нова влада в 1919 р. поклала надії щодо забезпечення армії та населення продовольством саме на потенціал поміщицьких господарств, міркуючи над тим, як організувати посівну кампанію. У лютому – березні 1919 р. в Житомирському повіті Волинської губернії, підконтрольному Директорії УНР, інструктори повітової земельної управи брали на облік поміщицькі маєтки, а землю розподіляли між окремими селами, а вже ті – між безземельними і малоземельними селянами. У Пулинській волості обліку підлягало 15 маєтків, однак лише 4 з них зберегли «ознаки культурності», усі інші маєтки були сильно зруйновані, а їхні землі передавалися в оренду селянам². В Ушомирській волості Житомирського повіту Волинської губернії, за повідомленням інструктора М. Карпелюка від 21 лютого 1919 р., власники невеличких господарств (100–200 дес.) не допускали обліку маєтків. Інструктор змушений був їхати до них з козаками. Складне становище склалося в економії Богуша в Ушомирі: сам власник виїхав, в економії працювали найняті ним працівники, господарство потихеньку занепадало, хворіла худоба³. Як і рік тому, перед колишніми поміщицькими маєтками знову постала проблема прогодування худоби. Про це турбувалися багато економій Вінницького повіту. Грошей земельні управи не мали й збиралися негайно розпродавати живий і мертвий реманент незаможним селянам, на що просив дозволу міністра земельних справ УНР службовець Вінницької повітової земельної управи В. Придатко 19 лютого 1919 р.⁴

Щоб налагодити виробництво сільськогосподарської продукції, повітові земельні управи виступали за артільний обробіток селянами поміщицької землі за допомогою насіння та реманенту економій. У с. Мотовилівка Житомирського повіту на Волині, за повідомленням інструктора Л. Карпуші від 18 березня 1919 р., сільська земельна комісія розбивала безземельних і малоземельних на гуртки і кожному відводила відповідну площу землі, яку обробляли насінням та реманентом економій⁵. Про розподіл колишньої поміщицької землі між

¹ Доклад Народного комиссара по военным делам Украины тов. Н.И. Подвойского Временному украинскому рабоче-крестьянскому правительству и 3-му Всеукраинскому съезду Советов. – Харьков, 1919. – С. 22.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 6–6 зв.

³ Там само. – Спр. 29. – Арк. 1–1 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1602. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 50.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 12–12 зв.

селами Бежівської волості Житомирського повіту на Волині повідомляв 4 травня 1919 р. землемір О. Тишкевич. У кожному селі всю відведену землю розбивали на спеціальні ділянки для окремих артілей. Заможніші селяни вороже ставилися до наділення безземельних і малоземельних селян відібраною в них понаднормовою землею (більше 15 дес.)¹. Органи радянської влади, яка прийшла на Волинь дещо пізніше, констатували 18 червня 1919 р. засів усієї землі, колективний її обробіток у багатьох місцях та існування у волостях Житомирського повіту значної кількості зразкових економій². Ці економії, засновані земельними органами УНР, більшовики перетворювали на радянські господарства й створювали комуни.

Тривала організація артільного виробництва й на Поділлі. 10 квітня 1919 р. відбувся розподіл церковної і поміщицької землі між селами в Пиківській волості Вінницького повіту Подільської губернії. Ініціатором «комунального» руху став волосний агроном Покоржевський, який запропонував заснувати з бідноти комуни й користуватися худобою і насінням економій³. 12 квітня у с. Байківці склався «гурток бідніших селян» з 12 осіб, які отримали 12 дес. під яровий посів і з 16 квітня почали обробляти землю⁴. За характеристикою голови Байківського виконавчого комітету, це була «комуна» (у лапках указано в документі – *Н. К.*)⁵, за інформацією волосного агронома – артіль з обробітку землі⁶. Станом на 28 квітня 1919 р. в Пиківській волості існувало 6 комун чисельністю від 5 до 17 осіб: одна в м. Новий Пиків (5 осіб), дві у м. Старий Пиків (10 і 11 осіб), одна в с. Кривошеїнці (11 осіб), по одній у с. Байківці (12 осіб), м. Янові (17 осіб)⁷. Остання комуна була більш забезпеченою землею, ніж інші: мала 24 дес. землі на 17 осіб, отримала насіння та сільськогосподарські знаряддя⁸. Комунари в основному наділялися однією десятиною землі, не мали насіння й коней і змушені були просити допомоги у волосної влади.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 11–11 зв.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 510.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Арк. 2.

⁶ Там само. – Арк. 5.

⁷ Там само. – Арк. 12, 48.

⁸ Там само. – Арк. 10.

Результатами «комунальної» діяльності земельних органів УНР скористалися більшовики, які контролювали владу в Подільській губернії з середини квітня до середини липня 1919 р.: у звіті, складеному не раніше ніж 1 червня 1919 р., Подільський губернський земельний відділ констатував існування в селах губернії комун, артільей і товариств¹.

Однак найчастіше землі поміщицьких господарств розподілялися між селянами. У с. Байківці, як повідомляв 25 квітня 1919 р. голова виконавчого комітету П. Пиндик, здобуту землю поділили між малоземельними й безземельними, які, не маючи свого насіння, сподівалися на ресурси економії². Однак, як повідомляв 2 травня 1919 р. волосний агроном Покоржевський, земельні управи не могли перевезти насіння з економії одного села для бідняків іншого, а якщо й була можливість їм допомогти насінням, то його розбирали заможніші селяни. У більшості випадків у Вінницькому повіті земля роздавалася заможним селянам, які могли її засіяти, тож вони забирали її і в бідняків³.

У с. Боржимівка, яке не мало власного поміщика, а отримало церковну й костельну землю (32 дес.), сільський сход ухвалив відібрати інші 16 дес. в орендаря В. І. Лисунця, мешканця м. Старого Пикова, і розподілити її між незаможними⁴. Як з'ясувалося пізніше, наслідки цієї оренди виявилися досить неоднозначними. Боржимівський сільський комісар Д. Мельничук, звертаючись 15 вересня 1919 р. до волосної управи, описав складні умови оренди: за користування церковною землею безземельні й малоземельні селяни віддали третину врожаю священикові (енергійних заходів ужив сільський комісар), а ксьондзові за користування костельною землею селяни нічого не заплатили. За більшовицької влади селяни відмовилися від церковної (інакше священик не хотів правити службу) та костельної (ксьондз захотів половину врожаю) землі. Відтак бідні селяни залишилися без землі, багато її площі зосталося незораною⁵.

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 546.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29.

³ Там само. – Арк. 39–39 зв.

⁴ Там само. – Арк. 124.

⁵ Там само. – Арк. 191–191 зв.

У Барашівській волості Житомирського повіту (волосний земельний відділ розпочав роботу 4 травня 1919 р.) на облік було взято три маєтки (Яблонець, Белка й Дуга). У маєтку Дуга було створено артіль робітників, яким відвели 530 дес. землі. В інших маєтках землі розподілялись у зрівняльне тимчасове користування між безземельними й малоземельними селянами під яровий посів загальною площею 1176 дес. Луки й сінокоси (501 дес.) теж були розподілені між безземельними й малоземельними¹. Порядок збору врожаю визначив Барашівський волосний земельний відділ Житомирського повіту 20 липня 1919 р.: збір озимих, які засівалися поміщиками як власними засобами, так і здольно, доручався існуючим там артілям робітників за п'ятий сніп (на землях, засіяних поміщиком), а ярових – за половину (засівався артільно, але засобами поміщика). Залежно від умов посіву та стану хлібів правила збору врожаю визначалися для кожного маєтку окремо. У маєтку Яблонець власник Камінський, який постраждав від існуючого там безладдя, здобув право зібрати засіяні ним 25 дес. озимого хліба, а також забрати четвертий сніп від збору ярового хліба. Землевласник с. Сушки, який придбав у 1918 р. 250 дес., а самостійно засіяв озимим хлібом 14 дес., зберігав їх за собою, а інші 236 дес. зайняли й засіяли селяни, які за законодавством УНР мали й збирати з них врожай, здавши четвертий сніп у розпорядження волосного земельного відділу². Відтак при зборі врожаю земельними органами УНР враховувалися й інтереси землевласників у межах трудової норми. Повстання «соколовців», наступ радянських, а потім галицьких військ зруйнували налагоджене життя у сфері земельних відносин³.

При зборі врожаю селяни користувалися слабкістю чи зміною влади у своїх прагматичних інтересах. Селяни с. Колибабинців Пиківської волості Вінницького повіту в липні 1919 р. збирали озимі посіви на землях економії і відвозили їх кожен до себе додому, не звертаючи уваги на вмовляння представників влади здавати при зборі врожаю п'ятий сніп⁴. Селяни с. Байківців тієї ж волості на сході 3 серпня 1919 р. ухвалили, що, оскільки землі економії вони сіяли разом з паном його ж насінням, то кожен повинен зібрати ту частину, яку засіяв,

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15–15 зв.

² Там само. – Арк. 5–6.

³ Там само. – Арк. 15 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 164–164 зв.

і половину хліба кожен здольник має здати до громадського фонду, з якого частина буде віддана армії, частина на насіння, а інша – незможним селянам¹.

На Волині земельний відділ губернського ревкому (УСРР) у липні 1919 р. одержував повідомлення з місць про самочинні захоплення селянами землі, посівів, сінокосів в колишніх поміщицьких маєтках². У Летичівському повіті на Поділлі у серпні 1919 р. селяни в колишніх поміщицьких маєтках відмовлялися віддавати частину хліба земельним органам УНР або вночі цілими селами приїжджали й грабували державний хліб. Так було, наприклад, у ніч з 13 на 14 серпня 1919 р. у с. Вербці³. На небажання селян віддавати державі врожай з поміщицьких земель на території, підконтрольній Директорії, вказує і В. Лозовий: «... поняття "державне" і "нічіє" для них були тотожні»⁴.

На підконтрольній більшовиками території теж відразу постало продовольче питання. Складна продовольча ситуація навесні 1919 р. склалася в Харківській губернії, на Донбасі (навіть селяни не мали продовольства й насіннєвого матеріалу)⁵. До районів, які зазнавали значних труднощів із продовольством, традиційно належала й Чернігівщина. В умовах, коли радянська влада ліквідувала свого класового ворога – поміщика, який водночас виступав одним з основних організаторів сільськогосподарського виробництва, вона змушена була виконувати функції налагодження постачання продовольства. Земельне питання в 1919 р., на думку В. Качинського, змінило свій зміст: якщо в 1917 р. це було питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння й розподіл приватновласницької землі, то в 1919 р. – організація сільськогосподарського виробництва (за участі незаможника), зокрема посівної кампанії⁶. Харківський губернський виконавчий комітет постановою про весняну сівбу від 14 квітня

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1654. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 182.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 39.

³ Поділля в роки громадянської війни... – С. 289–290.

⁴ Лозовий В. С. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.) / В. С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 282.

⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 265, 312.

⁶ Качинский В. Земельная политика соввласти на Украине в 1919 г. / В. Качинский // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 10, 15.

1919 р. проголосив потребу засіву всієї землі в межах губернії, визнаючи таке право за громадянами, які своїми трудовими силами могли землю обробити без шкоди для власних наділів, тобто заможними селянами¹. Більшовицька влада для посівної кампанії теж намагалася скористатися насінням і реманентом поміщицьких економік. Завдяки цьому навесні 1919 р. вся земля під ярові посіви, як селянська, так і поміщицька, була засіяна в Покровській волості Єлисаветградського повіту на Херсонщині². Загалом селянами в 1919 р. було засіяно не менше ніж 4/5 ярових посівів поміщицьких маєтків³.

Завдання засіяти всю площу землі, а потім і зібрати врожай в умовах відсутності робочих рук призвело до створення робітничих артілей та залучення військових команд. До залишених власниками маєтків Ново-Софіївської волості на Нікопольщині Катеринославської губернії навесні 1919 р. була відправлена артіль у складі 82 осіб, яка мала 20 коней і вела роботу в п'яти місцях. У Лошкарівській волості працював військовий загін 1-ї Кубанської кавалерійської бригади (100 осіб, 70 коней і три жатки). Ще кілька менших військових загонів, яким доручалося створити нові артілі, були відряджені до інших волостей Нікопольщини⁴. Усього в Катеринославській губернії було 500 поміщицьких маєтків. Станом на 21 травня 1919 р. на базі частини маєтків було створено 132 радянські господарства, а також діяло 17 комун і 18 артілей⁵. 3/4 складу комун і артілей становили робітники з міста й поодинокі розорені селяни. У Донецькій губернії до складу артілей входили переважно шахтарі й малоземельні селяни⁶. Наприкінці липня 1919 р. після розгрому селянського повстання на Одещині створювалися робітничі загони для збору врожаю. Згідно зі спогадами заступниці Наркомзему УСРР Н. І. Плюсніної, селяни не хотіли в них працювати, а міські безробітні, з яких склалися ці загони, не знали специфіки сільськогосподарських робіт. Через це збір уро-

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 265.

² Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / ред. М. О. Гавриленко. – Кіровоград : Обл. вид-во, 1957. – С. 123.

³ Качинский В. Земельная политика соввласти... – С. 21.

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 382–383.

⁵ Гражданская война на Екатеринославщине... – С. 131–132.

⁶ Качинский В. Земельная политика соввласти... – С. 29.

жаю відбувався з перебоями¹. У Київській губернії в 1919 р. в умовах безробіття в промисловості в сільськогосподарських комунах було працевлаштовано близько 8 тис. робітників². Метою перших колективів, як зазначає А. Касперович, було винятково використання колишніх поміщицьких маєтків³.

Під колективні господарства (відповідно до даних Наркомзему, у 1919 р. було створено 497 комун і артелей) відводилося 60 тис. дес. землі, з яких не більше ніж третина знаходилося в сільськогосподарському користуванні⁴. У Катеринославській, Херсонській, Таврійській і частково Полтавській і Київській губерніях під весняні посіви для потреб радгоспів було залишено 25–30% поміщицької землі. Посівна площа радгоспів становила 630,6 тис. дес. озимих (зроблених ще поміщиками) і весняних ярових (радянських) посівів, що склало 21% поміщицького посіву 1917–1918 рр.⁵ На думку В. Качинського, під радгоспи у 1919 р. відводилося втричі більше поміщицької землі, ніж вони могли освоїти. Радгоспи були забезпечені мертвим реманентом і сільськогосподарськими машинами на 35% (багато техніки було непридатною для використання) і дуже слабо забезпечені робочими руками, особливо в південних губерніях⁶. Разом з тим з радгоспів у 1919 р. планувалося зібрати 50 млн 448 тис. пуд. хліба. Для цієї мети більшовицький уряд асигнував 2 липня 1919 р. 100 млн крб⁷. Роботу координувала Всеукраїнська надзвичайна міжвідомча комісія зі збору і реалізації врожаю, яка запрацювала з 3 липня. Питання про збір урожаю розглядалося на Політбюро ЦК КП(б)У 22 липня 1919 р.⁸

Становище радгоспів було жакливим. За спогадами заступниці Наркомзему УСРР Н. Плюсніної, яка на початку липня 1919 р. ознайомила з роботою радгоспів Херсонщини (разом з працівниками

¹ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 595. – Арк. 6, 8 зв. – 9.

² Хміль І. В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році) / І. В. Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 63.

³ Касперович А. Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920–1925 р. / А. Касперович. – К.: Друкарня Київської філії Книгоспілки, 1926. – С. 17.

⁴ Качинский В. Земельная политика соввласти... – С. 29–30.

⁵ Там само. – С. 33.

⁶ Там само. – С. 34–35.

⁷ Хміль І. В. Під гаслом комуні... – С. 67.

⁸ Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920) / Ю. И. Терещенко. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 67.

Наркомзему об'їхала близько 40 великих і малих радгоспів Ананьївського повіту), більше 90% з них були зруйновані¹. Зламані сільськогосподарські машини знаходилися надворі під дощем, більшість поміщицьких будинків були зруйновані, деякі пошкоджені снарядами, надвірні будівлі розвалилися. Коні хворіли й були приречені на смерть. Лише один радгосп, за спостереженням Н. Плюснійої, знаходився в чудовому стані: зберігся будинок з внутрішньою обстановкою, сільськогосподарські машини були сховані в сараї, наявні кілька пар волів. У всіх інших радгоспах збір врожаю здійснювали місцеві селяни, хто за половину, хто з третього снопа. Цю землю селяни хотіли отримати самі і всіляко шкодили радгоспам: крали сіно в степу, зібраний хліб на полях. На мітингах селяни наголошували, що вони проти комун: «Комунії нам не треба»².

Ставлення селян до культгоспів описав уродженець Херсонської губернії Н. Нессін, який у 1919 р. після закінчення сільськогосподарського училища в Херсоні працював управителем маєтку Воронцової-Дашкової, де знаходився культгосп «Іванівка». У віці 21 року він очолив господарство, яке мало 10 тис. дес. землі, 10 тис. мериносівих овець, 400 голів рогатої худоби, а працювало в ньому близько 15 старших робітників і 10 старших чабанів. Щоб скосити люцерну, господарство змушене було звернутися до мешканців сусідніх сіл, пообіцявши їм третину від зібраного. Однак селяни погодилися працювати за половину врожаю і під час його перевезення поступово розтягали сіно. Також ночами вбивали породистих овець і крали їхнє м'ясо. Грабежами займалися не лише бідні селяни, с. Іванівка вважалося досить заможним. Рятуючи своє життя, управитель змушений був утекти (так само втік і його попередник), а вівці трохи пізніше вимерли від хвороб³.

Становище в інших господарствах Південної України характеризують описи маєтків, які перебували на обліку Миколаївського повітового земельного відділу. У колишньому маєтку Бутовича в Привільнянській волості Херсонського повіту мертвий реманент був

¹ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 595. – Арк. 5; Колегаєва Є.Г. Наркомзем України в 1919 р. (спогади) / Є.Г. Колегаєва // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 101.

² ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 595. – Арк. 5–6.

³ Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти / Н. Нессин // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции / сост. Н. Ф. Гриценко. – М. : Русский путь, 2009. – С. 203–205.

зношений, більша частина худоби розпродана або розтягнена, інша хворіла й страждала від голоду. При загальній площі господарства 4,9 тис. дес. посівна площа в минулі роки доходила до 2 тис., а до 1,5 тис. перебувало під сінокосами й пасовиськами. У поточному році було засіяно 1,3 тис. дес., з них 900 дес. озимих. У розладнаному стані знаходилося колишнє господарство Сухомлинова у с. Козлово Нечаянської волості Одеського повіту, яке розграбували селяни сусідніх сіл і військові частини. У поточному році селянами було забрано 7 тис. дес. землі, а радгоспом засіяно 300 дес., службовцями за договором з власником 100 дес. Три невеликі господарства Зайцевських (120, близько 100 і 200 дес.) здавали землю дрібним орендарям. За радянської влади тут були створені робітничі комуни, які швидко розпалися. У колишньому господарстві Дауенгауера поблизу Миколаєва з 14 березня 1919 р. оселилася комуна з міських робітників, яка так само швидко розпалася, а господарство через місяць було перетворене на радгосп і зазнало значних збитків. З великого маєтку Лінке в Херсонському повіті (загальна площа близько 2,8 тис. дес.) посіви економії склали 174 дес. озимих, близько 50 дес. ярових, а близько 900 дес. становили селянські посіви, також залишилося двоє волів і шестеро коней, небагато мертвого реманенту. Досить гарно збереглося господарство Волохіна Громоклей-Архангельської волості Херсонського повіту. Посіви економії становили 100 дес. озимих і 80 дес. ярових, а селянські – 999 дес.¹ Діяльність колективів на базі поміщицьких маєтків не приносила помітного ефекту, переважали селянські посіви.

Отже, за рахунок аграрної політики більшовики намагалися вирішити продовольче питання. Серед дослідників немає єдиної думки про кількість створених у 1919 р. радгоспів і колгоспів. У працях різних авторів наводяться дані, що у 2,5–3 рази перевищують офіційні дані Наркомзему УСРР – 1185, 1256, 1685. З останніх ґрунтовних наукових досліджень можна звернутися до даних І. Хміля, на думку якого в 1919 р. в Україні діяло 1350 радгоспів (для них було відведено 1 млн 209 тис. 410 дес. землі), а також 835 колективних господарств². Вважаємо, що історію цих колективів доречно досліджувати в контексті вирішення продовольчого питання, оскільки значна частина з

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 16–19.

² Хміль І. В. Під гаслом комуни... – С. 88, 92.

них створювалася ситуативно для певних дій (проведення посівної кампанії чи збору врожаю) і після виконання потрібного завдання так само динамічно зникала. Метою перших колективних товариств було заповнення лакуни в сільськогосподарському комплексі, яка сформувалася після ліквідації поміщицького землеволодіння.

Розгром поміщицьких маєтків завершувався на тлі відступу радянської влади влітку 1919 р. і приходу денікінських військ. Як повідомляв наприкінці липня 1919 р. Херсонський губернський земельний відділ голову РНК УСРР Х. Раковського, майже всі радянські господарства на лівому березі Дніпра були розграбовані під час евакуації. На правому березі живий і мертвий реманент розбирали повстанці й війська¹. Площа селянських господарств у 1919 р., згідно з підрахунками відділу землевлаштування Наркомзему, збільшилася в середньому з 5,25 дес. до 8,26 дес.² в основному за рахунок розподілу поміщицьких земель. Безпосередньо в самих селян (заможних) у 1919 р. було вилучено лише кілька сотень тисяч десятин землі. Радянська історіографія пояснювала це «гострою класовою боротьбою» на селі й порівняно нетривалим періодом існування радянської влади в республіці в 1919 р.³

Ресурси поміщицького господарства в 1919 р. були в основному вичерпані. З відновленням денікінським режимом приватної власності дідичі надавали перевагу здачі землі в оренду, аніж самостійному веденню господарства. Оренда набула поширення, наприклад, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії⁴. Масово орендні угоди укладалися в Харківській губернії, причому на ті ж самі площі, що й у попередні роки. Орендна плата переважно мала натуральний характер, її розміри коливалися від 1/5 до 1/2 врожаю⁵. За землі поміщиків,

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 52.

² Доповідна записка Г. Клунного в ЦК УКП(б) про роботу Наркомзему УСРР // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред. – упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – С. 177.

³ Верстюк В. Ф. Розгортання соціалістичної революції в українському селі у 1919 р. / В. Ф. Верстюк // У боротьбі за Жовтень: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 134.

⁴ Боротьба за Жовтень на Прилуччині... – С. 209.

⁵ Корновенко С. В. Отношение крестьян украинских губерний к правилам об аренде полевых угодий Особого совещания в 1919 г. / С. В. Корновенко // Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв.: XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений (Брянск, 19–22 сентября 2012 г.) / отв. ред. Е. Н. Швейковская. – М., 2012. – С. 133–134.

захоплені за радянської влади, змусили селян виплачувати орендну плату восени 1919 р. У відповідь на скаргу землевласника А. Ф. Кир'яна пристав 13-ї дільниці Старобільської Державної варти повідомляв начальника Старобільського повіту 14 жовтня 1919 р., що більшість селян встановлено, вони добровільно виплачують орендну плату, визначену власником (75 крб за десятину)¹.

Урегулюванням орендних відносин займалися сільські сходи. 8 вересня 1919 р. сход с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині ухвалив клопотатися перед власницею економії Псіам про виділення землі для потреб безземельних і малоземельних². На сході 5 жовтня 1919 р. з'ясувалося, що власниці маєтків Псіам і Подарева, які на 1919 р. здавали землю в оренду по 30 крб за дес. і сплату земельних податків, на 1920 р. запропонували землю в оренду по 200 крб за дес. і сплату земельних податків. За таку ціну громада відмовилася орендувати в них землю³. Можливо, було досягнуто іншої домовленості, адже вже 13 жовтня сход обрав відповідального за розподіл землі власниці Псіам між безземельними й малоземельними з оплатою його праці по карбованцю з їдця⁴. Через високу орендну плату й відсутність порозуміння з селянами в селах Вовчанського повіту Харківської губернії у вересні 1919 р. залишалася неораною земля під озимі і ярові посіви 1920 р., а в поміщика Соловйова з Велико-Бурлуцької волості не був зібраний хліб на площі в 100 дес⁵.

Труднощі із засівом землі були відчутні вже з весни 1919 р. Так, згідно з даними тижневика «Воля», новий засів в Україні становив 60% звичайної посівної площі⁶. Воєнні дії та економічна розруха ускладнили здійснення сільськогосподарських робіт. У листопаді 1919 р., за підрахунками проф. Анциферова, у північних повітах Харківської губернії було засіяно 34% озимих, у Полтавській – 50%⁷. До того ж посіви були низької якості і зроблені запізно: жнива й осіння сівба на Полтавщині затрималися через воєнні дії і втрату селянами

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 16.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3633. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.

³ Там само. – Арк. 141 зв. – 142.

⁴ Там само. – Арк. 147–147 зв.

⁵ Харьковщина в период гражданской войны... – С. 165.

⁶ Запаси хліба на Україні // Воля. Тижневик (Відень). – 1919, серпень. – Т. 2. Ч. 1. – С. 38.

⁷ Кин Д. К истории аграрной программы русской контрреволюции (Аграрная политика деникинского правительства) / Д. Кин // На аграрном фронте. – 1927. – № 3. – С. 51.

внаслідок більшовицьких і денікінських реквізицій коней¹. Значний недосів озимих і непідготовленість до весняної сівби на Полтавщині визнав III губернський з'їзд Рад 24–26 квітня 1920 р.² Восени 1919 р. багато ріллі не було засіяно в Донецькій губернії³. У Херсонській і Подільській губерніях на повернутих поміщикам землях було засіяно 30–50% орних площ⁴. У Мелітопольському повіті Олександрівської губернії, який вважався житницею Півдня, на початку січня 1920 р. посівна площа скоротилася до 30% (білогвардійські війська забрали в селян до 60% коней і підвод, повіт забезпечував продовольством війська білих, махновців, червоних)⁵. Продовольча криза в січні 1920 р. назріла й у Волинській губернії: у Черняхівській волості Житомирського повіту біднота залишилася без хліба⁶. Одним із чинників, який не сприяв збільшенню посівних площ, були наслідки селянської війни з поміщицтвом: селяни боялися повернення панів, а ті – народної стихії⁷.

Проблема посівної площі суттєво загострилася в 1920 р. На Поділлі в Новоушицькому повіті станом на початок червня 1920 р. багато поміщицької землі було не зорано: ґрунти під пар для озимих посівів розподіляли поміщики між селянами середнього достатку, які мали сільськогосподарський реманент⁸. РНК УСРР змушений був видати постанову від 20 липня 1920 р. про терміновий розподіл комітетами незаможних селян (КНС) між незаможними селянами незасіяних земель, що знаходились у користуванні окремих осіб⁹. Для допомоги

¹ Леонтович В. Спомини утікача... – С. 92.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УСРР, 1957. – С. 462.

³ Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.): навч. посібник / Р. Д. Лях. – Донецьк, 1974. – С. 33.

⁴ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов... – С. 121–122.

⁵ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. / ред. И. Ф. Воробьев. – Запорожье: Облиздат, 1957. – С. 105–106.

⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 616.

⁷ Корновенко С. В. Заходи Особливої наради з розширення посівних площ в Україні (1919 р.) / С. В. Корновенко // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. – С. 106–107.

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 682–684.

⁹ Там само. – С. 132.

селянам у засіві озимих 20 серпня РНК УСРР ухвалив провести з 1 до 7 вересня «селянський тиждень»¹. На Чернігівщині «місяць селянина» тривав майже весь вересень і жовтень 1920 р., у результаті чого була засіяна майже вся земля². У Куп'янському повіті Харківської губернії у вересні 1920 р. повітовий земельний відділ прогнозував недосів озимих близько 20–30% через нестачу насіння³. У Волинській губернії недосів становив до 25%, як змушений був визнати нарком землеробства Д. З. Мануїльський у листопаді 1920 р.⁴

У край складному становищі в листопаді 1920 р. опинилася Пришибська волость Олександрівської губернії, де тривалий час проходив фронт: урожай 1920 р. значною мірою загинув на полях, у селах не залишилося коней⁵. «Економічні» посіви в маєтках Півдня України становили менше ніж 8%⁶. У Дніпровському повіті Таврійської губернії в середині літа 1920 р. селянами було засіяно 1/3 озимих посівів та 1/4 ярових. У жовтні ситуація з посівами в Дніпровському і Мелітопольському повітах вважалася загрозливою. Поміщиків у Північній Таврії не було, а селяни не могли засіяти ні поміщицької, ні власної землі. Причини недосіву були зумовлені засухою, непосильною підводною повинністю (як для Червоної, так і для Добровольчої армій), реквізиціями коней. Також не було охочих платити державі (П. Врангеля) 1/5 врожаю (скопщину) – усі річні орендарі зникли⁷.

Складним було становище в цукровій галузі. Осіння оранка в смузі бойових дій не була проведена, значна частина заводів була захоплена польськими військами. Через низку причин (засуха, повстанські загони) із 136 тис. дес. посіяних цукрових буряків загинуло 18 тис. дес. Були зруйновані всі заводські господарства. У результаті

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 145.

² Там само. – С. 403–406.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у 3-х т. / редкол.: І. Х. Ганжа та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 1. – С. 169.

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 168.

⁵ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний... – С. 187.

⁶ Корновенко С. В. Соціально-економічне становище населення Півдня України, Криму в 1920 р. та програма П. Врангеля із реорганізації поземельних відносин на селі / С. В. Корновенко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / гол. ред.: В. А. Смолий, А. І. Кузьмінський. – Черкаси, 2007. – С. 325.

⁷ Гуковский А. К истории аграрной политики русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) / А. Гуковский // На аграрном фронте. – 1927. – № 7. – С. 74; Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – М.; Ленинград: Госуд. изд-во, 1928. – Т. 1 (26). – С. 88, 90–91.

в 1921 р. передбачалося отримати всього лише 5,7 млн пуд. цукру, 2,3 млн пуд. патоки, 32,4 млн пуд. жому¹.

Загалом у 1920 р. селяни освоїли здобуту землю лише на 35–60%. Значна частина ріллі використовувалася під толоку, як випаси для худоби. Радгоспи та інші державні господарства в 1920 р. змогли обробити 13 % виділеної для них площі². Відповідно й зерна в Україні у 1920 р. було зібрано майже у 2 рази менше, ніж у 1913 р.: 650 млн пудів проти 1200 млн пудів³. У таких умовах лише 25% селян, за визнанням делегата I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян Стрельченка (21 жовтня 1920 р.), могли себе прогодувати⁴.

Боротися з недосівами землі інструктор Катеринославського губернського земельного відділу І. Смолін пропонував шляхом преміювання тих селян, які зможуть засіяти й обробляти землю, або давати їм фабричні товари. Ідею схильний був підтримати секретар Катеринославського губкому КП(б)У Е. Квірінг, який 8 серпня 1920 р. направив звіт із цією пропозицією голові ВУЦВК Г. Петровському з резолюцією: «... цікава думка преміювати за перевиконання норми ... куркулів, але це може бути дієвим протягом 2–3 років»⁵. Насправді проблему робочих рук у сільському господарстві радянська влада в 1921–1922 рр. намагалася вирішити за рахунок залучення військових частин та дезертирів. Показовим є приклад Харківської губернської постійної наради з боротьби з бандитизмом, яка 31 березня 1921 р. обговорювала питання про залучення військових згідно з наказом Ради праці та оборони. Начальник губернської дільниці Федотов віддав повітовим воєнкомам розпорядження виділити всі наявні сили на посівну кампанію, навіть за рахунок прямої військової роботи, а також використовувати дезертирів і мобілізованих, що знаходилися на пересильних пунктах. До посівної кампанії планували залучити всеобуч, кавалерійські ескадрони з незаможних селян. При цьому доповідач визнав, що вказані заходи послаблять не лише справу оборони, а й сповільнять темп розкладки. Губернська нарада затверди-

¹ Чубар В. Я. Рік господарської роботи на Україні / В. Я. Чубар // Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні / упоряд. З. М. Громова та ін. – К.: Вид-во політич. літ-ри України, 1967. – С. 601.

² Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.)... – С. 32.

³ Див.: Там само. – С. 33.

⁴ Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. – 1920. – Ч. 4. – 22 жовтня. – С. 18.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 18 в-г.

ла його план використання всіх наявних сил для проведення весняної посівної кампанії¹. Навесні 1922 р. військові частини допомагали в обробітку полів у Криворізькому повіті на Катеринославщині².

Складні психологічні зміни у відносинах селянства й поміщицтва супроводжувалися загостренням протиборства: «маятник класової помсти» у 1919–1920 рр. почав нівечити долі з ще більшою жорстокістю. Серед українського панства В. Леонтович виокремив два типи: перший виступав за заспокоєння селянства й державні інтереси, а другий – руїницький елемент, який грабував, чинив насильство щодо селянства. Перевага другого типу особливо виявилася за денікінського режиму³. Відповідно, почастишали й фізичні розправи над землевласниками та їхніми службовцями: у січні 1919 р. в маєтку Б. М. Компанійського при с. Щастя Старо-Айдарської волості Старобільського повіту селяни с. Райгородки замучили й убили управителя маєтку М. В. Ардабаєва. З ним розправилися за те, що він повідомив господарів про площу самовільно засіяної селянами соняшником у 1918 р. землі – 200 дес. За неї громада с. Райгородки заплатила поміщику 6 тис. крб. – по 30 крб за десятину⁴. У Вовчанському повіті Харківської губернії в ніч на 3 липня 1919 р. під час нападу на економію Соловйова у Велико-Бурлуцькій волості був убитий сам власник і ключник економії Чеботарьов. У Хотомлянській волості того ж повіту 29 липня 1919 р. під час нападу на хутір Леонідівку були вбиті помічник управителя маєтку Г. Свинарченко і його дружина⁵. Неодноразово траплялися вбивства поміщиків у Бахмутському повіті Донеччини, як у 1918, так і в 1919 р.⁶ Земельні органи Білого руху періоду П. Врангеля своєю метою ставили «умиротворення» села, нейтралізацію селянства навіть шляхом обмеження прав дідичів. Це стосувалося заборони власникам займати цивільні посади в місцях, де знаходилися їхні маєтки, а в деяких випадках і повертатися до своїх маєтків⁷.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 3 а.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 896. – Арк. 4.

³ Леонтович В. Спомини утікача... – С. 94.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 23.

⁵ ДАХО. – Ф. 373. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 10–10 зв.

⁶ Трейдуб П. Гражданская война на селе... – С. 363, 365.

⁷ Гуковский А. К истории аграрной политики русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) / А. Гуковский // На аграрном фронте. – 1927. – № 6. – С. 74–75.

Радянська влада у свою чергу здійснювала акти «класової помсти». 15 березня 1919 р. Лубенський повітовий виконавчий комітет Полтавської губернії повідомляв про накладення контрибуції на заможне населення – як компенсації за кошти, вилучені в селян за Гетьманату: контрибуція на місто й повіт становила 3 млн крб¹. З 14 березня до 4 травня 1919 р. Велико-Токмацький виконавчий комітет Бердянського повіту Таврійської губернії у звіті про діяльність земельного відділу повідомляв, що старі орендарі повернули всі кошти, які стягли з селян за врожай чи оренду в 1918 р.² Селянство боялося зміни влади й помсти з боку поміщиків. Переживши Гетьманат і німецьку окупацію, селяни не поспішали створювати сільські земельні управи за часів Директорії, – про це повідомляв 19 березня 1919 р. інструктор Пулинської волосної земельної управи Житомирського повіту на Волині І. Кавецький. Загалом були невдоволеними й заможні селяни, й адміністрація маєтків³. Щодо збору врожаю з поміщицьких земель за часів Української Держави та Директорії виробилися однакові критерії, зокрема в Подільській губернії, – 1/3 врожаю на користь поміщика чи держави⁴. З приходом більшовиків у Мукарівській волості Новоушицького повіту селяни боялися збирати врожай з нетрудових господарств, щоб у майбутньому їх не покарали за це поміщики⁵.

Більшість середніх і дрібних поміщиків, які не скомпрометували себе реакційним ставленням до селянства й підтримкою контрреволюційних сил, залишалася вдома і наглядала за своїм майном⁶. У березні 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський на IV конференції КП(б)У зауважив збереження позицій поміщицького землеволодіння, особливо в Київській і Полтавській губерніях⁷. Багато в чому це відбувалося завдяки праці дідачів на цукроварнях або управителя-

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К. : Вид-во АН УСРР, 1962. – С. 403.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)... – С. 671–672.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 6 зв. – 7.

⁴ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 27.

⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 684.

⁶ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф. Г. Турченко. – К. ; Одесса : Вища школа, 1987. – С. 134.

⁷ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К. : Альтернативи, 2003. – С. 289.

ми маєтків. Колишні власники землі, зокрема поміщики, монастирі, часто самі виступали засновниками колективних господарств. Такі випадки були в Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та інших губерніях¹.

Якщо Директорія схильна була надати поміщикам трудову норму, то більшовики з початку 1919 р. розпочали їхнє виселення із своїх маєтків. Усе ж деякі поміщики на Донеччині залишалися у своїх маєтках навесні 1919 р., чим відлякували селян від вступу до ревкомів². Дідичі продовжували господарювати у своїх маєтках у травні 1919 р. у с. Пригожому на Харківщині³. У Прилуцькому повіті Полтавської губернії перевірка повітового земельного відділу напередодні денікінського наступу влітку 1919 р. виявила власників, які мали 100–200 дес. землі⁴. Лише в 1919 р. селяни відібрали землю в поміщиків Липовецького повіту Київської губернії⁵. У Кононівці на Полтавщині у своєму кам'яному будинку проживала родина Є. Чикаленка: його перша дружина, дві невістки з дітьми, періодично – сини Петро та Іван. Для членів сім'ї в Києві управитель прислав багато продуктів залізницею. Селяни нічого не руйнували в господарстві і навіть у 1920 р., як і до революції, платили половину за користування землею, хоч їх до цього й не змушували. Коней з господарства забрали більшовики, а син Іван розпродав селянам іншу худобу, залишивши для сім'ї лише дві корови та сільськогосподарський реманент (або роздав його на сховок)⁶.

Більш рішучу політику щодо поміщицтва більшовики почали здійснювати в 1920 р. У серпні Київський губернський ревком (згідно з телеграмою Наркомату внутрішніх справ) розпорядився вислати поміщиків, які залишалися в селах і містечках Київської губернії, до концтаборів⁷. У Харківській, Полтавській, Миколаївській, Одеській і частині Донецької губерній ліквідація поміщицького землево-

¹ Хміль І. В. Під гаслом комуни... – С. 90–91.

² Трейдуб П. Гражданская война на селе... – С. 366.

³ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов... – С. 144.

⁴ Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. – Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя Жовтн. революції, 1927. – С. 164.

⁵ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 25.

⁶ Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920... – С. 171, 351.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 570.

лодіння завершилася влітку 1920 р.¹ На Правобережжі й Півдні, де відбувалися воєнні дії, вона розтягнулася до кінця 1920 р. На підконтрольних військам П. Врангеля територіях Півдня України більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках землю було перерозподілено на користь селян². У Херсонській і Катеринославській губерніях великі землевласники розпоряджалися землею й восени 1920 р.³, а в деяких землевласників Херсонської губернії землі не були відібрані аж до 1921 р.⁴ На 1920 р., згідно з даними анкетного опитування 1922 р., припало 11 % випадків конфіскації поміщицького землеволодіння⁵. У багатьох місцях поміщики самі кинули землю й пішли з білогвардійськими військами⁶.

За роки війни економії дідичів були дуже пошкодженими, більшість худоби забрали війська. П. Феденко, один з лідерів українських соціал-демократів, перебуваючи в 1920 р. на території Подільської, Київської, Херсонської та Катеринославської губерній, свідчив, що після денікінської реакції панські економії понижені так, що «тільки попелища та уламки побитої цегли (цілу селяни забрали собі) показують, що тут було колись життя». У степу часто траплялися молотилки й паровики, залишені ще в 1918 р., які, як говорили селяни, «пасуться»⁷. У листопаді 1920 р. в Кисляківській волості на Херсонщині 32 колишні поміщицькі маєтки знаходилися у напівзруйнованому стані, і кожну ніч їх продовжували грабувати⁸. Більшість маєтків у Катеринославській губернії були зруйновані і навіть повністю знищені⁹. У 1920 р. з кількох тисяч поміщицьких економій в Україні залишилося

¹ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – К. ; Донецьк : Вища школа, 1975. – С. 60.

² Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.) / С. В. Корновенко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 314–315.

³ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов... – С. 150–151.

⁴ Межберг Н. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–18 г. / Н. Межберг, С. Коган // Октябрь на Одешине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса : Одесская окр. Октябрьская комиссия, 1927. – С. 121.

⁵ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 26.

⁶ Там само. – С. 25.

⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 16.

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 834.

⁹ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов... – С. 150.

декілька сотень господарств, до того ж значно пошарпаних¹. Поміщицьке господарство перетворилося на руїни.

Статистичні й фінансові органи радянської влади як самостійну одиницю поміщицькі господарства більше не фіксували. Їхні колишні власники, які виявили бажання вести господарство власною працею й не становили загрози для радянської влади (діти служили в Червоній армії тощо), отримували землю на їдця і залишалися на своїх колишніх володіннях. Згідно з даними анкетного опитування 1922 р., 4% колишніх поміщиків отримали землю за трудовою нормою². У 1925 р. у чотирьох округах – Харківському, Куп'янському, Ізюмському й Сумському (територія Харківської губернії) – мешкало 35 колишніх поміщиків³. У Донецькій губернії проживало більше ніж 100 поміщицьких сімей. В Україні, згідно з даними 1925 р., було виявлено 1720 родин, які продовжували мешкати там, де й раніше. Їм належало 3,7 тис. дес. землі, що становило 2,5% дореволюційного землеволодіння⁴. У 1925 р. виселенню підлягало 641 господарство колишніх поміщиків. Лише на Одещині депортували 267 колишніх великих землевласників у німецьких колоніях⁵. У межах маєтку та трудової норми землекористування частина поміщиків вела господарство до кінця 1920-х рр.⁶

Змушені були емігрувати землевласники Є. Чикаленко та В. Лєонтович. Є. Чикаленко згадував, що під час буремних подій 1917–1918 рр. селяни ні в Перешорах, ні в Кононівці нічого не зачепили, а сільські комітети переписали все майно й заборонили його продавати до рішення Установчих зборів. У будинку Є. Чикаленка була влаштована школа, у якій працювали жінки – члени сім'ї землевласника. Його родина (перша дружина, дві невістки та троє їхніх дітей)

¹ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 2. – С. 21.

² Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 28.

³ Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1968. – С. 85.

⁴ Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині... – С. 44.

⁵ Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. – К : Наук. думка, 2003. – С. 246.

⁶ Марочко В. І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 254.

спокійно жила під захистом селян аж до виселення більшовиками наприкінці 1922 р.¹

В. Леонтович мав господарство – 650 дес. у Лубенському повіті на Полтавщині. За більшовиків маєток вважався радянською економією, яка належала акціонерній цукроварні, а В. Леонтович був її акціонером. Частину землі обробляла цукроварня, а іншу частину – селяни, які орендували її ще з часів Гетьманату. Селяни ж характеризували В. Леонтовича як «поміщика-трудолика й друга народу»². На жаль, для радянської влади ці українські патріоти були «класовими ворогами».

Радянська влада націоналізувала поміщицьке господарство, розподіливши землі між селянськими господарствами та радгоспами. Усього в 1920 р. до земвідділів в Україні перейшло близько 30 тис. маєтностей з 96 тис. житлових і господарських будівель (збереглася менше ніж половина будівель, і багато з них були в аварійному стані), 360 тис. одиниць різного сільськогосподарського реманенту, 80 тис. волів, 46 тис. корів (1/8 дореволюційної кількості робочої худоби)³. На Полтавщині було взято на облік 4592 маєтки з 914 тис. дес. землі (24,5% сільськогосподарських угідь губернії). 27,4 тис. дес. землі залишилися за державними установами, 30,6 тис. передані колгоспам, а 805 тис. дес. розподілені між селянами (їхні земельні наділи збільшилися від 0,5 до 1,5 дес.). Худоба, яка залишилася нерозграбованою (382 коні і 1288 голів великої рогатої худоби), була передана радгоспам⁴.

У 1920 р. радгоспів, комун та артілей стало значно менше. Вони вже не отримували фінансової підтримки від держави, як у 1919 р., а лише матеріальну допомогу насінням і реманентом, як повідомляв Чернігівський губернський земельний відділ наприкінці 1920 р. голову ВУЦВК⁵. Хоча земельна гарячка за зиму 1919–1920 рр. спала⁶,

¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917)... – Т. 1. – С. 379; Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920... – С. 236, 351, 510.

² Леонтович В. Спомини утікача... – С. 38.

³ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні... – С. 62.

⁴ Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Ревегук. – Полтава : [Б. в.], 2002. – С. 148.

⁵ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... – С. 182.

⁶ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 2. – С. 62.

усе ж місцеве населення недоброзичливо ставилося до радгоспних і колективних господарств¹.

Навесні 1921 р. радгоспи зазнали численних нападів повстанських загонів. У Донецькій губернії у квітні 1921 р. бандити вбивали працівників радгоспів – і знайти нових було дуже важко. В основному це були робітники, які прибували з Росії, однак вони не вміли працювати з волами і через страх перед бандитами розбіглися². Також нападники забирали в радгоспах коней, насінневий матеріал і повністю дезорганізували їх роботу. Завідувач Таганрозького повітового земельного відділу Коржов вважав напади на радгоспи одним з різких виявів місцевого «куркульства» й дрібнобуржуазних верств селянства проти політики радянської влади і виступав за певні поступки для них при продовженні радгоспного будівництва³. Дуже часто повстанські загони, які нападали на радгоспні господарства, формувалися з мешканців сусідніх сіл. Зокрема, загін отамана Волоха, який 4 квітня 1921 р. вдруге пограбував радгосп «Червона зірка», складався з мешканців навколишніх сіл Іванівка та Мілуватка Куп'янського повіту⁴.

Неодноразово був пограбований культрадгосп «Іванівка» в Зміївському повіті Харківської губернії. Радгосп існував з лютого 1920 р., його площа складала 823 дес., там працювали 62 особи⁵. Трагічні події 9 липня 1921 р. описав його завідувач В. І. Курась. Кількість нападників, за свідченнями очевидців, становила 300–350 осіб, з них 150 були кавалеристами. Вони вбили кількох працівників господарства, багатьох робітників жорстоко побили, пограбували господарство: забрали 11 коней, запаси продовольства, пошкодили реманент і зруйнували приміщення. Усім працівникам наказали протягом тижня покинути господарство й погрожували, що не дадуть зібрати врожай. Унаслідок нападу працівники розбіглися, а майно господарства кинулися грабувати мешканці навколишніх сіл Грушино, Дмитрівки, Береки, хутора Васильєвки. Пояснюючи мотивацію погромницької діяльності, нападники проводили аналогії з пограбуванням селянами поміщицьких господарств у 1917 – на початку 1918 рр.: «Мы сынки обиженных отцов. "Вы разрушили наши стены, мы с вас душу

¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... – С. 181.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 18.

³ Там само. – Арк. 21.

⁴ Там само. – Арк. 24.

⁵ Там само. – Арк.30.

видадим"»¹. У вересні 1921 р. загін «Сыны ограбленных отцов», який діяв у Куп'янському повіті, грабував Чугуївський повіт Харківської губернії, де призупинив продовольчу кампанію².

Наприкінці 1921 р., згідно з даними Наркомзему УСРР, налічувалося 683 радгоспи, які займали площу 278399 дес. У них працювали більше ніж 10 тис. робітників і 2,5 тис. службовців. Основний склад радгоспних працівників складали дезертири, яких направляло військове відомство³. Також у цей період в Україні існувало 2119 колективних господарств, які займали площу 234443 дес. землі. Їхня чисельність значно збільшилася з кінця 1920 до середини 1921 рр. під час «розкуркулення»: багато селян Катеринославської та Полтавської губерній вступали до колгоспів з реманентом, здобути від розкуркулених, а в Одеській і Миколаївській губерніях селяни в колгоспах намагалися зберегти свій реманент від конфіскації («захисний колективізм»). У березні 1922 р. уже налічувалося 2707 колгоспів, їхня земельна площа становила 406 тис. дес. орної землі⁴.

У 1920 р. «старий земельний лад» було зруйновано⁵. Унаслідок «чорного переділу» в 1920 р. незможні селяни отримали близько мільйона десятин землі (987968 дес.)⁶. Загалом у 1920 р. селяни отримали 12,154 млн дес., тобто 83,5% конфіскованої площі, решта залишалася за радгоспами, державними підприємствами тощо⁷. Не всі безземельні та малоземельні могли обробляти землю, бо не мали реманенту. Через це значна частина заможних селян зберегла понаднормові наділи чи навіть збільшила своє землекористування. Поширеним стало черезсмузжя й далекоземелля. У 1920 р. користування землею в сільських громадах здійснювалося на умовах 1919 р., відбувся переділ лише поміщицької землі. П. Феденко, перебуваючи в 1920 р. на території Подільської, Київської, Херсонської та Катеринославської губерній, дійшов висновку, що земельну реформу здійснюють самі селяни, а земельне питання було вирішене лише на рівні окремого села (і навіть не волості). Він виокремив три групи сіл:

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк.29.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 69.

³ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 2. – С. 22.

⁴ Там само. – С. 64–65.

⁵ Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні... – С. 63.

⁶ Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм (1920–1933 рр.) / М.Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1965. – С. 67.

⁷ Див.: Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні... – С. 67–68.

у першій земля розподілялася подушно, у другій залишалися дореволюційні земельні відносини, а в третій у більш заможних селян відібрали вище за норму, встановлену селом¹.

Отже, у війні селян з поміщиками завдяки «посередництву» більшовиків перемогли селяни. У 1919–1920 рр. фактично було ліквідоване поміщицьке землеволодіння. Його економічну основу зруйнували здебільшого в 1919 р. воєнні дії та селянська стихія. У 1920 р. більшовики довершили ліквідацію поміщицтва й у політичному сенсі. Втративши свій економічний, політичний та соціальний статус, окремі представники елітного стану, які не виявляли ворожого ставлення до селянства та радянської влади, змогли отримати землю за трудовою нормою й мешкали в селах до середини 1920-х рр. Ліквідація поміщицтва як достатньо серйозного виробника сільськогосподарської продукції спричинила занепад сільського господарства й глибоку продовольчу кризу. Вирішити продовольче питання більшовики намагалися за рахунок інтенсивного «комунального» руху, економічні результати якого були практично відсутніми. Після ліквідації поміщицтва заможне селянство стало наступним об'єктом репресивної державної політики для радянської влади.

4.3 Соціальні конфлікти в українському селі в умовах «аграрної революції»

Сільська громада в умовах «аграрної революції» переважно намагалася захистити економічні інтереси своїх членів. Водночас під час вирішення господарських питань у громаді виникали й соціальні конфлікти. Радянська історична наука виокремлювала боротьбу незаможних верств селянства з заможнішими і характеризувала її як вияв «другої соціальної війни» на селі, перебільшуючи при цьому її масштаби. Згідно з підрахунками радянських дослідників, виступи бідноти проти заможного селянства склали 20% від загальної кількості виступів у 1917 р. Дослідники 1920-х рр. (С. Дубровський) подавали набагато меншу цифру – 6%²,

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 15.

² Визначаючи характер селянської боротьби, С. Дубровський зауважував, що боротьба проти заможних селян («куркульства») становила в 1917 р. 2,6%, а боротьба з відрубниками й хуторянами – 3,7% (Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. / С. Дубровский. – М. ; Ленинград : Госиздат, 1927. – С. 56).

яку більш вірогідною вважають і західні автори (Д. Еткінсон, О. Фіджес)¹.

Характер соціальних відносин на селі, на відміну від «класової боротьби», вивчений в історичній літературі фрагментарно. Особливості общинної організації селянства в умовах революції і громадянської війни у 1980-х рр. охарактеризував В. Кабанов². Серед сучасних українських дослідників проблему соціокультурних процесів у селянському середовищі, зокрема й в умовах «аграрної революції», поставив дніпропетровський дослідник О.В. Михайлюк³. Однак історична наука ще не наповнила новим фактологічним матеріалом проблеми соціальних відносин у середовищі українського селянства в 1917–1920 рр. і не здійснила їх теоретичного переосмислення. Розкрити проблему соціальних конфліктів в українському селі в умовах «аграрної революції» дають змогу матеріали сільських сходів і наративні джерела, які відтворюють позицію й діяльність різних соціальних верств сільської громади при вирішенні господарських питань у 1917–1920 рр.

Дореволюційна наука виокремлювала три категорії сільського населення: землевласники, селяни і безземельні. Радянська історична наука на основі ленінської класової теорії створила схему поділу селянства на три групи: бідняки, середняки й куркулі (її цифрове наповнення було розроблене М. Рубачем). Сучасні українські дослідники, зокрема Ю. Хоптяр, визнають неможливість відтворити рівень селянського розшарування напередодні лютого 1917 р. через відсутність повноцінних даних⁴.

Звичний селянський уклад, зокрема й общинні зв'язки, зазнали випробування заходами Столипінської аграрної реформи. Однак багато в чому ці процеси мали зовнішній, кількісний характер і не встигли ліквідувати общину⁵. На думку В. Марочка, у суспільно-полі-

¹ Корчагова М.Н. Проблемы аграрной революции в России 1917–1921 годов в англо-американской историографии: автореферат дис. ... д-ра ист. наук / М.Н. Корчагова. – М., 1994. – С. 19.

² Кабанов В.В. Октябрьская революция и крестьянская община / В.В. Кабанов // Исторические записки. – М.: Наука, 1984. – Т. 111. – С. 100–150.

³ Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

⁴ Хоптяр Ю.А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 38.

⁵ Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1988. – С. 48.

тичному житті українського села, починаючи від аграрної реформи 1861 р. до 1917 р., історики не виявили жодного істотного соціального конфлікту на ґрунті економічно-майнової диференціації, крім «межових сутичок»¹. Відсутність різких класових суперечностей на селі влітку 1917 р. відзначають дослідники 1920-х рр. На думку В. Качинського, «до осені 1917 р. класова боротьба всередині самого селянства достатньо не розгорнулася»². Селянство в цей час було зацікавлене в ліквідації великого землеволодіння й об'єдналося для боротьби проти поміщицтва. Заможне селянство, з ініціативи якого скликалися повітові й губернські з'їзди, створювалися селянські союзи, сприяло виробленню політичної позиції селянства³. Суперечності між заможним населенням села й біднотою стали поглиблюватися з серпня 1917 р.⁴

Одним з перших чинників, який спричинив загострення цих суперечностей, на нашу думку, було питання про оренду землі. Маючи примусовий характер, вона порушила інтереси селян-орендарів, особливо хуторян та відрубників. Якщо зниження орендних цін на землю поміщиків у 2–3 рази влітку 1917 р. було вигідним для селян, то для десятків тисяч селянських господарств («куркулів», за характеристикою М. Рубача), які здавали свою землю в оренду, воно серйозно відбилося на прибутках⁵. Від цього постраждали, зокрема, солдатки, що мали 1–20 дес. землі і змушені були її здавати в оренду через мобілізацію чоловіків на фронт⁶. Громадські землі, які раніше винаймалися з торгів, селяни також віддали для потреб оренди. Старосанжарівська громада козаків Полтавського повіту на сільському сході (360 осіб) у серпні 1917 р. (дата 16 серпня написана

¹ Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 256.

² Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 244.

³ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 54.

⁴ Там само. – С. 67.

⁵ Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції (по посіву, живому і мертвому інвентарю) / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України. – [Б. м.] : Вид-во АН УРСР, 1943. – Кн. 1. – С. 217.

⁶ Еткіна І. І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр. / І. І. Еткіна // Література та культура Полісся / відп. ред. Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 48. – С. 127.

чорнилом – Н. К.) ухвалила змінити своє рішення від 16 квітня 1917 р. про передачу близько 30 дес. орної землі в Полтавському повіті по 1 дес. домогосподарю за половину врожаю¹. Згідно з новою ухвалою, ці землі передавалися в оренду безземельним і малоземельним господарям громади за жеребом за цінами, встановленими волосним земельним комітетом. Виручені кошти планувалося витратити на сплату поземельних зборів громади². Катошинський сільський сход Анастасіївської волості Катеринославського повіту і губернії 14 вересня 1917 р. ухвалив передати до відома сільського земельного комітету 17 дес. 600 кв. сажнів орної землі ціною не більше ніж 7 крб за десятину³. Переважно ці землі орендували більш заможні селяни.

Досить детально в джерелах збереглася інформація про соціальні конфлікти в громаді с. Йосипівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії (особливістю лютеранської колонії Йозефсталь була велика кількість малоземельних селян). Улітку 1917 р. малоземельні й безземельні селяни розпочали боротьбу за користування громадським сінокосом. 10 червня 1917 р. сільський сход (93 домогосподарі) під керівництвом заступника сільського старости обговорив питання про поділ сінокошу між малоземельними й безземельними. За свої кошти громада придбала 511 дес. сінокошу, а користувалися ним лише заможні селяни. Вони ж розорали й засіяли хлібом близько 160 дес. Незасіяні сінокісні землі сход ухвалив розподілити порівну між малоземельними й безземельними селянами й розпочати сінокіс⁴. 12 червня новий сільський сход на чолі з сільським старостою Вільгельмом Куном (42 учасники) визнав незаконною ухвалу сходу безземельних і малоземельних членів громади від 10 червня⁵.

Новим етапом селянської боротьби в громаді с. Йосипівки став розподіл землі. 20 серпня 1917 р. сход на чолі з сільським старостою Іваном Куном (101 особа) ухвалив: 108 дес. вигонної зораної землі, якою користувалися лише заможні селяни, розділити порівну між членами громади; надільну польову землю в урочищі Красне розділити порівну між 115 домогосподарями; для будівництва садиб тим, хто їх потребував, виділити по 1/4 дес. землі з громадської вигонної

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1878. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 25.

² Там само. – Арк. 156.

³ ДАДО. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 38 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1982. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 32 зв-33 зв.

⁵ Там само. – Арк. 35 зв-36.

землі¹. Уже наступного дня сільський сход (44 особи) на чолі з тим же старостою І. Куном визнав незаконними ухвалені малоземельними й безземельними постанови 20 серпня і для їхнього оскарження обрав своїх уповноважених².

Питання про наділення присадибною землею безквартирних членів громади с. Йосипівки на їхню користь вирішив сход 11 січня 1918 р. (125 осіб): наділяти з громадської толочної землі, розмір присадибної ділянки мав дорівнювати одній десятині, розпочати виділ з 15 січня³. Сільський сход 18 січня (164 учасники) дозволив виділяти під присадибні ділянки не лише толочну землю (інакше не залишиться місця для випасу худоби), а й орну, за бажанням членів громади⁴. 2 березня 1918 р. сход (70 осіб) зменшив норму наділення присадибною землею до 1/2 дес.⁵

Зі зміною політичного режиму і встановленням Гетьманату питання про громадський сінокіс вирішилося на користь заможних селян. 19 червня 1918 р. сход (83 особи) ухвалив 112 дес. сінокосу в урочищі Красному розділити між багатоземельними членами громади пропорційно до кількості худоби і сплати належних платежів за землю⁶. Також постало питання про повернення селянам коштів за орендні угоди, укладені за часів Центральної Ради. 4 травня 1918 р. сільський сход Йосипівки (34 особи), щоб повернути власникам 1489 крб 50 к. за здану в оренду на 1918 р. землю членів общини й громадську, ухвалив публічно розпродати 6 травня 1918 р. рухоме майно члена Мануйлівського волосного земельного комітету А. А. Емріха, який належав до їхньої громади і не бажав повертати кошти⁷. Мирний і загалом у межах закону розвиток подій у с. Йосипівці зумовлювався національною та релігійною належністю його мешканців. Для більшості колоністів і менонітів право приватної власності було недоторканим⁸.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1982. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 53–53 зв.

² Там само. – Арк. 55 зв.

³ Там само. – Арк. 77 зв–78.

⁴ Там само. – Арк. 81–82.

⁵ Там само. – Арк. 91.

⁶ Там само. – Арк. 129.

⁷ Там само. – Арк. 107.

⁸ Безносів О. І. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918–1920 рр.) / О. І. Безносів // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 49–50.

Найбільшої глибини соціальні конфлікти в селянському середовищі досягли під час переділу землі взимку 1917–1918 рр. Саме в цей період (наприкінці зими – на початку весни 1918 р.), на думку В. Качинського, на селі розгорнулася класова боротьба¹. Згідно з даними Ю. Хоптяра, виступи проти заможного селянства в цей період склали понад 20% від усієї кількості виступів на Лівобережжі². Самозахоплення поміщицької землі, на думку В.І. Марочка, супроводжувалося соціальним конфліктом, який призводив до громадянського протистояння на селі: «межових війн», розподілу панської землі за їдцями й довільного тлумачення принципу заможності³.

Зрівняльна стихія кінця 1917 – початку 1918 р., яка спершу спрямовувалася на ліквідацію поміщицької власності, охопила й приватні землі самих селян. На ці господарства, заможніші порівняно з основною масою, спрямували свій гнів ті бідняцькі верстви, які отримали землю, але не мали чим її обробляти⁴. Однак питання загального перерозподілу селянських земель викликало значний опір селянства. Виступаючи проти поміщицького землеволодіння, селяни не вимагали скасування приватної власності на свої землі⁵. Ініціативу земельних переділів взяли до своїх рук фронтовики, які взимку повернулися додому і діяли наперекір заможним селянам. Збори фронтовиків і бідних селян у січні 1918 р. у с. Черепині Овруцького повіту Волинської губернії ухвалили ліквідувати поміщицький маєток Соловійова, а його землю розподілити між безземельними й малоземельними селянами. На загальних зборах села думки заможних селян теж не запитували. З виручених за поміщицьке добро грошей ухвалили виділити для купівлі худоби біднякам 2 тис. крб, а поміщик, повернувшись улітку 1918 р. за відшкодуванням збитків, вимагав з селян 30 тис. крб⁶. Чинник ігнорування заможного селянства описав інструктор Центральної Ради В. Андрієвський, який переховувався

¹ Качинский В. Крестьянское движение... – С. 229.

² Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні... – С. 129.

³ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / редкол.: В. А. Смолій (голова). – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 705.

⁴ Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта / А. С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1. От прошлого к будущему. – С. 419.

⁵ Воронянський О. В. Економічна політика Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук / О. В. Воронянський. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 154.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 311. – Арк. 1–3.

два місяці від більшовиків на Полтавщині. Він пригадував, що збори сільської громади, а точніше сільської ради, відбувалися майже щодня (увечері), участь у них брали переважно бідняки. Багатші селяни й ті, хто не підтримував більшовиків, на сходи не ходили («нехай перекипить, а коли потрібно буде розумніших – самі попросять нас»)¹. Дійсно, розчарувавшись десь через місяць у більшовицьких ідеях, селяни навесні 1918 р. переобрали сільську раду «з бідніших» на «розумніших»².

Як вирішувалося питання про землю й змінювалися селянські настрої, розглянемо на прикладі с. Подібна Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії. Спершу 12 листопада 1917 р. селяни на загальних зборах ухвалили розподілити церковну землю між безземельними й малоземельними та з'ясувати можливість відібрання земельної ділянки в поміщика³. У січні 1918 р. на зборах села (протокол № 4, дата чітко не зафіксована, голова А. Груша – Н. К.) близько 40 осіб брали участь в обговоренні земельного питання у с. Подібна. Збори одногосно ухвалили: протягом поточного року всім засівати й збирати хліб на своєму полі (можна без толоки), а з пару розділити землю, щоб підрівняти малоземельних і безземельних, а поки що надати їм церковні землі та інші, які знайдуться⁴.

Наступне зібрання мешканців с. Подібна, яке відбулося 14 лютого (228 осіб, голова А. Груша) з ініціативи земельного комітету, ухвалило здійснити повне зрівняння землі навесні 1918 р., розділивши поміщицьку землю та відібравши в багатоземельних понаднормову (заплативши за оранку та посів). Поміщикам пропонували таку ж частку, як й іншим громадянам. Вимагаючи переходу всіх куплених за допомогою Селянського поземельного банку земель у користування народу без викупу, борги, які мали їхні власники, селяни пропонували вважати державними. Відруби й трипільні поля пропонувалося ліквідувати й залучити до загального переділу⁵. 7 березня 1918 р. загальні збори с. Подібна (265 осіб, голова Т. Гончарук) ухвалили наділяти з весни безземельних і малоземельних селян церковною

¹ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, [б. р.]. – Т. 1. Ч. 2. – С. 158.

² Там само. – С. 161.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.

⁴ Там само. – Арк. 29 зв.

⁵ Там само. – Арк. 34 зв. – 36 зв.

землею та відібраними в багатоземельних селян залишками по півдесяти на душу ярового посіву на 1918 р. (згідно з інструкцією повітового й волосного комітету)¹. 8 березня Лободянський сільський і земельний комітети (22 члени) визначили землі, які підлягали розподілу: 33,5 дес. церковної землі та ділянки близько 40 осіб, з яких лише один власник (Корецький) мав ділянку площею 22 дес., а всі інші – від 1 до 6 дес.² 11 березня 1918 р. загальні збори с. Подібна (276 осіб, голова І. Овчарюк) ухвалили вважати всю громаду відповідальною за постанови земельного та сільського комітету й контрольної комісії про переділ землі, проголосувавши з результатами: «за» – 271, «проти» – 5 і 5 «утримались» (наведено за текстом документу – Н. К.)³. Отже, протягом п'яти місяців селянські настрої пройшли еволюцію від бажання відібрати церковну та поміщицьку землю до прагнення переділити й приватновласницьку, хоча ефект від наділення останньою не був суттєвим.

Аналогічні рішення ухвалювали й інші сільські сходи (збори). 24 березня 1918 р. мешканці с. Бакаївки Монастирищенської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії схвалили пропозиції сільських виконавчого та земельного комітету про поділ поміщицької і приватновласницької землі⁴. 26 березня 1918 р. сільський сход с. Томашівки тієї ж волості (67 осіб з 90 домогосподарів) на чолі з головою земельного комітету М. Нестеренком ухвалив розподілити під яровий посів як поміщицькі, так і селянські (дрібновласницькі, трудові) землі⁵. Відтак, щоб уникнути відповідальності, земельні та сільські комітети на сільських сходах часто узаконювали свої рішення про переділ землі більш заможних селян між безземельними та малоземельними. Свої норми та умови розподілу землі навесні 1918 р. визначала кожна сільська громада.

Селяни, які заперечували проти земельного переділу, у той період в основному залишалися в меншості на сільських сходах. Спробу відстояти свої права на землю зробили заможні селяни с. Андріївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. 29 березня 1918 р. сільський сход ухвалив розділити всю землю за зрівняльною нормою між

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 43.

² Там само. – Арк. 44–46.

³ Там само. – Арк. 48–48 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 5.

⁵ Там само. – Арк. 30.

трудохим населенням. Однак призначений сходом селянин, уповноважений представляти неписьменних домогосподарів, ухвалу не підписав. Вночі 30 березня заможні селяни на своїх зборах вибрали двох делегатів для поїздки до Ніжинського повітового комісара¹. 1 квітня для підтвердження ухвали був скликаний новий сільський сход у повному складі (216 осіб) за участі виконавчого та земельного комітетів. Збори розділилися на дві частини (бідних і заможних): бідні селяни виступали за повну соціалізацію землі, а заможні пропонували лише наділити відповідною кількістю землі безземельних і малоземельних селян. Обговорення тривало більше ніж 4 години й мало не завершилося бійкою. Земельний комітет с. Андріївки склав свої повноваження, а сход не ухвалив ніякого рішення². 5 квітня нове зібрання сільської громади Андріївки (на чолі з головою сільського комітету К. Багметом, кількість учасників не вказана) ухвалило розподілити землю за зрівняльною нормою під яровий посів на 1918 р.³

Часто переділ землі мав насильницький характер і здійснювався збройним шляхом. За допомогою зброї селяни с. Введенського Зміївського повіту Харківської губернії (були встановлені й задокументовані прізвища 12 учасників) 10 квітня 1918 р. самовільно захопили більше 200 дес. приватновласницької землі (з загальної кількості 728 дес., якою їхні власники володіли з 1872 р.). З проханням припинити самочинні захоплення 20 квітня 1918 р. до Харківського губернського комісара звернулися 97 власників села⁴. Озброєний гвинтівками загін із 17 осіб на сільському сході в с. Юрово Плюсковської волості Мглинського повіту Чернігівської губернії (нині – Брянська область РФ) навесні 1918 р. змусив заможних селян погодитися на зрівняльний розподіл землі⁵. Однак масових масштабів передільницька стихія на приватновласницьких землях не набула. Зрівняльний поділ усіх земель, у тому числі й надільних, навесні 1918 р. було здійснено лише в окремих селах Чернігівської, Подільської й Харківської губерній⁶.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 4.

² Там само. – Арк. 1–1 зв., 4 зв.

³ Там само. – Арк. 2.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3056. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 16–17.

⁵ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / сост. И. В. Игрицкий. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – С. 132.

⁶ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – С. 38.

Іншим об'єктом селянської війни, яка почалася влітку – восени 1917 р., стали хуторяни й відрубники. На думку А. Анфімова, конфлікт маргіналізованої частини общинників проти прогресивного руху потенційних фермерів варто оцінювати як «третю соціальну війну» на селі¹. Вихід на хутори й відруби під час Столипінської аграрної реформи посилив соціальне розшарування села. У суспільній свідомості мешканці хуторів і відрубники переважно вважалися людьми заможними. «Де заможний – обов'язково відрубник, і обов'язково він голосніше за всіх кричить на сході, і його обирають до правління», – пригадував селянин К.М. Молчанов (с. Луганське Петровської волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії). При виході з общини, як це було в його селі в 1910–1911 рр., відрубники забирали кращі землі й пасовиська². Тому селяни й намагалися повернути їх до общини, щоб поліпшити землекористування й землезабезпеченість її членів, адже в деяких громадах земельні переділи не проводилися понад 20 років. У більш забезпечених землею регіонах відвід землі відбувався на добровільних засадах. Як свідчив Н. Нессін, син заможного селянина Херсонської губернії, під час виділення на хутори й відруби в його селі кращу землю (і поближе до села) отримували малоземельні селяни (по 2–3 дес.), вдови й безкінні. Заможніші селяни, які мали ділянки по 25–30 дес., отримували землю у більш віддалених місцях³. Так само, за спогадами В. Рубеля, вчиняли селяни Олександрівського повіту Катеринославської губернії⁴. У цих місцях і ставлення до хуторян та відрубників було іншим.

Влітку 1917 р. селянський рух проти відрубників і хуторян розпочався в Харківській, Катеринославській, Чернігівській губерніях⁵. Сила боротьби в цих губерніях, на думку П.М. Першина, визначалася життєздатністю общини й примусовим порядком утворення хуторів і відрубів⁶. Катеринославщина, як свідчать матеріали погубернських

¹ Анфімов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфімов. – М. : Ин-т рос. ист., 2002. – С. 214.

² 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 194–195.

³ Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти / Н. Нессин // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции / сост. Н. Ф. Гриценко. – М. : Русский путь, 2009. – С. 201.

⁴ Рубель В. Історія... / В. Рубель. – Запоріжжя : Тандем-У, 2003. – С. 93.

⁵ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. – С. 54.

⁶ Першин П. Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьба во время революции (1917–1920 гг.) / П. Н. Першин. – М. : Новая деревня, 1922. – С. 36.

підсумків за 1917 р., посідала перше місце серед українських губерній у створенні хуторів і відрубів (охоплювали площу 874048 дес., з яких сільським общинам належало 825314 дес.)¹. Однак якісний вплив цих нових форм землекористування на селянське господарство Катеринославщини був скромний, і вже влітку 1917 р. селяни, вимагаючи зрівняльного поділу землі, у деяких місцях розгромили хутори й відруби². 20 липня 1917 р. селяни с. Саксагань Верхньодніпровського повіту ухвалили на сільському сході ліквідувати відрубне володіння й перейти до общинного користування землею³. Спершу селяни перешкождали веденню відрубних господарств, забирали в них худобу, хліб. Потім, як пригадують селяни Катеринославської, Чернігівської губерній, розпочалися підпали хуторів, побиття відрубників і хуторян і навіть вбивства⁴. Відрубники, зі свого боку, до напівсмерті били селян, які отримали земельний наділ на їхній ділянці⁵. Унаслідок цих конфліктів відрубники й хуторяни стали повертатись у села й міста.

На захист общинного землекористування стали сільські сходи. Про селянське ставлення до відрубників і хуторян у Харківській губернії свідчать ухвали сільських сходів з земельного питання, підготовлені для Установчих зборів. Сход Царівської громади Ново-Айдарської волості Старобільського повіту Харківської губернії від 15 жовтня 1917 р. (89 із 127 домогосподарів) визнав за общиною право розпоряджатися землею (наділення й установлення термінів користування) й ухвалив безкоштовно передати в общину відрубну землю (і навіть куплену)⁶. Общинне користування землею підтримали й сільські сходи Венделівської громади (16 жовтня, 32 із 40 домогосподарів), Михайлівської громади Ново-Айдарської волості Старобільського повіту (15 жовтня, 47 з 57 домогосподарів)⁷.

¹ Першин П. Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907–1916 гг. и судьба во время революции (1917–1920 гг.) / П. Н. Першин. – М.: Новая деревня, 1922. – С. 46–47.

² Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 54; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. / Ю. Чеботарьов. – К.: Держполітвидав України, 1940. – С. 18.

³ Крестьянское движение в 1917 г. / с предисловием Я. А. Яковлева. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1927. – С. 168.

⁴ 1917 год в деревне / под ред. Я. А. Яковлева. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1929. – С. 188; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 138, 195.

⁵ 1917 год в деревне (воспоминания крестьян)... – С. 195–196.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1326. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 107.

⁷ Там само. – Арк. 111, 113.

Сільський сход с. Подібна Краснопільської волості Уманського повіту Київської губернії 14 лютого 1918 р. (228 учасників) запропонував включити відруби до загального переділу навесні 1918 р.¹ 8 квітня 1918 р. загальні збори села (182 учасники) ухвалили ліквідувати всі відрубні ділянки в селі після збору хліба з 1918 р.² 22 квітня 1919 р. сход с. Подібна (153 особи) ухвалив негайно знищити відрубні господарства й перейти до общинного землекористування за передільною системою (шестирічні періоди користування, чотирирічна форма переділу). Для проведення переділу вибрали комісію в складі 20 осіб, керувала якою сільська земельна управа³. 15 червня 1919 р. загальні збори села (200 осіб) ухвалили забезпечити землю з відрубних господарств, які перевищують норму в 1 десятину на душу, безземельних і малоземельних селян⁴.

Безконфліктно було залагоджено справу із загальним земельним переділом як власних, так і общинних земель у Морозівській сільській громаді Зориківської волості Старобільського повіту Харківської губернії. Як свідчать матеріали сільського сходу 5 вересня 1919 р. (225 з 310 домогосподарів), на землю претендувало 2638 осіб, а термін переділу становив 12 років⁵. погодилися віддати свої відрубні ділянки до загального переділу 39 осіб⁶, лише 6 відрубників залишалися на своїх ділянках, і сход на це погодився⁷. На думку В. Качинського, фактична ліквідація хуторів і відрубів була завершена в 1919 р. і в наступні роки⁸, відрубники й хуторяни повернулися до общини. З цим не погоджується радянський дослідник М. І. Ксензенко. На його думку, хутори й відруби не були ліквідовані: у 1920 р. селяни повідбирали надлишки землі в хуторян і відрубників у Павлоградському, Сумському, Харківському повітах. Збереглися хутори й відруби в Катеринославській, Одеській губерніях і навіть у тих місцях, де здійснювався загальний переділ, а на Волині навіть поширилися

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 36 зв.

² Там само. – Арк. 56 зв.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 27–27 зв.

⁴ Там само. – Арк. 33.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 3, 9.

⁶ Там само. – Арк. 3, 11–49.

⁷ Там само. – Арк. 9.

⁸ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 55.

(щоб уникнути дальноземелля й черезсмужжя)¹. У 1921 р. хутірську форму землевлаштування підтримували селяни Андріянівської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії. У Харківській губернії, як свідчить пояснювальна записка до річного звіту губземвідділу за 1922 р., у багатоземельних районах частково вціліла відрубна форма землекористування й була помітною тенденція до її розширення². За хутірську й відрубну форми землекористування в 1922 р. висловилося 53% опитаних селян³. Закріплені Земельним кодексом 1922 р., хутори й відруби існували до кінця 1920-х рр. Кампанія дехуторизації і «зселення», яка розпочалася в 1929 р., затяглася фактично до кінця 30-х років⁴.

Особливо багато конфліктів виникало навколо проведення землевлаштувальних робіт. У квітні 1917 р. мешканці слободи Тимофіївки Сумського повіту Харківської губернії звернулися до міністра земельних справ Тимчасового уряду з телеграмою про призупинення земельного переділу, який у них розпочався, до завершення війни. Дбаючи про інтереси фронтників, селяни вказували на соціальні наслідки: земельний переділ спричинює на селі боротьбу, негаразди, налаштовує селян один проти одного. Реагуючи на телеграму, 27 квітня 1917 р. міністерство звернулося до Сумського повітового комісара з проханням досягнення миролюбної згоди сторін і захисту інтересів фронтників⁵.

У 1918 р. земельні переділи через нестабільність політичної ситуації та можливе загострення конфліктів серед селянства не проводилися. У Зіньківській повітській земельній комісії на Полтавщині готувалися 12 землевлаштувальних справ для 1389 дворів на площі 7378 дес.⁶, у Полтавському повіті – 34 справи для 2221 двору на площі 8647 дес., а в трьох справах на площі 8607 дес. для 1523 дворів уже могли здійснюватися землевлаштувальні роботи. Однак в обох повітах землеміри не працювали, бо земельні комісії мали серйозні під-

¹ Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н. И. Ксензенко. – Харьков : Вища школа, 1980. – С. 112–113.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 60.

³ Див.: Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне обстеження / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – С. 150.

⁴ Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі... – С. 248.

⁵ ДАРФ. – Ф. 1796. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 32–33.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 999. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 8.

стави сумніватися в можливості здійснення робіт через «недостатнє заспокоєння села»: чи відбудуться вони в межах добросусідської згоди, адже зачіпалося питання внутрішньонадільного землевлаштування¹.

Відновлення земельних переділів у 1919 р. посилило розкол у селянському середовищі, активізувало боротьбу селян проти хуторян і відрубників. Переділи общинної землі (з терміном користування нею протягом 1–12 років) відбувалися влітку – восени 1919 р. у Харківській і Полтавській губерніях. Райгородська сільська громада Старобільського повіту Харківської губернії 30 червня 1919 р. ухвалила здійснити переділ надільної землі терміном на три роки (з 1 січня 1920 р.), мотивуючи це тим, що останній переділ відбувся в 1899 р.² Потребу переділу громадської надільної польової землі в користування на 1920 р. (терміном на шість років) Курячевська 1-а сільська громада Старобільського повіту на сході 21 липня 1919 р. (72 особи з 87) пояснювала потребою відбувати сільські повинності й військову службу (виключити померлих і наділити новонароджених членів громади), обіцяючи дотримуватися права власності на закріплених землях³. На підписання ухвали на переділ погодився 81 домогосподар, а незгодних було шість⁴. Старобільське повітове управління 27 серпня 1919 р. цю ухвалу про переділ землі скасувало через недотримання законодавчих положень про земельні переділи⁵. Сільський староста Є. Шпак оголосив про скасування переділу на сільському сході⁶. Більшість ухвалених сходами рішень повітове управління скасовували й забороняли земельні переділи. При проведенні землевлаштування денікінська влада орієнтувалася на дореволюційне законодавство, зокрема на 12-річний термін користування землею. Але для того, щоб селяни сплачували податки й недоїмки, які передбачені розверсткою на всі живі душі, волосний старшина Бахмутівської волості Старобільського повіту А. Дегтярьов просив повітове управління затвердити рішення Бахмутівського сільського сходу від 22 вересня 1919 р. хоча б на рік⁷.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 999. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 23.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2–2 зв.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1–2.

⁴ Там само. – Арк. 2 зв.

⁵ Там само. – Арк. 5.

⁶ Там само. – Арк. 6.

⁷ Там само. – Спр. 50. – Арк. 1.

Земельні переділи повітовими управліннями заборонялися з різних причин, але ухвали сільських сходів цікаві для характеристики селянських настроїв у різних сільських громадах. Кількість учасників сільських сходів, які ухвалювали рішення про здійснення громадського переділу землі, у більшості випадків не відповідала встановленій законодавством («Положенням» 1902 р.) нормі у 2/3 голосів. В ухвалах багатьох громад Старобільського повіту зафіксовано трохи більше ніж половину учасників сільських сходів¹. У Лозовській сільській громаді Парасковіївської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії рішення на сході 3 серпня 1919 р. про переділ надільної общинної землі ухвалювали 126 осіб від 370 дворів².

Громада с. Парасковії Костянтиноградського повіту Полтавської губернії 18 травня 1919 р. (272 особи від 464 дворів) ухвалила здійснити розподіл громадської землі на 1920 р. між своїми членами, за винятком осіб, які продали землю раніше або ж були відсутні (останнім обіцяли дати землю лише після їхнього повернення до громади). Четверо мешканців (А. Бондаренко, М. Степич, К. Балан, Н. Білинська), які до революції купили землі в приватну власність, закріпили ці ділянки нотаріально, але землевлаштувальні роботи через початок Першої світової війни виявилися незвершеними, тож власники опинилися перед загрозою відібрання в них землі. Досягти встановленого законодавством мінімуму згодних членів громади (2/3 її членів, у даному випадку – 307 осіб) мешканці села не змогли. Костянтиноградське повітове управління 31 серпня 1919 р. скасувало рішення громади про земельний переділ і зобов'язало повернути закріплені в приватну власність землі їх власникам³.

Добитися згоди членів громади на земельний переділ було дуже складно, незгодні (навіть кілька осіб) намагалися оскаржити такі рішення. 15 червня 1919 р. сільський сход с. Бахмутівки Старобільського повіту (322 з 483 домогосподарів) ухвалив здійснити загальний переділ землі на живі душі (деякі селяни 24 роки користувалися землями померлих, а інші, які відбули військову службу, землі не мали) терміном на один рік – 1920-й. До переділу включалися й куплені се-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5; Там само. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2–2 зв.; Там само. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1; Там само. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 897. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 3.

³ Там само. – Арк. 9–9 зв.

лянами наділи (за кожен з них давали два наділи)¹. 27 серпня переділ був скасований Старобільським повітовим управлінням². 22 вересня 1919 р. сільський сход Бахмутівської громади Старобільського повіту (202 домогосподарі з 483) ухвалив здійснити другий переділ землі, призначеної для весняного посіву, терміном на один рік. Це рішення було ухвалено 114 голосами проти 58. 26 вересня його оскаржили 95 домогосподарів Бахмутівки. Один клін селяни розділили ще за радянської влади, а інший – після³. 4 жовтня 1919 р. Старобільське повітове управління ухвалу про переділ землі 22 вересня відхилило й самовільний переділ землі призупинило⁴.

Рішення сільської громади Верхньої Покровки Старобільського повіту Харківської губернії від 7 липня 1919 р. (276 домогосподарів з 397) провести загальний переділ землі терміном на 12 років (з 1919 по 1931 р.) підтримали 180 членів громади при 91 незгодному. Метою переділу селяни називали покращення умов обробітку землі (її якості) і наділення землею безземельних і малоземельних селян⁵. У вересні 1919 р. громада Верхньої Покровки розпочала переділ толочної землі терміном на рік. Частина громади 20 вересня 1919 р. подала скаргу начальникові Старобільського повіту на селян, які здійснювали цей переділ на чолі із старостою⁶. 6 жовтня в. о. волосного старшини оголосив громаді про заборону розподілу землі. Був складений список осіб, які розпочали самовільно орати землю (першим виявився сільський староста Верхньої Покровки Андрій Воронцов)⁷. На сходах 7 й 13 жовтня верхньопокровська громада ухвалила залишити вже зорану толочну землю за тими, хто її обробив, переділити по-старому більшу частину толочної землі, а тим, хто постраждав від переділу, повернути відібрану землю⁸.

Багато скарг викликав переділ землі в с. Колядівка (мешканцями хутора Михайликів). 17 серпня 1919 р. п'ять мешканців хутора написали прохання начальнику Старобільського повіту призупинити

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 2–2 зв.

² Там само. – Арк. 5.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2–4.

⁴ Там само. – Арк. 9.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 3–4 зв.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 232.

⁷ Там само. – Арк. 231–231 зв.

⁸ Там само. – Арк. 233–233 зв.

самовільний переділ громадської надільної землі, який розпочала «найменша частина» мешканців хутора з метою отримати землю на новонароджених (попередній переділ у громаді проводився близько 25 років тому)¹. 19 серпня прохання заборонити громаді переділ землі, яка належала його сім'ї (йому особисто, брату й матері), написав селянин тієї ж громади Г. Недобега². 20 серпня начальником Старобільського повіту був виданий припис про припинення переділу³. 2 вересня з проханням заборонити самочинний переділ землі Михайликівською громадою Колядівської волості звернулися 28 членів цієї громади, які мали землі, закріплені у власність, або ті, хто не бажали здійснювати переділ⁴. 4 вересня начальник Старобільського повіту видав новий припис про припинення самочинних переділів і проведення дізнання⁵. Сільський староста Д. Михайлик тричі оголошував сільському сходу про припинення переділу землі, але не міг зупинити громаду⁶. Не послухалася громада й в. о. волосного старшини М. Бондаря. До Колядівки виїхав помічник начальника Старобільського повіту, який констатував, що переділ землі був припинений 13 вересня. За його враженнями, переділ землі був бажаним для сільського старости й сільського писаря, через що вони й не утримували громаду від самочинних дій. За результатами дізнання покарали волосного писаря Д. Дубровського (оголошено сувору догану) і сільського старосту Д. Михайлика (поштрафували на 3 крб)⁷.

Шляхом відібрання надільної землі чи надмірного її оподаткування сільські сходи реалізували свої економічні або політичні інтереси. Райгородська сільська громада Бахмутівської волості Старобільського повіту на сході 30 червня 1919 р. на чолі із старостою Г. Колпаковим (220 домогосподарів з 360) позбавила права користуватися землею давно відсутніх домогосподарів, але зберегла його за сім'ями, які пішли з радянською владою⁸. 15 вересня 1919 р. сільський сход с. Проїзжого Піщанської волості Старобільського повіту

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 85.

² Там само. – Арк. 58.

³ Там само. – Арк. 61–62.

⁴ Там само. – Арк. 67.

⁵ Там само. – Арк. 71 зв.

⁶ Там само. – Арк. 59.

⁷ Там само. – Арк. 62, 64.

⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 2–2 зв.

(75 осіб з 220 домогосподарів) зробив спробу відібрати надільну землю в 13 своїх громадян (загальною площею 46 дес.), які несвоєчасно її обробляли й не виконували місцевих натуральних повинностей. Один з них проживав за межами громади, а Кіндрат Бондар (мав 5 дес. землі) пішов до комуни. Відібраною землею планували наділити безземельних і малоземельних¹. Старобільське повітове управління призупинило дію ухвали до її розгляду загальним присутством². Боротися підвищенням податків із самовільним захопленням землі намагався Муратівський сільський сход тієї ж волості Старобільського повіту. 28 жовтня сход (55 із 108 домогосподарів) у пошуках коштів для громадських потреб ухвалив винним сплачувати у 5–10 разів більше за самовільно захоплені землі, ніж за наділені громадою «економічні» землі³.

Така оригінальна «законотворчість» не залишалася поза увагою представників влади. Заступник прокурора Харківського окружного суду Старобільської дільниці за результатами своєї поїздки до Старобільська 5–11 вересня 1919 р. повідомляв прокурора Харківського окружного суду, що в земельному питанні потрібно привчити до думки утримуватися від самостійних рішень до Установчих зборів у зв'язку з намірами деяких громад включати до переділу й закріплені приватновласницькі землі⁴.

Проблему земельних переділів не могла вирішити й радянська влада. За даними анкетного опитування 1922 р., 32% селян були задоволені розподілом землі, а 39% – невдоволені. Останнє зумовлювалося чотирма причинами: 1) 6% – через часті переділи отриманої землі, 2) 16% – через відсутність загального переділу, 3) 2% – у місцях розташування цукрових заводів часто змінювалася відведена площа, 4) 14% – через малоземелля й черезсмужжя⁵.

Незважаючи на конфлікти, селянське середовище залишалось досить однорідним. Умови воєнного часу сприяли посиленню самоорганізації сільської громади. Більшовики з початку 1919 р. намагалися внести розкол у селянське середовище й почати класову бороть-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 2–2 зв.

² Там само. – Арк. 3.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1339. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 139–139 зв.

⁴ ДАХО. – Ф. 373. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 28 зв., 30.

⁵ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – С. 31.

бу в ньому, однак тривалий час їм це не вдавалося. Склад комбідів у травні 1919 р., як це було в Радомисьському повіті на Київщині, вибирали на сільських сходах, і серед них було мало бідняків, а переважно – середняки й заможні селяни¹. Процес розшарування села, який розпочався по всій Чернігівській губернії, зривали повстанські загони («банди»), які діяли в Конотопському, Борзнянському повітах, переважав вплив «куркулів» у Глухівському повіті². Як свідчив В. Затонський, селянська маса ще не встигла розшаруватися: бідняк (навіть наймит) «часто-густо проти комуністів виступав активніше, ніж поважніший куркуль». Селяни дотримувалися старих власницьких, «типово мужицьких настроїв»³. Спроби більшовиків створити комбіди й розколоти селянство за майновою ознакою в 1919 р. помітних успіхів не мали через перевагу в українському селі селян-власників (середняків)⁴. На думку С. В. Кульчицького, причина полягала у відсутності в українському селі будь-яких державних структур: для селян «авторитетом була не далека держава, а власна сільська громада»⁵.

Свідченням цього є проведення на початку 1920 р. безпартійних конференцій, де комуністи хоч і ухвалювали потрібні їм рішення, але були в меншості. У Харківській губернії безпартійні повітові конференції в лютому 1920 р., за інформацією губкому КП(б)У, характеризувалися перевагою «куркулів» і середняків, особливо в Куп'янському, Ізюмському, Зміївському, Старобільському повітах⁶. Соціальна єдність селянства й авторитет сільських сходів зберігалися до середини 1920 р., коли розпочалося масове вилучення продовольства шляхом карально-репресивних заходів і проведення широкомасштабної ударної кампанії – «походу на куркуля» за допомогою новостворених комітетів незаможних селян.

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 463.

² Щербаков В. К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині / В. К. Щербаков. – Чернігів: Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. – С. 106–107.

³ Затонський В. Вир: З минулого / В. Затонський. – Харків: Держ. вид-во, 1926. – С. 8.

⁴ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 344, 392.

⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – С. 350.

⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 200–204.

Отже, серед основних проблем, які викликали соціальні конфлікти в селянському середовищі, виступали боротьба за сінокоси, розподіл громадської та приватновласницької землі (останнє зумовлювало особливо гострий опір селянства), земельні переділи. Найгострішого характеру соціальні конфлікти в селянському середовищі набули наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Під час зрівняльного розподілу приватновласницької землі навесні 1918 р. зросла роль незаможників. Селянство ліквідувало хутори й відруби, у процесі «аграрної революції» відбулося осереднячення села, його соціальна консолідація. Однак серйозне невдоволення селянства за різних політичних режимів спричиняло проведення землевлаштувальних робіт. Наслідками конфліктів були скарги до органів влади, зміна сільської адміністрації і навіть збройна боротьба. Усе ж до середини 1920 р. українське село в складних умовах революції і воєнного часу зберігало відносну соціальну єдність. Більшовики, втілюючи з 1920 р. політику класового розколу села, послідовно ліквідували традиційні устої, які в ньому побутували.

РОЗДІЛ 5

СЕЛЯНСТВО І ДЕРЖАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ (1917–1922 рр.)

5.1 Війна за хліб в українському селі: характер, методи й масштаби вилучення продовольства в селян

Усі політичні режими, які перебували при владі в Україні періоду громадянської війни, основним завданням ставили вирішення продовольчого питання. Певний час, хоча й відчувалися продовольчі труднощі, країна трималася на до-революційних запасах хліба, вирощеного як поміщиками, так і селянами. З 1918 р. здійснення державних продовольчих закупівель ускладнилося самочинними реквізиціями продовольства німецькими й австро-угорськими військами. З початку 1919 р. набула поширення практика насильницького вилучення хліба державою. Ініційована більшовиками, вона з середини 1920 р. перетворилася на війну селянства з державою за хліб, зумовивши появу нового конфлікту – між селянством і державою в особі робітничого класу.

Проблема вилучення продовольства в селян періоду громадянської війни знаходиться на перехресті науково-дослідних проблем, які постійно перебувають у центрі уваги науковців (продовольча політика, воєнний комунізм і неп, селянський повстанський рух та репресивно-каральні заходи щодо повстанців, а також голод 1921–1923 рр.). Найважливіші аспекти цієї теми викладені в працях В.І. Борисова, В.Ф. Верстюка, Ю.Ю. Кондуфора, С.В. Кульчицького, Ю.К. Стрижкова¹. У цих працях можна простежити, як оцінка продовольчої політики більшовиків еволюціонувала від «боротьби за хліб»

¹ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920) / В.І. Борисов. – Луганськ : Ред. вид-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 130 с.; Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 368 с.; Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загоны на Україні в 1919 році / Ю.Ю. Кондуфор. – Харків : Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. – 101 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.; Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции 1917–1921 гг. / Ю.К. Стрижков. – М. : Наука, 1973. – 319 с.

для побудови соціалістичної держави (у радянській історичній науці) до державного насильства над селянством із застосуванням військової сили (у працях сучасних дослідників). На думку В.П. Данилова, боротьба за хліб створила «новий фронт жорстокої боротьби й нову форму державного насильства над селянством»¹. Цей другий фронт громадянської війни – боротьба селян з державою – проходив через кожне село, як зазначає Т.В. Осипова². Водночас «український хліб» став впливовим чинником, який забезпечив перемогу більшовикам у громадянській війні³.

Незважаючи на увагу дослідників, недостатньо вивченими залишаються особливості насильницького вилучення продовольства в українському селі, зумовлені нестабільністю радянської влади на місцях, практичною відсутністю розшарування селянства, поведінкою місцевих партійних і продовольчих діячів, та реакція сільської громади на хлібозаготівлі. Розкрити ці аспекти дозволяють нарративні джерела (спогади селян), матеріали сільських сходів, воєнних нарад з боротьби з бандитизмом і доповіді партійних інструкторів.

Основою продовольчої політики Тимчасового уряду була хлібна монополія, введена 25 березня 1917 р. Самочинні захоплення поміщицьких земель селянами стали на перешкоді продовольчій справі, через що в деяких губерніях у серпні 1917 р. для отримання хліба доводилося застосовувати силу⁴. Запаси хліба були в країні до осені 1917 р. і зосереджувались у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях. Найбільша складність у вирішенні продовольчої проблеми полягала в тому, щоб взяти хліб у його утримувачів, якими в 1917 р. були поміщики й заможні селяни⁵. У заможних селян в Україні, на думку М. Рубача, щорічно зосереджувалося 237 млн пуд.,

¹ Данилов В.П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.) / В.П. Данилов // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 222.

² Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т.В. Осипова. – М. : Стрелец, 2001. – С. 343.

³ Солдатенко В.Ф. Чинник «українського хліба» в громадянській війні (1917–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 156, 161.

⁴ Протасова О.Л. А.В. Пешехонов: Человек и эпоха / О.Л. Протасова. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 117, 120.

⁵ Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства / П.В. Волобуев. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 384, 387.

або 80 %, лишків товарного хліба¹. Хліб в умовах натуралізації господарства, інфляції, розриву товарообміну з містом перетворювався на «валюту всіх валют»², і селяни неохоче здавали його за твердими цінами. Більшовики, за даними В. Борисова, у першій половині 1918 р. змогли вивезти до Радянської Росії більше ніж 17,3 млн пудів хліба³.

Міністерство продовольчих справ Української Держави продовжило введені попередніми урядами державну монополію і тверді ціни на збіжжя. Скуповувати зерно і хлібопродукти мало право лише Державне хлібне бюро. З червня до закупівель хліба долучилися представники німецьких і австрійських військових структур⁴. На селянські господарства в 1918 р. покладалися завдання забезпечення продовольством потреб армії та експорту, виплати податків та контрибуцій. Однак встановлені 27 серпня 1917 р. «тверді ціни» вже застаріли й фактично, і морально⁵. 31 липня 1918 р. вони були підвищені, але не задовольняли ні селян, ні поміщиків, які бойкотували здачу хліба⁶.

Реальним засобом вилучення хліба з села стали реквізиції, здійснювані військовими частинами (озброєними підрозділами). Переважно хліб купували за твердими цінами, але не завжди військові дотримувалися правил. Про невдоволення населення безоплатними реквізиціями зерна в Херсонській губернії повідомляв 30 червня губерньський староста. У жовтні 1918 р. населення деяких місцевостей Херсонщини залишилося без хліба як для власного харчування, так і для посіву⁷. У Дніпровському повіті Таврійської губернії в деяких селах заможні селяни, приховуючи хліб від реквізицій, віддавали його

¹ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – С. 296–297.

² Волобуев П. В. Вказ. праця. – С. 388.

³ Борисов В. І. Вказ. праця. – С. 76.

⁴ Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) / В. Лозовий // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Зб. наук. пр. / гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 187, 189–190.

⁵ Шпекторенко І. В. Централізація і мілітаризація продовольчої справи в Українській державі П. Скоропадського (квітень – листопад 1918 р.) / І. В. Шпекторенко // Історія та культура Подніпров'я: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – С. 170.

⁶ Лозовий В. Продовольче становище в Україні... – С. 192, 194.

⁷ Документи до історії боротьби КП(б)У проти гетьмана та інтервентів // Літопис революції. – 1933. – № 1–2. – С. 238, 276.

на зберігання бідним селянам¹. У червні – серпні 1918 р. самочинні реквізиції здійснювали австро-угорські війська в Бахмутському повіті. Лише з Селідовської волості, за інформацією заступника голови волосної земської управи Ф. Головка, за плату було реквізовано 85 тис. пуд. врожаю 1917 р. і безкоштовно забрано 42 тис. пуд. червоногвардійцями². Безсистемні реквізиції продовольства в селян Катеринославського повіту чинили австро-угорські війська в липні 1918 р.³ З проханням їх врегулювати 10 серпня Катеринославський губернський староста звернувся до начальника штабу XI корпусу австро-угорського командування⁴. Реквізиції хліба тривали на Катеринославщині й у вересні – жовтні 1918 р.⁵ У селах Харківської губернії, як повідомляв губернський староста 19 вересня 1918 р. міністра внутрішніх справ, німецькі війська не платили за хліб, вивозили його без зважування, розписки складали недбало⁶. Загальний обсяг заготовленого наприкінці жовтня хліба становив лише половину запланованого, а масові реквізиції в багатьох місцевостях спричинили загрозу голоду⁷.

У зв'язку із збільшенням дефіциту продовольства, відповідно, зростали й ціни. Якщо влітку – на початку осені 1918 р. у продовольчому відношенні Катеринослав, за свідченням одного з сучасників, вважався «самым благодатным пунктом Украины» – з порівняно низькими цінами, забезпечений хлібними, молочними та ковбасними виробами й фруктами⁸, то вже в період з 27 вересня до 19 листопада 1918 р. констатація «непомірної дорожнечі» продовольчих товарів та їх дефіциту стала однією з обов'язкових складових рапортів начальника Державної варти м. Катеринослава⁹. Про «непомірну дорожнечу» продовольчих продуктів у Катеринославі, погіршення

¹ Документи до історії боротьби КП(б)У... – С. 263.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 219–219 зв.

³ Там само. – Арк. 206.

⁴ Там само. – Арк. 218.

⁵ Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): Документы и материалы / отв. ред. А.Я. Пашенко. – Днепропетровск: Промінь, 1968. – С. 51–52.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 37.

⁷ Лозовий В. Продовольче становище в Україні... – С. 195.

⁸ Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания (Август 1918 г. – июнь 1919 г.) / Г. Игрнев // Революция на Украине: по мемуарам белых / сост. С.А. Алексеев. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 186.

⁹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 146 зв., 150, 173 зв., 210 зв.

продовольчого становища в Катеринославському та Бахмутському повітах зазначає у своєму повідомленні від 5 жовтня 1918 р. і губернський староста генерал-майор Черников¹.

У той час, як німецькі війська відносно мирно роззброювали села, контрибуції й фізичні розправи місцевих каральних загонів над селянами, як свідчать численні скарги місцевої адміністрації та сільських громад голові Всеукраїнської спілки земств С.В. Петлюрі, спровокували розгортання повстанського руху в селах Київщини² – першу хвилю селянських повстань, яка тривала з червня до серпня 1918 р. Друга хвиля повстань восени 1918 р., на нашу думку, стала результатом невдоволення населення масовими реквізіціями продовольства й загрозою голоду. Отже, «селянська війна» 1918 р. мала й серйозне продовольче підґрунтя, однак хлібна монополія була скасована в листопаді 1918 р. у розпал антигетьманського повстання³.

Більшовиків в Україні цікавили запаси продовольства як стратегічний ресурс для підтримки продовольчих потреб голодуючої з 1918 р. Радянської Росії, що визнав секретар ЦК РКП(б) Яків Свердлов на III з'їзді КП(б)У 1–6 березня 1919 р. у Харкові⁴. Дійсно, радянська влада змогла найбільшою мірою скористатися хлібними ресурсами України⁵.

Централізація продовольчої політики в Радянській Росії (перетворення її на продовольчу диктатуру) відбулася в травні – червні 1918 р. Політична влада в українських губерніях у цей час належала Українській Державі П. Скоропадського, яка допускала режим вільної торгівлі, притягуючи міщечників з російських губерній⁶. Фактичне введення більшовиками продрозкладки в Україні, на думку дослідників 1920-х рр., відбулося майже відразу після звільнення її території від німецько-австрійської окупації⁷. Законодавчо заходи в

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр.4. – Арк. 237–237 зв.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3809. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 4, 9–10, 13, 15–24.

³ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К. : Нічлава, 1997. – С. 112–113.

⁴ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – С. 64–65.

⁵ Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба»... – С. 158.

⁶ Давыдов А. Ю. Мещочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. / А. Ю. Давыдов. – С. Пб. : Алетей, 2007. – С. 177.

⁷ Карпенко Г. Рец. на: Кубанін М. Махновщина. Истпарт ЦК ВКП(б). Отдел по изучению истории Октябрьской революции и ВКП(б). История гражданской войны под ред. М. Н. Покровского. Изд. «Прибой», стр. 227 / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 335.

галузі продовольчої політики були закріплені в січні – квітні 1919 р. Державна монополія в Україні у 1919 р. вводилася на чотири види продуктів: хліб, цукор, чай і сіль. М'ясо, сало, масло, на відміну від російських губерній, реалізовувались у вільній торгівлі¹. У 1920 р. у зв'язку із загостренням продовольчої ситуації розкладка поширилася на м'ясо, яйця й окремі види овочів, зокрема від селян сподівались отримати 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 225 млн штук яєць, 12,4 млн пудів картоплі².

Уведення державної монополії на хліб у 1919 р. в умовах гострої продовольчої кризи та потреби забезпечення продовольством робітників і армії було вимушеним заходом. Заготовки мали переважно безобмінний характер. Продпрацівники допускали свавілля під час визначення надлишків, широко використовували грубу силу, а висунуті ними вимоги були непосильними для селян³. На думку С. Кульчицького, продрозкладка не була торгівельною операцією чи податком, а виступала як реквізиція: держава хоч й платила символічну ціну за вилучене продовольство, але відбирала в селян стільки, скільки їй було потрібно, і не враховувала інтереси селянського господарства, розореного у воєнні роки⁴. Економічна доцільність продовольчої політики більшовиків залишалася невисокою. Згідно з виявленими В. Ф. Верстюком даними, при твердій ціні 18,4 крб за пуд, вартість пуду хліба для держави складала до однієї тисячі карбованців (великі кошти виділялися на утримання закупівельних комісій, відрядження та інші видатки)⁵.

У 1919 р. під час здійснення продовольчої політики використовувався індивідуальний товарообмін⁶. У телеграмі, відправленій 11 червня 1919 р. з Канева в Наркомпрод, керівник експедиції Перлін повідомляв, що селяни вимагали від радянських заготівельних органів еквівалентного обміну товарів. У першу чергу селяни потребували солі, за якою приїжджали з віддалених більше ніж на 70 верст місць. У господарстві були потрібними також мило, сірники. Однак селянам

¹ Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О. Г. Шліхтер. – Харків : Пролетар, 1932. – С. 276.

² Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : Інститут історії НАН України, 2000. – С. 37.

³ Данилов В. П. Насиліе против насилія... – С. 223.

⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 111.

⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина... – С. 119–120.

⁶ Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни... – С. 283.

пропонувалися товари часто поганої якості, в обмеженому асортименті й за завищеними цінами¹. Купити сільськогосподарські знаряддя й машини за умов такого нееквівалентного обміну селяни не могли, що також змушувало їх відмовлятися від здачі хлібних лишків.

Продоргани Херсонської, Подільської, Одеської губерній у червні 1919 р. клопоталися про дозвіл на закупівлю зерна за ринковими цінами². Однак нарком продовольства О. Шліхтер твердо стояв на принципах декрету 12 квітня 1919 р. Телеграмою від 15 червня 1919 р. він скасував розпорядження повітовим воєнкомам Полтавської губернії про самостійну заготівлю продовольства за ринковими цінами³. У 1920 р. селяни вимагали взуття й мануфактури⁴, але товарів для обміну радянська влада не мала. У червні 1921 р. в Одесі ціни на товари, які пропонувалися селянам у межах товарообміну, були у 2–4 рази вищі, ніж ціни в спекулянтів⁵. Відтак спроби індивідуального товарообміну викликали критику й невдоволення з боку селянства.

Згідно із спогадами селян, 1919 р. був урожайним. Як свідчив Н. Нессін (управитель культгоспу «Іванівка» Воронцової-Дашкової в Херсонській губернії), хліб у селян брали всі короточасні влади, але його залишалося достатньо й для прогодування сім'ї, і для посіву⁶. В. Короленко, порівнюючи в жовтні 1919 р. становище міста й села, зазначав, що село, потребуючи багатьох речей, усе ж жило ситніше, маючи головне багатство – хліб, було краще взуте й одягнуте, що було результатом гарного врожаю 1919 р., який село приберегло в себе, і наслідком збагачення деяких селян під час «грабіжки» поміщицьких маєтків⁷.

На початку 1919 р. Наркомат продовольства УСРР не зміг притягнути до роботи з вилучення хліба на селі українських робітників. Тому робітничі продзагони з лютого 1919 р. комплектувалися з російського пролетаріату Москви й Петрограду: близько 2700 осіб були

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 95.

² Там само. – Арк. 102, 106.

³ Там само. – Арк. 108.

⁴ ДАХО. – Ф. р-203. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 21 зв.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 339. – Арк. 83.

⁶ Нессін Н. Век прожить – не ниву перейти / Н. Нессін // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции / сост. Н. Ф. Гриценко. – М. : Русский путь, 2009. – С. 207.

⁷ Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / В. Г. Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – С. 128.

розділені на чотири великі продзагони, які працювали в південних губерніях¹. Створена в першій половині 1919 р. в Україні продармія була нечисленною й складала до 5 тис. осіб².

У 1920 р. основним способом заготівлі продовольства стала продрозкладка³. Виконання її відбувалося повільними темпами. У Харківській губернії в липні було зібрано по різних волостях: зерна – від 12 до 25% від запланованого, м'яса – від 13 до 100%, сала – від 6 до 200%, яєць – від 0 до 60%, а масло практично ніде не надходило (лише в Жигайлівській волості – 20%)⁴. В Охтирському повіті Харківської губернії заможні селяни ховали хліб у бідноті і закопували його в землю⁵. Розорені військовими частинами заможні селяни, за спогадами учасника продовольчої роботи К. Сокола, для виконання встановленої норми змушені були купувати яйця або курей у бідноті⁶. Неохоче здавало хліб селянство Прилуцького повіту Полтавської губернії. З мільйона пудів хлібних продуктів розкладки, накладеної на повіт, за чотири місяці існування тут радянської влади було виконано лише 100 тис. пуд.⁷ Більше за все від хлібних реквізицій страждало середнє селянство й нерідко біднота. Прозрозкладка все більше набувала ненормованого й насильницького характеру аж до повного вилучення продовольства в селян. У деяких німецьких волостях Півдня України в 1920 р. розкладка проводилася по три і навіть чотири рази, щоб покрити недоїмки сусідніх сіл чи волостей⁸.

Кожна нова влада, особливо в 1919–1920 рр. (більшовики, Добровольча армія, повстанські загони), вимагала від сільських громад забезпечувати продовольством військові частини. 28 грудня 1918 р. сільський сход Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського

¹ Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни... – С. 285, 306.

² Кондуфор Ю.Ю. Вказ. праця. – С. 44–45; Стрижков Ю.К. Вказ. праця. – С. 177.

³ Борисов В.І. Вказ. праця. – С. 89.

⁴ ДАХО. – Ф. р-203. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 66–78.

⁵ ДАХО. – Ф. р-203. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 4.

⁶ Сокол К. Идеал и действительность / К. Сокол // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции / сост. Н.Ф. Гриценко. – М. : Русский путь, 2009. – С. 162–163, 167.

⁷ Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І.Г. Ідлін. – Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя Жовтн. революції, 1927. – С. 210.

⁸ Безносів О.І. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918–1920 рр.) / О.І. Безносів // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 51–52.

повіту обрав двох уповноважених для збору продуктів по селу й закупівлі м'яса й сала для потреб Добровольчої армії за громадські гроші¹. Витрачені кошти уповноважені розділили між членами сільської громади відповідно до надільної землі, виключивши з цієї розкладки хуторян, вдів і солдаток. Сход 14 січня 1919 р. затвердив з певними поправками цей список, розподіливши витрати по карбованцю з десятини². 6 жовтня 1919 р. на сході Ново-Бахмутівки селяни, яких змушували надати Добровольчій армії одну худобину ціною 150 крб за пуд м'яса, ухвалили купити м'ясо за ринковою ціною. Недостачу грошей, отриманих від військових, відшкодовували за рахунок громадських коштів³. Для сплати контрибуції Добровольчій армії мешканцями с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині сільським старостою З. Сухоруковим було взято позику в кредитному товаристві, яке вже за радянської влади в березні 1920 р. вимагало від нього, голови сільського ревкому, сплатити борг у 2 тис. крб, погрожуючи оцінити його майно⁴. Найбільш болюче селянство реагувало на вилучення хліба та іншого продовольства, яке вчиняли добровольчі, більшовицькі та численні повстанські війська в 1919–1920 рр.

Радянська влада реалізовувала декрет про хлібну розкладку й прагнула отримати від селян хліб та інше продовольство. Привільнянська волосна рада Херсонського повіту та губернії рішенням від 19 квітня за № 794 заборонила вивозити із с. Привільного всі продукти без дозволу волосного продзагону, про що селянам зачитали на зібранні 23 квітня 1919 р.⁵ Відповідно заборонялася вільна торгівля на місцевому базарі. Сільська рада с. Привільного (2-ї частини) свій протест висловила на засіданні 8 травня 1919 р., одностайно ухваливши клопотання перед волосною радою про захист інтересів громади⁶.

До інтересів громади (забезпечення хлібом своїх селян) апелював і сход с. Подібної Уманського повіту Київської губернії (153 особи) 22 квітня 1919 р. Відмовляючись надати хліб інструкторові Краснопільського району, сход розробив механізм забезпечення хлібом

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1777. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 76 зв. – 77.

² Там само. – Арк. 84–84 зв.

³ Там само. – Арк. 146 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3633. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 259.

⁵ Там само. – Арк. 6 зв.

⁶ Там само. – Арк. 30 зв.

своїї громади: кожен, хто потребував хліба, мав повідомити про це голову комітету бідноти, а той мав надати хліб або вказати, де його взяти. Прохач давав розписку як голові комбїду, так і тому, хто позичав, що восени віддасть хліб повністю або заплатить грїшми чи відпрацює¹. Через власні потреби відмовилося вивезти з села 480 пуд. хліба і с. Ліщинці Бердичівського повіту Київської губернії, про що громада ухвалила рішення на сході 5 травня 1919 р. (66 осіб)².

Громада с. Степанки Бердичівського повіту відмовилася виконувати розпорядження Бердичівського повітового продовольчого комітету та начальника бойового загону від 19 червня 1919 р. На своєму сході 20 червня (51 підпис) селяни зазначили: «... у нас забрали хліб німці, і брали петлюрівці, і брали червоноармійці, які йшли через наші села на фронт, ... через це ми самі живемо впроголодь». Охочих добровільно віддати своїх коней та піти до війська (село мало надати 30 коней та трьох червоноармійців) у селі теж не знайшлося: «Можемо дати коней і людей лише по мобілізації, а охочих немає»³. Схоже рішення щодо вказаного розпорядження ухвалив сход с. Немиринець Ширмівської волості Бердичівського повіту: хліба, м'яса та сала село обіцяло поставити скільки зможе, а дати коней і охочих служити в Червоній армії взагалі не знайшлося⁴.

Улітку 1919 р. голод особливо став відчутним для селян, господарства яких постраждали через неврожай, воєнні дії і вилучення хліба військами. Сільські сходи з осені 1919 р. рішуче стають на захист економічних інтересів членів громади. Селяни намагалися купити хліб за межами села й зменшити продовольчі повинності. 15 серпня 1919 р. сільський сход с. Ново-Бахмутівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії ухвалив клопотатися перед Бахмутським хлібним бюро про дозвіл громаді, яка складала 3 тис. осіб, закупити зерновий хліб для харчування на стороні й обрав двох уповноважених⁵. 15 вересня 1919 р. селяни Ново-Бахмутівки ухвалили клопотатися про скасування одноразового п'ятипудового воєнного збору хліба для потреб Добровольчої армії, який мали сплатити всі члени громади, що засіяли більше 3 дес. землі⁶. З таким ж клопотанням

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 26–26 зв.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1776. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 69.

³ Там само. – Арк. 86–86 зв.

⁴ Там само. – Арк. 87.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1777. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 132–133.

⁶ Там само. – Арк. 142 зв. – 143.

22 і 30 жовтня 1919 р. виступив сход с. Ново-Краснівки Олександрівської волості Маріупольського повіту: фактичний урожай становив не більше ніж 9 пуд. з однієї десятини, за проведення сільськогосподарських робіт селяни розплачувалися хлібом і щодня мали постачати хліб і фураж Добровольчій армії на станцію Розівка¹. Ухилялися від здачі одноразового воєнного збору селяни Зміївського повіту Харківської губернії². Роменський волосний сход того ж повіту Полтавської губернії 20 жовтня 1919 р. у відповідь на припис повітового начальника від 9 жовтня 1919 р. про можливість обкладення населення повіту грошовим внеском для купівлі продуктів для війська питання залишив відкритим й ухвалив клопотатися перед повітовим начальником, начальником гарнізону м. Ромни та Полтавським губернатором про припинення самочинного забирання військовими продовольства й фуражу, а лише за нарядами через волосне правління, яке буде розподіляти їх пропорційно між селами³.

Такі ж рішення про відміну продовольчих поставок уже більшовицькій владі ухвалювали сільські сходи на початку 1920 р. На зборах 16 і 26 лютого 1920 р. мешканці с. Олександрівки Олександрівської волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалили клопотатися перед волосним ревкомом про зменшення хлібного збору для потреб Червоної армії з двох пудів до 10 фунтів з десятини⁴. 4 березня 1920 р. загальні збори села виступили з проханням звільнити Олександрівську громаду від поставки 36 голів рогатої худоби для потреб Червоної армії⁵.

Протоколи цих зборів подають жахливу картину розорення сільської громади Олександрівки: у 1919 р. продовольство забирали білогвардійські, червоноармійські та махновські війська. Білогвардійці (478 осіб) перебували в селі п'ять тижнів. Вони вилучили в селян 223 пуд. пшениці, 1179 пуд. ячменю, 453 пуд. кукурудзи, 338 пуд. картоплі, 27 пуд. сала, 35 пуд. борошна, 500 пуд. печеного хліба і все сіно в Олександрівці, яке скошили з 40 дес. сінокошу, а також 18 голів рогатої худоби. Червоноармійці (240 осіб) перебували в селі вісім днів.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1571. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13, 16.

² Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов / под. ред. И.К. Рыбалки. – Харьков : Прапор, 1973. – С. 162.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1589. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9–9 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1372. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8–9 зв.

⁵ Там само. – Арк. 12.

Для своїх потреб вони забрали в селян 722 пуд. пшениці, 692 пуд. ячменю, 4 пуд. картоплі, 28 пуд. сала, 40 пуд. борошна, 51 пуд. печеного хліба та 49 голів рогатої худоби. Махновці взяли 360 пуд. ячменю¹. Більшовицькі реквізиції, менші за тривалістю, за кількістю були набагато більшими, ніж потреби білогвардійських військ.

Відмовилося збирати й постачати продовольство до волосного ревкому (1206 пуд. картоплі, 66 пуд. сала та 276 пуд. м'яса) 21 березня 1920 р. сільське зібрання с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині (289 із 420 осіб, які мали право голосу на сході)². 6 травня 1920 р. на сільському сході (присутній 191 із 420 домогосподарів) було зачитано екстрене розпорядження райпродкомісара Сергєєва від 5 травня про негайну здачу селянами лишків хліба на зсипний пункт. Незважаючи на загрозу серйозних покарань, сход відмовився виконати розпорядження: озимий хліб пропав, і його пересівали яровим, а залишки, хоч і були в невеликій кількості, потрібні були самим селянам для посіву озимих на 1921 р.³

Нарком продовольства УСРР М. К. Владимиров на IV конференції КП(б)У 22 березня 1920 р. повідомляв, що резолюції про відмову здавати хліб за твердими цінами селяни ухвалювали в Харківській та Полтавській губерніях. При цьому в Полтавській губернії вони не давали хліба зовсім. У цих губерніях «... немає на кого опертися», – робив висновок М. Владимиров⁴. Про відмову сільського сходу виконувати розкладку в червні – липні 1920 р. свідчать спогади мешканця одного з хуторів поблизу с. Томаківки на Катеринославщині І. Ярошенка⁵.

Відмови сільських громад постачати продовольство та підводи не мали ідейно-політичного підґрунтя, а були зумовлені поганими дорогами та природними умовами, а також економічними інтересами громади. За забране в них продовольство та коней селяни намагалися отримати компенсацію за ринковими цінами або товаром. Сход с. Подібна Уманського повіту Київської губернії 6 березня 1919 р. ухвалив надавати коней будь-якій владі при мобілізаціях або реквізиціях лише за ринковою ціною і якщо в кого-небудь з громади

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1372. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8–9, 12.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3633. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 258.

³ Там само. – Арк. 292 зв. – 293.

⁴ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К.: Альтернативи, 2003. – С. 390.

⁵ Ярошенко І. Щоденник / І. Ярошенко // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 293.

знайдуться підходящі¹. Даньківська сільська громада Липовецького повіту Київської губернії, обговорюючи умови збору врожаю на колишніх «економічних» землях, ухвалила 8 липня 1919 р. збирати два снопи на користь селян, а третій – державі. При цьому з третього снопа частину хліба віддавати для Червоної армії, а також в обмін на товар². На припис волосного ревкому від 5 березня 1920 р. (№ 245) для сільського ревкому с. Привільного (2-ї частини) на Херсонщині надати для потреб Червоної армії 131699 пуд. 33 ф. продовольства, сільський сход ухвалив: «Хліба дати, якщо дадуть різного товару за цінами, виробленими нашою комісією»³. Громада при цьому враховувала майновий статус селянських господарств: 10 березня 1919 р. радолівський сільський сход Бердянського повіту Таврійської губернії під час визначення порядку відбування натуральних повинностей ухвалив, що громадяни, які мали 60 дес. землі, повинні давати дві підводи для потреб громади, а ті, що мали 30 дес. – одну⁴.

Традиції громадського розподілу продовольчих повинностей в українському селі, як свідчать матеріали сільських сходів, у деяких губерніях збереглися до літа 1920 р. Робітники 2-го продзагону Харківської ради робітничих і селянських депутатів, які працювали в червні 1920 р. у селах Харківської губернії, повідомляли, що в Сумському повіті розкладку виконували всі селяни: і біднота, і заможні, але останні здавали незначну кількість хліба. За приписами волвиконкому розкладка доводилася до відома хутора чи села, а селяни розподіляли її між собою, як їм було зручно⁵. З таким явищем зіткнувся голова ВУЦВК Г. Петровський, який у вересні 1920 р. з агітпоїздом імені В. Леніна відвідав Правобережну Україну: про виконання розкладки пропорційно всіма селянами йшлося на нараді представників виконкомів у Житомирі⁶.

З літа 1920 р. боротьба за хліб була визнана одним з ударних завдань і набула особливої жорстокості⁷. До участі у виконанні роз-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8 зв.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1671. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3633. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 236 зв. – 237.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1771. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

⁵ ДАХО. – Ф. р-203. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 582–582 зв.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 25.

⁷ Верстюк В.Ф. Антикомуністичний повстанський рух і диктатура пролетаріату: історія протистояння / В.Ф. Верстюк // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. 36. наук. пр. / гол. редкол. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 334.

кладки залучаються члени КНС. На зміну малоефективним агітаційно-пропагандистським методам виконання розкладки приходять комплексні карально-репресивні заходи щодо селянства, захоплюється ініціатива й самодіяльність виконавців на місцях. У червні 1920 р. відбуваються арешти заможних селян, занесення сіл на чорну і червоні дошки з наступною публікацією про це в газетах, взяття й розстріли заручників. У вилученні хліба, крім продармійців, брали участь також військові частини трудармії, війська внутрішньої служби. Українська запасна армія виділила зі свого складу 68 загонів загальною чисельністю 5423 особи (на озброєнні мали 53 кулемети)¹. Вилучення хліба в цей час відбувалося на тлі кампанії «походу на куркуля».

«Фронт продовольства» зазнавав значних людських жертв. Згідно з даними Наркомпроду УСРР, на 1 січня 1921 р. у десяти губерніях України (за винятком Київської й Одеської) кількість вбитих продпрацівників, які працювали на селі, склала 1071 особу². О.Д. Цюрупа на Х зїзді РКП(б) у березні 1921 р., посилаючись на М. Владимірова, повідомив, що на «українському продовольчому фронті» померло й убито 1700 осіб. Серед труднощів, які супроводжували продовольчу роботу на місцях, він визначив такі: «... всюди деморалізація, дезорганізація й пряме знищення нашого апарату»³. В Ізюмському повіті Харківської губернії протягом 1920–1921 рр. було вбито до 100 продпрацівників⁴. «Дуже дорого обходилася ця робота: майже за кожен пуд хліба доводилося платити людською головою», – констатували жорстокість боротьби за хліб на Старобільщині представники Істпарту⁵.

Кампанії з виконання продрозкладки мали «ударний» характер: продмісяць (червень 1920 р.), продтиждень (березень 1921 р.), під час яких тисячі комуністів і безпартійних працівників були мобі-

¹ Верстюк В.Ф. Махновщина... – С. 243–244, 300.

² Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920) / Ю.И. Терещенко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 169.

³ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – С. 422.

⁴ Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине 1917–1927. – [Б. м.], 1927. – С. 55.

⁵ Революційне минуле Старобільщини / укл. В.О. Щепетильников. – [Старобільськ] : Видання окр. ювіл. комісії, 1927. – С. 42.

лізовані до озброєних хлібозаготівельних загонів, які направлялись у село. У 1920 р. у продовольчих загонах України працювало понад 10,5 тис. робітників, у тому числі 1300 комуністів¹. У березні 1921 р. в Україні діяли 263 загони загальною чисельністю до 9,5 тис. осіб². Успішною була мобілізація в 1921 р. українських робітників для продовольчої роботи. Вони отримали обмундирування, кошти на відрядження, продовольство в дорогу, а їх сім'ї – пайок. У Катеринославі в березні 1921 р. для проведення кампанії на селі було мобілізовано 500–530 робітників (усього з'явилося близько 700 осіб). А мобілізація комуністів виявилася невдалою – прибуло лише 100 осіб, при цьому більшість ішла в село неохоче, використовуючи різні приводи, щоб ухилитися від продроботи³. Продовольча політика, за влучною характеристикою делегата Х з'їзду РКП(б) С. Мурахіна, комуністів перетворила на поліцейських⁴.

Навесні 1921 р. боротьба за вилучення хліба набула систематичного характеру й була спрямована на проведення посівної кампанії, продрозкладки й масове озброєння КНС. У 1921 – на початку 1922 р. у продовольчій роботі став широко застосовуватися метод «натиску» (і навіть «міцного натиску»). Визначення поняття «міцний натиск» у продовольчій кампанії 1922 р. знаходимо в доповіді партійного інструктора В. Матвєєва про поїздку до Катеринославської губернії від 17 грудня 1922 р. У Павлоградському повіті виконком і партійний комітет одержали наряд зібрати 1,2 млн пуд. і 300 тис. пуд. хліба додатково. За допомогою голови революційного трибуналу й арештів неплатників, незважаючи на складні погодні умови, було зібрано 2,2 млн пуд.⁵

У 1921 р. до виконання розкладки залучаються регулярні частини Червоної армії, які боролися з повстанським рухом. У Павлоградському повіті Катеринославської губернії у квітні 1921 р. розкладку

¹ Див.: Гриценко А. П. Заходи Комуністичної партії та органів радянської влади по зміцненню союзу робітничого класу та селянства України у 1920 р. / А. П. Гриценко // На захисті завоювань Великого Жовтня: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. М. Гамрецький. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 108.

² Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 221.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 42.

⁴ Десятий съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет... – С. 307.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 36–37.

допомагали виконувати частини 1-ї Кінної армії¹, у Волинській губернії у вересні 1921 р. на Новоград-Волинській бойовій дільниці 44-ї дивізії – ескадрон кавалерії². Особливо проявила себе у виконанні продовольчої роботи влітку – восени 1921 р. Донецька дивізія військ Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК). З липня 1921 р. і протягом трьох місяців її 16-а бригада проводила в Старобільському повіті «генеральну чистку» від бандитизму й разом з агентами повітового продкому – виконання розкладки й продподатку. Станом на 1 листопада 1921 р. розкладка була виконана на 75 %, повіт став лідером у губернії. Після розгрому повстанських загонів частина війська залишилася для виконання продроботи й підтримки радянського апарату³. У вересні 1921 р. два полки 16-ї бригади було перекинуто для «генеральної чистки» й продроботи в Слов'янському повіті, яка тривала два з половиною місяці й теж була успішною. На початку грудня 16-у бригаду мали перекинути для боротьби з бандитизмом у Луганському повіті⁴. У грудні 1921 р., як повідомляв командувач Київського військового округу Й. Якір, для проведення продподаткової кампанії були виділені цілі польові частини: «... по Волинській губернії – 800 штиків, по Подільській – окрім штиків до 24 ескадронів, Київській – понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській – 2 тис. штиків, Кременчуцькій – 200 штиків»⁵.

Незадовільне забезпечення армії продовольством та одягом змушувало червоноармійців займатися «самозабезпеченням», вилучаючи продовольство й насінневий матеріал у селян⁶. До напівголодного стану в 1921 р. був доведений Ізюмський повіт Харківської губернії: війська, які проходили його територією (більше 100 тис. осіб), окрім розкладки, брали хліб і фураж⁷. Часто воїнські частини наклали на селян контрибуцію грошима, продовольством, фуражем, одягом, брали заручників (наприклад, у Куп'янському й Чугуївському повітах Харківської губернії). Губернська воєнна нарада намагалася

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 18.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10 д зв., 13–14, 40.

⁴ Там само. – Арк. 13–14, 39 зв. –40.

⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 60.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 17; Там само. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7.

⁷ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 8 зв.

боротися з таким свавіллям¹. Однак рішення Валківської та Зміївської повітових нарад з боротьби з бандитизмом про накладення контрибуції хлібом на «бандитські» волості Харківська губернська нарада залишила чинними². Крім боротьби з повстанським рухом, члени воєнних нарад з боротьби з бандитизмом займалися і продроботою. 2 липня 1921 р. Кременчуцька губернська нарада з боротьби з бандитизмом для здійснення продовольчої роботи ухвалила провести виїзні сесії ревтрибуналів, які за відсутності в селянина хліба могли замінити його на м'ясо, жир і грошові знаки. Справи мали розбиратися швидко на сходах і в тому селі, мешканці якого не виконали розкладку³.

Із скаргами на неправильне встановлення продподатку та клопотаннями про його зменшення через неврожай сільські громади, деякі КНС та окремі селяни у вересні 1921 р. зверталися до «Бюро скарг» при поїзді ВУЦВК «Червона Україна», який наприкінці вересня – на початку жовтня 1921 р. подорожував Харківською губернією⁴.

Продовольча політика радянської влади, незважаючи на всі вжиті заходи, залишалася неефективною. Кількість зібраного продовольства не відповідала запланованим показникам, особливо в 1919–1920 рр. При затвердженій у 140 млн пуд. розкладці⁵ у 1919 р. в Україні було зібрано, за даними наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, близько 8 млн пуд. хліба⁶. Половину заготовленого зерна більшовики взяли з поміщицьких маєтків, а безпосередньо в селян – 4–5 млн пуд.⁷ Однак до Росії (Москва, Петроград і західний фронт) було вивезено 768 тис. пуд. 3/4 заготовленого в 1919 р. зерна залишилося в Україні. Для забезпечення української армії було виділено більше 1,8 млн пуд., міського населення – 3,2 млн пуд. (шахтарі Донецького басейну отримали 493 тис. пуд.). Більше ніж 2 млн пуд. зерна були розграбовані повстанськими загонами й військовими частинами: близько 800 тис. пуд. взяли загони Махна і Григор'єва, а те,

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 4 а, 12 а.

² Там само. – Арк. 11 а, 14 б.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 27.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 136–137, 139, 153–154, 178, 189–190.

⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 111.

⁶ Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни... – С. 307.

⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина... – С. 119.

що залишилося, розібрало місцеве населення¹. Згідно з іншими даними, за розкладкою 1919 р. в Україні було зібрано 10,5 млн пуд., з яких 50% заготовленого хліба, на думку дослідників, зібрали робітничі продовольчі загони². Відтак план було виконано менш ніж на 14%³. В умовах дезорганізації радянських продовольчих органів і селянських повстань у 1919 р. Україна стала головною закупівельною базою для нелегальних постачальників: на частку мішечників припадало до 90% вивезених з українських губерній продуктів⁴.

В умовах відсутності статистичної інформації про наявність хліба на селі в Наркомпроду плани розкладок установлювалися на основі дореволюційних даних і потреб РСФРР, а також промислових центрів й армії УСРР у продовольстві. Й. Сталін, який очолював Українську трудову армію, визначив у 1920 р. кількість хлібних лишків в Україні у 600 млн пуд.⁵ Затверджена на 1920 р. розкладка становила 160 млн пуд. На південні губернії припав найбільший її обсяг: на Херсонську – 47 млн пуд., на Катеринославську разом з північними повітами Таврійської губернії – 38 млн, на Одеську – 17 млн пуд.⁶ Незважаючи на репресії, виконання розкладки відбувалося повільними темпами. Основні проблеми, які перешкоджали виконанню розкладки в 1920 р., визначили представники КНС на організованій членами агітпоїзда імені В. Леніна 7–8 вересня 1920 р. конференції в Бердичеві: недоїмка через відсутність документів про вилучення хліба під час воєнних дій у 1919 р., реквізиції продовольства військовими частинами, непосильна розкладка на масло і яйця, гостра потреба в солі й промислових товарах, накладення розкладки на бідняків⁷. Території південних губерній надзвичайно постраждали від воєнних дій і зумовлених ними недосівів. У Донецькій губернії було заготовлено понад мільйон пудів, у Миколаївській – 2,6 млн, в Одеській – 8 млн⁸. Близько 3 млн пудів хліба, за інформацією наркома про-

¹ Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни... – С. 307–308.

² Верстюк В.Ф. Розгортання соціалістичної революції в українському селі у 1919 р. / В.Ф. Верстюк // У боротьбі за Жовтень: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю.М. Гамрецький. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 138.

³ Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 5. – С. 386.

⁴ Див.: Давыдов А.Ю. Мешочники и диктатура в России... – С. 310.

⁵ Верстюк В.Ф. Махновщина... – С. 238.

⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 111–112.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 367. – Арк. 43–46, 48, 53, 55, 60, 64.

⁸ Гриценко А.П. Заходи Комуністичної партії та органів радянської влади по зміцненню союзу робітничого класу та селянства України у 1920 р. ... – С. 110.

довольства УСРР М. Владимірова, більшовикам у 1920 р. дісталось від запасів Добровольчої армії та з поміщицьких маєтків¹. До кінця року в українському селі було зібрано лише 71,5 млн пуд. хліба².

У 1921 р. в Україні тривало виконання розкладки врожаю 1920 р. (вісім губерній були зобов'язані здати 54 млн пуд. недоїмки), а для врожаю 1921 р. був встановлений продподаток обсягом 117 млн пуд.³ При цьому недобір зернових в 1921 р. у результаті скорочення посівної площі (у степовій смузі України на 40%) і падіння врожайності складав 800 млн пуд., або 74%, порівняно з 1916 р.⁴ Незважаючи на це, вилучення хліба продовжувалося. Згідно з даними М.І. Фрумкіна, з серпня 1921 р. до 25 січня 1922 р. в УСРР було заготовлено за продподатком 58,9 млн із запланованих 68,75 млн пуд.⁵ Більше ніж 22 млн пуд. хліба було вивезено із серпня 1921 р. до липня 1922 р. до Росії та інших радянських республік. До експортного фонду з урожаю 1922 р. Україна мала відрахувати понад 10 млн пуд. хліба⁶.

В. Ленін був переконаний у багатстві хлібних запасів України й наявності хлібних лишків, що стверджував у виступах у Залізному залі Народного дому в Петрограді 13 березня 1919 р., на засіданні комуністичної фракції Всеросійської центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) 12 січня 1920 р.⁷ Партійні інструктори, які відвідували Україну в 1920–1921 рр., підтримували впевненість керівництва у величезній кількості продовольства. У доповіді від 26 березня 1920 р. про результати поїздки до Харківської губернії Г.В. Хитров повідомляв, що українське село часто не знало, куди дівати хліб. Він зауважував відсутність класового поділу в українському селі («громадянська війна ... лише розпочинається») і перешкодою на шляху здійснення продовольчої політики вважав «куркульську» кооперацію⁸. Однак радянська влада в українському селі не мала такої підтримки, як у російських губерніях. Відповідальний інструктор ЦК РКП(б) М. Сер-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 386.

² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя... – С. 114.

³ Там само. – С. 193.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1021. – Арк. 79–80.

⁵ ДАРФ. – Ф. р-130. – Оп. 6. – Спр. 905. – Арк. 3.

⁶ Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 59.

⁷ В. І. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. / подгот. Ю.Н. Амиантовым и др. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 273, 320.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 34.

гушев у доповіді про поїздку до Катеринославської губернії від 10 червня 1922 р. зазначав, що «ніякої партійної роботи на селі немає, і в село партійно ми не проникли»¹.

Партійні інструктори правильно визначали особливості «українських умов» (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі, неодноразовий перегляд кошторисних обрахунків, різке зменшення надходжень хліба). Але під час розробки продовольчої політики ці особливості не враховувались, а насильницьким чином долалися. Коли вже розпочався голод, секретар ЦК Допгол ВУЦВК М. Сирота в доповіді про становище в Україні від 30 червня 1922 р. так оцінив позицію українських керівників і виконавців: «Тримаючись старих традицій продрозкладки і піддавшись загальному федеративному завданню, що продподаток повинен бути зібраний, що б не сталося, продоргани УСРР, не звертаючи уваги ні на що, навіть на руйну сільського господарства, продовжували продподаток збирати, бо треба було рятувати Поволжя, – житницю РСФРР»².

Отже, війна селянства з державою на ґрунті вилучення продовольства розпочалася в 1918 р. Чинник реквізицій продовольства іноземними військами викликав дві хвили селянських повстань. Складніші відносини в селянства були з більшовиками. Переломним періодом у боротьбі за хліб в українському селі стала друга половина 1920 р. Залучення в 1921 р. регулярної армії сприяло перетворенню продовольчої роботи на війну держави проти селян. Голод, який пережила більшовицька Росія в 1918 р., змушував В. Леніна відбирати хліб в Україні будь-якою ціною. Хоча продрозкладка в Україні й була уведена роком пізніше, ніж у РСФРР, однак її досвід, як і особливості «українських умов» (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі, слабкість радянської влади тощо), не були враховані. Продовольча політика більшовиків, незважаючи на всі зусилля, була неефективною. Протидію радянській владі до середини 1920 р. чинила сільська громада. Сліпе копіювання російського досвіду продроботи без урахування українських умов призвело до практично повного вилучення продовольства в українському селі в 1921 р. і початку голоду.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 26–27.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 897. – Арк. 177; Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 136.

5.2 Селянське питання у політиці РКП(б) – КП(б)У та її реалізація в Україні

Більшовицька партія, яка серед політичних сил виявилася єдиною прихильницею радикального вирішення селянського питання – «аграрної революції», відставала від реального життя в розробці політики щодо селянства. Скориставшись стихійним селянським рухом восени 1917 р. для приходу до влади, більшовики не вивчали інтересів селянства надалі. В Україні практично до кінця 1917 р. більшовизм був далеким від села, а в наступні періоди аж до остаточного утвердження в 1920 р. радянська влада користувалася обмеженням (у часі чи територіально) впливом на село. Її основні принципи у відносинах із селянством в Україні будувалися на основі російських уявлень і за російським зразком.

Становлення комуністичного ладу в Україні досить ґрунтовно проаналізовано в працях В.Ф.Верстюка, О.І.Ганжі, Г.Г.Єфіменка, С.В.Кульчицького, Я.Й.Малика¹. Компартійність радянської влади та її характер воєнно-польової диктатури в 1918–1922 рр. зауважує С.Р.Лях². Найбільш дослідженою в історичній науці є аграрна політика більшовиків (земельне й продовольче питання), однак аналіз сутності селянського питання, його усвідомлення творцями більшовицького режиму істориками не здійснювався. Виконавців аграрної політики РКП(б) – більшовицьке керівництво України – історична література характеризувала як більш консервативних діячів, ніж провідні функціонери РКП(б). Актуальним завданням сьогодення є з'ясування усвідомлення більшовицькими діячами селянського питання, його аналіз на партійних форумах РКП(б) та КП(б)У, виокремлення позиції українських більшовиків, а також аналіз відносин більшовицької партії із селянством в Україні в контексті завершення «аграрної революції».

¹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 555–597; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І.Ганжа. – К. : Інститут історії НАН України, 2000. – 208 с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 241–414; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.; Малик Я. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Малик. – Львів : ЛДУ, 1996. – 267 с.

² Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / редкол.: В. А. Смолій (голова). – К. : Інститут історії НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 158.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. в Україні налічувалося 2 тис. членів більшовицьких організацій¹. У липні 1917 р. були створені дві обласні партійні організації: Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю. Тривалий час більшовицькі організації працювали в основному в містах. Відсутність зв'язків із селом і партійної роботи на селі засвідчують анкети, заповнені українськими організаціями – учасницями VI з'їзду РСДРП(б) у липні 1917 р.² Більшовики почали працювати серед селян восени й узимку 1917 р. Селяни Єлисавеградського повіту на Херсонщині, як згадували діячі більшовицького осередку, уперше познайомилися з більшовиками та їх поглядами на земельне питання на початку грудня 1917 р.³ У цей час партія досягла своєї максимальної чисельності багато в чому за рахунок стихійної більшовизації фронтників. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. в Україні нараховувалося 547 партійних організацій, з яких 128 були сільськими. Загальна чисельність більшовицьких організацій на початку 1918 р. в Україні становила майже 80 тис. членів⁴. Однак більшовицькі партійні організації майже не проводили роботи серед селянства. Як свідчив В. Щербаков, на Чернігівщині «не було організованого більшовизму, а був більшовизм стихійний»⁵. Така ж ситуація, згідно із спогадами інструктора Центральної Ради В. Андрієвського, була й на Полтавщині: за місяць усі більшовики, що поверталися з фронту, зробилися їх явними опонентами й на все село залишилося двоє-троє більшовиків⁶. На Старобільщині на початку 1918 р. узагалі не було більшовицької партійної організації – ні в місті, ні в повіті⁷. Навесні 1918 р. лави прихильників більшовизму швидко зменшувалися, а із встановленням Гетьманату практично розтанули.

¹ Варгатюк П.Л. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період / П.Л. Варгатюк, П.М. Шморгун. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 42.

² Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 356–366.

³ Годы борьбы. 1917–1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Зиновьевская окр. Октябр. комиссия, 1927. – С. 11.

⁴ Варгатюк П.Л. Забуті події та імена... – С. 41, 43.

⁵ Щербаков В.К. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині / В.К. Щербаков. – Чернігів: Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. – С. 57–58.

⁶ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк: Говерля, [б. р.]. – Т. 1. Ч. 2. – С. 161.

⁷ Революційне минуле Старобільщини / укл. В.О. Щепетильников. – [Старобільськ]: Видання окр. ювіл. комісії, 1927. – С. 17, 21.

Згідно з матеріалами земської преси, багато більшовиків у Чернігівській губернії перетворилися на «гайдамаків»¹.

Улітку 1918 р. на території України діяли три нелегальні обласні комітети: Донецько-Криворізький, Київський та Одеський комітети². Чисельність цих організацій становила ледве більше ніж 4 тис. осіб³. Організаційне оформлення власної партії – КП(б)У – відбулося влітку 1918 р. на території РСФРР і за активної участі РКП(б). У жовтні 1918 р. чисельність партії зросла більше ніж удвічі і перевищила 9 тис. осіб⁴. З приходом радянської влади в Україну вона в березні 1919 р. становила понад 23 тис. членів партії (на думку С. Кульчицького, значну частину комуністів в Україні забезпечили підрозділи Червоної армії⁵), а в березні 1920 р. – понад 25 тис. У листопаді 1920 р. до складу партії входило понад 75 тис. осіб, близько половину яких складали червоноармійці⁶. Після тривалих чисток партії у квітні 1923 р. у її лавах налічувалося 56415 осіб, з яких 13,8% стояли на обліку в селі⁷. Згідно з даними Всеросійського перепису комуністів 1922 р., у сільських партосередках нараховувалося близько 12 тис. членів і кандидатів, з яких лише 26% були селянами⁸.

Самі українські більшовики усвідомлювали підпорядкованість російському ЦК і потребу реалізації розробленої ним політики. Український ЦК, як свідчив І.К. Дашковський на V конференції КП(б)У 18 листопада 1920 р., вважався штучною організацією. Партійні осередки на місцях мали більш міцні зв'язки з Москвою, аніж з Харковом⁹. Ще однією особливістю більшовицької партії в Україні був, за

¹ Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. ст. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 154.

² Нариси історії Комуністичної партії України / кер. авт. кол. І. Д. Назаренко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1961. – С. 234.

³ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы / редкол.: В. И. Юрчук (председ.) и др. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. XI.

⁴ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы / редкол.: Ф. М. Рудич (председ.) и др. – К. : Україна, 1991. – С. III.

⁵ Кульчицький С. Червоний виклик... – С. 331.

⁶ Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. – К. : Україна, 1991. – С. 27, 38, 46.

⁷ Там само. – С. 70.

⁸ Ганжа О. І. Вказ. праця. – С. 78.

⁹ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков, 1920. – № 3. – 20 ноября. – С. 11.

визнанням М. І. Бухаріна на XII з'їзді РКП(б) 17–25 квітня 1923 р., її російсько-єврейський склад, який боровся проти українського націоналізму¹. Національний чинник віддаляв більшовиків від селянських мас. Тому більшовикам доводилося відправляти на село боротьбистів, які володіли українською мовою.

Своє бачення аграрного питання після Лютневої революції більшовики висловили на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) 24–29 квітня 1917 р. В. Ленін, обґрунтовуючи ідею націоналізації землі, висловився за негайний, але організований її перехід до селян. На базі поміщицьких маєтків планувалося створювати «достатньо великі зразкові господарства» на громадських засадах². Однак селянська поведінка залишалася непередбачуваною і непрогнозованою. У квітні 1917 р., формулюючи завдання, які стояли перед партією, В. Ленін констатував відсутність впевненості в початку могутньої «аграрної революції» в селі найближчим часом, глибина класового поділу в селянському середовищі залишалася нез'ясованою³. Теоретично осмислити в 1917 р. зміни, які відбулися в селянському середовищі внаслідок Століпінської аграрної реформи, В. Ленін не зміг, і через це свої висновки він висловлював мовою політичної тактики⁴. VI з'їзд РСДРП(б), який відбувся в Петрограді 26 липня – 3 серпня 1917 р. фактично нелегально, був присвячений підготовці партії до збройного повстання. Спробу поставити питання про роботу серед селянства зробив Є. Преображенський (представник від Уралу), однак більшістю голосів воно було відкинута⁵.

Йдучи в 1917 р. за селянськими настроями, які збігалися з есерівською програмою соціалізації, у жовтні В. Ленін втілює їх у Декреті про землю. На хвилі стихійного селянського руху більшовицька партія

¹ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1968. – С. 612.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – М. : Политиздат, 1983. – Т. 1. – С. 497–499, 543, 545.

³ Ленин В. И. Задачи пролетариата в нашей революции (проект платформы пролетарской партии) / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений в 55 т. (далі – ПСС). – М. : Политиздат, 1981. – Т. 31. – С. 165.

⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 544; Ленин В. И. Доклад на собрании большевиков – участников Всероссийского совещания Советов рабочих и солдатских депутатов 4(17) апреля 1917 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. ПСС. – М. : Политиздат, 1981. – Т. 31. – С. 110; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – С. 451.

⁵ Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 года. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1958. – С. 9.

прийшла до влади в Росії¹ і втрималася завдяки тому, що не заважала селянству ділити землю. VII з'їзд РКП(б) 6–8 березня 1918 р., скликаний для ратифікації Брестського мирного договору, однією з причин воєнних втрат Радянської Росії визнав небажання селянства, яке отримало землю, воювати й захищати загальнодержавні інтереси².

Досить тривалий час більшовицька партія й не намагалася з'ясувати дійсні селянські інтереси. Після приходу до влади в більшовицькій політиці переважали військово-стратегічні питання, а опорою в будівництві нового суспільного ладу та держави вважався пролетаріат Західної Європи. Сам В. Ленін звертався до селянства лише у зв'язку із загостренням продовольчого питання й потребою вилучення хліба в заможного селянства (за офіційною термінологією – «куркуля»). Питання про ставлення до середняка в Радянській Росії постало влітку 1918 р., однак з цього приводу партія не проводила теоретичного аналізу, ґрунтовних дискусій, як це було в дореволюційний період, і не виробила політичної лінії³. Основу партійної політики, за характеристикою Миколи Осинського (Валеріана Оболенського), ЦК партії визначав шляхом приватних нарад⁴. Навіть у 1919 р. партія використовувала програмні установки 1905 р. щодо селянства, як це визнав на VIII з'їзді РКП(б) Григорій Зинов'єв⁵. Ігнорування селянства стало основою більшовицької політики⁶.

Під впливом селянських повстань та економічної руїни в РСФРР РКП(б) повернулася до інтересів середнього селянства на початку 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р. уперше після 1906 р. досить широко розглянув селянське питання, визнав помилки партійної політики в оцінці соціальної природи селянства. Виходячи з концепту, що середній селянин є дрібним товаровиробником (частково власник, частково трудівник) і належить до класу, який вагається, гаслом селянської політики В. Ленін проголосив обережне ставлення до середняка: «Не сміти командувати!»⁷ Неоднозначні

¹ Пайпс Р. Россия при старом режиме /Р. Пайпс. – М. : Независимая газета, 1993. – С. 224.

² Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1962. – С. 56, 79.

³ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – С. 164, 166, 183.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Там само. – С. 184–185.

⁶ Шанин Т. Революция как момент истины... – С. 454.

⁷ Восьмой съезд РКП(б)... – С. 52, 347–348, 352.

результати «аграрної революції» охарактеризував Василь Кураєв, делегат від Пензенської губернської організації РКП(б). Пограбування поміщицьких господарств негативно вплинуло на виробничі сили в сільському господарстві¹. Зрівняльність і соціалізація землі стали «мертвою точкою» селянської революції: сільський пролетаріат і напівпролетаріат не мали чим обробляти землю, а середньому селянству заважали черезсмузжя й низька продуктивність праці². Революційним «одкровенням» для партійних діячів, які прагнули усупільнення господарства, стало усвідомлення того, що одноосібне селянське господарство буде існувати довго й потрібно рахуватися з ним і допомагати йому³. Уперше після 1917 р. спробу з'ясувати соціальний склад селянства зробив Володимир Мілютін (заступник голови Вищої ради народного господарства), поставивши питання: «... що собою являє куркуль, середняк і напівпролетарська маса»? Вказуючи на застарілість даних перепису 1917 р. (за кількістю землі й робочої худоби), єдиною правильною ознакою селянина-буржуа він вважав використання найманої праці – таких селян у Радянській Росії було лише 2–4 % (близько 2–3 млн осіб). 25–30 % (20–25 млн осіб) належали до напівпролетарської маси, а близько 35 млн осіб вважалися середняками⁴.

Зазначаючи особливості національних окраїн, зокрема України, В. Ленін визнавав можливим змінювати політику в цих регіонах⁵. Однак проголошені VIII з'їздом РКП(б) гасла залишилися декларативними, свідченням чого стали численні селянські повстання в Україні навесні 1919 р. Особливості української політики ЦК розкритикував на IX з'їзді РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.) член Реввійськради 14-ї армії Андрій Бубнов: реальна політика в Україні замість зваженого підходу до середняка призвела до «колосального роздратування мас середнього українського селянства»⁶.

Селянське питання в дискусіях КП(б)У постало з самого початку її заснування влітку 1918 р. і було однією із складових гострої бороть-

¹ Восьмой съезд РКП(б)... – С. 229.

² Там само. – С. 228–229, 236.

³ Там само. – С. 233–234.

⁴ Там само. – С. 245.

⁵ Там само. – С. 21.

⁶ Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1960. – С. 58.

би між «правими» і «лівими» під час підготовки збройного повстання в Україні. Глибокого зв'язку з селом, зокрема на півдні Київщини, де в 1918 р. відбувалася селянська боротьба, більшовики не мали. «Щось подібне» до сільських більшовицьких організацій існувало в Канівському та Сквирському повітах Київської губернії. Там діяли українські ліві есери, які й виступили організаторами Звенигородського повстання¹.

На I з'їзді КП(б)У в Москві 5–12 липня 1918 р. Яків Яковлев («правий»), зробив спробу розкрити соціальну природу українського селянства. На прикладі селянства Катеринославської губернії (свої висновки переніс і на Полтавську губернію) він виокремив три соціальні групи: близько 70% селян мали землю від 5 до 12 дес., 5% селянських господарств володіли земельними наділами більше 25 дес. землі (4% площі), а селянство малоземельне, безземельний пролетаріат і напівпролетаріат склали близько 15% усього селянського населення². Основною рушійною силою повстання, викликаного спробами поміщиків і німців відібрати хліб і землю, було середнє селянство. Однак непослідовна поведінка середнього селянства, яке в грудні 1917 – січні 1918 рр. розділило поміщицькі землі й реманент, а вже в січні 1918 р. почало відходити від радянської влади, загрожувала поразкою повстання. Зрівняльне землекористування та хлібна монополія відштовхували середнє селянство від більшовицької влади. Через це основним завданням на селі у процесі розвитку повстання проголошувалось об'єднання сільської бідноти під більшовицьким керівництвом³. Погляди Я. Яковлева зазнали гострої критики обох течій КП(б)У, як «правих», так і «лівих».

Уже на II з'їзді КП(б)У 17–22 жовтня 1918 р., який відбувався після невдачі літнього повстання, Георгій Пятаков («лівий») визнав, що партія мало уваги звертала на селянську бідноту, працюючи серед міського пролетаріату, і закликав зробити селянський рух союзником робітничого класу⁴. Володимир Затонський, готуючи передмову для видання протоколів II з'їзду КП(б)У у 1927 р., визнав помилку партії: нову хвилю підйому в селянському русі восени 1918 р. використав

¹ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 69–71.

² Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины... – С. 55.

³ Там само. – С. 56, 84.

⁴ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины... – С. 126–127.

Петлюра, який став «героєм селянського повстання проти гетьмана»¹. Обидві течії КП(б)У недооцінили потенціал селянського руху.

Повну підтримку українськими більшовиками позиції РКП(б) у селянському питанні засвідчив III з'їзд КП(б)У 1–6 березня 1919 р. у Харкові. Місію України окреслив секретар ЦК РКП(б) Я. М. Свердлов: прийти на допомогу російській революції, допомігши власними ресурсами в забезпеченні продовольством і паливом². Основним виробником продовольства виступало селянство, і безпосередньо його інтересів стосувалося обговорення земельного й продовольчого питання. Однак доповідь наркома земельних справ В. М. Мещерякова була заслухана без обговорення³, а участь у дискусії з продовольчого питання за доповіддю наркомпрода України О. Г. Шліхтера взяли три делегати. О. Шліхтер основним принципом діяльності продовольчих органів визначив принцип класової боротьби й адаптацію продовольчої політики до місцевих умов⁴. Єдиний учасник, який, за офіційним протоколом, заявив про крах продовольчої політики в Україні, був С. Б. Журавський, член ВУЦВК і Полтавського губкому партії. Він запропонував звернутися до російського ЦК з вимогою її змінити⁵.

Реальне становище радянської влади та більшовиків в Україні відобразила IV конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. у Харкові. Голова РНК УСРР Х. Раковський визнав складність становища в українському селі, де більшовики тричі розпочинали радянське будівництво: за винятком губернських міст та деяких промислових центрів, радянська влада ніде не мала твердої опори, а на селі її не було взагалі⁶. Фактично влада на селі належала «куркулям» (тут його підтримав голова ВУЦВК Г. Петровський), що входили до рад та ревкомів, привласнили поміщицькі землі й реманент. «Куркулів» підтримувала отаманщина – село мало величезну кількість зброї, особливо

¹ Второй съезд КП(б)У (протоколы) / под. общ. ред. В. П. Затонского. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. V–VI.

² Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – С. 64–65.

³ Там само. – С. 101–102.

⁴ Там само. – С. 124, 129.

⁵ Там само. – С. 148.

⁶ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К. : Альтернативи, 2003. – С. 57, 290.

Волинська та Подільська губернії¹. Свої позиції зберегли поміщики, особливо в Київській і Полтавській губерніях².

Причини поширення селянського руху (згідно з офіційною термінологією – «бандитизму») у Київській губернії викликали бурхливу дискусію. На думку Х. Раковського, бандитизм та погроми стали результатом «куркульського» впливу на сільську бідноту³. Е.Й. Квірінг (заступник начальника політвідділу 12-ї армії) причини повстань у Київській губернії намагався пояснити радгоспною політикою радянської влади, яка зберегла там цукрові заводи: 76 цукрових заводів, при яких перебували більше ніж 100 маєтків, залишалися недоторканими, з колишніми управителями. Селяни від цукрових заводів майже нічого не отримали (так само в Подільській та інших губерніях), і складалося враження, що радянська влада зберегла ці маєтки для поміщиків⁴. Руйнуванням господарства пояснював причини селянських повстань на Правобережній Україні колишній боротьбист, а в 1917 р. голова Київського губернського земельного комітету О.Я. Шумський: усі маєтки були зруйновані, а біднота, яка навколо них жила, втратила засоби до існування⁵. Н.П. Скалига (делегат від Харківської партійної організації) феномен «бандитського» Правобережжя пояснював не переважанням куркульства, а недоліками продовольчої та земельної політики радянської влади⁶.

З критикою нерозуміння Х. Раковським і Т. Сапроновим української дійсності, підходу до проблем українського села з російськими мірками виступили О. Шумський та Я. Яковлев. О. Шумський відкинув поділ на куркуля, середняка й бідняка. В Україні, на його думку, селяни ділилися на «господаря» й «напівгосподаря». Останній жив із заробітків, і саме його й треба було організувати⁷. Я. Яковлев (член Бюро ЦК КП(б)У) зазначив, що спроби Російської комуністичної партії керувати економічним життям України вказівкою з Москви, застосовуючи колоніальні методи управління, викликають жорстоку реакцію (далі його думка на його прохання не була зафіксована в

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України ... – С. 288–290, 332.

² Там само. – С. 289.

³ Там само. – С. 294.

⁴ Там само. – С. 333–334.

⁵ Там само. – С. 339–340.

⁶ Там само. – С. 98–99.

⁷ Там само. – С. 339.

стенограмі)¹. Додамо, що до групи більшовицького керівництва, яке наприкінці 1919 р. переконалося в помилковості копіювання російської політики в українському селі, належав і В. Затонський². У цей же час самі українські більшовики усвідомлювали підпорядкованість російському ЦК і зобов'язаність реалізації розробленої ним політики.

Учасники IV конференції КП(б)У проаналізували особливості партійного й державного будівництва в Україні: слабкість більшовицької партії³, незначні сили міського пролетаріату і його залежність від дрібної буржуазії⁴, організуючий вплив на село «Спілки» та кооперативів⁵, відсутність сил для класової боротьби (нечисленність бідноти)⁶. Питання роботи на селі, яке, на думку С. Косіора, було найважливішою умовою успіху більшовицької політики на селі, налагоджувалося за допомогою приїжджих партійців з Росії⁷. Для роботи в Україні ЦК РКП(б) у травні 1920 р. направив 674 комуністи і 284 – у наступні три місяці⁸. Більшість присланих комуністів не розуміли особливостей України і діяли, втілюючи російський досвід.

Звернення з проханням Н. Скалиги до IV Всеукраїнської конференції КП(б)У з'ясувати причини невизначеної політики ЦК щодо села⁹ залишилося без відповіді. ЦК РКП(б) і сам В. Ленін не мали керівних вказівок для роботи на місцях. Партія виявилася не готовою до роботи на селі, що й констатував на IX з'їзді РКП(б) 2 квітня 1920 р. В. І. Невський: «... партійна робота зайшла в глухий кут, яким є село»¹⁰. Серед причин такого становища були відсутність працівників, агітаційно-пропагандистської літератури для села, мобілізація кращих працівників на фронт¹¹. Для організації роботи в українському селі було зроблено небагато: після листопада 1919 р. відправлено

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України ... – С. 151.

² Нариси історії Української революції 1917–1921 років / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 384.

³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 58, 358.

⁴ Там само. – С. 97, 140.

⁵ Там само. – С. 140, 146.

⁶ Там само. – С. 351, 353.

⁷ Там само. – С. 65.

⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. / гл. ред.: П. Н. Поспелов (председ.). – М.: Изд-во политич. лит-ры, 1968. – Т. 3. Кн. 2. – С. 482.

⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 97–98.

¹⁰ Дев'ятий съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы... – С. 336.

¹¹ Там само. – С. 518.

Г. Хитрова (до Харківської області) й незначну кількість інших працівників, видано циркуляр «Положення про роботу на селі в Україні»¹. У січні 1920 р. відділ з роботи на селі був створений при ЦК КП(б)У, а надалі – при губкомах і повіткомах. Однак члени парткомів і керівні кадри їхати працювати на село не хотіли й займалися, як це було на Київщині у березні 1920 р., переважно паперовою роботою в губкомі КП(б)У².

Практично відсутнім було керівництво низовою партійною масою та сільськими осередками. Партійні організації на Чернігівщині в 1919 р., згідно з характеристикою В. Щербакова, зосередили зусилля на боротьбі з бандитизмом і куркульством, продовольчою кризою, агітаційній та освітній роботі на селі. Політичний рівень членів партії був досить низьким, а партійна дисципліна – слабкою³. На Старобільщині більшовицьку організацію вперше було створено в січні 1919 р. Протягом 1919 р. там діяло понад 15 сільських партійних осередків⁴. Низький рівень партійної дисципліни на місцях став об'єктом обговорення VIII з'їзду РКП(б)⁵. Діяльність місцевих партійних організацій мала переважно продовольче спрямування, яке розкритикував на XI з'їзді РКП(б) Д. З. Мануїльський: «Кожен наш партком являє собою не що інше, як відділення губпродкому, що збирає продподаток, а не організацію, яка живе й дихає партійним життям»⁶. Багато комуністів з часом потраплять до повстанських формувань або будуть виключені з партії.

Наприкінці 1920 р. глибока криза селянського господарства та широкомасштабні селянські повстання висунули селянське питання на перше місце⁷. Сповільнення міжнародної революції, відповідно до логіки В. Леніна, теж змушувало партію шукати підтримки для пролетаріату серед селянства⁸. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. розгля-

¹ Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы... – С. 522–523.

² Малик Я. Вказ. праця. – С. 27.

³ Щербаков В. К. Вказ. праця. – С. 99–100.

⁴ Революційне минуле Старобільщини... – С. 27, 29.

⁵ Восьмой съезд РКП(б)... – С. 168–170, 204–205.

⁶ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 117.

⁷ Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921–1923 / Э. Б. Генкина. – М. : Наука, 1969. – С. 37–38.

⁸ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – С. 413.

дав питання про продовольчу роботу, продрозкладку і продподаток. За влучною характеристикою Л. С. Сосновського, питання про ставлення до селянства розглядалося у вигляді питання про натуральний податок¹. Виступ В. Леніна на X з'їзді РКП(б) засвідчив появу нового конфлікту в суспільстві: якщо раніше існував конфлікт інтересів селянства з поміщицтвом, то нині це був конфлікт селянства з робітниками, бо інтереси селянства й пролетаріату різні («дрібний землероб не хоче того, чого хоче робітник»)². В. Ленін знову акцентував увагу на інтересах середнього селянства – «економіці середняка»³. В Україні «було 120 урядів, і заможне селянство там розбещене», – так визначив особливості українського селянства вождь більшовиків у промові на пленумі Московської ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.⁴

Однак подальшого розвитку в політиці ЦК РКП(б) проголошені гасла не знайшли. Відсутність у порядку денному питання про політику партії на селі й потребу його обговорення констатували на XI з'їзді РКП(б) у 1922 р. Є. Преображенський і М. Осинський. Останній наголошував, що партія не реагує на зміну аграрної політики – перехід до непу, відмову від соціалізації землі⁵. В. Ленін у 1919–1921 рр. та в останніх статтях і листах знову підганяв свою теорію до реальності, поступово визнаючи, що селянство не зникає – воно має важливе політичне значення для соціалістичної Росії. Недооцінив В. Ленін силу селянської общини, яка була основним ініціатором політичної дії російського селянства як під час революції 1905–1907 рр., так і в 1918–1920 рр. та 1921–1927 рр.⁶ Варто погодитися з російським дослідником А. О. Курьонішевим, який вважає, що спроби аграрних перетворень більшовиків були реакцією на безлад, який існував у сфері земельних відносин, а колективістський рух у землеробстві був вимушеним заходом оперативного розв'язання виробничих проблем селянства⁷. Більшовики не мали теоретичної програми щодо селян-

¹ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. ... – С. 82.

² Там само. – С. 404.

³ Там само. – С. 405, 413.

⁴ Ленин В. И. Речь на заседании пленума Московского Совета рабочих и крестьянских депутатов 28 февраля 1921 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. ПСС. – М. : Политиздат, 1977. – Т. 42. – С. 363.

⁵ Одиннадцатый съезд РКП(б)... – С. 7, 87.

⁶ Шанин Т. Революция как момент истины... – С. 457–458.

⁷ Курьонішев А. А. Крестьянские организации России в первой трети XX века (рубеж XIX – XX вв. – 1930-е гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / А. А. Курьонішев. – М., 2006. – С. 36.

ства і тривалий час не розробляли її в практичному житті, ідучи за селянською стихією чи користуючись політичною тактикою.

У 1919 р. більшовицьку політику в Україні реалізовували партійні функціонери, прислані з Радянської Росії – наркомзем В. Мещеряков і його заступниця Н. Плюсніна. В. Мещеряков, за характеристикою Г. Клунного, зробив Наркомзем УСРР у 1919 р. «самим лютішим ворогом трудового селянства». Не знаючи української економіки й зневажаючи селянство, впроваджуючи насильницьку комунізацію, позитивні підсумки своєї політики В. Мещеряков убачав в арифметичному збільшенні прирізки селянських господарств у середньому на три дес.¹ У губземкомах на початку 1920 р. працювали російські посланці: П. Слепньов (Миколаївський), С. Баранов (Донецький), Г. Курбатов (Волинський губземвідділ)².

Російські комуністи не розуміли причин слабкості радянської влади в українському селі. Інструктори відділу з роботи на селі при ЦК РКП(б) у відсутності контролю над селянством звинувачували бездіяльне місцеве керівництво. Г. Хитров у звіті від 20 червня 1920 р. зневажливо охарактеризував керівників Катеринославської губернії, а їхню діяльність оцінив як позицію «не чіпати куркулів і залишити село як воно є». Для боротьби з такими настроями він закликав підняти партійну дисципліну і здійснити серйозну чистку партії³.

Партійні й державні діячі УСРР змогли ознайомитися із ситуацією на місцях восени 1920 р. під час подорожі з інструкторсько-агітаційним поїздом ВУЦВК ім. В. Леніна територією Правобережної України. Поїзд супроводжували голова ВУЦВК Г.І. Петровський та член ВУЦВК, політкомісар-керівник поїзду Н.М. Калюжний. Перший рейс агітпоїзда тривав з 22 серпня до 5 жовтня 1920 р., загалом було відвідано 31 населений пункт у чотирьох губерніях (Катеринославській, Київській, Волинській і Чернігівській)⁴.

У доповіді про результати подорожі Правобережжям на Президії ВУЦВК 9 жовтня 1920 р. Г. Петровський зазначив, що на місцях не відчувається проведення якої-небудь земельної політики Нар-

¹ Доповідна записка Г. Клунного в ЦК УКП(б) про роботу Наркомзему УСРР // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упоряд. П.П. Бачинський. – К., 1999. – С. 175–178.

² Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н.И. Ксензенко. – Харьков : Вища школа, 1980. – С. 43.

³ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 48 зв.

⁴ Ксензенко Н. И. Вказ. праця. – С. 94.

комземом: не надходили вказівки, як ділити землю, як її обробляти. «... Комнезамам доводилося самостійно боротися з куркулями, відбирати в них землю й розподіляти її на свій розсуд», – констатував Г. Петровський. Серед чотирьох відвіданих губерній найгострішою критики зазнала Катеринославщина через панування «куркулів», яким належали земля й хліб, ця губернія була осередком «бандитських» злочинів проти радянської влади. На Київщині більшим авторитетом користувалися комнезами. На Волині часта зміна влад, а особливо жорстоке ставлення до населення польських військ, сприяли зростанню симпатій селянства до радянської влади¹.

Представник Наркомзему УСРР Г. М. Клунний, який подорожував з поїздом, займався дослідженням роботи земельних відділів на місцях і виступав на численних мітингах і зібраннях. Він констатував практичну відсутність зв'язку губземвідділів з Наркомземом: його накази приходили «більш-менш акуратно» на Катеринославщину, з перервою на Чернігівщину і зовсім нерегулярно – на Київщину й Волинь. На місцях через повстанський рух отримували не всі накази губернських земвідділів. При цьому кожний земвідділ, за оцінкою Г. Клунного, був «невеличкою самостійною республікою, яка не давала знати про себе вищому органу»². Він дослідив становище Павлоградського, Верхньодніпровського й Криворізького повітів. Норми наділення землею, встановлені Катеринославським губернським з'їздом (від 8 до 25 дес.), на місцях не виконувалися. У Павлоградському повіті багато заможних селян мали по 40–50 дес. землі, а деякі навіть по 100–150 дес. Узагалі по всій Катеринославщині він зауважив переважання «куркулів», яких бідні селяни боялися і яким платили за «поміч»³.

«Безумством» керівних працівників в Україні називав політику класового розшарування села й оголошення всього середнього селянства в тилу врангелівського фронту «ворогом радянської влади» заступник голови Реввійськтрибуналу А. Аладжалов, який працював у Павлоградському повіті, у доповідній записці від 12 вересня 1920 р. Середняк у «махновських» землях складав основу селянства, і, налаштовуючи проти нього бідняка, влада відштовхувала його у воро-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 24–25.

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 359. – Арк. 80 зв.

³ Там само. – Арк. 81–81 зв.

жий табір. Радянська влада трималася винятково на багнетах, а могла б збудувати «гарну міцну середняцьку радянську республіку»¹. Проте діячі, які дотримувалися таких поглядів, залишалися в меншості.

Спробу підвести підсумки «аграрної революції» в Україні зробив 24 листопада 1920 р. у доповіді на III сесії ВУЦВК про земельну політику нарком землеробства Д. З. Мануїльський. Наслідками «аграрної революції» він визнав розпорошення землі й зумовлене цим значне падіння виробництва, недосів полів та натуралізацію селянського господарства, які вважав необхідною «ціною» за революцію². Однак настав, на думку Д. З. Мануїльського, час зібрати всі сили для господарчого фронту: вирішувати питання землеробства, які раніше вважались не першочерговими, інакше в країні почнеться голод³. На це попередження керівництво республіки не звернуло уваги. Агітаційно-політичну роботу та ревізію місцевих органів влади агітпоїзд ВУЦВК імені В. Леніна продовжив у наступних рейсах: з 12 листопада і з 30 листопада до 15 грудня 1920 р. – територією Полтавської і Кременчуцької губерній, з 15 січня до 18 лютого 1921 р. – Правобережжя й Півдня України⁴.

Тривалий час більшовики, які перемогли зовнішніх ворогів, не могли підкорити українське село. З кінця 1920 р. громадянська війна, на думку О. Ганжі, стала набувати нових форм і нового змісту: спрямовувалася проти селянства й тривала у вигляді боротьби проти «бандитизму»⁵. Голова Катеринославської губернської воєнної наради з боротьби з бандитизмом І. Клименко в розмові з секретарем РНК УСРР Л. Ахматовим 24 лютого 1921 р. зауважив формальність існування радянської влади в губернії: у містах і селах «панує бандит, куркуль», а на місцях масово вбивають радянських працівників, поодиноких червоноармійців і селян – симпатиків радянської влади. Для її зміцнення потрібні були сили: піхотинці (їх на всю губернію було близько 1,5 тис., і вони були наполовину роздягнутими) і комуністи⁶. У березні 1921 р. І. Клименко в доповіді на ім'я голови РНК УСРР

¹ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 5. – Спр. 223. – Арк. 99–100.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 168.

³ Там само. – С. 169.

⁴ Ксензенко Н. І. Вказ. праця. – С. 94.

⁵ Ганжа О. І. Вказ. праця. – С. 132.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 339. – Арк. 12.

Х. Раковського закликав до створення політичної ситуації на селі, яка вибила б ґрунт з-під «бандитизму»: загострення на селі класової боротьби, позбавлення економічного та політичного впливу «куркуля» і піднесення незаможного селянства шляхом його організації в КНС¹.

Війну «куркулеві» оголосила IV конференція КП(б)У в березні 1920 р. Опорою більшовикам на селі стали комнезами. З серпня до листопада 1920 р. було ухвалено низку постанов та інструкцій, які сприяли розколу українського села². Критерій визначення «великого селянства», ворожого революційному пролетаріатові (іншими словами, «куркульства»), В.І. Ленін запропонував у червні – липні 1920 р., готуючи тези до II конгресу Комінтерну. На його думку, це було господарювання «за загальним правилом з декількома найманими робітниками»³. 19 жовтня 1920 р. на засіданні I Всеукраїнського з'їзду КНС очільник більшовицького уряду України Х. Раковський ототожнив «куркулів» з «маленькими поміщиками», оскільки вони успадкували їхню землю й реманент⁴. Такою ж, на думку заступника наркома землеробства Вікторова, мала бути і їх доля: відібрати землю, будинок, реманент, гроші, а самих вигнати з села⁵. На місцях поняття «куркуль», як з'ясувалося на з'їздах комнезамів, розуміли по-своєму.

На засіданні представників волосного й сільського виконкому комнезамів 2 вересня 1920 р. у Городищі Черкаського повіту доповідчі визнали «куркулями» тих, хто користувався найманою працею, здавав землю в оренду «з половини»⁶. За розміром земельної ділянки в Завадівській та інших волостях Черкаського повіту «багачем» вважали власника не менше ніж 3 дес. землі, а «куркулем» – власника 6–7 дес.⁷ У Бердичеві на конференції КНС 7–8 вересня 1920 р. селяни висунули дещо інші критерії: у Пузирецькій волості «багачами» вважали тих, хто мав 4–5 дес. землі, а «куркулями» – 10–12 дес.⁸ У с. Павлівка Зюнківської волості «куркулем» могли називати свяще-

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 41.

² Нариси історії Української революції 1917–1921 років / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 345, 404.

³ Ленін В. І. Тезиси ко II конгресу Коммунистического Интернационала / В. І. Ленін // Ленін В. І. ПСС. – М.: Политиздат, 1981. – Т. 41. – С. 174–175.

⁴ Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. – 1920. – Ч. 2. – 20 жовтня. – С. 13.

⁵ Там само. – Ч. 4. – 22 жовтня. – С. 2.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 367. – Арк. 93.

⁷ Там само. – Арк. 96–97.

⁸ Там само. – Арк. 48.

ника, дяка або того, хто використовував найману працю (навіть власника 5 дес. землі, якщо його сім'я жила добре)¹. Пояснюючи селянам критерії класового підходу, Н. Калюжний запропонував вважати середняком того, хто мав до 5 дес. землі, а «куркулем» – того, хто користувався найманою працею². І з'їзд КНС Катеринославського повіту в жовтні 1920 р. у резолюції визнав «куркулем ... селянина, який володіє більше ніж 25 дес. землі і взагалі найбільший багач на селі». Другим критерієм було використання найманої праці³. Отже, у партійно-державних документах поняття «куркуль» не було визначене, а селяни розуміли його по-своєму, залежно від рівня землезабезпеченості свого села.

Розкуркулення заможної частини селянства тривало з вересня 1920 до весни 1921 рр. 25% з відібраного в селян реманенту, продуктів харчування чи іншого майна використовували радянські службовці, а 50% – члени КНС⁴. Активно відбувалося розкуркулення в Полтавській губернії. У грудні 1920 р. в Роменському повіті комнезамом було відправлено до концтабору 15 «злісних куркулів», конфісковано 20 господарств у Перекопівській волості, 25 осіб було відправлено до концтабору і 30 господарств конфісковано в Бацманівській волості⁵. Виселення «куркулів» відбувалося в Пирятинському й Прилуцькому повітах. У Костянтиноградському повіті була зірвана експропріація «куркульства», а робота з розкладки не була вдалою⁶. До весни 1921 р., згідно з підрахунками В. В. Калініченка, у заможних селян на Полтавщині було відібрано 442,9 тис. дес. землі, 4,5 тис. одиниць реманенту і 2,5 тис. голів худоби, на Чернігівщині – 350 тис. дес. землі, більше ніж 23 тис. коней, майже 4 тис. корів і 9,9 тис. плугів, на Харківщині – 209,2 тис. дес. землі (у чотирьох повітах із 11), до 1,5 тис. коней⁷.

У заможних селян Одеської губернії в 1920 р. було відібрано 4 тис. голів рогатої худоби, 550 коней, 1 тис. овець, 1 тис. свиней, 92 тис. пуд.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 367. – Арк. 66.

² Там само. – Арк. 97.

³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)... – С. 787.

⁴ Котляр Ю. В. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв ; Одеса : ТОВ Від, 2003. – С. 86.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 58.

⁶ Там само. – Арк. 66–67.

⁷ Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920–1923) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського університету. Сер. Історія / відп. ред. В. І. Кадєєв. – Харків : Вища школа, 1980. – № 201, вип. 12. – С. 41.

зерна та багато іншого майна¹. Німецькі села Степової України внаслідок розкуркулення втратили в середньому 40–45 % кращої землі². У Катеринославській губернії німецькі колонії змушені були передати сусіднім українським селам 14,8 % дес., а 25,6 % – віддати до державного резервного фонду. 12 німецьких та менонітських волостей Півдня України втратили 38,3 % землі. Загальні втрати земель менонітів Півдня України становили 50 %³. Селяни в Херсонській губернії також були змушені відмовлятися від частини своєї землі і віддавати її для поділу тим, хто потребував, через продрозкладку. Як зазначає В. Качинський, процес розкуркулення в Україні набув зтяжненого характеру й не був доведений до кінця, як у Радянській Росії. Український «куркуль» – хлібороб, виробник – становив досить великий прошарок і відігравав значну роль, але його господарство було зруйноване⁴. Воно втратило риси товаровиробника і набуло натурального характеру. До того ж загострилося політичне становище на місцях.

І Всеукраїнський з'їзд КНС оголосив війну сільській громаді. 19 жовтня 1920 р. Н. Калюжний, виступаючи перед незаможниками, переконував їх, що влада належить Радам і зборам незаможних, які й мають вирішувати найважливіші питання селянського життя, і «сходів з цього дня на селах не повинно бути»⁵. Однак селянство чинило опір соціальному розшаруванню. З літа 1920 й до 1922 р. поширився «бандитизм» на Старобільщині. Більше року на селі не проводилася радянська партійна робота. Причинами виникнення повстанства місцеві комуністи вважали реакцію села на насильницьке розшарування, продрозкладку й дезертирство⁶. У Прилуцькому повіті на Полтавщині бандитизм поширився після радянської мобілізації⁷.

¹ Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (Махновщины) / М. Кубанин // На аграрном фронте. – 1925. – № 7–8. – С. 124.

² Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 213.

³ Безносів О. І. Політичні та соціально-економічні процеси у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України після закінчення громадянської війни (1918–1920 рр.) / О. І. Безносів // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 53–54.

⁴ Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков : Держ. вид-во Укр., 1922. – Вип. 1. – С. 42–43.

⁵ Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. – 1920. – Ч. 3. – 21 жовтня. – С. 4.

⁶ Революційне минуле Старобільщини... – С. 31–32, 39.

⁷ Боротьба за Жовтень на Прилуччині / укл. І. Г. Ідлін. – Прилуки : Видання Прилуцької окр. комісії святкування 10-річчя Жовтн. революції, 1927. – С. 242.

Як влучно зазначив С. Лях, «компарти́на політична сила і селянство існували паралельно»¹. Водночас, як свідчили матеріали повітових воєнних нарад, у багатьох місцях Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній досить тривалий час не було радянської влади. Ревкоми й ради існували тут номінально, перебуваючи під впливом того чи іншого отамана або організації, а населення не виконувало ніяких державних нарядів². Більше п'яти місяців не існувало радянської влади в Тарасівській і Макіївській волостях Куп'янського повіту, як повідомляла 8 червня 1921 р. Куп'янська повітова воєнна нарада. «Окрему республіку» без будь-якої влади являла собою слобода Борова³. Напівзруйнованим навесні 1921 р. був радянський апарат в Ізюмському повіті, усі волості якого були охоплені «бандитизмом». У дев'яти волостях комнезами були відсутні або їх склад був ненадійний. Склад міліції в повіті й волостях – «напівбандитський». У деяких волостях (Великокомишеваській, Довжанській, Красноскільській) влада існувала періодично за підтримки військової сили⁴.

Найбільш «бандитськими» у Катеринославській губернії вважалися села Нікольське (ймовірно, це була Миколаївка – *Н.К.*), В'язівка Павлоградського повіту⁵. Військові частини здійснювали заходи радянської влади (збір продрозкладки, сприяли проведенню посівної кампанії). «У тих місцях, де були частини 1-ї Кінної армії, ... у незначних масштабах починали створюватися комнезаможі», – констатувала Катеринославська губернська воєнна нарада 9 квітня 1921 р. Тоді ж тривала посівна кампанія⁶. Особливістю Павлоградського повіту була висока самоорганізація селянства. Навіть у найбільш «бандитських» селах, зокрема Миколаївці, до якої жодного разу не направляли радянських працівників, працював посівком, волвиконком, бідняцький КНС. У с. Слов'янка (70 верст від Павлограда) була ком'ячейка з 25 осіб, КНС із 50 осіб, озброєний загін (40–45 осіб) знаходився на казарменому становищі, а церква була своєрідною фортецею. Цей загін перевіряв документи й не пропускав до села банди⁷. Розша-

¹ Відносини держави, суспільства і особи... – С. 163.

² Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции... – С. 99–100.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк.6–6 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7–8.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 36–36 зв.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 10.

⁷ Там само. – Арк. 10 зв. –11.

рування поверхово відбулося в Катеринославському й Верхньодніпровському повітах. Однак найгіршим вважалося становище в Новомосковському повіті, де була слабка партійна організація¹. Тобто на Катеринославщині основна увага приділялася проведенню посівної кампанії і боротьбі з повстанцями, розшарування села відіграло другорядну роль.

Не відчувалася радянська влада в березні – квітні 1921 р. у Чигиринському повіті Кременчуцької губернії – населення не виконувало наказів і розпоряджень влади, комнезами були налаштовані байдуже й не брали участі в боротьбі (велася робота есерівського та петлюрівського характеру)². У Старобільському повіті влітку – восени 1921 р. був налагоджений радянський апарат, переобрані ради, створювалися комнезами завдяки Донецькій дивізії військ ВНК (16 бригаді), яка боролася з бандитизмом і допомагала виконувати продрозкладку³.

На окремі повіти, які найчастіше фіксуються у зведеннях радянських органів, відповідальних за боротьбу з бандитизмом, звернули увагу дослідники 1920-х р. М. Кубанін, досліджуючи феномен махновщини (Гуляйпільський повіт), дійшов висновку, що її вплив поширювався на три південно-степові губернії (Катеринославську, Херсонську й Таврійську) та кілька повітів: Куп'янський, Ізюмський, Старобільський Харківської губернії і Костянтиноградський Полтавської губернії. Ці регіони були краще забезпечені землею, мали вищі показники виробництва хліба, товарності сільського господарства й «найвідчутніше розшарування» селянства⁴. Постійну участь у революційних подіях селян названих повітів М. Кубанін намагався обґрунтувати економічними чинниками: вищий господарський рівень розвитку, на його думку, і визначав активнішу діяльність у революційних подіях того часу⁵. Землезабезпеченість названих чотирьох повітів підтверджена й В. Качинським⁶.

Одним з наслідків «аграрної революції» став досить різноманітний соціальний склад повстанських формувань. Втрата засобів

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 11.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1 а, 9.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10 д зв., 10 ж зв.

⁴ Кубанін М. К истории кулацкой контрреволюции... – С. 101, 104–106.

⁵ Там само. – С. 100.

⁶ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып. 1. – С. 22, 26.

до існування, зубожіння, розчарування селянства, яке виявилось «зайвим» у новому контексті аграрних відносин, у здобутках революції штовхали його до лав селянських повстанських формувань. На думку авторів «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років», до повстанців ішли найбільш соціально рухливі елементи, які мали мінімальні обов'язки по господарству або перебували в стані конфлікту з владою: дезертири та незаможні селяни¹. Близько 10% особового складу повстанських загонів, за визнанням Х. Раковського в доповіді 15 лютого 1921 р. на Харківській губернській партійній червоноармійській конференції, складала біднота². У телеграмі голові Київської губернської воєнної наради В. Затонському 2 червня 1921 р. Х. Раковський наголошував, що повстанські загони в Бердичевському, Таращанському, Сквирському й Липовецькому повітах Київської губернії складаються з бідного селянства, колишніх батраків, які повністю розорилися й не мали сільськогосподарського реманенту, через це напали на радгоспи й цукрові заводи. Він пропонував боротися проти масовості цього явища й надати допомогу бідноті, вилучаючи її із села шляхом добровільного найму або примусової мобілізації³.

За спогадами соціал-демократа (меншовика) О. Мартинова, який мешкав у містечку Ялтушкові Подільської губернії, з уведенням продрозкладки, забороною вільної торгівлі й поширенням комун молодь дезертирувала з Червоної армії й пішла в «банди»⁴. 25 квітня 1921 р. Постійна нарада з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР розглядала питання про участь у бандитизмі сільської молоді, яка долучилася до петлюрівських формувань на Правобережжі⁵.

Біднота й середняки, головню молодь, багато дезертирів становили основу повстанства, за оцінкою отамана А. Мордалевича. «Куркуль не іде. Тримається за міцне господарство», – охарактеризував 24 червня 1921 р. позицію заможного селянства отаман, що перейшов на бік радянської влади⁶. Майже чверть особового складу пов-

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – С. 412.

² Див.: Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции... – С. 123.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 9.

⁴ Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов. – М.; Ленинград: ГИЗ, 1923. – С. 44.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 47.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 7.

станських загонів становили біднота й середняки в Чернігівській губернії¹. Середняки, на думку Д. В. Архирейського, становили «бойове ядро махновського руху, дали абсолютний відсоток його командного складу»². На Полтавщині органи влади восени 1920 р. вважали, що повстанці черпали свої сили з «куркулів» та дезертирів³.

Активну участь у повстанському русі взяли колишні представники радянської влади та партійці. Організатором загону в Куп'янському повіті Харківської губернії був колишній голова Ольшанського волосного виконкому С. Кутько⁴. Отаман Волох (Іван Винник), загін якого виник у січні 1921 р. на території Нижньодуванської волості, належав до партії боротьбистів і боровся проти денікінців. На початку 1920 р. він був начальником райміліції і секретарем ком'ячейки (КП(б)У), потім начальником міліції в Куп'янську, а після повторного арешту втік і створив банду. Гаслом його боротьби було встановлення «вільних рад без комуністів». Його загоном було розграбовано до 8 тис. пудів зернового хліба, частину якого він роздавав населенню⁵.

Ватажки повстанських формувань на Катеринославщині в першій половині 1921 р., за інформацією уповноваженого з боротьби з бандитизмом Катеринославської Губчека Г. С. Петрова, майже всі були малоземельними (мали ділянки від 5 сажень до 3 дес. максимум), боролися з гетьманщиною і Петлюрою, а потім були в Червоній армії. Деякі з них обіймали керівні посади: Мирний був командиром 6-го Задніпровського полку в Дибенка, Глущенко – помічником комполку, Пушкарьов – командиром загону на Царицинському фронті, низка інших командували ескадроном, ротую, батальйоном. Майже всі ватажки повстанців були членами Комуністичної партії. Піти в повстанство їх змусив неправильний підхід представників радянської влади на місцях до селянства: незаконні обшуки, арешти невинних людей, насильства з боку міліції⁶. Багато старих партійних працівників До-

¹ Ганжа О. І. Вказ. праця. – С. 130.

² Архирейський Д. В. Аграрні передумови махновського руху (До проблеми земельних відносин та диференціації селянства Південної України у переддень революції 1917 р.) / Д. В. Архирейський // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / відп. ред. В. В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. – С. 84–85.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 631. – Арк. 12 зв.

⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 5.

⁵ Там само. – Арк. 5 зв.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 36 зв.

нецької губернії, які з 1905 р. були в партії, за інформацією делегата Х з'їзду РКП(б) Л. Сосновського, пішли в банди (якщо не Махна, то які-небудь інші)¹. Представники влади намагалися з'ясувати соціальний склад повстанства й розробити шляхи вилучення з його лав окремих верств селянства.

Радянська влада поставила питання про проведення культурно-просвітницької роботи на селі та роль у ній вчителів. Участь учителів в організації радянської влади обговорювала конференція КНС у Бердичеві 7 вересня 1920 р. З'ясувалося складне матеріальне становище вчителів: у Бистрицькій волості вони більше ніж шість місяців не отримували ніякої платні, і більшість шкіл були зачинені, а селянство не хотіло допомагати вчителям хлібом, бо саме мало багато витрат. «... Тепер за все треба платити хлібом, і селяни не знають, кому раніше допомогти – за сіль треба давати хліб, вчителю хліб, купити що-небудь за хліб, і через це хліба селянинові не вистачає до кінця», – говорив представник волості Буренко². У Пузирецькій волості, як свідчила доповідь А. Войцехівського, вчителі, яких залишилося дуже мало, теж не отримували платні й покинули роботу, а селяни не хотіли їм допомагати³. У Махнівській волості вчителі «все літо перебивались, як зайці», і взагалі цілий рік не отримували платні. З ініціативи волосної Просвіти селяни розпочали ремонт шкіл⁴. У Козятинській волості з 15 вересня мали розпочатися заняття в школах, які селяни ремонтували власними силами⁵. Як пригадував меншовик О. Мартинов, сім'я якого майже чотири роки (з осені 1918 р.) жила на території цукрового заводу в м. Ялтушкові Подільської губернії, вчителі, щоб якось собі забезпечити засоби до існування, надмірною строгістю й вимогливістю до учнів змушували їх брати приватні уроки вдома. Цільовий податок «натурою» для шкіл із селян допомогла волвиконкому зібрати червоноармійська частина⁶.

На державному рівні питання культурно-просвітницької роботи на селі обговорювалося на засіданні Постійної наради з боротьби з

¹ Десятий съезд РКП(б). Март 1921 г. ... – С. 81.

² ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 47.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 367. – Арк. 51.

⁴ Там само. – Арк. 54.

⁵ Там само. – Арк. 56.

⁶ Мартынов А. Вказ. праця. – С. 52.

бандитизмом при РНК УСРР 27 травня 1921 р.¹ 13 червня нарада розглядала питання про становище вчителів на Правобережній Україні й ухвалила дати телеграму всім губернським військовим нарадам, щоб поставили питання про реальне забезпечення вчителів як платнею, так і продовольством та одягом шляхом залучення КНС, сільських громад і волвиконкомів².

Ситуацію на місцях у вересні – жовтні 1921 р. вивчав агітпоїзд «Червона Україна». Участь у його роботі брали голова ВУЦВК Г. Петровський, політком поїзда Кийко-Шелест, представники наркоматів (повний штат становив 77 осіб)³. Основним завданням поїзда, як визначив 24 вересня 1921 р. його політвідділ, було «вивчення досвіду місць, зумовлене життєвою необхідністю переходу на нові економічні рейки»⁴. Приїзд представників центру справив велике враження⁵, зокрема поява Г. Петровського в найбільш глухих і вороже налаштованих селах викликала «психологічну революцію»⁶. Працювати членам агітпоїзда доводилося в складній атмосфері переходу до продподатку, однак селам приділялося недостатньо уваги⁷. Столичні інструктори багато в чому не інструктували місцевих партійних діячів та представників влади, а інспектували їх.

У 1922 р. ситуацію на місцях вивчали інструктори ЦК РКП(б) та КП(б)У. Відповідальний інструктор ЦК РКП(б) М. С. Сергушев у доповіді 10 червня 1922 р. про стан Катеринославської губернії зазначив, що робота на селі мала паперовий характер (для звітів) і велася «по лінії ударних кампаній: продподаткової, сільськогосподарської, насінневої тощо». Приклад Новомосковського та Катеринославського повітів свідчив, що «ніякої партійної роботи на селі немає, і в село партійно ми не проникли»⁸. Те ж саме повідомляв у доповідній записці про становище Одеської парторганізації в 1922 р. Куб'як: «... Україна відрізняється від Великої Росії недостатністю партвпливу на село»⁹.

¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 70.

² Там само. – Арк. 89.

³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 13–13 зв.

⁴ Там само. – Арк. 8.

⁵ Там само. – Арк. 12 зв.

⁶ Там само. – Арк. 9 зв.

⁷ Там само. – Арк. 9–9 зв., 12 зв.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 26–27.

⁹ Там само. – Арк. 62.

У всіх відвіданих губерніях була слабо поставлена політико-просвітницька робота на селі. Харківський губернський комітет партії, на думку відповідальних інструкторів Муравника і Редкіна, які вивчали його становище 28 липня 1922 р., теж не був винятком¹. У Полтавській губернії М. Сергушев (його звіт був отриманий 17 липня 1922 р.) зауважив великий відсоток націоналістично налаштованого вчительства (до 65% становили колишні й нинішні українські есери, прихильники Петлюри): «Учительство нами майже не завойоване». Політико-просвітницька робота мала незадовільний характер («из рук вон плохо»), а «Просвіти» в повітах були цілком антирадянські й націоналістичні². Особливістю Чернігівської губернії інструктор ЦК КПУ Ляк визнав переважання на керівних посадах у центрі та периферії діячів місцевого походження, більшість з яких належали до «інтелігентної» праці (студенти, педагоги, агрономи, землеміри, фельдшери). Важливим завданням, на його думку, було вжити заходів до оробітничення партійного й радянського апарату на Чернігівщині³.

Особливе занепокоєння викликало матеріальне становище сільських комуністів. Д. Мануїльський на XI з'їзді РКП(б), виступаючи від української делегації, констатував, що всі делегати знають, яке нині жахливе матеріальне становище членів партії на місцях⁴. У повітах Харківської губернії в червні 1922 р. голод, відсутність одягу змушували комуністів іти найматися до куркулів, – зазначали відповідальні інструктори Редкін і Муравник⁵. У Чернігівській губернії сільські секретарі через голод теж іноді шукали допомоги в «куркуля», – повідомляв інструктор ЦК КПУ Ляк⁶. Через складне матеріальне становище багато сільських партпрацівників Одеської губернії знаходилися на утриманні в «куркулів». Особливо бідували працівники Херсонського повіту, як повідомляв 25 грудня 1922 р. інструктор ЦК КПУ М. Ікс⁷. Становище комуністів у селах Катеринославщини у своєму звіті від 17 грудня 1922 р. описав інструктор ЦК В. Матвеев. Він відвідав партійні осередки Павлоградської і Булахівської волостей. Комуністи жили й обробляли свої землі одноосібно. Багато з них

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 127.

² Там само. – Арк. 120.

³ Там само. – Арк. 151.

⁴ Одиннадцатый съезд РКП(б)... – С. 116.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 126.

⁶ Там само. – Арк. 154.

⁷ Там само. – Арк. 80.

не мали живого й мертвого реманенту, жили із своїми сім'ями при батьках-господарях на заробленому тими добрі. Він наводить приклад, коли 33-річний член партії, сам батько чотирьох дітей, для сплати продподатку вночі таємно вивів і продав одну з чотирьох корів свого батька, завдяки яким утримувалася і його сім'я. За це батько тривалий час виганяв сина з дому¹. Така бідність сільських комуністів зустрічалася практично всюди.

Отже, розробка та реалізація аграрної політики РКП(б) – КП(б)У в 1917–1922 рр. відбувалася без теоретичного аналізу й усвідомлення сутності селянського питання й потреб людей села. Більшовики досить тривалий час у селянському питанні знаходилися на рівні програмних положень 1905 р. і діяли шляхом політичної тактики. Механізми тоталітарного режиму діями РКП(б) – КП(б)У було перенесено на соціальний та економічний розвиток українського селянства. Послідовно втілюючи політику РКП(б) в українському селі, верхівка КП(б)У відчувала настрої селянства й на деяких партійних форумах намагалася обговорювати його потреби. Однак ті з українських більшовиків, хто прагнув відстояти національні (регіональні) особливості, залишалися в меншості.

5.3 Наслідки «аграрної революції» для селянства, держави й більшовицької партії

Підсумком «аграрної революції» в Україні стало видання Земельного кодексу 1922 р.² Він законодавчо закріпив аграрні відносини, оренду землі, використання найманої праці. Основною умовою отримання земельного наділу стала особиста праця, а реалізувати своє право землекористувач міг лише в складі земельної громади³. У війні селянства проти держави, за оцінкою Р. Пайпса, перемогло село. Більшовики, хоч і досягли певних політичних результатів, не змогли ні розділити селянство на два табори, ні викачати із села значних запасів хліба⁴. Однак з економічно-

¹ ТЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1063. – Арк. 35–36.

² Підсумки аграрної революції на Україні. – Харків : Наркомзем УСРР, 1923. – С. 2.

³ Земельний Кодекс УСРР. – Харків : Видавн. відділ Наркомзему, 1923. – С. 4, 6–8.

⁴ Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – С. 431.

го погляду ця перемога мала переважно негативні наслідки, гостро відчутні як для селянства, так і для держави.

В осмисленні наслідків «аграрної революції» сучасними дослідниками переважає її негативна оцінка. На думку А. Граціозі, мета, на яку були спрямовані селянські заворушення, у більш віддаленій перспективі виявилася ілюзорною. Разом з великими маєтками та представленим ними старим режимом селяни знищили й державу, яка історично на них ґрунтувалася¹. Для селян «аграрна революція», за оцінкою російської дослідниці Н. Рогаліної, закінчилася великим розчаруванням, а для сільського господарства в цілому вона була «величезної сили руйнівним процесом»: голод, який став наслідком революційного розподілу землі, показав, що «переділити землю – ще не значить подолати аграрну кризу»². За оцінкою М. Левіна, «аграрна революція» була драматичною подією з величезними наслідками, «безплідною, а то й взагалі беззмістовною»³. Вона ліквідувала капіталістичні паростки на селі, сприяла відновленню та розширенню прав общини, призвела до натуралізації господарства, відкинувши сільське населення у своєму розвитку далеко в минуле.

Вивчення результатів «аграрної революції» розпочалося в 1922 р. За рішенням XII з'їзду РКП(б) була створена комісія ЦК партії з роботи на селі на чолі з В. Куйбишевим, яка вивчала матеріали урядових органів (наркоматів землеробства та внутрішніх справ) і здійснила самостійне обстеження дев'яти пунктів, типових для сільськогосподарських районів Радянської Росії (в Україні – Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії). Результати її діяльності були опубліковані в 1923 р.⁴ Цього ж року оприлюднені й матеріали, зібрані губернським комітетом КП(б)У щодо стану сільського господарства Київщини⁵. У 1924 р. студентські етнографічні експедиції з

¹ Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціозі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 192.

² Рогалина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н.Л. Рогалина // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 18.

³ Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России / М. Левин // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х т. / под. общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М. : Российский гуманитар. ун-т, 1997. – Т. 1. – С. 50.

⁴ Крестьянское хозяйство за время революции / ЦК РКП(б). – М. : Красная новь, 1923. – 126 с.

⁵ Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе (Из материалов, собранных и изученных губернским комитетом КП(б)У на Киевщине) / С. Каган. – К. : Госуд. изд-во Укр., 1923. – 69 с.

вивчення СРСР здійснили близько 60 екскурсій. Було створено три українські групи, по одній для волзько-українських колоній і Криму¹. Наприкінці 1924 – на початку 1925 рр. при Комуністичній академії було засновано спеціальну комісію для систематичного вивчення «аграрної революції» та її підсумків на чолі з В. Мілютіним². Опрацьовані нею матеріали стосувалися трьох волостей Роменського повіту Полтавської губернії (Бобрицької, Великобубнівської й Хустянської), однак крайньою межею дослідження став 1920 р.³ Для українських губерній підсумки «аграрної революції» знайшли відображення в працях В. Качинського⁴ й виданнях Наркомзему УСРР⁵.

В. Качинський поставив питання про наслідки для країни від ліквідації великого поміщицького землеволодіння. Він порівняв розміри посівів та врожайність на поміщицьких і селянських землях: у 1916 р. селяни засіяли більше ніж 70 % своєї землі, а поміщики – 43 %, через що більш висока врожайність на поміщицьких землях (на 30–35 %) нівелювалася зменшенням валового збору зерна. Прибутковість десятини в селянських господарствах була нижчою, ніж у поміщицьких, за винятком Полтавської і Харківської губерній⁶. В. Качинський зауважив серйозні збитки від ліквідації поміщицького землеволодіння: падіння врожайності, скорочення посівних площ (у 1921 р. воно становило 17–18 % від рівня 1916 р.), однак намагався довести перевагу селянського господарства⁷. Усі ці втрати від ліквідації поміщицького землеволодіння він відносив на рахунок «ціни» за революцію⁸. «Аграрна революція», на його думку, поглибила й форсувала процес занепаду поміщицького землеволодіння й ліквідувала його, перетворивши Україну на країну «майже винятково селянського землероб-

¹ Революция в деревне. Очерки / под ред. В. Г. Тана-Богораза. – М.; Ленинград: Госуд. изд-во, 1925. – Ч. II. – С. 3.

² Материалы по истории аграрной революции в России / под общей ред. Л. Крицмана. – М.: Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. 1. – С. 9.

³ Материалы по истории аграрной революции в России / под общей ред. Л. Крицмана. – М.: Изд-во Ком. академии, 1929. – Т. 2. – С. XVIII.

⁴ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков, 1922–1923. – Вып. 1–2.

⁵ Підсумки аграрної революції на Україні. – Харків: Наркомзем УСРР, 1923. – 8 с.

⁶ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков: Державне вид-во Укр., 1922. – Вып. 1. – С. 63, 65–66.

⁷ Там само. – С. 64–66.

⁸ Там само. – С. 65.

ства»¹. Однак «... якщо поміщицькі господарства не будуть замінені на всі 100% господарствами селянськими, це буде глибоким ударом по сільському господарству»², – резюмував В. Качинський.

Частку поміщицького господарства у виробництві сільськогосподарських продуктів у довоєнний період на території колишньої Російської імперії дослідники 1920-х р., зокрема Н. Вишневський, визначали як 8,7–9,2% усієї сільськогосподарської продукції, а у виробництві зернових – 11,24%³. Цей показник (близько 9%, або 1/10, загальної маси сільськогосподарських продуктів) виявився меншим, ніж дані С. М. Прокоповича – 10,9% за матеріалами 50 губерній Європейської Росії⁴. Дослідження 1980-х – початку 1990-х рр. свідчать про більш високий показник поміщицьких господарств у розвитку сільськогосподарської галузі. Згідно з даними Н. Б. Селунської, на частку поміщиків Українського району в 1917 р. припадало 15,4% усіх посівів, і загалом приклад України не дозволяв говорити про несуттєву роль поміщицького господарства в розвитку сільського господарства⁵.

Відібрання землі в поміщиків радянська історична наука вважала найважливішим досягненням радянської влади. Зазначалося, що за Декретом про землю в Україні трудяще селянство отримало понад 15 млн га поміщицької, державної, удільної і церковної землі, близько 600 тис. коней і 800 тис. голів великої рогатої худоби. Від «куркулів» до біднішого селянства перейшло ще близько 8 млн га землі і майже 2 млн голів рогатої худоби й коней. 600 тис. безземельних селян були забезпечені землею (в середньому по 5–6 га на двір), збільшилися земельні наділи 1,5 млн малоземельних селянських дворів. Селянство звільнилося від щорічної орендної плати й інших платежів на суму понад 100 млн крб золотом⁶. Важливим досягненням проголошувалося збільшення душового наділу: якщо до 1917 р. на кожного їдця

¹ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 73.

² Там само. – С. 67.

³ Вишневский Н. Помещичьи хозяйства, как участники производства с.-х. продуктов в довоенной России / Н. Вишневский // На аграрном фронте. – 1927. – № 3. – С. 67.

⁴ Там само. – С. 68–69.

⁵ Селунская Н. Б. Производственно-технический уровень и наемный труд в крестьянском и помещичьем хозяйствах Европейской России в 1917 году / Н. Б. Селунская // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века / отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков. – М.: Наука, 1991. – С. 154–155.

⁶ Див., напр.: Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 11.

в Україні припадало по 0,9 дес. землі, то після революції ця цифра збільшилася до 1,5 дес. землі¹.

Більш об'єктивно селянські здобутки оцінювали джерела 1920-х р. За даними Наркомзему УСРР, з 14561031 дес. колишньої поміщицької землі (43 % загального земельного фонду) селяни отримали 13193330 дес.², а за даними М. Вольфа – 13370000 дес.³ Відтак у безпосереднє селянське користування перейшло 31168346 дес., або 91,8% земельної площі. Решта – 8,2% – земель належали державі (зазначимо, що порівняно з дореволюційним періодом цей показник збільшився на 0,5%), з них половину становили землі запасного фонду, призначеного для переселення (1,4 млн дес., або 4,2%), а половину – землі держустанов (Цукротресту, Спиртотресту, Укррадгосптресту), кам'яновугільної та металургійної промисловості (майже 1,37 млн дес., або 4%)⁴. Для потреб радгоспів було залишено 221983 дес. землі (7% земельної площі), і розташовувалися вони у відносно землезабезпечених районах. Землі, призначені для цукрової промисловості, теж було скорочено до 507407 дес., що становило 31% колишньої заводської площі, або 20% усієї площі, яка раніше обслуговувала цукроварні⁵.

Тоді ж значно змінилася кількість землекористувачів. Згідно з даними В. Качинського, кількість селянських господарств за роки революції збільшилася на 0,5 млн дворів, або на 15,5%⁶. Згідно з даними В. Якиманського, число господарств збільшилося на 636 тис. і становило в 1922 р. 4413 тис.⁷ За іншими джерелами, кількість селянських дворів збільшилася з 3,8 млн у 1916 р. до 4,8 млн у 1923 р.⁸ або навіть до 4963300⁹. Загальна кількість населення при цьому зменшилася з

¹ Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян... – С. 53.

² Підсумки аграрної революції на Україні... – С. 2–3.

³ Вольф М. М. Сільське господарство України на десяти роковини Жовтня / М. М. Вольф. – Харків : ЦСУ УСРР, 1927. – С. 7.

⁴ Підсумки аграрної революції на Україні... – С. 2.

⁵ Там само. – С. 4.

⁶ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 36.

⁷ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – С. 16.

⁸ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – С. 93.

⁹ Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период (1921–1925 гг.) / П. М. Денисовец // Исторические записки. – М. : Наука, 1967. – Т. 80. – С. 108.

20,2 до 19,4 млн осіб¹. Згідно з підрахунками економіста й статистика Л. Й. Лубни-Герцька, чисельність сільського населення практично не змінилася в Полтавській губернії, зменшилася в Харківській (91,5% порівняно з 1916 р.) і збільшилась у Чернігівській до 105,6%². Особливо інтенсивним темп збільшення чисельності господарств був у Волинській і Київській губерніях³. У Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії він становив 22%⁴. Згідно з даними губернського статистичного бюро, збільшення кількості господарств у Подільській губернії в 1916–1923 рр. склало 37,6%, у Чернігівській губернії за період 1917–1923 рр. – 25,8%⁵. Збільшення кількості селянських дворів мало штучний характер і було зумовлене демобілізацією червоноармійців, припливом міського населення та дробленням господарств заможних селян. Повернення на село значної частини напівміських елементів збільшило кількість претендентів на поміщицьку землю й зробило недейсними дореволюційні теоретичні розрахунки про величину «прирізки»⁶.

У Подільській губернії «прирізка» склала 0,12 дес. на особу, а на Чернігівщині – не більше ніж 0,15 дес.⁷ У Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії в селах Безпечне й Руда мало-земельні й безземельні отримали по 1/2 дес. на особу, а в Дулицькому – по 0,19 дес.⁸ Відповідно до матеріалів анкетного статистичного опитування ЦСУ УСРР 1922 р., селянське трудове господарство отримало надбавку землі у 2 дес., при цьому середня площа на господарство коливалася від 3,3 дес. у Подільській губернії до 11,3 дес. у Донецькій губернії⁹. У степових губерніях (Донецькій, Катеринославській, Одеській) середній розмір господарства становив від 10,2 до 11,3 дес. землі¹⁰. Усього ж, згідно з підрахунками ЦСУ УСРР, «прирізку»

¹ Історія селянства Української РСР... – Т. 2. – С. 93.

² Лубны-Герцьк Л. И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции / Л. И. Лубны-Герцьк. – М.: Плановое хозяйство, 1926. – С. 45–48.

³ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 12.

⁴ Крестьянское хозяйство за время революции / ЦК РКП(б). – М.: Красная новь, 1923. – С. 22.

⁵ Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении... – С. 108.

⁶ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 35–36.

⁷ Денисовец П. М. К вопросу о социальном расслоении... – С. 108.

⁸ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 21.

⁹ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 10.

¹⁰ Там само. – С. 12.

отримали близько 60% дворів, а в близько 10% господарств землю було відібрано¹. Ці «відрізки», за приблизними підрахунками, склали майже 2,6 млн дес. землі. Розміри землекористування майже 30% господарств залишилися практично незмінними².

Ефективність земельної «прирізки» виявилась незначною. На думку В. Качинського, вона не змогла розв'язати основні проблеми: по-перше, не ліквідувала малоземелля, по-друге, селяни не спромоглися освоїти здобуті землі. Ліквідація ринку й товарообміну відіграла вирішальну роль у створенні несприятливої господарської ситуації для розвитку селянського господарства³. Такої ж думки дотримувався і В. Кабанов: результати «аграрної революції» радянською історіографією були значно перебільшені, прирізки землі були незначними, і загалом нічого, крім землі і залишків поміщицького реманенту, більшовики селянам не дали⁴.

Гострою проблемою для сільського господарства стало падіння врожайності: унаслідок щорічних переділів, недбайливого ставлення селян (не удобрювали землі, гірше їх обробляли) урожайність на колишніх приватновласницьких землях виявилася меншою, ніж на селянських⁵. Причину цього З. Цибульський, який вивчав становище у Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії, вбачав у тому, що акт передачі селянам колишньої поміщицької землі радянською владою юридично не був оформлений, вона не увійшла до загального фонду селянської землі й щорічно переділялася. Селяни трималися за свої трудові землі («батьківщину») і побоювалися змішати їх з нетрудовими (колишніми поміщицькими), щоб не відібрали їх маломіцні, незаможні господарства⁶.

Ці негативні риси відповідно відобразилися на продовольчому становищі України. Загальну ситуацію в країні охарактеризував на

¹ Вольф М. М. Сільське господарство України... – С. 13.

² Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Харків : Вид-я управління справами РНК УСРР, 1928. – С. 3.

³ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 39–40.

⁴ Кабанов В. В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 39; Кабанов В. В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? / В. В. Кабанов // Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А. П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 314–315.

⁵ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 35.

⁶ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 20, 25.

III Катеринославському губернському з'їзді КНС 12–14 лютого 1922 р. у доповіді про нову економічну політику й комнезами Жуков: у 1921 р. хлібне виробництво в Україні скоротилося порівняно з 1916 р. на 800–900 млн пуд., посівна площа – на 20 %. Урожайність зменшилася на 25–30 %. Хліба в Україні у 1921 р. було зібрано 449 млн пуд., тобто третину довоєнної продукції¹. «Товарні» культури (пшениця) витіснялися «споживчими» (житом), що теж свідчило про занепад сільського господарства².

У 1922 р. посівна площа України зменшилася на 22,4 % порівняно з довоєнною. Майже чверть землі була покинута й заростала бур'янами. На думку М. Вольфа, це здебільшого була поміщицька земля, яку селяни неспроможні були обробити³. Через відсутність реманенту та побоювання сплачувати значні обсяги продподатку селяни самі відмовлялися від землі: відповідно до матеріалів анкетного опитування 1922 р., зафіксовано 27 % відмов від усієї землі (463 анкети) і 28 % – часткових відмов (473 анкети)⁴. Широких масштабів набуло приховування землі від оподаткування: Р. Лях пояснював його «великою нерозберихою» в землекористуванні⁵. Згідно з даними Наркомпроду УСРР, приховування землі в жовтні 1921 р. у Полтавській губернії мало індивідуальний характер, а в Запорізькій і Миколаївській губерніях – як індивідуальний, так і масовий, набуло значних масштабів. У Криворізькому повіті Катеринославської губернії та Бахмутському повіті Донецької губернії приховування землі досягало 40 %⁶. У 1921 р. продовольчими органами було виявлено й конфісковано в селян (радянська історична наука вважала їх «куркулями») 344 тис. дес. ріллі, яку вони намагалися приховати від оподаткування. Це становило п'яту частину наділів селян⁷.

¹ III Губсъезд комитетов незаможних селян Екатеринославской губернии (12–14 февраля 1922 г.). – Екатеринослав, 1922. – С. 27.

² Відчит Губвиконкому та доклад про стан промисловости на Київщині // Бюлетень 6-го губерніального з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів Київщини. – 1924. – Ч. 3. – 9–10 січня. – С. 8–9.

³ Вольф М. М. Сільське господарство України... – С. 20.

⁴ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... – С. 33.

⁵ Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.): навч. посібник / Р. Д. Лях. – Донецьк, 1974. – С. 31.

⁶ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 39–43, 48.

⁷ Історія селянства Української РСР... – Т. 2. – С. 106; Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 22.

Ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішила проблеми землекористування в районах крайнього малоземелля¹. У 1920-х рр. майже половина селянських господарств страждала від черезсмужжя, а понад 28 % господарств – від далекоземелля². Захоплення хуторами й відрубамі після ухвалення земельного законодавства 1922 р., на думку І. Конюкова, частково було зумовлене не лише господарськими інтересами, а й психологічною реакцією проти певних утисків, яких селяни зазнали за останні роки³.

Кількість безреманентних господарств унаслідок розподілу серед селян поміщицького реманенту та сільгоспмашин зменшилася в цілому по Україні з 45 % у 1917 р. до 29,5 % у 1921 р.⁴ Однак великий поміщицький реманент був зношений. Наприклад, у Єлисаветградському повіті, як стало відомо на засіданні повітового ревкому за участі голови ВУЦВК Г. Петровського 28 січня 1921 р., увесь поміщицький реманент потребував ремонту, до того ж він був заважким для селянських коней⁵. З початком голоду населення Катеринославського й Криворізького повітів Катеринославщини стало за безцінок розпродувати своїх коней та сільськогосподарський реманент в урожайні губернії, ліквідуючи своє господарство⁶. Селяни Знаменської волості Тамбовської губернії особливо багато коней у 1922–1923 рр. (у 1923 р. за коня давали 75–80 пуд. хліба) придбали саме в Україні⁷. Селяни Катеринославської губернії, які з'їли або розпродали худобу під час голоду, згідно з інформацією С. Шалімова на Катеринославському губернському продовольчому з'їзді в липні 1922 рр., привчали корів ходити під ярмом й орали на них⁸. Втрати робочої худоби

¹ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине... – Вып. 1. – С. 38.

² Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки) / Б.К. Мигаль. – Харків : Вища школа, 1974. – С. 50–51.

³ Конюков И. А. Коллективное земледелие: Из итогов аграрной революции / И. А. Конюков. – М. : Новая деревня, 1927. – С. 209.

⁴ Історія українського селянства... – Т. 2. – С. 26.

⁵ Борьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / ред. М. О. Гавриленко. – Кіровоград : Обл. вид-во, 1957. – С. 311.

⁶ Голод 1921–1923 років в Україні... – С. 38–39; ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 896. – Арк. 4.

⁷ Яковлев Я. Наша деревня. Новое в старом и старое в новом / Я. Яковлев. – М. : Красная новь, 1924. – С. 10.

⁸ Стенографический отчет Губернского продовольственного съезда. – Екатеринослав, 1922. – С. 11.

(коней, волів) на Півдні України за зиму 1921–1922 рр. досягли 45 %. Загалом по Україні кількість кінського поголів'я зменшилась з 5,4 млн у 1916 р. до 4,1 млн у 1922 р., а в 1923 р. – до 3,7 млн¹. У 1922 р. за даними обстеження селянських господарств, здійсненого ЦК КП(б)У, у середньому в Україні було виявлено 39 % безреманентних господарств (без коней, волів, сільськогосподарських машин)².

Значні зміни відбулися в соціальній структурі селянства. Згідно з оцінкою радянського дослідника Ю.О. Полякова, найвідчутливішим підсумком аграрних перетворень стало різке скорочення кількості безпосівних, безкінних і безкорівних господарств при одночасному не менш різкому скороченні кількості багатопосівних, багатокінних і багатокорівних господарств³. В Україні кількість безпосівних селянських господарств зменшилася в 5 разів порівняно з дореволюційним періодом, а багатопосівних – майже в 4 рази. Питома вага селянської бідноти зменшилася до 30 %, а «куркульства» – до 4,5 %. Головною фігурою на селі став середняк – середняцькими були 2/3 селянських господарств в Україні⁴. Найчисленніша у 1922 р. на Київщині група «споживчих господарств» (мали від 3/4 до 1 дес. на їдця) налічувала 47,6 %, а до групи «дрібного ринкового господарства», яка становила 29,6 %, було віднесено господарства, які мали від 1 1/4 до 2 дес. землі на їдця⁵. Однак «аграрна революція» привела не до осереднячення, а до нівелювання, збідніння селян⁶. Отже, середняки за своїм матеріальним рівнем наближалися до дореволюційної бідноти⁷. В. Леонтович наводить приклад селянина середньої заможності на Полтавщині: до революції він мав 5 дес. землі, крамницю на хуторі, 5 голів худоби і 2 тис. крб в ошадній касі, а під час громадянської війни – ті

¹ Історія українського селянства... – Т. 2. – С. 27.

² Раковский Х.Г. Комитеты незаможных селян и новая экономическая политика: Доклад на заседании 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян 15 мая 1923 года / Х.Г. Раковский. – Харьков : Госуд. изд-во Укр., 1923. – С. 14.

³ Поляков Ю.А. Социально-экономические итоги аграрных преобразований Октябрьской революции (1917–1920 гг.) / Ю.А. Поляков // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Материалы науч. сессии, состоявшейся 18–21 апр. 1961 г. в Москве / отв. ред. М.П. Ким. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 32–33.

⁴ Історія селянства Української РСР... – Т. 2. – С. 92.

⁵ Каган С. Аграрная революция на Киевщине... – С. 25.

⁶ Лях С.Р. Селянин як політик / С.Р. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С.В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 165.

⁷ Куренышев А.А. «Революционная война» и крестьянство / А.А. Куренышев // Отечественная история. – 2001. – № 6. – С. 37.

ж самі 5 дес. землі, 2 голови худоби, 15–20 тис. крб, які знецінилися й коштували менше, ніж дореволюційних 500 крб. Шість років селянин не міг нічого купити для сім'ї, навіть одягу, і відчував себе збіднілим¹.

Унаслідок «аграрної революції» практично повністю зникла категорія поміщицьких батраків, зменшилася кількість батраків у селянських господарствах. У цей же час з'явилася нечисленна група робітників радгоспів². При цьому, як і до революції 1917 р., на селі зберігався надлишок робочої сили³. Продовжувало існувати дрібне селянське господарство, не була ліквідована бідність (частина бідноти, незважаючи на підтримку держави, так і не змогла вести господарство)⁴, свідченням чого були 63 % безкінних та понад 53 % безреманентних господарств⁵. Недостатньо засобів для власного прожитку, за даними партійного обстеження 1922 р., отримували 18,7% селянських господарств Київщини, які мали земельні ділянки від 0,25 до 0,5 дес. на їдця⁶. Однак біднота намагалася будь-якою ціною втримати свої земельні наділи й кидала господарство лише в крайніх випадках⁷.

Самі селяни по-іншому оцінювали свій статус, ніж його визначали органи влади. У 1922 р. у Шамраївській волості Білоцерківського повіту Київської губернії, відповідно до думки селян, маломісними господарствами визнали себе 76,1% господарств, 23,1% – середняцькими, 0,8% – заможними. Органи влади вважали маломісними 45% (безкінні), середняками – 20% (однокінні) і заможними – 35% (двокінні й відносно багатопосівні) господарств⁸.

Підсумки «аграрної революції» показали ілюзорність поширеного серед селянства уявлення про те, що зрівняльність землекористування спричинить ліквідацію злиднів і знищення нерівності на селі. Відповідно до матеріалів обстежень ЦК КП(б)У 1922 р., дані яких оприлюднив Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді КНС 15 трав-

¹ Леонтович В. Спомини утікача / В. Леонтович. – Берлін : Українське слово, 1922. – С. 96.

² Поляков Ю. А. Социально-экономические итоги... – С. 28.

³ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 24.

⁴ Поляков Ю. А. Социально-экономические итоги... – С. 39, 42.

⁵ Див.: Історія українського селянства... – Т. 2. – С. 27.

⁶ Каган С. Аграрная революция на Киевщине... – С. 25.

⁷ Лях С. Р. Селянин як власник і трудівник / С. Р. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2-х ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 125.

⁸ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 23, 25.

ня 1923 р., закабалення бідноти більш заможними селянами було відсутнє лише в 11% волостей. У трьох степових губерніях, які найбільше постраждали від голоду (Катеринославська, Запорізька й Миколаївська), у 48% волостей біднота платила заможнішим селянам за обробку землі, у 7% волостей заможніші давали біднішим насіннєву позику, у 42% відбувалася скупка майна бідноти більш заможними. В інших губерніях, які менше постраждали від голоду, ці показники становили відповідно 57%, 62% та 15%¹.

1921–1922 рр., згідно з визначенням Х. Раковського, став часом послаблення позицій бідноти й наступу «куркулів»². «Похід на куркуля» та процеси осереднячення селянства спричинили порушення соціального миру на селі. Підтримка бідноти за рахунок заможних селян у період «воєнного комунізму» породжувала тунєядство значної частини сільської бідноти³. Перехід до непу, який ліквідував кругову поруку й внутрішній перерозподіл продуктів після виконання продрозкладки між заможними та бідняцькими господарствами, болісно відбився на матеріальному становищі бідноти⁴. Тому до заміни продрозкладки продподатком у Катеринославській губернії неможливі селяни не особливо уважно поставилися, а заможні стали виявляти значний інтерес: захопили багато найкращої землі й посилено сіяли⁵. Запорізький губернський виконавчий комітет у звіті за березень 1922 р. повідомляв, що в деяких волостях Бердянського повіту нову економічну політику сприймали як позбавлення від влади неможливі, спостерігався підйом «куркульського» настрою⁶.

Значно погіршилася порівняно з дореволюційним періодом ситуація з оподаткуванням селянських господарств. Реального полегшення для селянських господарств, які втратили побічні грошові заробітки в поміщицьких господарствах, на цукрових заводах, через знецінення грошей, не відбулося. Грошові податки більшовики замінили продрозкладкою, до того ж податки були чисельними й дрібни-

¹ Раковский Х. Г. Комитеты незможных селян... – С. 15.

² Там само. – С. 16.

³ Рибак І. К. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. К. Рибак. – К. : Рідний край, 1999. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 11.

⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 897. – Арк. 169.

ми. Селяни Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії платили 14 видів податків¹. Міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягара для селянства порівняно з дореволюційним періодом розкритикував черкаський дослідник С. Корновенко². Норма сплачуваного за продподатком у 1921/1922 господарському році дорівнювала 20% і більше, а селяни безболісно могли сплатити 17% податку від чистого або 14% від валового збору врожаю при середній урожайності 70% валового збору³. Продподаткова кампанія 1921 р., як з'ясував за результатами інспекції південних українських губерній у червні 1922 р. член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота, зруйнувала 15% селянських господарств Миколаївської губернії; щодо Запорізької губернії висловлювалося припущення, що врожай 1921 р. не покриє і 30% потреб сільського населення, однак продподаток запекло стягувався⁴.

Унаслідок «аграрної революції» відбулися психологічні зміни в селянському середовищі, спричинені загостренням майнових суперечностей. «Політична фізіономія» селянина, який купив землю до революції, на думку дослідника 1920-х рр. А. Анішева, була протилежна «фізіономії» селянина, який отримав землю від революції⁵. Безкінні селяни, які здобули землю, але не могли її обробити й здавали в оренду з половини, за відробітки, мріяли про новий «чорний переділ», а середняки побоюючись його, не поспішали заводити справді заможні господарства⁶. Більшовицька соціалізація, як відзначає В. Марочко, порушила мирне співіснування на селі різних за матеріальним достатком господарств, уможливила «легалізоване та політично заохочуване мародерство»⁷.

¹ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 26.

² Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / редкол.: В. А. Смолій (голова). – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – Т. 2. – С. 176.

³ Корновенко С. В. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 234.

⁴ Голод 1921–1923 років в Україні... – С. 143.

⁵ Анишев А. Очерки истории гражданской войны. 1917–1920 гг. / А. Анишев. – Ленинград: Госуд. изд-во, 1925. – С. 254.

⁶ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 25.

⁷ Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 256.

При цьому значна частина селянства залишалася політично пасивною. Згідно з даними Шамраївської волості Білоцерківського повіту Київської губернії, до складу КНС входили 16% селянських господарств (з 1311 дворів). Разом з 10% селянських господарств, які мали яке-небудь відношення до Червоної армії, більш-менш активну участь у політичному житті волості відігравали 26% господарств. Інша маса селян залишалася політично пасивною: половина з них навіть не брала участі у виборах до рад, абсолютно не ходила на сходи¹. Одночасно авторитет колишніх дворян-землевласників у роки громадянської війни, незважаючи на скасування приватної власності на землю та її націоналізацію, у багатьох селах залишався традиційно «поважним» і кожен селянин доби непу прагнув стати «паном»².

Руйнівний характер наслідків «аграрної революції» відчувався в усіх сферах життя селянства. Сучасники тих подій констатували занепад сільського господарства, його натуралізацію. В. Вернадський, спостерігаючи за обробкою міщанами відібраної в поміщика землі, у записі в щоденнику від 12 квітня 1918 р. зауважив значне падіння сільськогосподарської культури: земля оброблялася без оранки – наволоком. «Нікчемні результати соціалістичної ідеології» виявилися, на його думку, у порушенні правосвідомості, погіршенні культури, відсутності загального покращення життя й бідності селянства³.

Умови, потрібні для підйому селянських господарств, на думку селян Київщини, у 1922 р. сформулював З. Цибульський: 1) упорядкування податків; 2) розвиток промислів, особливо цукрової промисловості; 3) організація дрібного кредиту; 4) розвиток сільськогосподарської і споживчої кооперації; 5) заходи з покращення селянського землевлаштування. Серед них він виокремлював і потребу юридичного закріплення за селянами в користування колишньої поміщицької землі, знищення гострого черезсмулля, виділення на відруби тих господарств, які цього прагнули⁴.

Своєрідним підсумком визнання більшовиками завершення «аграрної революції» став XII з'їзд РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. Він уперше поставив селянське питання (за визнанням члена Політбю-

¹ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 26.

² Марочко В.І. Соціально-економічний уклад життя... – С. 246–247.

³ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: Октябрь 1917 – январь 1920 / В.И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 70.

⁴ Крестьянское хозяйство за время революции... – С. 26–27.

ро ЦК РКП(б) Г. Зинов'єва, воно було одним з найважливіших питань з'їзду)¹ і визнав його недооцінку як слабе місце в діяльності міської партії, яка «лише розпочала просуватися на село»². За визначенням Г. Зинов'єва, селянське питання складалося із шести пунктів: податки, ціни на хліб, національне питання (особливо характерне для селянства України), дешевий державний апарат, сільськогосподарська кооперація та сільськогосподарський кредит і школа³. Л. Каменєв, заступник голови РНК, констатував появу «нового селянства», яке витіснило старих дворян-поміщиків: «За п'ять років програма аграрного перевороту здійснена, – здійснена в нечувано важких формах»⁴. Але настроїв («суспільної думки») нового селянства партія не знала й отримувала інформацію про них опосередковано⁵. Результатом аграрного перевороту стала нова диференціація села: зубожіння частини селянства, яке не могло працевлаштуватися на фабриках і заводах, та розвиток буржуазних і «куркульських» елементів⁶.

І Г. Зинов'єв, і Л. Каменєв констатували початок позитивних економічних змін у сільському господарстві: розширення посівних площ, відновлення експорту хліба⁷. Останній був важливим досягненням як для держави, так і для селянства, адже експорт хліба, що розпочався на рубежі 1922–1923 рр., повернув СРСР на ті позиції, які царська Росія мала напередодні Першої світової війни, а більшовики втратили внаслідок «аграрної революції». XII з'їзд РКП(б) засвідчив, що партія усвідомила як політичний потенціал села, так і силу пасивного опору селянства. Досягнуто це було надзвичайно високою ціною, яку заплатило насамперед українське селянство участю в повстанському русі, а також переживши страхіття голоду 1921–1923 рр.

Українські більшовики своє бачення підсумків «аграрної революції» висловили на III Всеукраїнському з'їзді комітетів незаможних селян (15–20 травня 1923 р.). Х. Раковський розкуркулення 1920–1921 рр. визнав «певною революційною епохою громадян-

¹ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М. : Изд-во политич. лит-ры, 1968. – С. 38.

² Там само. – С. 39–40.

³ Там само. – С. 43–44.

⁴ Там само. – С. 427.

⁵ Там само. – С. 155.

⁶ Там само. – С. 443, 447.

⁷ Там само. – С. 38, 229, 445–446.

ської війни, але в той же час, дуже примітивним засобом боротьби»¹. Г. Петровський констатував відсутність результатів від ліквідації поміщицького землеволодіння для незаможного селянства і його неможливість опанувати «куркульські» землі, оскільки «куркуль» «зміг обійти закон» – за допомогою родичів розділити землі відповідно до встановлених законом норм².

Отже, «аграрна революція» супроводжувалася переважно негативними наслідками. Зміни, які відбулися на селі в 1917–1922 рр., не виправдали сподівань селянства й засвідчили ілюзорність ідеї «чорного переділу» та збагачення за рахунок поміщицтва. В умовах тривалих воєнних дій і голоду відбулося зубожіння більшості верств селянства. Більшовицька партія, яка в 1917 р., на початку «революції», йшла за селянською стихією, у 1920 р. змушена була оголосити війну сільській громаді, що перешкождала реалізації продовольчої та земельної політики. Урешті партійні функціонери визнали «прості» істини існування селянського господарства та сільської громади. Держава внаслідок «аграрної революції» опинилася перед складною продовольчою проблемою, розв'язання якої розтягнулося на десятиріччя й завершилося трагічно для селянства – насильницькою колективізацією.

¹ Стенографічний відчит 3-го Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. 15–20 травня 1923 р. – Харків : Вид. керування справами ВУЦВК, 1923. – С. 24.

² Там само. – С. 44.

ВИСНОВКИ

Передумови «аграрної революції» 1902–1922 рр. в Україні як соціально-політичного конфлікту селянства з поміщицтвом сформувалися внаслідок особливостей селянської реформи 1861 р. та багаторічної політики модернізації, яка, зрештою, матиме для Російської імперії наздоганяючий і незавершений характер. Першим держава визнала дворянське питання, яке постало в практичній площині наприкінці 1895 – на початку 1896 р. Його економічні аспекти полягали в зубожінні господарства, основними симптомами якого виступали втрата землі, зростання заборгованості дворянських маєтків, труднощі із забезпеченням їх робочою силою. Для українських губерній скорочення приватного землеволодіння було майже удвічі більшим, ніж для решти Європейської Росії. Найгостріше тенденції зубожіння відчували дрібно- та середньоземельні поміщики, зокрема на Лівобережній Україні, де основну масу становили дрібномаєтні дворяни. Однак уряд вирішував другорядні питання, які не могли принципово покращити економіку дворянських господарств. До того ж проти лобювання дворянських інтересів виступав міністр фінансів С. Вітте, який вважав цей стан відживаючим, приреченим на зникнення з господарського та політичного життя країни протягом наступних півстоліття.

Виокремленню селянського питання сприяв голод 1891 р., але уряд визнав існування цієї проблеми лише після чергового голоду на початку XX ст. (1901 р.). Основними складовими селянського питання виступали: аграрне перенаселення (у 1901 р. в українських губерніях становило 8,3 млн осіб, з яких 46,7% припадало на Правобережну Україну), малоземелля (особливо характерне для Право- і Лівобережної України), проблема сервітутів і недоліки землевлаштування, неврегульованість орендних відносин, надмірність оподаткування, хронічне недоїдання й часті голодування. Крім аспектів виробничого характеру, зміст селянського питання кінця XIX – початку XX ст. визначали й соціально-правові аспекти (станові, майнові, освітньо-культурні), а також дворянський чинник (невирішеність дворянського питання вела до посилення експлуатації землевласниками селян). В урядовому баченні селянське питання розглядалося в контексті зубожіння, а джерелом зручної землі вважалося дворянське землеволодіння, однак до 1905 р. дієвих практичних заходів для

вирішення цього питання уряд не вживав. Озлоблення селян ставало дедалі відчутнішим.

На початку ХХ ст. дворянство складало близько 1,5% населення Російської імперії. В Україні налічувалося 21,6 тис. землевласників: 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. осіб недворянського походження, що становило 0,6% загальної чисельності населення України. Дворянське землеволодіння переважало на Правобережній і Лівобережній Україні. Селянство в Російській імперії становило тоді 84,1% населення, в українських губерніях – 93% (у сільському господарстві були зайняті 87%). Загалом землею в Європейській Росії були забезпечені 68% селян, за межами сільського господарства було зайнято 18,8%. Хоча конфлікт між селянством і поміщицтвом мав спільну ознаку – зубожіння, він суперечив інтересам загального економічного розвитку, а дворянське й селянське питання виступали як антиподи. Найрадикальнішим способом вирішення такого конфлікту інтересів за бездіяльності держави стала «аграрна революція».

Поняття «аграрна революція» (у 1920-х рр. та з 1991 р. його синонімом в історіографії виступав термін «селянська революція») зародилося на початку ХХ ст. в партійній полеміці РСДРП. Автором поняття «селянська революція» був Г. Плеханов (1903), який передбачав здійснення селянами зрівняльного «чорного переділу». В. Ленін схильний був уживати поняття «аграрна селянська революція», а пізніше – просто «аграрна революція», яку тлумачив у контексті відібрання селянами землі в поміщиків на тлі завоювання пролетаріатом політичної влади (РСДРП цікавилася селянством лише як «інструментом» боротьби проти самодержавства). З часом в історичній науці поняття «аграрна революція» трансформувалося в термін «аграрна політика» радянської влади, яке передбачало широкий спектр дослідницьких інтересів. Селянські виступи 1902, 1905–1907 та 1917–1922 рр. дослідники вивчали розрізнено. Об'єднав ці історичні події та поставив селянство в центр дослідження російський вчений В. Данилов, який (разом з британським науковцем Т. Шанінім), запропонував концепцію «селянської революції» 1902–1922 рр. Одним з її етапів стала «общинна революція» 1917–1918 рр. – концепт, що визнає організаторську роль общини (громади) в розвитку селянського руху. Рушійні сили, мотивація його учасників в українських губерніях цього періоду відповідали загальноросійським тенденціям. З розвитком подій громадянської війни в Наддніпрянщині (1919–1922 рр.)

сформувалися українські особливості «общинної революції»: самоорганізація й допомога селянства в межах громади, а також її опір владі, зокрема більшовицькій. У нашому дослідженні «аграрна революція» виступає як соціально-політичний конфлікт між селянством та поміщицтвом, а пізніше – конфронтація селянства з державою. Ініціаторами селянської боротьби були політичні партії та сільська громада. Конфлікт селянства з поміщиками тривав з 1902 до 1919–1920 рр., а з державою активізувався в 1919–1922 рр.

Основними етапами боротьби селян стали виступи 1902, 1905–1907 рр., однак найбільших масштабів їх конфронтація з поміщиками набула в 1917–1922 рр. (це протистояння відбувалося на тлі зміни політичного режиму та чергування різних державних утворень). Суттєвої еволюції зазнали масштаби селянського руху: виступи в Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. залучили 1/4 населення охоплених повстанням територій (38 тис. осіб); у 1905 р. чисельність учасників збільшилася до 1/3 в охоплених повстаннями селах (4–4,5 млн осіб із 13,1 млн мешканців сіл), що становило 1/5 сільського населення українських губерній. У 1917 р. практично в усіх регіонах України селянство тією чи іншою мірою виявило своє антагоністичне ставлення до поміщицтва. Територіально осередки селянського руху охопили: у 1902 р. – Полтавську і Харківську губернії, у 1905 р. епіцентр селянських погромів спостерігався в Чернігівській губернії, восени 1917 р. – на Правобережній Україні.

Основними причинами селянських рухів 1902, 1905–1907 рр., 1917 р. були «ненормальне» співвідношення цін на землю й орендних цін, зокрема суттєве збільшення других (у Полтавській та Херсонській губерніях оренда мала збитковий характер), надмірний тягар податків і платежів, низький агрокультурний рівень сільських господарів і як його наслідки – хронічне недоїдання, часті голодування селян на початку ХХ ст., а в 1917 р. – зuboжіння села внаслідок Першої світової війни. В основному виступи селян мали економічний характер, політичні аспекти їхньої боротьби були незначними (поштовхом до заворушень слугували продовольчі труднощі). Мотивація погромницької діяльності «бунтівників» була спрямована на вигнання поміщика на 2–3 роки із села для полегшення умов оренди землі. Загалом виступи мали антикапіталістичний характер і вели до натуралізації господарства. Їхніми організаторами виступали особи, які побували на заробітках у містах, сільська молодь, солдати-фронтовики (остан-

ні вийшли на передній план восени 1917 р.). Селянський рух часто мав стихійний і неорганізований характер, певній його консолідації й організованості сприяла община (громада). Вістря боротьби спрямовувалося проти великих землевласників, заворушення проти можливих селян в українському селі не набули поширення. Розвивався селянський рух на тлі слабкості державної влади, і поступово все більшої ваги почала набувати агітація політичних партій.

Перші наслідки «селянської революції» стали відчутні вже 1903–1904 рр., а з осені 1906 р. розпочалася аграрна реформа: селяни були зрівняні в правах з іншими станами, а «їхнє» питання стало центральним об'єктом обговорення на засіданнях I–II Державних дум Російської імперії. Зазвичай його трактували у формі аграрного питання – переважав економічний аспект. Тоді вперше на державному рівні думські депутати проаналізували причини селянського руху (голод, комплекс соціально-економічних чинників), його масштаби («аграрна війна»), гасла боротьби. Як ліві, так і помірковані політичні сили згуртувалися навколо заклику «землі і волі», який набув більш-менш оптимальної інтерпретації у виступах депутатів-трудовиків: «права, земля і воля» (А. Тесля), «земля, і воля, і повна громадянська свобода» (О. Семенов).

Реакцією дворянства на «селянську революцію» стало створення в травні 1906 р. політичної організації – Об'єднаного дворянства, яке виступило на захист майнових інтересів землевласників. На з'їздах у 1906–1907 рр. представники цього прошарку населення проаналізували причини селянського руху і шляхи подолання «смути», тобто революції в Росії, дбаючи про збереження політичного впливу та майнових інтересів насамперед дворянства. Аграрний рух зумовив певні зрушення в його свідомості, але причини й суть аграрного питання представники дворянства розглядали досить суперечливо, вважаючи винними в розвитку селянського руху революціонерів, Державну думу й общину. Селянське малоземелля більшість Об'єднаного дворянства вважала малопоширеним явищем, характерним лише для деяких українських губерній. Питання відшкодування землевласникам матеріальних збитків від погромів дворянство поклало на державу. Отже, навіть в умовах революції консервативне дворянство виступало за збереження непопулярного устрою (свого звичного світу), а загроза погромів підштовхувала їх до тиску на уряд з метою посилення репресивної політики проти селянства.

Нова політична ситуація в Російській імперії склалася після Лютневої революції 1917 р. Міністр земельних справ Тимчасового уряду В. Чернов охарактеризував її як революційний антагонізм, який вимагав негайного вирішення: право власності на землю законодавчо належало поміщикам (змінити закон могли лише Установчі збори), а господарем у державі і єдиним власником землі став народ. Країна, зокрема й українські губернії, до осені 1917 р. жили в очікуванні «Великої земельної реформи» Тимчасового уряду. У розвитку селянської активності в 1917–1918 рр. можна виокремити такі три етапи: 1) березень – вересень 1917 р. – «легальна» селянська боротьба; 2) кінець вересня 1917 – лютий 1918 р. – селянська війна з поміщиками, поширення погромницьких дій; 3) березень – квітень 1918 р. – пошуки компромісів / нова конфронтація з початком повернення поміщицької власності.

До осені 1917 р. рух мав мирний характер і був спрямований на поліпшення умов ведення селянського господарства за рахунок поміщицького. Поміщики або продовжували господарювати, або розпродували маєтки. Їхні інтереси намагався захищати створений навесні 1917 р. Союз хліборобів-власників, однак підтримки серед населення він не мав, і його члени нерідко зазнавали насильства з боку селян. Основними проблемами, які визначали характер господарських відносин на селі влітку – восени 1917 р., були збір урожаю та врегулювання орендних відносин. У питанні оренди землі, яке було єдиним законним шляхом поліпшення становища селянства до вирішення земельної справи Установчими зборами, земельні комітети зменшили ціни на оренду у 2–3 рази, усували попередніх орендарів, розподіляли землі між безземельними й малоземельними селянами, принагідно намагаючись враховувати й господарські потреби. Землевласники змушені були здавати землю в оренду селянам на нових умовах, інакше ті самовільно б захоплювали її.

На тлі спершу послаблення державної влади, а далі її паралічу й загальнонаціональної кризи восени 1917 р. на Правобережній Україні розпочалися ініційовані солдатами погроми поміщицьких маєтків, до яких незабаром приєдналися й тутешні селяни. Друга хвиля погромів (наприкінці 1917 – на початку 1918 р.), здійснюваних уже переважно селянством, відбувалася на тлі зміни влади. Найбільше постраждали від погромницького руху Подільська й Волинська губернії. Найменш інтенсивним селянський рух був на Півдні України.

Участь у погромах брали всі верстви селянства, через що його війна з поміщиками отримала назву «общинної революції».

Організаторами погромів виступали солдати-фронтовики (нерідко дезертири), робітники, партійні агітатори. Аналізуючи причини розгрому поміщицьких маєтків, варто наголосити на класових суперечностях, економічних чинниках (як у 1905 р.), впливові радикального більшовицького законодавства, зубожінні селянства, продовольчих труднощах, психологічних проблемах, розбалансованні фінансової системи, активізації солдатського чинника. Загалом селянська діяльність мала кримінально-анархічний характер, а наслідки селянського руху нерідко призводили до дезорганізації господарства. Часто також, розгромивши маєтки, селяни втрачали засоби до існування, які мали за рахунок підробітків у поміщицьких господарствах. Неспроможні утримувати поміщицькі маєтки, «бунтівники» розпродували худобу та інший реманент землевласників. Кошти, отримані від конфіскації, були незначними й практично відразу витрачалися на нагальні потреби. У березні – квітні 1918 р. розпочався процес повернення власності поміщикам: селяни намагалися уникнути відповідальності, а поміщики використовували допомогу зовнішніх сил, чинили репресії, які набули широких масштабів після державного перевороту.

Період Гетьманату став часом своєрідного соціального реваншу для землевласників. Реакцією селянства на зміну влади, відновлення приватної власності та потребу повернення землі і майна поміщикам стала нова хвиля пограбування економік та їх підпали. Уряд Української Держави спонукав селян добровільно повернути майно та відшкодувати збитки землевласникам, намагаючись досягти компромісу за допомогою сільських сходів: на них покладалися питання повернення власності, організації збору врожаю, оренди землі. Селяни висували свої вимоги, і часто землевласники змушені були на них погоджуватися.

Наступну спробу встановлення контролю над поміщицьким землеволодінням здійснили Директорія УНР та більшовики навесні – влітку 1919 р. Усунувши поміщиків як товаровиробників сільськогосподарської продукції, обидва державні утворення постали перед основним завданням – продовольчим: як засіяти землю й зібрати врожай? Брак робочих рук у великих землевласницьких господарствах став відчутним уже з осені 1918 р., однак тоді, незважаючи на

труднощі, посів озимих культур відбувся. Навесні 1919 р., взявши на облік значною мірою зруйновані поміщицькі господарства, обидва політичні режими для обробітку земель стали створювати артілі: Директорія – з селян, а більшовики – з військових і робітників. Поміщицькі маєтки були зруйновані й пограбовані військами й селянами, через що можна констатувати вичерпання ресурсів поміщицького господарства у 1919 р. Відновлення приватної власності Білим рухом у другій половині 1919 р., в 1920 р. супроводжувалося переважно орендними відносинами між землевласниками й селянами. Їхні умови узгоджувалися сільськими сходами, як й інші аспекти відносин селянства з поміщицтвом цього періоду. З другої половини 1919 р. значних масштабів почав набувати недосів поміщицьких угідь. Ліквідація поміщицького землеволодіння відбувалася влітку 1920 р., а на Правобережжі і Півдні – наприкінці 1920 р. Землевласники, які не пішли з білогвардійськими чи польськими військами і не перебували в конфлікті з селянством, продовжували господарювати, обмежені трудовою нормою.

У протистоянні із землевласниками селяни перемогли, однак не здобули від цього значних переваг. Від поміщиків вони отримали землю й залишки реманенту. Землю змогли освоїти лише на 35–60 %, а реманент вимагав ремонту й поступово селянами був розпроданий в умовах голоду. У 1920 р. практично всюди в Україні дуже гостро постала проблема посівної площі. Одним з наслідків селянської війни з поміщиками в умовах чергування політичних режимів та зміни влади було загострення конфронтації – вбивства землевласників та водночас репресії проти селян.

Поглибились і соціальні конфлікти в селянському середовищі. Їхнє загострення розпочалося з літа 1917 р.: від зменшення цін на оренду землі постраждали як заможні селяни, так і біднота (її прибутки зменшилися у 2–3 рази). Конфлікти між селянами у 1917 р. викликали також користування громадським сінокосом, розподіл надільної землі. Однак апогею соціальні конфлікти в селянському середовищі досягли під час переділу землі взимку 1917 – навесні 1918 рр., коли зрівняльна стихія охопила не лише поміщицьке землеволодіння, а й приватні землі самих селян. Рішення сільських земельних комітетів про переділи на початку 1918 р. закріплювалися на сільських сходах, однак це викликало значний опір селян. Часто переділ землі мав насильницький характер і здійснювався збройним

шляхом. Іншим об'єктом селянського невдоволення стали хуторяни й відрубники: на захист общинного землеволодіння виступали сільські сходи, а повернення силою до общини відбувалося в тих місцях, де вихід на хутори й відрубни був здійснений примусово.

Селянський рух проти відрубників восени 1917 р. розпочався в Харківській, Катеринославській, Чернігівській губерніях. Особливо багато конфліктів викликало здійснення землевлаштувальних робіт влітку 1919 р. Матеріали Харківської і Полтавської губерній свідчать, що добитися згоди членів громади на земельний переділ було дуже важко. Проблема земельних переділів не вирішила й радянська влада. Усе ж, незважаючи на соціальні конфлікти, селянське середовище залишалось досить однорідним, в умовах воєнного часу зміцнилися общинні зв'язки як захист від зовнішнього світу. Спроби більшовиків розколоти селянство за майновою ознакою у 1919 р. помітних успіхів не досягли. Соціальну однорідність сільські громади зберігали до середини 1920 р.

Конфлікт селянства з державою виник на ґрунті продовольчого питання. На думку російського дослідника А. О. Курьонишева, основним питанням відносин держави й селянства було питання про умови виробництва й збуту сільськогосподарської продукції. Усі політичні режими, які перебували при владі в Україні періоду революції і громадянської війни, прагнули вирішити продовольче питання за рахунок селянства. Найбільшою мірою змогла скористатися хлібними ресурсами України радянська влада. Введення державної монополії на хліб у 1919 р. було вимушеним заходом для самих більшовиків, бо інакше вони не могли забезпечити внутрішні потреби й допомогти голодуючій з 1918 р. Радянській Росії. Застосовувався індивідуальний товарообмін (невигідний для влади і за завищеними цінами) і продрозкладка, яка мала характер реквізиції (ненормована й насильницька). Для вилучення хліба в 1919 р. використовувалися загони, які комплектувалися кадрами з російського пролетаріату. Найбільше від продрозкладки в Україні страждали середняки, а нерідко й біднота.

В умовах воєнного часу селяни змушені були забезпечувати продовольством військові частини. Витрачені кошти вони розподіляли між членами сільської громади відповідно до надільної землі і навіть брали позики. Традиції громадського розподілу продовольчих повинностей в українському селі збереглися до літа 1920 р. Опір

селянства мав пасивний характер: восени 1919 – навесні 1920 р. сільські громади клопоталися про зменшення обсягів постачання продовольства як денікінським частинам, так і більшовицьким, або взагалі про відмову від нього через об'єктивні причини.

З літа 1920 р. боротьба за хліб була визнана одним з «ударних завдань» і набула особливої жорстокості. До продовольчої роботи (та посівної кампанії) у 1921 р. стали залучати регулярні частини Червоної армії, які боролися з повстанським рухом (показовим є приклад Донецької дивізії військ ВНК), були мобілізовані робітничі загони. Військові частини часто накладали на селян контрибуцію грошима, продовольством, одягом, фуражем, брали заручників. У 1921–1922 рр. у продовольчій роботі широко застосовувався метод «натиску» і навіть «міцного натиску». Вилучення хліба супроводжувалося опором, нерідко збройним. Особливості «українських умов» (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі) при розробці продовольчої політики не враховувалися, а примусовим чином долалися, що вимагало додаткового насилля. Почуваючись не надто впевнено, комуністи неохоче йшли на роботу в село.

Більшовицька партія виявилася єдиною серед політичних сил прихильницею радикального вирішення селянського питання – «аграрної революції». Сприятливі умови для її реалізації склалися із зміною політичного режиму після Лютневої революції 1917 р. Однак практично до кінця 1917 р. більшовики в Україні не мали впливу на село й не взаємодіяли із селянством, а в наступні періоди, аж до остаточного утвердження в 1920 р., радянська влада користувалася обмеженим (у часі чи територіально) впливом на село. Її основні принципи не враховували місцевих особливостей, а будувалися за російським зразком. До інтересів середнього селянства РКП(б) звернулася в березні 1919 р. на VIII з'їзді, який уперше після 1906 р. досить широко розглянув селянське питання, визнав помилки партійної політики в оцінці соціальної природи селянства. Водночас були проаналізовані наслідки «аграрної революції»: негативний вплив пограбування поміщицьких господарств на виробничі сили в сільському господарстві, невдоволення селян (бідні не мали чим обробляти землю, а середні були невдоволені землевлаштуванням). Чи не вперше партія почала усвідомлювати, що одноосібне селянське господарство буде існувати довго і з ним треба рахуватися.

В Україні реальна політика радянської влади призвела до посилення селянського повстанського руху. Вивчення соціального складу його учасників свідчить, що в лавах повстанства знайшли місце багато розорених або невдоволених наслідками «аграрної революції» селян. Кризовий стан у сільському господарстві був поглиблений унаслідок кампанії «походу на куркуля» та голоду. Більшовицька партія, здійснивши в 1922 р. обстеження становища в сільськогосподарській галузі, змушена була визнати перетворення, самочинно здійснені селянами, і вже з урахуванням цього підійти до розгляду селянського питання у всій його повноті.

Відповідь на хвилююче питання про можливість компромісу між селянами й поміщиками буде негативною. Вочевидь він міг бути можливим лише за умови існування достатньо міцної державної влади і її згоди на реформування сільськогосподарської галузі. Однак політичний режим Російської імперії таким не був, а після революції 1917 р. слабкість державних утворень та відсутність політичної волі нових очільників визначили самочинний розвиток «аграрної революції». Більшовицький режим, який формувався на тоталітарних засадах, не передбачав будь-якого компромісу між селянством і владою, принаймні на тривалу історичну перспективу.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість селянських виступів в українських губерніях (березень – вересень 1917 р.)¹

Губернії	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
Волинська	-	3	3	9	16	12	16	62
Катеринославська	-	2	7	8	9	12	10	48
Київська	1	2	7	2	40	11	10	72
Подільська	-	2	1	14	34	15	7	73
Полтавська	-	1	1	16	36	24	29	107
Таврійська	-	3	8	-	11	2	3	27
Харківська	-	5	-	14	19	27	18	83
Херсонська	-	2	4	12	9	6	8	41
Чернігівська	3	2	1	11	13	12	16	58
Усього	4	21	32	86	190	121	117	571

¹ Підраховано за даними Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду: Крестьянское движение в 1917 г. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1927. – С. 364–393.

Додаток Б

Розподіл селянських виступів в Україні у березні – вересні 1917 р. за формами¹

Форми	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
Захоплення маєтків	-	7	5	16	32	31	30	121
Захоплення луків і покосів	-	-	7	20	32	13	14	86
Захоплення лісів	-	4	3	6	12	11	4	40
Захоплення реманенту	-	2	1	3	13	6	2	27
Захоплення врожаю					8	18	14	40
Захоплення орної землі							7	7
Розгром маєтків							4	4
Підпали маєтків							3	3
Порубка лісу							9	9
Заборона рубки й вивозу лісу	4	1	1	12	8	6	2	34
Примусова оренда		-	-	3	5	2	1	11
Зняття з робіт робітників і військовополонених		-	4	18	30	7	7	66
Обкладення податками			1					1
Інші самовільні дії		7	10	8	50	27	20	122
Усього	4	21	32	86	190	121	117	571

¹ Підраховано за даними Головного управління в справах міліції Тимчасового уряду: Крестьянское движение в 1917 г. – М. ; Ленинград : ГИЗ, 1927. – С. 364–393.

Додаток В

**Кількість селянських виступів в українських
губерніях за даними радянської історичної науки
(березень – жовтень 1917 р.)¹**

Губернії	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Усього
Волинська	6	3	3	9	19	12	16	59	127
Катеринославська	-	2	7	8	9	12	10	10	58
Київська	121			161			150		432
Подільська	19	67	142	153	152	137	208	299	1177
Полтавська	-	1	1	16	36	24	29	14	121
Таврійська	-	3	8	-	11	2	3	7	34
Харківська	23	109	131	165	18	20	36	61	563
Херсонська	-	2	4	12	9	6	8	14	55
Чернігівська	3	2	1	11	13	12	16	8	66
Усього									2633

¹ Підраховано за: Малявський А. Д. Крестьянское движение в России в 1917 г. Март – октябрь / А. Д. Малявский. – М. : Наука, 1982. – С. 374–376.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авраменко А. 32
Аладжалов А. 323
Алексєєв М. 62
Андрієвський В. 63, 214, 222, 275, 311
Анікін П. О. 139
Анішев А. 347
Анненський М. Ф. 9, 103
Анфімов А. М. 25, 29, 32, 47, 96, 103, 118, 155, 279
Анциферов 258
Ардабаєв М. В. 262
Арсеньєв Ю. В. 147
Архирейський Д. В. 331
Атоян О. М. 45
Ахматов Л. 324
- Бабашкін В. В. 49
Багмет К. 278
Байрау Д. 50
Балан К. 284
Баланов І. 216, 223
Баранов С. 322
Барінова К. П. 47, 144, 156
Безгін В. В. 127
Безносов О. І. 44
Беспалов С. В. 48
Бєхтєєв С. С. 145, 153
Бєлов П. 219
Білінська Н. 284
Білокрис В. 228
Бланк Б. Г. 150
Бобринський В. О. 137
Бобринський О. О. 146, 150, 155
Бовикін В. І. 22
Бовау Д. 50
Богатенко І. 244
Богославець П. В. 208
Бондар В. 8, 34
Бондар К. 287
Бондар М. 286
Бондар П. 195
Бондарєвський А. В. 169
Бондаренко А. 284
Борисенко І. Т. 218
Борисов В. І. 290, 292
Бразоль С. Є. 151
Брянчанінов О. М. 146, 150
Бубнов А. 315
- Булгаков С. М. 142
Булдаков В. П. 48, 78
Буренко 332
Бутенко В. І. 28
Бутович 255
Бухараєв В. 66, 78
Бухарін М. І. 313
Бучинський А. 247
Бучинський В. 246
- Вальман А. 203
Васютін Ф. К. 141
Вербицька М. Ф. 202
Вербицький Ф. 211
Вермицький 242
Вернадський В. І. 63, 348
Верстюк В. Ф. 31, 290, 295, 310
Веселовський Б. Б. 11, 111
Видайко А. І. 194
Вижнюк Я. А. 223
Вировий З. І. 134
Вихляєв П. О. 164
Вишневський Н. 338
Вікторов 325
Вітте С. Ю. 63, 87, 90, 91, 106–108, 146, 351
Владимиров М. К. 301, 303, 308
Вовк Ю. І. 36
Войцєхівський А. 332
Волконський М. С. 131
Волох (Винник І.) 268, 331
Волохін 256
Волошко О. О. 38
Вольф М. 339, 342
Воронцов А. 285
Воронцова-Дашкова 61, 255, 296
Врангель П. М. 43, 260, 262, 265
Вронський О. Г. 49, 125
- Гаврих Г. 214
Галаган М. 63, 226, 239
Гамрецький Ю. М. 26, 191
Ганжа І. Х. 28
Ганжа О. І. 44, 310, 324
Гапоненко І. 213, 215
Гвєздев О. О. 132
Гейден Д. В. 161, 167
- Герасименко О. В. 39, 95, 117, 124, 169
Герценштейн М. Я. 130, 133, 136
Гессен В. 8
Гетрелл П. 171
Глуценко 331
Гнідаш П. 20
Головач Ф. В. 28
Головко Ф. 293
Гончарук Т. 276
Горак В. 33
Горбаньов В. В. 38
Гордієнко А. І. 61
Горемикін І. Л. 131
Горенко Л. М. 83
Грабовецький А. Ф. 133, 135
Граве Б. 17, 109, 113
Граціозі А. 50, 78, 336
Греков В. 196
Гришков І. Л. 218
Грімм К. М. 147, 148, 150
Грохольський В. 231, 234
Груша А. 276
Гуляницький С. А. 234
Гурко В. І. 131
Гусєв П. 228
- Данилов В. П. 45, 46, 72, 76, 77, 110, 112, 121, 291, 352
Даньковський Г. А. 202
Даунгауєр 256
Дашковський І. К. 312
Дєтєрьов А. 283
Дєларов Д. І. 139, 142
Дєнисенко П. В. 220
Дєнисовєць П. М. 30
Дєсятник С. 231
Дєсятніков І. В. 36
Джапаридзе С. Д. 134
Діденко Б. Д. 134
Доленго-Грабовський М. 228
Дорохова А. П. 179
Дорошенко Д. І. 63, 192, 207, 223
Дроздов Й. Г. 14, 119
Дубасов Ф. В. 125
Дубровський Д. 286
Дубровський С. М. 16, 17, 19, 21, 25, 26, 85, 88, 100, 105, 109,

¹ У виділених курсивом прізвищах ініціали не перекладалися українською мовою

- 113, 117, 120, 121, 123, 126, 158, 270
Дурново І.М. 90, 91
Дурново О.О. 147, 151
Дякін В.С. 108
- Емріх А.А. 274
Енгельгардт О.М. 59, 69, 81, 82, 105
Еткіна І.І. 44
Еткінсон Д. 271
- Євсеєнко С.А. 117
Єзерський М.Ф. 135, 137
Єфіменко Г.Г. 310
- Желобовська А.І. 216
Живолуп О.К. 26
Жорданія Н.М. 134
Жуков 342
Журавський С.Б. 317
Журовський І.Є. 242
- Заболотний І.К. 132
Заброварний Б.Й. 179
Зайцевські 256
Заліський П.І. 233
Замрія О.О. 62
Запорожець М. 240
Затонський В. 63, 288, 316, 319, 330
Захарченко П.П. 41
Звегінцев І.О. 114, 152, 154
Здроєцький 215
Земзюліна Н.І. 28, 40, 41
Зибін О.І. 147, 149, 152, 155
Зинов'єв Г. 314, 349
Золотухін І.О. 198
- Іваницький 242
Іванов Л.М. 84, 97, 100
Іванов М. 12, 20
Іванова Н.М. 218
Івашкевич 215
Ігрицький Ю. 65
Ікс М. 334
Ільїн В.О. 134
Імшенецький Я.К. 136
Іргізов А. 20, 193
Ісєєв Е.А. 152, 154
- Кабанов В.В. 30, 32, 47, 68, 74–76, 183, 271, 341
Кабитов П.С. 122, 127
Кабитова Н.М. 211
- Кавецький І. 263
Каган С.Х. 26, 191
Казаков А.Н. 214
Калафаті Д.П. (Махов) 69
Калініченко В.В. 326
Калініченко Г.В. 67
Калугін П.Ф. 201
Калюжний Н. 322, 326, 327
Каменєв Л. 349
Камінка А.І. 9, 101
Камінський 251
Капелюшний В.П. 41
Капніст С.М. 203
Капустін М.Я. 138
Караваєв О.Л. 138, 142
Карагодін А.В. 49
Караулов М.О. 139
Каретникова Т. 72
Кармазь Т. 62
Карпачов М.Д. 168
Карпелюк М. 246, 248
Карпенко Г. 20
Карпов 245
Карпуша Л. 248
Касаткін-Ростовський М. 154
Касперович А. 254
Кауфман О.А. 9, 103
Качинський В. 12–14, 71, 105, 117, 119, 158, 189, 241, 243, 252, 254, 272, 275, 281, 327, 329, 337–339, 341
Кашкаров О.Д. 145, 146, 148, 154
Каюн В.О. 39
Квірінг Е. 261, 318
Кийко-Шелест 333
Кирносов М.С. 139
Кир'ян А.Ф. 258
Кисловський Л.Л. 147, 151
Клименко І. 324
Клунний Г.М. 323
Коваленко М. 216
Коваленко Михайло 195, 209
Ковальов І. 215, 223, 224
Ковальов М. 224
Ковальченко І.Д. 25, 47, 157
Кованько Д. 147, 152
Коковцов В. 106
Колегаєва Є. 63
Колпаков Г. 286
Колпаков М.А. 133
Компанійський Б.М. 262
Кондрашин В.В. 46, 49, 77
Кондуфор Ю.Ю. 28, 290
Коник О.О. 129
- Конювалов В.С. 47
Конюков І. 343
Корелін А.П. 29, 87, 144
Коржов 268
Корновенко С.В. 43, 45, 347
Короленко В.Г. 63, 130, 226, 241, 296
Короленко С. 96
Корчагова М.М. 49
Котляр Ю.В. 44
Косіор С. 319
Кострикін В.І. 75
Кравченко І. 20
Кравчук І. (Колотуха) 215
Крапоткін О.О. 145, 147–149
Кривоший Г.Ф. 39
Кринський Б.І. 150
Кропивницький М.Л. 209
Круть В. 20
Ксенсенко М.І. (Ксьонзенко) 28, 31, 281
Кубанін М. 329
Куб'як 333
Кудінов Д.В. 39
Кузьмін-Караваєв В.Д. 132
Куйбишев В. 336
Куліков В.О. 36, 94, 95
Куломзін А.М. 102
Кульчицький С.В. 45, 288, 290, 295, 310, 312
Кун В. 273
Кун І. 273, 274
Кураєв В. 315
Кураєв В.І. 268
Курбатов Г. 322
Куриленко С.І. 206
Курьонішев А.О. 49, 79, 321, 358
Куташев І.В. 41
Кутько С. 331
Куцопера А. 185
Кучер О.О. 31
Куц А.М. 245
- Ладур Ф. 196
Лебон Г. 65
Левін М. 78, 336
Ленін В.І. 10, 25, 28, 58, 69–71, 75, 80, 115, 308, 309, 313–315, 319–321, 325, 352
Ледовська І. 98
Ленінський С. 229
Леонтович В.М. 60, 245, 262, 266, 267, 344
Левонтьєв О.О. 9, 94

- Лещенко М. Н. 26, 110, 111, 113, 114, 117–119, 121, 126, 164
 Лисунець В. І. 250
 Литвак Б. 98
 Литвинова Т. Ф. 93
 Лідак О. 18
 Лінке А. І. 215, 235–238, 256
 Лінке В. І. 235
 Ліщина-Мартиненко 201
 Лобахін В. 192
 Лозовий В. С. 40, 42, 79, 183, 206, 252
 Локоть Т. В. 133, 136
 Лопухін О. О. 111, 115, 116
 Лось Ф. Є. 26, 169, 177
 Лубни-Герцик Л. Й. 340
 Лукаш Д. 203
 Любовець О. М. 38
 Люкшин Д. 66, 78
 Лях 334
 Лях Д. 3. 62
 Лях Р. Д. 28, 342
 Лях С. Р. 310, 328
- Макарець С. В. 37
 Малагон А. С. 245
 Малик Я. 44, 310
 Малявський О. Д. 191
 Мандельштам 218
 Мандрика М. 212
 Мануїлов О. А. 9, 100, 101
 Мануїльський Д. 3. 260, 320, 324, 334
 Марков М. Є. 148–150
 Марочко В. І. 39, 271, 275, 347
 Мартинов О. 63, 142, 330, 332
 Мартос Б. 213
 Маслов П. П. 10, 93–94, 101, 112
 Матвеев В. 304, 334
 Махно Н. 43, 306, 332
 Мацюта М. 237
 Медієв Р. М. 139
 Мейсі Д. 78, 110, 146, 171
 Мелешко Ф. 61
 Мельничук Д. 250
 Меннінг Р. 144
 Мещерський В. П. 91
 Мещеряков В. М. 317, 322
 Мигаль Б. К. 31
 Микола II 90, 115, 116
 Милько В. І. 129, 143
 Мирний 331
 Миронець Н. І. 26, 191
- Миронов Б. М. 46, 98, 101, 104, 127, 159, 163
 Михайлець А. Л. 200
 Михайлик Д. 286
 Михайлик М. 61, 184, 215
 Михайличенко М. І. 134, 135
 Михайлюк О. В. 42, 124, 271
 Михайлюк О. Г. 120, 177, 179
 Мізко 228
 Мілютін В. 315, 337
 Мірза-Авакянц Н. 13, 117, 118
 Місюра І. Є. 231
 Мітеров О. Й. 37
 Молодик М. 62
 Молчанов К. М. 279
 Мордалевич А. 330
 Мороховець Є. 105, 117, 120
 Москаленко К. А. 195, 209
 Мосолов О. І. 149
 Мотенко Я. В. 40
 Муравйова-Апостол Н. Ф. 238
 Муравник 334
 Мурахін С. 304
 Мушенко І. Н. 141
- Навроцький Г. М. 149
 Надервель М. О. 198
 Назаренко Д. І. 133
 Нарішкін О. О. 150
 Невський В. І. 12, 319
 Недобега Г. 286
 Нейдгардт О. Б. 152
 Нейдерф 203
Нессін Н. 61, 255, 279, 296
 Нестеренко М. 277
 Нестеренко С. 211
 Нестеров О. В. 41
 Нечитайло С. В. 139
 Ніковський А. 226
- Ободзинський П. 213
 Огановський М. П. 102
 Олександр II 106
 Олександр III 89
 Олів О. П. 199
 Олійник І. В. 37
 Олсуф'єв Д. 149, 150
 Орбеліані М. Я. 202, 217
 Осинський М. (Оболенський В.) 314, 321
 Осипова Т. В. 291
 Остапенко М. П. 61, 194
 Остроносів Л. 3. 132
- Павлов М. О. 146–149, 154
- Павський В. 231, 232
 Пайпс Р. 50, 78, 335
 Парамонов 244
 Пархоменко Й. 124
 Пащенко В. 196
 Первак П. П. 204
 Перлін 295
 Першин П. М. 24, 25, 72, 279
 Пестржецький Д. І. 145
 Петлюра С. В. 294, 317, 334
 Петражицький Л. Й. 130, 134
 Петрів В. 219
 Петров Г. С. 331
 Петровський А. 221
 Петровський Г. І. 261, 302, 317, 322, 323, 333, 343, 350
 Петрункевич І. І. 131
 Пешехонов О. В. 9, 59, 94
 Пиндик П. 250
 Пиріг Р. Я. 38
 Піллар фон Пільхау А. А. 146, 149, 150
 Плева В. К. 91
 Плеханов Г. В. 69, 352
 Плюсніна Н. І. 55, 253–255, 322
 Подарева 258
 Подвойський М. 247
 Пойда Д. П. 35
 Покоржевський 249, 250
 Покровський М. 19, 22
 Поляков Ю. О. 30, 73, 344
 Понятовський Щ. А. 135
 Порш М. 96
 Постоїк А. 213
 Преображенський Є. 313, 321
 Придатко В. 248
 Приймак О. М. 37, 164, 169
 Примо О. Г. 217, 218
 Присяжнюк Ю. П. 36, 83
 Прікопович С. М. 11, 338
 Прісам 258
 Пуришкевич В. М. 138
 Пушкарьов 331
 Пятаков Г. 316
- Равський І. 229
 Раковський Х. Г. 5, 257, 263, 317, 318, 325, 330, 345, 346, 349
 Рева І. 119
 Ревергук В. 44
 Редкін 334
 Реєнт О. П. 35, 84, 129
 Резников М. 216

Решодько П. Ф. 26
Рибак І. К. 210
Рибалка І. К. 28, 29, 33, 63
Рогаліна Н. Л. 46, 336
Рогаль-Левицький П. Ф. 228
Розлер Н. В. 202
Росс К. 220
Рубач М. А. 12, 20, 21, 23–25,
27, 31, 63, 72, 158, 163, 189,
208, 209, 211, 215, 216, 271,
272, 291
Рубель В. 62, 101, 126, 279

Сайко Ю. А. 138
Сангушко С. 214
Сапронов Т. 318
Сафонов П. О. 133
Свердлов Я. 294, 317
Свинаренко Г. 262
Свідерські 241
Святець Ю. А. 43
Святополк-Мирський Д. М.
137
Священко З. В. 36, 107
Селунська Н. Б. 338
Семенов О. І. 139, 354
Сердюк О. В. 35
Сергєєв 301
Сергушев М. С. 308–309, 333,
334
Серов В. М. 143
Сизонов Н. 205, 216
Сирота М. 309, 347
Скалига Н. П. 318, 319
Скворцов О. І. 135
Скоропадський П. 42, 60, 207,
227, 228, 231, 241, 294
Скотт Д. 65
Слепньов М. 322
Слюдикова Т. 55
Слюсаренко Г. 20
Смирнов О. С. 75
Смолін І. 261
Снежков В. М. 145
Сокол К. 61, 297
Соколовський Ю. 199
Соловійов Ю. Б. 29, 92, 144
Сосновський Л. С. 321, 332
Ставицький 212
Сталін Й. В. 22, 307
Стебницький П. 226
Стенбок-Фермор В. В. 139
Степич М. 284
Століпін П. А. 140, 141, 152
Страховський І. М. 9

Стрельченко 261
Стрижков Ю. К. 28, 290
Струмилін С. Г. 167
Судзиловський О. І. 238
Суслюк П. 231
Сухомлинов 256
Сухова О. О. 106
Сухоруков З. 298

Татаринів Ф. В. 133
Теличук П. П. 27, 32, 74, 97,
158, 161, 164, 173
Телицин В. Л. 48
Темірова Н. Р. 38, 49, 84, 86,
100, 158, 175
Терпигорев С. М. 59, 82
Тесля А. Ю. 135, 354
Тизенгаузен Г. Ю. 145
Тимченко Ж. П. 27, 219
Тишкевич О. 249
Тімірязєв Д. А. 91
Томачинський С. Д. 234
Трапезников С. 76
Троцина 211
Турченко Г. Ф. 35, 174
Турченко Ф. Г. 29, 30, 35, 84
Тюкавкін В. Г. 10, 32

Уваров О. О. 145
Урусов В. М. 148
Урусов О. П. 138, 150
Ухтомський П. Л. 100, 150
Ушаков Я. О. 149, 150

Фареній І. А. 79
Файджес О. (Фіджес О.) 50,
271
Феденко П. 265, 269
Федотов 261
Федченко М. П. 132, 135
Франчук І. 231
Фрей І. В. 238, 239
Фрумкін М. І. 56, 308

Хвостов М. 154
Хитров Г. В. 56, 308, 320, 322
Хміль І. В. 41, 42, 79, 219, 256
Хоменко П. І. 244, 245
Хоптяр Ю. А. 40, 192, 271, 275
Хотянцев Д. В. 145, 155
Хрящева А. І. 19

Царенко В. 184, 185
Церетелі І. Г. 142
Цибульський З. 341, 348

Ціпко М. 62
Цюрупа О. Д. 303

Чаадаєва О. Н. 19
Чарновський І. І. 216
Чемодуров О. О. 145, 146
Черников 294
Чернов В. 225, 355
Чмига А. Ф. 28
Чикаленко Є. Х. 59, 82, 86, 88,
159, 172, 175, 185, 186, 194,
225, 226, 230, 234, 241, 247,
264, 266
Чупров О. О. 9

Шалімов С. 343
Шанін Т. 45, 50, 76, 112, 123,
125, 126, 352
Шаповалов М. Д. 215
Шапошников Г. М. 133, 135
Шапошнікова Н. О. 35, 172
Шевченко В. М. 32, 35, 83, 85,
94, 95, 158, 162
Шестаков А. В. 16, 18, 117
Шечков Г. О. 155
Шильдер-Шульднер М. Ю. 147
Шишков М. 150
Шліхтер О. Г. 296, 306, 317
Шпак Є. 283
Шредер А. 126
Штаб О. 238
Штерев І. І. 62
Шульгін В. В. 140
Шульц О. О. 145
Шумський О. Я. 318

Шагін Е. М. 32, 75
Щепетильников В. О. 14
Щепкін Є. М. 130
Щербаков В. К. 15, 16, 311, 320
Щербатюк В. М. 45
Щербина Д. 236

Юбкін В. П. 28
Юнг К. Г. 65
Юрлов Б. В. 148, 150

Яворський М. 20
Якиманський В. А. 59, 72, 339
Якименко М. А. 37
Якір Й. 305
Яковлев Я. А. 16–18, 60, 192,
316, 318
Янчевський В. 232
Ярошенко І. 62, 222, 243, 301
Ясенецький Б. Л. 216, 233

Наукове видання

КОВАЛЬОВА НАТАЛІЯ АНАТОЛІЇВНА

**Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів.
«Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.**

Монографія

В авторській редакції

Дизайн та верстка *Ситника В. А.*

Підписано до друку 2016 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк.арк. 21,39.
Наклад 300 пр. Зам. № 67.

Видавництво і друкарня «Ліра».
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 188 від 19.09.2000.